

ВАСИЛЬ ПРОХОДА
ЗАПИСКИ
НЕПОКІРЛИВОГО

КНИГА I.
В УКРАЇНІ

ТОРОНТО-1969

VASYL PROCHODA

MEMOIRS
OF AN
INDOCILE

TORONTO FREE PRESS PUBLICATIONS LTD.

CANADA

1967

Васильшовановичу Янові Олексієві Котівалу
Для відома про давноминулі події в Україні
З щирим привіттом В. Прохода
19 1/2 69

ВАСИЛЬ ПРОХОДА

ЗАПИСКИ НЕПОКІРЛИВОГО

ІСТОРІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО УСВІДОМЛЕННЯ, ЖИТТЯ
І ДІЯЛЬНОСТІ ЗВИЧАЙНОГО УКРАЇНЦЯ

ЧАСТИНА ПЕРША

НАКЛАДОМ УКРАЇНСЬКОГО ВИДАВНИЦТВА "ТРОБОЄМ"

ТОРОНТО

1967

КАНАДА

БІБЛІОТЕКА "ПРОБОЄМ" Ч. 7

(Друковано частинами у "Вільному Слові" 1966-67)

Всі права застережені

Copyright 1967

В. Прохоров

ВІД ВИДАВНИЦТВА

В 30-ту річницю зорганізування видавництва "ПРО-БОЄМ" у Празі — грудень 1933 — і 20-ту річницю розгромлення його німцями — січень 1944, — ми відновили його видавничу діяльність у Торонті, видавши в 1964 році п'єсу на 3 дії Софії Будко: "Тавро Мефістофеля". Дальшими виданнями були тієї авторки п'єси для дітей "Весна", документарна праця проф. д-ра Петра Стерча: "Карпатська Україна Державою", повість Мирослави Лісовської "Під чорним небом", репортажі з боїв на водах океанів у другій світовій війні Б. Ромена-Домазара: "Останній рейс", а тепер на черзі "Записки Непокірливого" — інж. Василя Проходи. Про цінність споминів шановного автора пише інж. Л. Биковський. Від себе додамо, що ми віримо, що українське громадянство у вільному світі прийме і це видання з такою самою охотою, як і попередні видання "ПРОБОЄМ" і тим самим забезпечить існування вільного українського друкованого слова, яке поневолив ворог-окупант на рідних землях.

Д-р Степан Росоха, видавець

ПЕРЕДМОВА

Заслужений український військовий та громадський діяч і відомий публіцист інж. Василь Прохода обдарував українське письменство своїм новим, більшого розміру, твором — “Записки Непокірливого”.

“Записки...” узяновані в кількох книжках, мемуаристичного змісту, мають охопити все життя автора, від його народження, до приїзду в США, до Каліфорнії, навесні 1965 року.

Твір задумано й нашіковано в початку 1960 рр., в Пряшеві, на українській Словаччині. Там В. Прохода якийсь час перебував після відбуття страхливого десятилітньої каторги в концентраційних таборах, в околицях Воркути, на півночі СРСР. Остаточно його оформив впродовж 1965-66 рр. вже в Каліфорнії. Згодом почав друкувати на сторінках часопису “Вільне Слово” в Торонті, Канада, від ч. 21, з травня 1966 р. починаючи. Звідтам “Записки...” виходитимуть відбитками, окремими книжками, вміру їх друкування.

Предложена, перша книжка, автобіографії В. Проходи складається, з бігом часу, з таких розділів: I. Дитинство, II. Юнацтво, III. Зрілість, IV. Військовість, V. Збройна боротьба за Україну, та VI. Маніців. Вона обіймає час від народження автора у 1890 році, на історичній українській землі — Тмуторокані, аж до 1921-22 років, коли він, як підполковник, був інтернований в складі армії УНР в Польщі.

Глибокопродуманий і стараннозладжений твір В. Проходи має багатобічне значення для українства. Він, передовсім, намагається надолужити брак соціологічно-історичної літератури про процес колонізації українським народом південно-східніх земель та його життя в Призов’ї і на Кубанщині.

У цьому відношенні твір В. Проходи є подібним до спогадів проф. Василя Іваниса: “Стежками життя”,

тт. I—V, Торонто-Новий Ульм, 1958-1962, в яких він описує життя й долю нашого народу на Кубанщині. Рівнож він перегукується з автобіографічно-літературним твором Людмили Коваленко — "Степові обрії", Вінніпег, 1964, як першою частиною заповідженої авторкою трилогії з життя Мелітопольщини.

Значення твору В. Проходи потужніе ізза влучного підходу та методи розповіді, вжитої автором. Цьому сприяла не тільки його "непокірлива" вдача та усталений всеукраїнський національно-державний світогляд, але й та обставина, що В. Прохода приїхав до ЗДА щойно навесні 1965 року. Отже не погодившись, як "непокірливий", з пануючою — урядовою в ССРС фальшивою методою "соцреалізму", він щасливо уникнув також і тенет бундючної апологетики, вельми розповсюдженої серед української еміграції. Автор простує своїм власним шляхом до своерідно ним виробленого, освітою і життєвим досвідом, ідеалу **УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВДИ**. Звідсіть надзвичайна правдивість, об'єктивізм, зі значним критицизмом, в образному описуванню людей, обставин, подій та переживань, згаданих в книжці, з одночасним оптимізмом, непохитною вірою у свій нарід там — на Рідних Землях!...

"Записки Непокірливого" є, як зазначає автор, — "історією національного усвідомлення, життя і діяльності (одиниці) — звичайного (в його особі) українця"! Мільйоново помножені вони, з великим наближенням до правди, без зайвих прикрас і легенд, представляють історію національного усвідомлення, життя й діяльності всього українського народу на переломі 19 й 20 століть...

Усе це робить "Записки..." В. Проходи не тільки вартісним мистецьким твором, який залюбки читатимуть, але й цінним документом доби, який щильно студіюватимуть! У тому й полягає їх значення для українського письменства і так їх, на нашу скромну думку, й слід сприймати!...

29 жовтня 1966 року.

Лев Биковський

РОЗДІЛ І.

ДИТИНСТВО

1.

Батьківщиною української непокірливости, правдоподібно, треба вважати Запорізьку Січ, яка в своєму стремлінні до волі й там не знаходила сталого місця. Коли їй почали дошкуляти покорителі, вона з острова Хортиці перейшла в 80-их роках XVI століття на острів Токмаківку, а через 10 років спустилась ще нижче по Дніпру на острів Базавлук. Коли ж у половині XVII ст. українці під проводом Богдана Хмельницького побили польських покорителів, запорожці піднесли вище і вибрали своїм осідком Чортотлицьку Січ біля Токмаківки, сучасного Нікополю.

Там вони були поки цар "єдиновірного народу" Петро I. вирішив покорити їх у 1709 році. Тоді частина запорожців подалась вниз по Дніпру козакувати на території Кримського ханства, а частина помандрувала поза Великим Лугом по лівобережжю річки Конки господарити також під кримським ханом. Серед них був і мій прапрадід Прохода, якого прозвали так за те, що він пройшов великий простір, мандруючи на Січ десь з Карпат від тамошніх покорителів.

Осів він на лівому березі Конки в Оріхові, проти якого була на правому березі Преображенка. Преображенці "преобразились" на покірливих його величності московському Петрові I-му, а Оріхівці залишались непокірливими більше півсотні літ поки не зазнали "освіченого" правління Катерини II-ої.

Там жилось моему прадідові не погано, бо земля в Оріхівському районі була врожайна та й у плавні до

Великого Лугу можна було їздити за рибою, якої водилось там безліч. Пізніше стало сутужніше, а тому мій дід Петро, крім хліборобства, займався гарбарством, за що оріхівці прозвали його шкуркою.

В ті часи в Оріхові були заведені такі ж порядки як і в Преображенці, хоч остання належала до Катеринославської губернії, а Оріхів входив до Таврійської, до якої належав Крим. На Таврії не встигли завести кріпацтво, а тому жити сяк-так було можна. Та проте моему батькові Хомі таке життя не подобалось. Коли померла його перша жінка, не лишивши дітей, він рішив шукати волі десь на Сході. Господарство залишилось на його старшого брата Івана. Батька воно не цікавило. Він з батіжком помандрував аж до Озівського моря та й обійшов його, зупинившись на довгий час в Гуляй-Борисовці, на південній Донщині, у земляка тавричанина Трохима Бредихіна.

Бредихін був росіянином, але народився в Україні і належав до тих поселенців Мелітопольського повіту на Таврії, яких було там поселено одночасно з німецькими колоністами за царювання Катерини II-ої після покороення Криму. Німці в своїх селах, що називались колоніями, в господарській чинності були майже незалежними і вільними, а росіяни були в залежності від поміщиків, яким були подаровані від цариці ліпші землі на Мелітопольщині. Тому то Бредихін, зазнавши трохи волі за часів його батька, не захотів коритись новим панам і замандрував аж до Гуляй-Борисовки, де осіли подібні йому тавричани на річці Ельбудз, що впадав до ріки Кагальника.

В ті часи на вільних цілинних степах південної Донщини та Кубанщини випасались великі отари овець і гурти рогатої худоби. Хліборобство до побудови Владикавказької залізниці було на другому місці. Тавричани в такого роду господарській чинності вели провід і розсілись поодинокими хуторами по берегах річок, багатих рибою та водним птацтвом.

Коли мій батько примандрував до Гуляй-Борисовки, Бредихін був уже заможним господарем. Батькові

було до вподоби вільне життя на цілинному степу з випасом овець. Тому він залишився помагати в господарстві Бредихінові, а скоро після того йому сподобалась і донька Бредихіна Матрона Трохимівна, яка була старша від батька років на п'ять, а тому називати її просто Мотрею якось не випадало. На тогочасні хутори князеньки рідко заїздили, а тому — вона була рада і тому бурлакові, яким був мій батько. До того ж був він також старшим, бо народився десь в 1845 році.

Коли мої батьки одружились, а це було в семидесятих роках минулого століття, мій дід по матері Трохим дав батькові отару овець, два десятки рогатої худоби і десяток коней та порадив йому заложити власне господарство далі на південь на річці Сосиці, де був цілинний степ з резервових військовоїх земель Кубанського козацтва. Було це між станицями Павлівкою та Уманською, що були віддалені від себе на 40 верств. Батько заорендував у козаків тисячу десятин (гектарів) вільного цілинного степу по 10 копійок за га, побудував собі хату та кошари з очерету для овець, насадив вишневий садок на лівому березі Сосики та й почав самостійно господарювати.

Доля сприяла йому. Дав Бог і діти. Поки народився я, було їх аж семеро, з яких два брати й сестра були старші від мене на 10-15 років, а четверо померли ще маленькими. Жодного лікаря в ті часи там не було за сотню верств, а тому з дітьми було так, що Бог дав, Бог і взяв. Великої трагедії з того не робити, бо на все, мовляв, була воля Божа.

2.

Народився я в ніч під Різдво 25 грудня 1890 року по старому стилю. Після мене народився через півтора роки мій молодший брат Омелько. На ньому збільшення роду Хоми Проходи закінчилось. На другий день після мого народження мене по звичаю православної церкви повезли охрестити в станицю Павлівку в 15 верствах на схід від нашого хутору. Моїм хрещеним батьком був хуторянин-донець з Гуляй-Борисовки

Степан Сиромін, а хрещеною матір'ю тавричанка Марія Алехіна. Остання в моїй пам'яті залишилась як мила симпатична жінка, а що до Степана Сироміна, то зберігся спогад лише про його багатий хутір з панською хатою та нарікання моєї мами, що він був зажерливий і при кожній нагоді обраховував мого неграмотного батька при спільному продажу шерсті від овець та інших продуктів господарства.

При хрещенні пан-отець хотів назвати мене Йосипом, бо по календарю 26 грудня був його день, але хрещена мати вирішила, що ім'я Василь з патроном Василя Великого на Новий рік є ліпше й більш світське. Також і моя мама завжди намагалась вийти з мужицької затурканости, хоч й сама була неграмотна. На культурі в домашньому побуті вона добре розумілась і все підтримувала зразкову чистоту та не допускала неохайности в поведженні членів родини. Хоч у нашій родині панувала українська мова, мама до смерті говорила переважно по-російськи, що вважалось вищим тоном і нас дітей навчила говорити та узнавати російську мову також своєю. Таку тенденцію мами батько називав фарисейською закваскою. Чому власне фарисейською мені було не зрозуміло. Батько надто піддавався впливам української природної степової стихії й був ніби її сучасткою. Був він надто одвертим, правдивим, довірчивим і готовим з останнього допомогти кожному бурлаці. А в той же час він дозволяв використовувати себе багатим сусідам, переважно росіянам, яких він називав фарисеями. Мама хотіла позбутись матеріяльних недостатків, тому то діставалось батькові, коли він, випивши зайву чарчину, своєю простодушністю матеріяльні достатки не збільшував, але зменшував.

Непорушена природа тогочасного кубанського степу мала в собі якісь первні таємничости, що впливали на долю тих людей, які там жили. Багато їх, починаючи від передісторичних часів, перейшли рівною розлогого кубанського степу. Гей, гей, скільки їх там було ще до киммерійців, синдів і меотів, що під-

тримували ще в V-му віці до нової ери цивілізаційно-культурні зв'язки з греками Босфорського державного союзу, який мав свій осередок в Пантікапею на Керченському півострові Криму. Довелось їм бути підпорядкованими номадам скитам, які прийшли з Азії ще у VIII. віці до нової ери та пройшли кубанським степом. Були там і казкові амазони, чи вірніше амазонки з міцним укладом матріярхату. Заходили туди й перси, а за нової ери прийшли сармати. Чого тільки не знала історична Тмуторокань. Хто тільки по тому степу не мандрував, не залишивши по собі, крім могил, матеріальних слідів.

У IV. віці зачіпила своїм лівим крилом прикубанську рівнину орда гунів, а в VI. ст. пройшли авари, за ними появились хозари. На місце колишніх осілих меотів та синдів, устаткувались було яси та косоги, яких почали витіснити печеніги. Український князь Святослав відсунув у X. ст. печенігів і дав можливість оселитись там слов'янам. Син Володимира Великого Мстислав остаточно розбив у XI. віці печенігів і заложив на східних приозівських степах українську Тмуторокань. Але потім з'явилися нові номади половці, а в XIII. ст. татари. Все приходило, відходило й зникало, а степ залишився незмінним в своїй природній красі з буйною травяною рослинністю, тихими річками порослими очеретом з масою всякого птацтва й звірини. Я пам'ятаю лише про кола порослих травою валків на цілині, що залишились від стоянки калмицьких юрт і на могили біля нашого хутора.

Отже приходили, народжувались, жили й зникали люди, племена, народи. Тому не дивно, що доля тих людей, які в часи мого батька туди прийшли і там жили, перебувала під якимсь впливом невідомої сили. Від того часу там настали величезні зміни. Природа тепер там стала "преобразованою". Цілинний степ зник разом з властивими йому природними явищами. Зникли в переважаючій більшості і ті люди, що там жили. Від корінних кубанських козаків з традиціями та звичаями колишніх запорожців залишилась тільки назва. Цілком

змінився весь побут. Прийшли нові люди, чужі природі цього багатого краю. Вони зі своєю технікою покорили все, знищивши і розігнавши непокірливих. Стратив кубанський степ свою таємничість, а його природні сили ніби стали підпорядкованими волі прибулих людей. Та проте як буде далі не відомо. Самовпевнені і настирливі творці нового життя запевнюють, що там прийде до комунізму, ніякі непізнані сили діяти вже не будуть, а природа буде покірливою волі людини.

Я лише можу сказати, що в часи мого дитинства ті незнані сили там діяли. Вони творили життя, яке народжувалось, розвивалось і відмирало по визначеному циклу. Вплив тих сил на психологію людей: козаків і городовиків, станичників і хуторян безумовно був, а до того ж ще значно збільшувався людською фантазією, що також впливала на їх поведіння.

3.

Наш хутір був при шляху зі станиці Павлівки до Уманської. На захід від хутора за неглибоким травистим яром, чи вірніше улоговинкою, був пагорок, що стрімко спускався кручею до річки Сосики. Називали його відьминим тирлом або відминою горою. Був на тому пагорку хутір одного рухливого тавричанина Харченка.

Треба сказати, що тодішні тавричани мали в собі якийсь дух непосидючости. До тогочасного козацького стану їх, починаючи з шестидесятих років, не приймали, а тому вони були цілком незалежними і вибирали місце свого побуту, де їм було більше до вподоби. Їх ніби небагато було, але були вони всюди від Дону аж до Тереку і все на самотніх хуторах. Це були справжні піонери необжитих вільних просторів.

Щодо самого Харченка, то займався він плеканням рогатої худоби, від якої поважним продуктом було масло від молочних корів. Але на хуторі не сприяв цьому якийсь злий дух. Без огляду на добрий корм, корови перестали давати молоко. Тоді Харченко гадав, що спричиняють це відьми, які злітались на свій

шабаш і видоювали корів. Ані молебні, ані кроплення свяченою водою та курення ладаном у стайнях не помагали. Тоді Харченко зі своєю худобою подався далі аж на Ставропільщину, а хутір спалив. Говорили, що на новому місці корови давали нормальні удої молока.

А на спаленому хуторі на добре угноєному ґрунті росли величезні будяки й лопухи. Я любив хлопцем, набравшись відваги, бігати до того лісу, де можна було назбирати великих соковитих печериць-шампінйонів. Були вони брунатні без хробаків, а підсмажені на маслі надзвичайно смакували. Збирати печериці можна було лише за ясного дня, а вночі там відбувався шабаш відьом і туди ніхто не відважувався ходити.

На схід від нашого хутора височіла велика могила, а далі на південь дві менших. За тою могилою був великий яр з похилими травистими краями. Називали його "чортовою балкою". Говорили, що в тому яру вночі чорти роблять різні непристойні жарти з проїжджими, особливо, коли вони були на підпитку. Жидів на Кубанщині не було, але корчми на шляху між Павлівкою та Уманською були через кожний десяток верств. Лише називались вони не корчмами, але духанами. Власниками їх були вірмени. Вони ліпше жидів могли впоїти кожного православного християнина до зелених чортиків. Можливо це вони в тому яру перетворювались у великих червоних чортів.

Пам'ятаю ще семилітнім хлопцем, було це в минулому столітті, як одного погідного ранку на подвір'ю нашого хутора появилась бричка, запряжена парою добрих коней без господаря. Старші брати пізнали, що це були коні Калмикова, який мав хутір за дві верстви на захід від відьминої гори. Коней випрягли і завели до стайні. Через годину, коли ми сиділи за столом та снідали, прийшов збідачений Калмиков.

"Дай Боже здоров'я! Хліб та сіль!", привітався він.
— Дай Боже! Просимо до столу, — запросив батько.

“Та мені треба вже давно дома бути, а я ще в дорозі. Бачу, що моя бричка у вас на подвір’ї, а де коні, не знаю”.

— От таке, сусідо! Коні в доброму місці. А що з вами трапилось, що ви самі до нас прийшли? — запитав батько. — Та сідайте, прошу, до столу! Стара (це до моєї мами), чи нема десь по чарчині, щоб сусідові після вчорашнього очунятись.

Що ж виявилось? Калмиков возив у Павлівку дещо продати та дещо купити. Але затримався там майже до вечора й як звичайно, підкріпив свої сили в духані гостинного Арутюняна. Пам’ятаючи про чортову балку, він хотів тих 15 верств ще за світла та балку без пригод переїхати й ніби в духані в хуторі Курчанському не зупинявся та все їхав і їхав, а коли сонце заходило, йому здалось, що він лише під’їздить до того духану. Хотів проїхати повз нього, аж тут стоїть на порозі кум та й запрошує ще підкріпитись і одну пильну справу обговорити. Встав він з брички, коні лишив стояти не прив’язані, бо тож не на довго мало бути. Зайшов до духану, де зпочатку було все честь-честю. Стіл стояв, на ньому півкварту горілки, оселедець на закуску і кум запрошує до нього. А потім на одно стіл і кум зникли, а замість них, посередині вже не духану, але кузні велике ковадло, проти нього чорний як циган коваль зуби щирить, очі горять, він подивився та й каже:

”А ну, вдар з розмаху коліном до гостряка ковадла!”

— Та що ти, з глузду зсунувся? — питаю. Коли дивлюсь, аж то вже чорт з рогами підступає до мене та б’є мене колитом. От тут я зрозумів, що опинився в чортовій балці.

— Господи Ісусе Христе, помилуй і спаси мене! — та й перехрестився. На одно все зникло. Що далі було, не пам’ятаю. Як довго тривало, не знаю. Лише, мабуть, сонце мене розбудило. Прокинувся я й бачу, що сонце вже підбилось височенько, а я лежу на скраю кручі відьминої гори, під якою висвітлювалось глибоке пле-

со. Перехрестився я ще раз та подякував своєму янголові хранителеві, що не допустив мене втопитись в тому плесі.

"А що далі?" — запитав батько.

— Та хвалити Бога, нічого. Пішов я назад понад Сосикою мимо вашого хутора до чортової балки, бо був певний, що там чорти наді мною пожартували, а звідти по слідах моєї брички та коней прийшов до вас, — закінчив свою пригоду Калмиков.

Добре пам'ятаю цей випадок з Калмиковим. А скільки довелось мені почути всяких оповідань про різні пригоди в цьому яру. Тому то проїжджі, що по дорозі з Уманської до Павлівки не встигали за світла переїхати чортову балку, зупинялись на ніч у нашому хуторі. Батько завжди був радий гостям. За вечерею часом випивали по чарці, а потім починались різні спогади та оповідання. Особливо цікаві фантастичні оповідання бували в довгі зимові вечори. Нас малих, мене та Омелька, клали спати на долівці біля грубки на соломі, засланій рядном, а вкривались ми зимою кожухом. Омелько скоро засипляв, а я все слухав та слухав безконечні оповідання та спогади подорожніх, в яких дійсність перепліталась з фантазіями та мріями про щасливу долю.

4.

Залишилися у пам'яті оповідання гончара Савелича та діда Терешка. Савелич на своєму невеликому возі, до якого була запряжена одна кобила, розвозив та продавав глечики й горщики та череп'яні миски й кухлики, а для дітей глиняні іграшки-півники свистюльки. По дорозі він зупинявся у нас, а часом і днював. Дід Терешко був якимсь родичем зі станиці Кушовки. До нас він або з кимсь приїздив, або приходив пішки, полюючи на вовків та лисиць, яких у чагарниках та в очеретах водилось досить. Часом дід Терешко зупинявся в нас на кілька днів, щоб висушити шкурки звірини на так званих п'яльцях.

Найбільшим героєм у тих оповіданнях був розбійник Броницький. Походив він ніби з шляхтичів Правобережної України, але ввійшов у суперечку з тамошньою шляхтою, став непокірливим та боровся за обездолений люд. Діяв він у відкритому степу сам на торговельному шляху з Ростова до Ставрополя і Катеринодара. Діставалось від нього купцям та зажерливим багатіям. Здобич він роздавав бідним і тим здобув популярність. Він був справжнім характерником, бо володів силою гіпнотизму. Коли поліції пощастило піймати його, він загіпнотизував в'язничного сторожа, який приніс йому кухоль води. Броницький виплеснув ту воду, з якої повстало море. Стіни в'язниці роздалися і в'язень преспокійно відплив на човні по воді. Коли сторож прийшов до себе, по Броницькому й слід пропав. Любив Броницький пожартувати й над бідною.

Одного разу спіткав він на дорозі бідного гончара. Кобила його була стара-престара, що вже сили не мала. Випряг її попастись та трохи сили набратись. Підїхав Броницький і питає діда як йому живеться.

— Біда, — каже дід, — охляла конячина. Не відомо, чи доведе до станиці.

”А ну, відчіпи голоблю!” — звелів Броницький.

— Навіщо вона здалась тобі, пане? — спитав настрашений дід.

”Відчіпи, кажу тобі!”

Хоч-не-хоч, послухав дід Броницького, а він далі:

”Бий нею горщики та глечики з мисками!”

Перелякався дід та до Броницького з благанням:

— Змилуйся, пане, наді мною! Це ж весь мій маєток, все моє багатство.

”Бий, кажу тобі, а то я тебе самого прикінчу!” — погрожуючи дідові шаблею — сказав Броницький.

Зі сльозами на очах розбив дід усі горщики та миски.

”А тепер викреси вогню та підпали це все разом з возом!”

Посуд був загорнений у солому, яка легко зайнялась і все згоріло. Броницький терпеливо чекав аж усе

стало попелом та купою черепків. Потім під'їхав він до коняки, що лежала й не всилі була сама встати, та й пристрелив її з пістоля. Побачив це дід і розплакався над своєю злою долею. Але Броницький кинув йому гаманець з червінцями зі словами:

"Йди, діду, з Богом додому, не старцюй більше з тими черепками та молись за душу розбійника Броницького"...

Бували оповідання про звироднілих душолюбів-розбишак, що різали й невинних людей. Двох таких злодіїв напали вночі на бездітного хуторянина десь на Челбасах. Його з жінкою зарізали, але грошей не знайшли та може їх у них і не було. Тоді вони з порізаних животів вибрали сало, щоб наробити з нього свічок. Коли таку свічку засвітити, то можна буде бачити, де сховано, чи де лежить золото.

Більше всього оповідалось про різних відьом, водяників та різну нечисту силу, що часом і доброго духа домового — охоронця домашнього огнища виганяло з хати.

Близько в сусідстві з нашою хатою в напрямку до чортової балки була хата дядька Архипа Бредихіна, молодшого брата моєї мами. На багатому господарстві діда Трохима в Гуляй-Борисовці залишився старший син, а цей молодший був якийсь невдаха, хоч мав жінку, українку. Він оселився в сусідстві біля нас Побудував хату та маючи двоє дітей: дівчинку Килинку та хлопчика Лукаша, потрохи самостійно господарював. Але в його господарстві все якось не вдавалось. Нещастя за нещастям привело його до такого стану, що йому почала ввижатись нечиста сила, яка стала його переслідувати. Був він не п'ючий та й пити не було защо. Молився він як і всі православні християни Богу, але чорти все ходили за ним. Сяде за обід пере-хрестившись, коли гульк, а малі чортенята купаються в мисці і борщ противно їсти. Відгонить їх молитвою, а вони знову через деякий час десь на стороні танок свій справляють. А потім почало ввижатись не лише йому, але й його жінці та дітям. Килинці тоді було

років 13, а Лукаш був молодший. Мені в той час було 8 літ, тому то добре пам'ятаю ті пригоди.

Якось під осінь погано стало моему дядькові. Чорти все ходили за ним, а на зиму переселились і до хати. Полягають бувало спати, а в передньому куті щось почне тяжко стогнати та так сильно, що сплячих дітей розбудить. Як лише засвітять лампу, перестає стогнати. Помолившись, полягають знову спати. Не встигнуть як слід заснути аж тут починається стогін. І так продовжувалось поки не почнуть співати півні. Тоді наставав спокій. Коли почали світити лампадку цілу ніч перед образами, стогін у передньому куті вже не відбувався. Зате починались непристойності в сінях. Там у них стояла велика суха бочка з дерев'яними обручами, в якій було борошно. Бочка накривалась звичайною покришкою з дощок. Щось здіймало ту покришку й сильно тарабанило по ній. Коли виходили зі світлом до сіней, усе стихало, а покришка лежала на своєму місці. Як лише лягали спати, знову барабанило до півночі. Тоді почали тримати пса в сінях. Пару тижнів після того був спокій. А потім почався гуркіт на горищі. Часом хтось почне танцювати там гопака так, що стеля трясеться до півночі. Бувало так, що родина дядька приходила до нас на ніч, коли жарти нечистої сили були дошкульні.

Дочекавшись весни, дядько з родиною повернувся до Гуляй-Борисовки, а хату зі стайнею та стодолю спалив. На тому все скінчилось. На новому місці дядько став цілком нормальним і жодні чорти йому вже не ввижались. Сказати, що всі ті страховища були уявою хворої психіки, не можна, бо коли у дядька були помітні ознаки тихого божевілля, останні члени родини були цілком здорові. Що за причина була тих нічних явищ, залишилось таємницею.

5.

Ще більш нерозгаданою залишилась таємниця того, що сталась з моїм батьком. В початку дев'ятидесятих років господарство батька складалось з п'яти

отар овець по три-чотири сотні кожна та було півсотні рогатої худоби. За вівцями доглядали чабани, з яких старший називався личман. На Таврії такий чабан називався атагас. Я того чабана не пам'ятаю, бо тоді був ще дуже малий. Мама й брати оповідали мені про нього пізніше вже після смерті мого батька.

Був то звичайний тихий чоловік нерозривно втілений до природи розлогого цілинного степу. Якого він був роду та племені, ніколи не говорив. Степ і випас на ньому овець були його стихією. Поза своєю скромністю він мав здібність, передбачування. Він передбачав далеко наперед не лише природні зміни, але міг вгадати в самих дрібницях події в житті нашої родини, що дійсно так відбувались, як він говорив. Мої батьки гадали, що личман знався з нечистою силою. Але він по свому вірив у Бога, лише не був побожним, цебто не ходив до церкви і не визнавав попів за посередників між людьми й Богом. А яка була в ньому сила, невідомо. Може в ньому був втілений дух когось з тмутороканських героїв, а може якогось кочовника, що був неподільною частиною степової стихії.

Найбільш фатальним для мого батька було віщування біди, що сталась, коли він не послухав личманової поради. На рік наперед личман порадив мому батькові продати отари своїх овець, у яких батько дуже кохався й які були його єдиним маєтком, бо випас провадився на орендованій військово-козацькій землі. Личман пообіцяв з наступленням весни протягом літа виплекати овець на славу, без жодних страт після доброго покоту ягнят, ситих, чистих і здорових. Але ще до Покрови (14 жовтня) всі отари мали бути перегнані за сотню верств на різницю до Ростова на Дону. Коли ж це не буде зроблено, прийре біда.

Вівці тонкорунні, яких називали шпанськими, дійсно були добре виплекані і виглядали як срібне руно. Надійшов час гнати їх до різні. Шкода стало їх батькові. Так ніби своїх дітей мав погнати на заріз. Не міг на це рішитись. Поїхав він в станицю Павлівку поради-

тись у пан-отця, бо личман, мабуть, знався з нечистою силою, а на неї має бути Божя сила. Священик порадив відслужити Службу Божу та молебень св. Миколи про відвернення біди. Так батько й зробив. Повернувшись зі станиці, батько сказав личманові, що овець у Ростов не погонить, бо має надію, що по милості Бога біда помине і не зробить його нещасним.

“Воля твоя, хазяїн, але будеш ти жалувати та буде запізно”, відповів личман. Після цього незабаром однієї ночі він непомітно зник. Звідки прийшов і куди відійшов цей обдарований духом степу незвичайний чоловік, залишилось невідомим. З часу його зникнення ніби стало чогось бракувати на хуторі мого батька. Створився якийсь настрій непевности.

Перше нещастя принесла жовтнева “пурга” або снігова хуртовина, яка в ті часи несподівано появилася на безкраєму степу кубанської рівнини, подібно тому як появляється смерч на морі. Серед ясного погожого дня з’являється на небосхилі маленька хмарка, що дуже скоро розростається у велику темну хмару, яка закриває сонце. Повстає великий вітер, температура знижується, починає падати густий сніг, все темніє, вітер досягає надзвичайної сили, виникає хуртовина, що все змітає і замітає на своєму шляху. Страшно тоді робиться всьому живому у відкритому степу.

Лютує така хуртовина від трьох до шести годин, а потім на одне все стихає. Небо стає ясным і коли сонце ще не зайшло, його проміння виблискують на сніговому покриві та розтоплюють його. Завмерший на час степ знову оживає.

В тих місцях, де переважно провадився випас овець, були побудовані т. зв. вітро-відпорні “бази”, цебто невисокі бездахові кошари з очерету. При наближенні хуртовини отара овець заганялась до такої бази. Тісно одна до однієї скупчені вівці покривались там сніговим покривом, що був не вище стін кошари. Як лише проходила хуртовина, сніг розтавав і вівці виходили знову на пашу.

Одного дуже гарного дня в кінці бабиного літа, чабан, біля одної отари овець, захворів і лежав в гарбі, цеб-то в покритому возі на двох колесах, який перевозила з місця на місце нового тирла пара волів. Доглядав за отарою його помічник ще молодий недосвідчений хлопець, який розумівся на відгадуванні змін погоди. Отара відійшла досить далеко від своєї кошари. Хлопець бух захоплений красою погожого бабиного літа. Лежав на траві, дивився, як легкий вітерець переносив білі волокна павутиння. Слухав як десь в піднебесі співали жайворонки та й сам почав грати на сопілці. За цією грою він не зауважив як знечев'я занімів степ, як з'явилась хмарка й як птаство інстинктивно шукало захисту в чагарниках терену, шипшини, вишняку і дерези, що були острівцями розкидані в степу. Коли ж потемніло, та прийшов до отари хворий чабан, тяжко було зорієнтуватись, в якому напрямку треба було гнати овець до кошари.

Вожаком в кожній отарі був цап — старий козел, що все йшов спереду, а за ним рухалась вся отара. Овець, що відбилися або відставали, тримали вкупі, їх підганяли пси. Цапові подавались лише накази: “цо-цо!” (направо), або ”це-це!” (на ліво). На цей раз він гнаний вітром, йшов за ним і не звертав уваги на команду. Сніг сліпив очі. Все з якимсь божевільним жахом бігло вперед. Цап добіг до десятиметрової кручі підмитого берегу в звороті річки Сосики, під якою було велике глибоке плесо. Це було в тому місці відминої гори, куди кілька років пізніше заблукав вночі Калмиков по дорозі з чортової балки. Цап з розгону кинувся з цієї кручі в воду, а за ним пішла вся отара овець. Надвечір знову засвітило сонце. Все плесо було вкрите втопленими, відгодованими вівцями.

Коли прийшов батько, було все скінчено. Посумував він над першою стратою, але втішився тим, що ще чотири отари збереглись від хуртовини.

Через кілька років така хуртовина була фатальною і для життя мого батька, який так любив вільну стихію степу. Гнав він в кінці жовтня з пастухом мого хресного батька його і свою рогату худобу до Катери-

нодара на продаж. По дорозі у відкритому степу, між двома станицями їх захопила надзвичайної сили, з великим зниженням температури, хуртовина. Вони зупинились на шляху, скупчивши худобу біля возу, під яким полягали самі. Хуртовина лютувала аж до пізньої ночі з морозом. Все замерзло.

На другий день вранці по дорозі з однієї станиці в другу козаки побачили на шляху великий замет снігу. Це означало, що під тим заметом хтось похований. Вони його розкопали й нашли напівзамерзшими мого батька та пастуха. Батько дістав тоді запалення легенів, що потім перейшло в туберкульоз, який звів його передчасно в могилу...

Надійшла того року, коли зник личман, досить рання зима. Овець загнали до критих кошар. Запас сіна для них був вистачаючий. Кожна отара мала своїх псів-вовкодавів, що оберігали їх від вовків та помагали чабанам тримати отару вкупі. Поки був личман, пси були настільки люті, що вовки ані поодинці, ані тійками не осмілювались нападати на овець, а при зимовій стоянці наближатись до хутора. Але з його відходом вони ніби зачаровані стали дуже лагідними, подібними до овець. Зате вовки набрали сміливості та нахабства. Вони вночі залазили до кошар і робили значні шкоди. Випало чабанам ставати до нічної варті з лихтарями, щоб відганяти вовків.

Так пройшла з турботами зима. Надійшла весна. Покіт ягнят того року не був такий добрий як звичайно, але нарікати особливо не доводилось. В березні зійшов сніг. Степ зазеленів.

Надзвичайно гарним був цілинний степ весною. Все пробуджувалось до буйного життя. З квітів першими з'являлись просуренки (підсніжники), клубеньки яких можна було їсти. За ними приходили жовті воронці (дикі тюльпани), жовті півники (ірис), потім перед Великоднем червоні воронці, сині півники, фіялки, козельці, молочаї і серед соковитої трави безліч всяких інших квітів. З чагарників рясно вкривались білими, рожевими, жовтими квітами терен, шипшина,

вишняк, дереза. Вони були розкидані острівцями, конкуруючи з досить великим катраном на тлі тирси, ковили, тонконогу, типчаку, кермеку (солодкий корінь) та кураю або перекотиполя.

З'явилось і прилітало з теплих країв безліч всякого птаства, що поспішало будувати свої гнізда з веселим щебетанням та співом. Лише вовки та лиси порушували де-не-де гармонію веселого відродження степового життя.

З радістю випустив батько овець на зелену пашу. Ніби поминула кара божа, але не довго продовжувалась така радість від того, що віщування личмана не здійснилось. Перед Великоднем прийшла якась чума й всі вівці та ягнята почали здихати. Вони видохли всі до однієї, вкривши своїми трупами степ. Не було навіть можливості здерти з них всіх шкіри. Їх залишено на попас вовкам та крукам.

Так позбавився мій батько всього свого маєтку, якого доробився протягом двохдесятків років упертою працею. Що було цьому причиною? Може непокірливість і ще щось в тій невідомій силі, що була в природі степу. Чи було це якесь випадкове явище?

Чомусь личман дійсно відчував, що таке нещастя мало статись. Не в його особистих інтересах було викликати цю біду, бо випас овець було єдине, що давало йому радість та було ціллю його життя. Він жив в природі і був нерозривно зв'язаний з природними явищами як добрими, так і злими. Матеріально залишились його запрацьовані гроші та збереження. Він їх не взяв. Якась аматеріальна частка степової стихії всезнаючої й всепередбачаючої, значно більше як інстинкт життя, діяла в ньому і залишилось таєм-вигодою для себе особисто він не цікавився. У батька ницею.

Всі природні явища мають свою доцільність, навіть катастрофальні, що викликають руїну, бо в тій руїні повстає нове більш досконале життя. Якби цього не було, то очевидно мільйони років існуюче на землі життя занепало б. Цього не сталось. Навпаки, воно

удосконалюється. Правдоподібно і нещаслива доля в житті людини має якусь об'єктивну доцільність для майбутнього життя його нащадків. Таку долю мали не лише поодинокі особи та зв'язані з ними родини, але й цілі покоління, племена й народи. Скільки їх перейшло кубанським степом!...

І останні представники вільної степової стихії та козацької недолі відійшли. Прийшли на їх місце нові покорителі, що своєю технікою намагаються "преобразувати" природу, але не відомо, чи не спіткає їх доля колишніх номадів, які приходили, відходили й зникали.

Після пережитої катастрофи, господарство батька якось не могло вже вийти в своєму розвитку на широкий шлях. Я ще пам'ятаю кошару з очерету, в якій перезимувувала невелика, сотні півтори, отара руських грубошерстих овець. Частина їх мала курдюки, цебто широкі жирні хвости. Літом в тій кошарі бувало дуже багато горобців, що в очеретяному даху мали свої гнізда, в яких пищали їх малята. Горобці виводили їх тричі за літо, а тому в кошарі галас не припинявся.

Все літо вівці були в степу, де мали тирло біля гарби з парою волів. Час від часу тирло, цебто місце нічного відпочинку овець, мінялось. За отарою доглядав чабан з гирлигою, що уявляла з себе довгий ціпок з дерев'яним гаком, яким ловилась за задню ногу вівця. На поясі він мав причеплену пляшку з карбовкою і джермило (пінцет), яким витягувались з роз'ятреної рани вівці, черв'яки. Мух, кліщів, оводів і всякої нечисті в степу було багато. Були вони лютими ворогами овець. На місцях, що не були захищені густою шерстю, вони роз'їдали рани й відкладали яйця, з яких дуже скоро виводились хробаки, що вгризались до живого організму. Помітивши таку рану на вівці, чабан ловив її гирлигою й у варварський спосіб проводив хірургічну операцію: витягував джермилом всіх хробаків та заливав рану карбовкою, що спалювала всі зародки мух. Останні вже більше не сідали на рану і вона загоювалась.

Пам'ятаю як стригли великими ножицями овець та пакували шерсть до великих лантухів. На весні, перед вигоном овець на пашу, їх купали у міцному виварі махорочного тютюну, щоб охоронити від паразитів, з яких найбільш шкідливими були кліщі, що викликали з'явлення ран. В "чистий четвер" перед Великоднем батько обов'язково "валашав" (кастрував) ягнят баранчиків, які після того називались валошками.

За цією останньою отарою ходив лише один старий чабан Аким. Він був якийсь безрідний бурлака з понад Волги. В нашій родині він вважався за свого і коли бував на хуторі в час зимової стоянки овець, спільно з нами за одним столом обідав та вечеряв, але спав в окремій землянці з великою руською пчкаю, що літом служила за кухню. В неділю батько любив випити чарчину за обідом і діда Акіма часгував. По обіді батько лягав на годинку відпочити, а дід Аким йшов чи то до стайні, чи до кошари і сівши десь в кутку, гірко плакав. Мене тоді малого хлопця цікавило чому дід, коли вип'є, все плаче, бо не бачив, щоб з дорослих хтось плакав.

— Эх, Вася, Вася, не понять тебе этого! Пронелась моя младость как мутная вода... — І знову плакав бідний дід. Його родинної трагедії, мабуть, я дійсно не міг зрозуміти. Можливо там десь на його батьківщині довелось йому за молодих літ поневірятись і коли може він вже мав можливість мати своє гніздо, якийсь купець чи пан відбив у нього любиму дівчину та насміявся з неї. Може Аким помстився за свою кривду та й утік до вільного степу.

Потім якось не стало і тієї отари руських овець та старого чабана. Чи то батько продав ту отару і вона разом з чабаном, гарбою та волами перейшла до нового господаря, чи може якимсь іншим способом батько змушений був позбутись того, що його найбільше радувало.

Головною причиною тому було те, що в трьох верствах від нашого хутора виріс вже не одноро-

динний, але козацький хутір-оселя сотні козацьких родин, що переселились на цю резервову військово-козацьку землю з станиці Полтавської. Називався цей хутір Сосицьким, а пізніше років через двадцять став він станицею Отаманською, а потім за советської влади і цієї назви напевно позбувся, як позбулась її станиця Уманська, що стала Ленінградською. Моему батькові та всім хуторянам з лівобережжя Сосики відмовлено оренду і вони мали облишити свої господарства. Дехто перейшов відразу на іншу чинність. Алехіни продали весь свій живий та мертвий інвентар та побудували собі в Павлівці оліярню на рослину олію. Боговини купили у військового старшини на правому березі Сосики пару десятин пагорку і розвели на ньому сад з виноградником. Дехто відразу помандрував аж на Ставропільщину і далі на Терщину. Лише мій батько якось не виявив тієї практичності. Ще коли личман радив йому продати всі вівці, батько запитав його:

“А що ж я буду робити, коли продам увесь цей маєток?”

— Купиш собі землю та будеш на власній землі хліборобством займатись. Чув я, що на хуторі Челбаському один козацький старшина продає двіста десятин по двадцять карбованців.

“Тю на тебе! Та я ж на орендованій землі по десять чи двадцять копійок свій вік доживу”. Так думав батько, так ніби він відчував, що прийде комуна, що все нажите упертою працею зжере.

Тепер, коли управління резервовими козацькими землями відмовило хуторянам городовикам оренду, мій батько звернувся до отамана хутора Сосицького і вже від козацької громади продовжив оренду на сотню гектарів по два карбованці за кожний. Це вже були досить великі гроші, платити їх можна було при новітньому способі господарювання. Наш сусід дячок Архип ще перед тим спалив свою хату та повернувся до Гуляй-Борисовки.

Мої старші брати Грицько й Федір та сестра Приська були вже дорослими, до того ж Грицько одружився. Отож було з ким господарювати, а тому батько постановив зайнятись хліборобством та залишити випас рогатої худоби, якої було ще півсотні. От тут то прийшла найбільша біда.

Як уже згадувалось, погнав мій батько свою та кума Сиромина худобу на продаж до Катеринодару. Було це в кінці жовтня. По дорозі напала люта хуртовина з сильним морозом. Худоба майже вся загинула, а його самого напівзамерзлого врятували козаки. Пережив він запалення легенів, а навесні разом з синами почав орати та сіяти.

Залишилось ще дві пари волів та четверо коней. Сільсько-господарський інвентар був поповнений купівлею дволемішового плуга, що називався букарем, сіялки і косарки-самоскидки американської фірми "Мак-Кормик". Кум Сиромин дав ще й косарку-снопов'язалку тяжкої в праці, до якої треба було запрягати дві пари волів. Ця снопов'язалка у Сиромина не освідчилась і його люди не могли дати собі з нею ради. Але наш Грицько ту снопов'язалку поправив і вона добре косила. Лише дорого обійшлась вона мому батькові, бо кум не повернув йому грошей за шерсть, що він колись продав, а пізніше ще борг нарахував.

Урожай пшениці був добрий і якби не висока на ті часи оренда за землю, перехід до хліборобського господарювання можна було б перевести без особливого напруження. До того ж і сам батько був уже слабкий робітник. Він все кашляв та й ще кульгав, бо та хуртовина пошкодила йому не лише легені, але й ліву ногу. Пам'ятаю, він все ходив з ціпком, або, як він його називав костуром. Часом тим костуром він погрожував мені, коли я щось не так зробив. Раз, приміром, побачив він, що я роблю собі з очерету люльку для курення тютюну. — Гляди ти мені, я тобі покажу як курити! — та й погрозив костуром. Не пам'ятаю, щоб колись батько мене бив. Може через те, що я був тихий, слухняний, ніколи не вередував і,

здається, не плакав навіть малим хлопцем, бо на плакання в нашій родині не звертали уваги. Лише вже одинадцятилітнім школярем востаннє гірко плакав, коли ховали мого передчасно померлого батька.

7.

Отож мої батьки, переживаючи, як кажуть, біду за бідою, всю свою енергію й силу вкладали у хліборобську працю. Під посівом пшениці було зайнято півсотні десятин. Орали цілину волами, волочили й сіяли кіньми. Останніми косили й молотили на току камінними котками. А одного літа на спілку з німцями, що поселились в останні роки між нашим хутором і річкою Сосикою та також сіяли на орендованій у козаків землі, молотили паровою молотаркою.

У той час вже була побудована Владикавказька залізниця з Ростова на Дону аж до Баку з відгалуженням зі ст. Тихорецької до Катеринодару і Новоросійська. Тому для збуту сільсько-господарських продуктів відкрились нові ринки. Основою для хліборобської чинности була земля і то власна, на якій господар почував сам себе паном. На орендованій землі цієї певности не було. Тому треба було надолжувати лише власною працею.

Бідна моя мама працювала завзято і за тією працею світа божого не бачила. Було кілька корів, десяток свиней, більше сотні гусей, стільки ж качок, пару сот курей, півсотні індиків, а поза цим праця на великому городі, на баштані та де тільки її не було, особливо в час молочення. Тому на нас, малих дітей, не зверталось уваги. Нас вирощувала і виховувала природа чудової весни, гарячого літа, багатой осені і холодної снігової зими.

Не все було гаразд і в родині. Невістка Горпина, жінка Грицька, була дуже гарною, але свавільною й не любила запопадливої праці. А тут Приська вже засиділась в дівках. Праця в батьківській хаті її вже не тішила. Хуторяни, з якими підтримувались раніше приятельські зв'язки з їх синами, переселились на нові

місця, а тому якийсь путящий князенко на наш хутір не вчашав. Козаки брали лише своїх дівчат, а городовичками погорджували. Якось дід Терешко розповів моїм батькам, що в станиці Уманській є швець Йосип Мороз, який має єдиного сина Андрія. Вже час тому Андрієві одружитись та за нього як городовика жодна козацька дівчина не хоче йти, а серед тамошніх городовиків, що займались різним ремеслом, відповідної дівчини нема. Поїхав батько до того Мороза замовити собі чоботи та придивитись до того Андрія. Парубок був вже літній і швець з нього був не поганий, бо пошив батькові чоботи дуже добре. Слово по слову, після того ближче познайомились. Старий Мороз був з Курщини з роду "кантоністів", колишніх селян Аракчевських військових осель. Договорився батько з ним стати сватами. Пізніше приїхав Мороз з сином на розглядини на наш хутір та й засватали мою сестру Приську.

Про весілля Грицька я не пам'ятаю, але весілля Приськи було бучне. Пили, гуляли та ганцювали, бо й музики якісь були. Під кінець хотіли у великій кімнаті, що служила за вітальню, викопати в земляній долівці кабицю та варити польову кашу. Долівка була земляна, бо дерев'яних підлог у нас не було. Кабицею називався викопаний в землі рів для вогнища, над яким прилаштували казан для варення. До такого свавільства моя мама звичайно не допустила. Але такі випадки бували в тих хатах, куди приходила молода господиня, щоб мала що робити після весілля.

Коли відійшла Приська, Горпина почала сперечатись, що вона працювати для всієї родини не буде і вимагала, щоб виділили Грицька з нею на самостійне господарство. А ділити власне не було чого, бо земля була орендована, а господарство не збільшувалось лише зменшувалось. Коротко кажучи, родинного гармонійного співжиття не було. А тут ще загибель останнього гурта худоби, хвороба батька ще більше додавала журби моїй мамі. Вона в своїх господарських турботах не мала часу, особливо літом, дбати про нас,

малих дітей. Ще зимою після сковзанки на льоду, коли було десь провалишся і набереш повні чобітки льодової води та напіввідморозиш ноги, я прибігав до хати, де мама "вітала" мене. Річка була віддалена майже на верству, а тому коли добігав додому, ще більше замерзав. При такій нагоді мама давала трохи "жару" до того місця, звідки ноги ростуть, знімала замерзлі чобітки та клала ноги до льодової води, щоб відійшли зашпори морозу особливо на пальцях. Лише після цього можна було лізти на велику піч, де дозволялось лише тихо бавитись.

А на другий день часто повторювалась та ж пригода. Сидіти на печі цілий день було нудно. Тому, коли мама виходила з хати доїти корів, або годувати свиней чи птицю, я з братом викрадалися з хати й гайда на лід сковзатись. Коньків, як то тепер кожний хлопчина і навіть дівчинка має, у нас не було. Старший брат Федір зробив нам дерев'яні колодочки, що прив'язувались до чобітків мотузочками та закріплювались цуркою. Під ті колодочки були вроблені полоски з залізного обруча; або шматки товстого дроту, що заміняли собою леза справжнього конька.

Гарно було зимою на льоду. На плесах був чистий рівний лід. Можна було схватись до високого очерету. З очеретини можна було зробити рурку і при її допомозі продмухати дірку в льоді, коли він не був дуже товстим та пускати під лід "коти", цебто руркою вдмухувати повітря, що розходилося під льодом. Бавило нас, дітей, коли старші виходили косити очерет на замерзлій річці, що був до трьох метрів високий. Скошений очерет зв'язували в снопи, що на санках вивозили до хутора і ставили там у сторчові стіжки. Там ми намагались бути корисними, хоч часом плутались під ногами у старших, а коли мерзли власні ноги, бігли до хати грітись на печі. Після цього нам дуже смакував обід та вечеря. Ніколи того не було, щоб мама нас умовляла їсти. Не було коверзування: цього не хочу, а це мені не подобається та не смакує. Не було й бідкання мами, що бідна дитина не хоче

їсти, бо мабуть нездорова. Таким бідканням часто здорова дитина з вишукуванням, що їй смакує, робиться хворою.

8.

Найбільша радість для нас була взимі в час Різдвяних свят. Ці свята в нашій родині відбувались урочиство. Перед Різдвом був шеститижневий піст — Пилипівка, коли не можна було їсти щось скоромне: м'ясне або молочне. Лише рибу та рослинну олію дозволялось вживати. Хліб у нас був звичайно пшеничний. А поза цим пісний борщ, каша, вареники та пиріжки з капустою, картоплею, квасолею, гарбузом, смажена або варена бараболя з квасними огірками, капустою, помідорами, а до того мочені яблука, квашені кавуни та чого тільки не було з багатих рослинних дарів кубанської природи, які давала наполеглива праця доброї господині.

Все нам дітям дуже смакувало, а про якісь цукерки, чоколяди та інші солодощі, ми не мали уяви і не псували ними собі зубів, яких до речі не мусіли чистити якимись щіточками з пастою. Рівнож не мали уяви про зубних лікарів чи техніків. А взагалі жодного лікаря за сто верстов не було. Зміна молочних зубів на сталі відбувалась сама собою. Коли пальцями не можна було вийняти виконавший своє призначення молочний зуб, мама зв'язувала його міцною ниткою та виривала, щоб дати можливість новому зубові нормально рости. Отож нові зуби виростали здоровими та справлялись зі своїм завданням, коли наступали м'ясниці, цеб-то час від Різдва до Великодного посту. Тоді можна було м'ясо їсти й кістки обгризати.

За два-три дні перед Різдвом у нас звичайно кололи пару відгодованих кабанів та різали гуси, качки, індики. Нас хлопців найбільше цікавило як кололи свиней. Вони бідні при цьому страшенно верещали, а пси збільшували своїм гавканням цей галас. Тому ми бігли ховатись аж за стіжки з очерету, або за скирту соломи, чи стоги сіна. Коли вереск припинявся, ми

вертались на місце подій. Зарізані свині були розложені хребтом до гори. Батько та старші брати, закручуючи пучками пальців на цвях довгу щетину, виривали її зі спини та боків. Оподалік лежали пси, що не з меншою цікавістю, ніж ми діти спостерігали хід всіх дій. Коли вся пригідна для вжитку щетина була вирвана, свиней накривали соломною, яку підпалювали, старанно обсмалюючи їх з усіх боків так, щоб не попалити шкіру, щоб вона не потріскалась, а потім обшкрібали ножами та уламками коси від спаленої шерsti та докладно обмивали водою. Після цього туші свиней укладали на чистій соломі черевом вниз та покривали чистим рядном, а зверху соломною. Тоді мені з братом дозволялось сідати верхи та гарцювати на них. Це для того, щоб розм'ягчити опалену шкіру, щоб верства сала відстала від м'яса та пройшло поступове рівномірне охолодження після опалювання до твердого стану.

Для нас це була найбільш приємна розвага, за яку до того ж дозволялось посмакувати смаженого свинячого вуха або хвоста, без огляду на те, що то був пісний день, а тому скоромне вуха не можна було їсти. За це нам могло дістатись від мами. Але старші брати не були правовірні і все непомітно відрізали для нас по кусочку вуха або хвоста. Коли розроблялись туші на частини та вибирались з них тельбухи, діставали свою пайку і пси різними шматками менш цінного м'яса з черевини. Кишок і тельбухів їм не давали, бо вони після очищення та докладної промивки призначались для виготовлення ковбас і ковбина (сальцисона). Навіть до сечового пухиря вкладалось внутріанє сало з грудини, що завішувався на горищі хати на бантину. В пухирі це сало не псувалось і мало лікувальну властивість.

Цікаво було вже ввечері у великій кухні. Зняті з туші верстви сала зі шкірою розрізали на квадратні куски, сало в яких перерізували аж до шкіри навхрест, посипали молотою, дрібною сіллю і вкладали до сухої бочки шматок біля шматка верствами, що також пересипались сіллю. Плечики передніх і стегна задніх ніг

(шинки) вкладались до переріза з бочки, що не протікав, пересипались сіллю, прокладались лавровим листом, часником, додавалось трохи салітри, а потім заливались росолом, звареним з пахучими коріннями. Коли шинки були достатньо просолені, їх виймали і вудили, після чого вони могли висіти на горищі аж до літа.

Нас більше цікавив перебіг начинки ковбас, які зв'язувались кільцями. Машинки на мелення м'яса у нас не було. М'ясо й сало різалось на дрібні шматочки ножем, до цього додавався покришений на дрібно часник, мелений перець, сіль та ще щось. Українську ковбасу головне характеризує не мелене, але різане м'ясо. Начинку до кишки пропихали через ріжок, не якийсь там скляний чи металевий, але справжній ріг від бичка, кінці якого були відповідно обрізані. Кільця ковбас обварювали у великому казані. Вони мали спокусливий запах, але покуштувати нам їх аж до розговіння не можна було. Тут все робилось під доглядом мами, а тому хитрувати не можна було. Через це ми не чекали до кінця і повечерявши тим, що нам було дано, йшли спати. А взагалі ми були при звичаєні до того, що можна, а чого не можна було хотіти, а тому ніколи з плачем того не просили.

На другий день різали гусей, качок, обскубовали їх пір'я, варили холодець з їхніх та свинячих голів і ніг, але нас вже то не цікавило. Ми з Федором розучували співати різдвяну коляду "Рожество Твое, Христе Боже"... та "Діва днесь рождає"... На перший день Різдва, рано до схід сонця ми бігали до сусідів-хуторян Христа славити.

Напередодні Різдва на кухні йшла робота повним ходом. Все готовилось до різдвяної вечері — багатой куті. Мало бути приготовлено дванадцять страв і до того ж все пісних, включаючи обов'язково рибу. До них належали капуста, холодець з риби, риба смажена, голубці, різного роду пиріжки, салата і обов'язково кутя пшенична й рижова та узвар (компот з сушених груш, яблук, чорнослив, жерделів, кишмишу). Для мене

найголовнішим були кутя та узвар. Їх варили раніше і ставляли у великій кімнаті на покуті під образами на сіні, узвар у великому горшку, а на ньому у мисці кутя з медом.

Ялинки у нас не було, бо в степу її не можна було дістати. І дідуха, цеб-то снопа жита або пшениці також не ставляли. Може це тому, що при овчарстві жито та пшениця не були головним виробом. І ялинку і дідуха заміняло пахуче сіно з кутею на ньому.

За вечерю багатої куті сідали до столу після появи на небі першої зірки. Спочатку батько засвічував перед образами, крім лампадки, воскові свічки та кадив ладаном. В цей час брат Федір читав псалтир. В цьому псалтирі були всі псалми царя Давида та молитви за спокій душі померлого. Крім цього псалтиря та церковно-слов'янського букваря зі звичайними молитвами від "Отче наш" до символу віри у нас жодних інших книжок не було. Коли всі приготування до урочистої вечері були закінчені, вся родина збиралась на молитву, яку батько голосно проказував напам'ять, почавши з "Во ім'я Отця, Сина і Духа Святого". Після закінчення молитви батько здоровив всіх зі святим вечором та побажанням: "Дай Боже, нам всім щасливо дожити до наступного Різдва". Ми, діти, підходили до батька і мами та цілували руку, Якихсь інших ніжностей у нас не було.

Коли всі урочисто посідали за стіл, батько кликав на вечерю діда Мороза: "Морозе, Морозе, йди до нас вечеряти та не морозь наших ягнят, ані телят та лошат, ані пшениці та пашениці!" А мама добавляла: — Не морозь наших гусят, качат та індюшат!

Після цього вечерю починали з пшеничної куті, лише покуштувати, а решта її давали до корму домашнім тваринам. Після цього старші випивали за здоров'я всіх рідних і друзів та поважно споживали багату вечерю. Лише старшим можна було промовити якесь поважне слово, чи когось згадати. Нам, дітям, не можна було патякати, а тим більше вередувати.

Закінчувалась вечеря солодкою кутею з рижу та

узваром, хто скільки хотів. У мене при цьому живіт ставав як бубон, бо все то дуже смакувало. Решту рижової куті та узвару відносили на покуття. Частину страви, а особливо пиріжків та пшеничної куті відносили до стайні, щоб воли, корови, коні й вівці відчували, що на землі мир, а у людей добра воля.

На мене весь перебіг багатой куті робив глибоке незабутнє враження. Хоч ялинки у нас не було й Ісусик (чи там у інших дід Мороз) жодних дарунків не приносив, але простий без хитрощів перебіг Свят-вечора з вірою, що Ісус дійсно мав вночі народитись і принести всім мир та тихе радісне життя, духовно всіх підносив і забувались всі турботи та незгоди буденного життя. Для мене особисто ця свята ніч мала особливе значення, бо я також в таку ніч народився.

На перший день Різдва рано вранці, коли виник козацький хутір Сосицький і там була побудована церква, старші їхали до неї на Службу Божу, а ми малі йшли по сусідах за пару верстов Христа славити, за що діставали дарунки: горіхи, медовники, часом цукерки, а то й по кілька копійок грошима. Все робилось до сходу сонця. Коли ж зійшло сонце вся родина була вже зібрана дома. Загальна молитва і ранній обід зі скоромними стравами. Тепер можна було всього покуштувати й особливо смачних ковоас.

9.

Щедрий вечір під Новий Рік в нашій родині не був таким урочистим як Свят-вечір. Лише на самий Новий Рік також як і на Різдво раненько ми ходили з торбинами пшениці та всякої пашениці: жита, ячміня, вівса, проса, кукурудзи, гороху засівати та здоровити:

"На щастя, на здоров'я, на Новий Рік,

Роди, Боже, пшеницю й всяку пашницю.

Здрастуйте зі Святком та Василієм Великим!"

Засівали перед образами, від рам та скла яких зерно відбивалось і шелестіло. За це засівальникам давались скромні дарунки ласощами, а часом і грішми. На наших хуторах старші хлопці і дівчата жили якось

відокремлено одні від одних, а тому ані колядувати, ані щедрувати разом не ходили. Через тиждень по Новому Році урочисто відзначали Водохрище. На передодні Хрищення Ісуса Христа була голодна кутя. Голодною її називали тому, що в той день нічого не можна було їсти аж до вечірньої зорі. Був це пісний день. Перед вечером відбувалась в церкві Служба Божа зі свяченням води в криниці біля церкви. Всі прихожани мали набрати цієї свяченої води і лише напившись її, могли вечеряти.

Нам привозив свячену воду з церкви сам батько. Я з братом нетерпляче, бо до того нічого не їли й були голодні, чекали на приїзд батька. У нас все було наготовано: невелика миска на свячену воду, кропило з квітів пахучих сухих васильків, крейда на писання хрестів і тарілка з пиріжками. Батько проказував нам молитву: "Отче наш" та "Во Йордані хрестили Тебе, Господи!...", давав нам напитись свяченої води, наливав її до миски та благословляв нас обійти все господарство, покропити все свяченою водою і написати крейдою, де можна хрести, щоб нечиста сила не могла підійти. У мене була миска з водою й кропило, а брат мав тарілку з пиріжками й крейду. Покропивши образи та написавши на їх рамах хрести, ми, підкріпившись пиріжками, кропили вікна й двері в хаті та писали на них хрести, потім робили це саме назовні, далі в стайні, стодолі, дерев'яній коморі на зерно і нарешті на зрубі криниці, до якої вливали решту свяченої води. Тим часом починала світити вечірня зоря і родина урочисто відбувала вечерю. Кутя та узвар, були такі ж як і в Свят-вечір, лише до куті в мисці був встромлений дерев'яний хрест.

На другий день був Йордан, на який і я ходив. Було це на річці в хуторі Сосицькому. Там був вирубаний в льоду хрест аж до води. Перед ним поставлений також хрест з льоду та чотири льодяні колони, над якими була червона плахта. Це був свого роду вівтар на льоду. Після Служби Божої в церкві священник з хрестом на голові, а віруючі з образами та хоругвами робили хресний хід на Йордан, де освячували

воду. Зі співом: "Во Іордані хрестили Тебе, Господи!" ... пан-отець опускав та підносив хрест у воді, а в цей час випускали принесені голуби. По освяченні води парубки стріляли з пістолів і рушниць. Прихожани набирали свяченої води, а дехто після цього ще й умивався нею.

Хоч наших батьків гризла журба, що не все так склалось як жадалось, нам дітям ті турботи були незрозумілі. Їсти було всього в достатку. В хаті було тепло, бо соломи та кизяків на опалювання печі й грубки було досить. А про якість одягу й взуття ми не дбали і полатані штани нас не журили. Про іграшки ми не знали. На льоду ми могли досхочу набігатись і наковзатись. Часто ми бігали зі старшим братом витрушувати рибу, що ловили до вентерів, або яку можна було виловлювати сіткою в прорубах льоду, до яких вона гуртами припливала із-за недостачі кисня, або, як говорили, повітря, під льодом. Не була то якась цінна риба, переважно красноперки, окуньки та лини. Але їх стільки було, що їх засолювали або сушили для вжитку в час великодного посту, коли за польовою працею не було часу на їх ловлю та до того ж важко було її ловити в очеретах.

Все для нас була нагода набігатись і весело побавитись за короткий зимовий день. Не сиділи і не нудьгували ми в хаті та не вимагали якихсь забавок чи іграшок. Ми їх робили самі собі. Такою, наприклад, була пукавка з рурчастого стебла бузины, яку я сам собі міг зробити і тішився нею може не менше як мій син з рушнички, що вистрілювала стисненим повітрям. Не було у нас жодних няньок, а тому ми були цілком вільні і почували себе щасливими.

Коли тепер спостерігаю я життя дітей в цивілізаційно-вигідних умовах під постійним доглядом чи то батьків, чи то різних вихователів у дитячих шкілках, не кажучи вже про вічно вередуючих, розбещених і нудьгуючих дітей матеріяльно забезпечених батьків, то скажу, що моє дитинство в природніх умовинах і в самий скрутний час зими, коли рух серед природи був обмежений, було найбільш радісним. Та радість була

в мені самому, а не в розкішному матеріальному оточенні, в моєму відчужанні життя і вільного руху з виявленням моєї діточої волі та пізнанням необхідності зі свідомістю того, що можна, а чого не можна робити та бажати.

10.

Коли ж приходила весна, то за декілька тижнів степ зазеленів та вкривався безліччю квітів. Коли сонце на незахмареному блакитному небі все сильніше і сильніше починало гріти, а в степу й на річці буйно пробуджувалось життя, я ставав ніби сучасткою його. Я перебував в здоровому захоплюючому процесі життя, не розуміючи його, але відчуваючи всю його красу та привабливість. Я всюди намагався бути й все спостерігати. В переході від зими до весни я не нудгував. Закинувши свої колодочки-коньки на горище, як лише почав танути сніг і потекла вода ярком поза нашим садом, я робив з очерету водяні колеса та ставив млинки. А там десь вже й жайворонок благовістив весну.

Я пізнав вдачу не лише галасливих горобців, тихих голубів, рухливих ластівок, що гніздилися на хуторі, я знав, де мали свої гнізда качки в зарослях чагарників, що не знаходили вже відповідного місця серед очерету на річці. Часом з братом я брав від них данину по кілька яєць, які пік загорненими в листя лопуха на огні з сухого бадилля і кізків в малій викопаній там же в степу кабиці. Знав, де були гнізда жайворонків і перепелиць, які брав під свою охорону. Коли ж качки вже вели з чагарників до річки своїх каченят, я пильнував, щоб до них не прилетів шуліка (яструб), чи не напав якийсь інший дрібний хижак. Великих хижаків як орла, або лиса я сам боявся. Десь далі в степу водились куріпки, а ще далі розгулювали дрофи, що нікого до себе близько не підпускали.

А на річці серед нового очерету буйно кипіло життя водяного птаства: качок, лисок з білими лобами, курочок з червоними носами, бугаїв до галасливих очеретянок включно. Серед них трапились і чаплі, а

бузьки прилітали на полювання на жаби. Дикі гуси в нашій Сосиці не затримувались. Очевидно, вони вимагали більшого водяного простору. Понад берегами лазили черепахи, заходячи аж до нашого хутора. Тут вони відшукували відповідні місця для відкладення своїх яєць.

А там десь щойно біля Великодня вилуплені з яєць малі черепашенята мандрували до річки. і ніхто не вказував їм найкоротшої дороги до води. Жаб всякого роду й виду було безліч. На них полювали гади і коли було чути жалісний писк жаби, це означало, що вона була в пащі якогось гада. Тоді я з кийком (палицею з корневим утовщенням на кінці) нападав на гада і карав його на смерть. В його пащі була жаба, а тому він не був уже небезпечним для мене.

Чи доводилось вам чути жабячі концерти з теноровим, альтовим, баритоновим аж до басового квакання та кумкання? Вечерами на мілких зарослих жабуринням плесах збирались на свій шабаш різного роду жаби і тут, паруючись, давали концерти, що були більш мелодійними і навіть ритмічними від модерної джазової музики з завиванням саксофону. Я не любив жаб, а великих старих брудно зеленої барви з плямами і великими страшними очима унікав, бо боявся, що така жаба може скочити і вчепитись до обличчя.

Коли я йшов до якогось плеса купатись, то спочатку великою дожиною розгоняв всіх жаб та дивився, чи нема поблизу гадюк. Але у воді був підступний ворог — п'явки, що непомітно впивались до литок ніг не лише в каламутній, але і в чистій воді, коли я лягав відпочити до "ванни", що я робив із зібраного до купи і зануреного до води очерету та рогози, через які протікала чиста прозора вода.

Крім очерету в Сосиці росло досить рогози та куги. З куги у нас робили "циновки". А молода рогоза в тій білій частині, що відривалась від кореня, була дуже смачна. Вона нам смакувала може більше від якогось морозива. Навіть і перші нездеревянілі шпичаки очерету від самого коріння нам смакували. А поза цим росло на річці багато різних водяних квітів до водяних лілій включно, з яких ми робили собі вінки.

Купатись я любив особливо, коли навчився вільно плавати. Учити мене цьому нікому було, бо старші літом все були зайняті на роботі, а хлопці з хутора Довбні були по другому боці річки. Проти їхнього хутора було глибоке плесо, в якому купали й коней. Хлопці також пливали на томл плесі. А я на своєму березі все на мілкому вовтузився.

“Гей, Василю, що ти там держишся дна у воді як та жаба? — пливи до нас!” Я осмілювався і поплив до них, але опинився на дні глибокого плеса. Серед Довбневих хлопців знайшовся старший, який витяг мене на берег вже несвідомого. Там мене відкачали, виливши з мене воду й я ожив. Тоді хлопці допомогли мені переплисти на свій берег. З того часу я став плавати.

Так отож, коли природа весною цілком пробуджувався, вона ставала моєю матір'ю, бо власка мама не мала часу зі мною бавитись. Я лише забігав до хати в обідню пору поїсти та аж вечером спати. Коли ж в садку дозрівали вишні, сливи, жердлі, а на городі огірки, боклажани (помідори), морква, на баштані кавуни та дині, мене вже мало цікавила їжа вдома, хіба лише на ходу я брав шматок хліба та й далі з ним на баштан, а там динь та кавунів, що самі тріскались на частини, покриті ніби цукровими кристаликами, було стільки хотів. Сок з кавуна стікав на сорочку і вона ставала ніби з церати. Великої радості з того моя мама не мала.

В моїй пам'яті з раннього дитинства залишились лише обіди в літню пору по неділях, коли всі члени родини були вільні від праці і разом обідали під розлогою вишнею за низьким круглим столом, що називався сирном. Сідали до нього на низьких ослінчиках. Дуже смакував мені борщ з бараниною, печенс курча, пиріжки, молошна каша, а на вечерю вареники, що плавали в маслі та сметані. Чого, чого, а їсти було що, хай не брешуть комуністи.

За мого дитинства старшим, а особливо моїй мамі доводилось багато й важко працювати з раннього ранку до пізнього вечора, але в свято у нас не працювали, а особливо в таке свято як Благовіщення. В той

день, як говорив мій батько, навіть пташка гнізда не в'є. Може воно і було так, бо навіть горобці якимсь тихо поводитись. Все ніби відпочивало, а в степу було чути десь в піднебессю радісний спів жайворонків. Батеко суворо дотримував великоднього посту і навіть риби не їли, але на Благовіщення риба варена і в холодці та смажена на рослинній олії обов'язково була та й чарка горілки дозволялась за столом.

Перед Благовіщенням було ще свято сорока мучеників, яких було замучено за те, що проповідували правду. Але в той день дозволялось сіяти. Тоді пекли з тіста сорок жайворонків. Частину тих жайворонків вивозили в поле і в тому місці, де починали сівбу, їх після молитви споживали, а потім приступали до сівби та волочіння. Тоді й я бігав на поле та стежив як висипалось зерно з сівалки.

11.

Найбільшим святом на весні був Великдень, який навіть природа степу відзначала з'явленням червоних воронців. Вже в чистий четвер починали підготовку до свята, яким відзначалась перемога Добра над злом і воскресіння Правди Христової. На полі вже не працювали. Батько в цей день валашав ягнят, кастрував поросят, а старші робили генеральний лад в стайнях і на дворі та чистили й мили коней, волів, корів. Овець проганяли по одній через дерев'яне корито, закопане до землі і наповнене міцним виваром тютюну. Загнана через вузький прохід до корита вівця могла в ньому аж до голови викупатись і вискакувала з нього обтрушуючись. Це була дизенфекція проти різних мікробів і галапасів. Словом, в той день все очищувалось від бруду, щоб належно зустріти Великдень.

Коли була побудована в хуторі Сосицькому церква, батько зі старшими їздив на вечірню Службу Богу, в час якої читали "дванадцять евангелій" і всі при цьому молились з запаленими свічками. З церкви після закінчення служби всі йшли додому зі світлом свічок, оберігаючи його від вітру в лампіонах, ліхта-

рях, чи просто в руках. Дома тією свічкою осмалювали хрест на сволоці в хаті, чи на стелі перед образами. Щоб той хрест гарно виглядав, вирізували з паперу зразок, намочували у воді і приклеювали до стелі, а потім вже висмалювали невеликий хрест.

У велику п'ятницю мама була зайнята в першу чергу печенням пасок. В цей час не можна було вештатись по кухні, грюкати дверима і взагалі робити галас, щоб паски добре посходили, а при печені не посідали. Їсти вдень і нам малим не можна було аж до "плащаниці", цеб-то до хресного ходу кругом церкви з полотном, на якому був образ померлого на хресті Ісуса та покладення його до символічного гробу. Це бувало аж по третій годині по обіді. До цього часу паски вже були спечені й коли вони вийшли високими та повними мама була в доброму настрої й охоче давала нам якісь пиріжки підкріпити свої сили, після чого ми бігли в степ збирати квіти.

В суботу звичайно приготувлялась всяка страва для великоднього обіду. Запікалось поросся, шинки, жарився баранчик, варилось багато яєць. Нас найбільше цікавило фарбування яєць, а я намагався робити писанки. Червоне яечко було символом гармонії в радісному прояві здорового життя. Ще тиждень перед цим в так звану вербну неділю, коли відзначався вхід Ісуса до Єрусалима й посвячувались розквітлі гілочки верби, ми, діти, з тими вербовими лозинами бігали один за одним зі словами: "Верба б'є, не я б'ю. За тиждень Великдень. А ти не умирай, червоного яєчка дожидай!" Тому ми дуже раділи, що дочекались того червоного яєчка.

Коли надходив вечір великодньої суботи, робилось останнє прибирання в кімнатах. Ми, діти, були помиті і в усе чисте одягнені. Лягати спати в цю ніч не дозволено було. Старші мали йти до церкви на всенічну Службу Божу, де після півночі починалась великодня Служба, а після неї свячення пасок. А дома в нас у великій кімнаті перед образами весь час світилась лампада і свічка. Ми, діти, дримали, не роздягаючись на дерев'яному дивані.

По півночі батько запрягав коні до брички, а мама зав'язувала до скатертини велику миску, в якій була паска, яйця, сало, шинка для посвячення. Нас будили. Ми освіжували заспані обличчя водою з натиранням червоним яечком та бігли й умошувались на сні в задку брички. Мама брала паску і ми їхали до церкви.

Там на мене надзвичайне незабутнє враження робив спів церковного хору: "Христос Воскресе"... "Ангел вопієще"... "Світися, світися новий Єрусалиме"... А при цьому мелодійне радісне тридзвоніння на дзвіниці в час хресного походу з образами і хоругвами воскресшого Христа кругом церкви з посвяченням пасок витворювало радісний веселий настрій.

Дома ми розговлялись до сходу сонця та споживали великодній обід. Після цього старші йшли відпочивати, а ми, діти, взявши по десятку крашанок, бігли в садок, де у нас був уже приправлений каток для яєць. Сонце вже сходило, посилаючи нам теплі великодні проміння. Наша гра в крашанки полягала в тому, що з пригорку по півметра широкій і пару метрів довгій доріжці котились яйця. Вигравав той, хто умів так пустити з пригорку своє яйце, що воно стукнулось з яйцем на кону. Тоді він забирав собі обидва яйця. Коли ж ні, його яйце залишалось на кону, його міг виграти хтось інший. Далі була гра в "навбитки". Вигравав той, хто своєю крашанкою розбивав носок крашанки свого партнера. Розбите яечко звичайно з'їдалось.

Набавившись цією грою, ми бігли в степ, що починався за нашим садом. Там ми з квітів воронців, півників, вишняку робили собі вінки. А потім бігли до річки подивитись, що робить там птацтво та порозганяти жаб і черепах. День на Великдень був великий. Отож ми мали що робити.

Ота степова природа була моєю першою учителькою, хоч я її мало розумів, але відчував якимось по своєму, не так як молодший брат, а тому тримався переважно самотньо. Те, що мені найбільш подобалось, не цікавило мого брата. Спочатку, коли в близькому сусідстві була двоюрідна сестричка Килинка, хоч вона була старша від мене, я мав з нею щось спільне, а її

брат Лукаш більше бавився з моїм Омельком. Коли ж вони від'їхали, я часто самотній блукав серед великих будяків на згарищу їхньої хати, а потім виходив на високу могилу, що була далі за тим згарищем. З неї далеко було видно на всі сторони. По річці Сосиці росли на хуторах високі верби та пірамідальні тополі. По них можна було пізнати, де знаходяться оселі хуторян. Той курган, як ми називали могилу, викликав у мене якийсь сумішок почуття: не то страху, бо під ним була згадана чортова балка, не то подиву про світ широкий від краєвиду з неї, а разом з тим і цікавості, що в ній знаходиться. В ті часи ніхто не пробував її розкопати. В час оповідань подорожніх в зимові вечори, чув я, що в тій могилі був похований в давні часи якийсь велетень-багатир і що де-хто з небоязких бачив серед ночі його багатирську постать на вороному коні.

Живучи в цілком природніх умовах, я мав би мати фізичний стан кремезним, але цього у мене не було. Я був якимсь мрійником і лунатиком. Особливо літом в ясні місячні ночі я блукав в час якогось фантастичного сну. Був я тихої скромної вдачі, а з чужими людьми дуже несміливий. Мою маму це турбувало, чи не "наврочив" хтось. Але батько говорив, що все то дурниці. Він навчив мене молитись Богу і вимагав, щоб я "наголос" проказував молитви Пресвятій Тройці, "Отче наш"... і Діві Марії вечором та вранці. Це я робив добросовісно. Релігійне почуття у мене було розвинено сильно. Я вірив в доброту Бога і не боявся зла нечистої сили.

12.

Семи-восьмилітнім хлопцем я вже намагався бути корисним в господарстві. Як я вже згадував, моя мама плакала більше сотні гусей, крім качок. Тоді як качки проводили весь час на річці, гуси були більш рухливі. Вони робили вилазки з річки та з галасом бігли і летіли до пшениці, що була недалеко від нашого хутора. Шкоди вони робили значні. Треба було гусей пасти. Великих гусаків, що колись болюче били мене крилами, учепившись дзьобом за штанці, я вже не

боявся і довгою лозиною приводив свою черідку до послуху. Без огляду на мою лагідну вдачу, вони мене часом своїм непослухом дуже злостили. Одного разу, коли я гнав їх з перелогу, де росла соковита трава, мимо пшениці, вони майже збивши мене з ніг, кинулись до неї. Я тоді почав бити їх лозиною по чому попало і по спині, і по голові. Вигнав я їх, але трое залишились там лежати. Щоб цього ніхто не побачив, я швиденько відніс їх і кинув у річку до води на поспас ракам. Принаймні я так думав, що раки їх з'їдять. Що далі сталось з ними, я не мав часу побачити, бо поспішав до черідки, щоб вона знову не забралась до пшениці, та й погнав додому, бо був уже вечір. А дома мама порахувала гусей і запитала: "Тут бракує трое. Де вони?"

— Не знаю, мамо. Мабуть на річці десь в рогозі залишились. — Це було перший раз, коли я збрехав.

"Йди мені зараз та пригони їх сюди, а інакше і сам не повертайся!"

Пішов я на безнадійний розшук забитих гусей. Яка ж була моя радість, коли по дорозі зустрів як вони самі прямували на ніч до хутора. Виявилось, що вони були лише приголомшені, а коли я їх кинув до води, вони очуняли. Доводилось мені пасти й овець, яких залишилось щось з десятка. Це вже не була якась отара і цапа проводирем не мала. За те з бараном, що верховодив серед овець, у мене були сутички. Я намагався не зачіпати його й не дратувати, але часом попадав під стусани його лобу з закрученими рогами. Та проте з вівцями мені було ліпше ніж з клятими гусями.

Вночі, коли старші гнали коней в степ на пашу, я також приєднувався до них. Вже семилітнім я навчився самостійно їздити на коні. Був у нас такий коник Машук, що поблажливо відносився до мене і дозволяв мені підвести його до чогось високого, звідки я міг вилізти йому на спину. Сідла для мене звичайно не було, а тому й сісти на нього при допомозі стремена я не міг. Коник мене слухав, але, коли йому набридло мати мене своїм верхівцем, він нахилив голову і раптом високо підносив задні ноги, як у нас говорили, "кидав

задом". А я, не встигши схопитись за гриву, злітав на землю вперед. Це бувало, коли я хотів заїхати на ньому далеко в степ. Земля в степу була вкрита м'якою ковилою та тирсою, а тому шкоди мені від перелету через голову коника не було. Машук після цього докірливо дивився на мене, коли я лежав на землі і трохи постоявши, повертав до нашого хутора, а я пішки чимчикував за ним. Сісти на нього в степу я не міг. Щоб ніхто зі старших не сміявся з моєї невдачі, я наганяв перед хутором Машука і вів його за повід до криниці ніби напоїти.

Надзвичайно гарно було за гарної теплої літньої ночі в степу. Він і тоді жив якимсь особливим таємним життям. Якись коники й цвіркуни безупинно шелестіли і цвірінькали, якись звірки чи плазуни в тон загальної степової нічної симфонії свистіли, а коні спокійно паслись. Любив я лежати на м'якій траві та дивитись на усіяне зорями небо з його молочним, або, як казали, чумацьким шляхом, великим возом, волосожаром. Час від часу пролітали метеори. Ми називали їх падаючими зірками. Кожна душа людини мала свою зірку. Коли зірка падала, означало, що людина померла. А було їх так багато, що ніяк не можна було їх порахувати. Невже ж Світ такий великий і нема йому жодного краю? Яким же наш хутір був дуже маленьким, а ми є дуже дрібними комахами, лише наші душі світили там десь далеко — далеко.

Любив я бувати в степу не лише рано на весні, коли все починало квісти, але і в час сінокоосу. Зранку там ще прохолодно. То тут, то там ще перекликались перепели, пролетить куріпка, десь далеко похажують дрофи, а в піднебесся радісно співають гимн сонцю жайворонки. Коли ж сонце вже височенько підбилося, днем на обрії появляється марево, в якому ніби перебиваються і проходять хвилі за хвилями, а небозвід десь далеко відходить. Ми говорили, що святий Петро вигнав овець пасти, а тому край Світу відійшов далі.

За моєї пам'яті косилось у нас сінокосаркою, до якої запрягалась пара коней. Вона лише скошувала траву низько при землі. А коли трава висихала на сіно,

його зрібали до валків кінними граблями. І хоч в ті часи не було мудрого керування комуністичної партії та її турбот про добро хліборобського працюючого люду, без огляду на всі нещастя, що зазнали мої батьки, вільно і незалежно від якогось керування вони здобулись на те, що у нас були косарки і снопов'язалка та ніхто не надривався обливаючись потом зі звичайною косою, чи не гнув спину зі серпом. Працювали, правда, з раннього ранку до пізнього вечора, використовуючи гарну погоду. За те сіна чи збіжжя не гноїли та доцільно використовували дари природи.

Хоч косарка при своєму русі значно торохкотіла, але перепели та деякі інші пташки сиділи в траві поки коса не надходила до них. Тоді вони з переляку пробували вилітати і залишались без голови з надрізними крилами. Я ходив за косаркою з мотузком, підбирав зарізаних перепелів, а часом і якусь куріпку та за ноги нав'язував на мотузок. З них на обід та на вечерю ми мали придаток до нашої полевої каші, або чабанських галушок. Більшу збірку перепелів я мав, коли косили збіжжя, бо тоді попадали під косу і молоді добре вигодовані куріпки.

Пам'ятаю на одну полеву кашу, до якої додатком були не перепели, але аж надто багато нічних жучків. Було це при уборці вже скошеного і висушеного сіна. Погода змінилась на гірше. Небо захмарилось. Мала надійти при дальнішому зниженню вночі температури злива з громовицею. Тому всі поспішали, щоб скласти сіно до копиць і, коли стало вже цілком темно, почали варити в казанку, підвішеному на триніжку, полеву кашу. На світло від огня летіли не лише метелики, але й багато жучків, що падали до відкритого казанка з кашею й варились в ньому. В темноті цього не було видно. Коли ж каша сяк-так зварилась, треба було поспішати, бо ось-ось міг падати дощ. Ми її скоренько з'їли, лише на зубах щось хрумтіло. Ми вважали, що каша недоварена. Тому її всю не з'їли, а на рапок при світлі виявилось, що вона була на половину з жучками.

Та ніч для мене була дуже страшною. У відкритому степу при абсолютній темноті величезні блискавки зі

страшним громом прорізували небо в усіх напрямках. Все раптово освітлювалось і поглиналось ще в більшу темряву. Ми сховались під гарбою, над якою був натягнений брезент, але хуртовина зірвала його. Почалась злива так ніби відкрилась якась безодня. За пару годин хуртовина пройшла. На небі з'явилися зорі. Навіть цвіркуни почали подавати свій голос. Після пережитого страху я спав міцно на принесеному з копиці сухому сні. Не знаю, чи дуже боялись старші, але також спали міцно, бо вранці виявилось, що до нашого возу підкрався якийсь блукаючий пес і витяг сало, торбинку від якого залишив оподалік від возу...

13.

На дев'ятому році мого життя старший брат Федір почав учить мене читати по церковно-слов'янському букварю азбуці: "аз, буки, веді, глаголь, добро, есть, живети" і т. д. Я скоро навчився напам'ять назви всіх букв аж до "їжиці" та міг їх написати, але як читати "по-складах", ніяк не міг зрозуміти. Мені було не зрозуміло, чому з повним висловленням "буки-аз" мало повстати "ба", або, наприклад, "глаголь-люді-аз" мало бути лише "гла". Довго намагався брат пояснити мені цю мудрість, але я так і не навчився читати, бо ані у нього не було терпіння, ані у мене охоти зазубрити всі "склади" з різних комбінацій букв напам'ять як ієрогліфи чи якусь китайську грамоту значення всіх надрукованих слів.

Лише через рік, коли я почав ходити до школи й учитель пояснив мені як треба фонетично вимовляти букви, з яких складається слово, так щоб вони плавно зливались і висловлювали це слово, я відразу почав читати і опередив своїх товаришів, які почали ходити до школи раніше від мене на два місяці. Мене батько віддав до школи аж по закінченні всіх польових робіт в кінці жовтня. На полі я мусів був помагати братові при оранці цілини звичайним плугом погоняти волів.

На мене дивились, чи вірніше поводитись зі мною як з дитиною лише до смого року мого життя. Потім

з того часу я вже мусів бути корисним в господарській роботі. Спочатку я пас гуси, після них вівці, а далі помагати при оранці і жнивах як погонич. Чужих робітників у нас не було, а посівів було майже до півсотні гектарів. Ото ж роботи було подосгатком для старших і для нас малих. В ті часи чужого добра не ділили, а своє мусіли пильнувати постійною працею.

До школи я ходив за три кілометри з самого початку засновання її в 1900 році в хуторі Сосицькому. Називалась вона міністерсько-приходською одноклясовою школою з трирічним навчанням. Була в тому хуторі і церковно-приходська школа, що була заложена після збудування церкви на пару років раніше. Батько рішив, що мені ліпше учитись в міністерській школі, бо та грамота з церковно-слов'янським букварем мені якось не йшла, а він все таки відчував, що я можу "вийти в люди".

З городовицьких дітей перший рік в тій школі був лише я, а решта були козачата і учитель був козак. Він був завжди одягнений в бешмет і черкеску підперезану вузьким паском з кінжалом на ньому. Неприписаних до козацького стану називали тоді городовиками, перекрутивши російське слово "иногородний", бо на Східній Україні в добу козаччини так називались багатії, а на Кубанщині городовиками була переважно безземельна біднота. Приписаних до козацького стану дражнили "куркулями", а на Терщині козаків-росіян "каплунами". Городовик не мав права одягати бешмет і черкеску та носити кінжал і шаблю. Це був привілей козаків і відрізняв їх від городовиків. Вже в ті часи був значний антагонізм між обома станами, хоч характеру клясової боротьби, яку пізніше аж надто поглибили в боротьбі за землю, не було. Не лише більшість городовиків не могли похвалитись своєю маєтністю, але й рядові козаки не були багатіями. Вони лише мали право на користування земельними наділами, за що повинні були відбувати військову службу з власним конем, одягом і зброєю. Пануюча група для посилення своїх позицій підтримувала антагонізм між городовиками та козаками. Пізніші претенденти до влади поси-

лили його клясовою боротьбою з сумним кінцем для станових козаків.

Отой антагонізм в часи мого дитинства часто псував мирне співжиття й співпрацю між обома станами. Тому якби я погано учився й учитель був би мною незадоволений, козачата закливали б мене. Але я відразу опередив їх всіх, бо до того ж добре розумів і володів російською мовою. Це поставило мене у вище від городовицького становище. Хоч я тримався обособлено, бо поза школою в забавах і грах своїх товаришів не приймав участі, мене ніхто не чіпав ані в школі, ані на вулиці. Я був завжди скромним, не вилазив наперед і помагав своїм товаришам, коли вони чогось не розуміли. Я спокійно приходив і відходив додому. Шестикілометрова щоденна прогулька особливо взимі по снігу та по льоду заміняла мені ту руханку, що школярі козачата мали в забавах у себе на вулиці.

Зима пройшла для мене досить скоро. Бігати ковзатись на лід в звичайні дні я вже не міг, бо не мав на це часу. Лише по дорозі зі школи я забігав на вільний від очерету лід на плесах, бо дорога йшла понад річкою. Весною ходити до школи вже легше було, до того ж я трохи позбавився вдачі хуторянського самітника, ставши школярем. Господарською роботою мене дома не обтяжували. А поза цим і саме господарство мого батька мало бути протягом літа ліквідоване. Козацька громада хутора Сосицького потребувала землю, що орендував мій батько, для наділення нею хлопців, які досягли 17-літнього віку.

Зажурився мій батько, а це ще більше вплинуло на погіршення стану його здоров'я. Після трьох десятків років упертої праці мав зруйнувати своє гніздо та шукати собі нове пристановище. Почув батько, що на Терщині в прикаспійських степах можна ще заложити нове господарство. Почав довідуватись про своїх земляків тавричан, що вже там господарювали. Зв'язок з ними можна було установити через сина одного з кумів батька Боговина, що служив на станції Солдатській залізничним жандармом. Там на північний схід Владикавказької залізниці був ще вільний степ. Таври-

чани мали там свої хутори над річкою Неволькою (сучасний канал Леніна) та Кумою, що губилась десь в прикаспійській рівнині й була відгалуженням від річки Малки, яка нижче на сотню кілометрів впадала до Тереку, давши перед тим відгалуження Невольки. По берегах тих річок були рідко на десятки кілометрів розсіяні хутори переважно відважних і сміливих тавричан, що могли дати збройний опір кабардинським баші-бузукам, які на своїх бистроїзних конях проникали далеко в степ зі своїх гірських аулів з метою не лише пополювати, але й пограбувати.

Козаки мали свої станиці в пригірській лісостеповій полосі: Старопавлівку, Солдатську, Прохладну на річці Мальці, а за нею далі до Нальчику находились аули кабардинців. Козаки ті були російського походження і досить ледачої вдачі. Весь тягар господарських праць у них несли жінки, через це можливо їх дражнили каплунами. Ідуть на поле. Жінка погоняє воли, або править кіньми, а чоловік сидить і дрімає або лускає насіння, коли не курить цигарку. Землі було досить, але оброблялась і обсівалась невелика площа. Більшість лежала ладом, де випасались станичні череди корів та волів. Головне сіяли просо та кукурудзу, хоч там родила добре й пшениця. Таке недбале відношення до хліборобства було причиною того, що терські козаки були менш маєтними від кубанських.

До цього краю, де ще можна було упертою працею здобути певне становище, поїхав батько з моїм старшим братом Грицьком розглянутись, де можна буде зачепитись. Боговин порадив їм залишити намагаву, а при неврожаю невдячну хліборобську чинність і знайти інший рід зайняття, або, як казали, "перестати волам хвості крутити". При станції можна було візникувати, випікати хліб та булочки, а маючи пару добрих дійних корів, продавати молоко й булочки при зупинках пасажирських потягів. Крім того можна було зайнятись комісіонерством при купівлі від ксаків та кабардинців збіжжя. Жидів там не було, які цю купівлю та продаж провадили на Україні, а тому великої конкуренції в цій чинності не могло бути. Батько вже

не міг працювати. Федорові треба було відбувати військову службу через рік на три-чотири роки, а я з Омельком були ще малі, до того ж належало нам ходити до школи, що виключало перебування на хуторі. До того ж і невістка Горпина дуже не любила тих волів, яким треба було "хвосту крутити". Тому не було вже з ким закладати новий хутір десь в прикаспійському степу, а до того ще й оренда була висока. Довелось батькові залишити мрії про степову волю. Але зі старого місця треба було вирушити.

Для нового осідку було заореновано у козака Храпова на 10 літ пів гектара садиби біля станції Солдатської. Продавати на власність ту землю Храпов не міг, бо сам не мав права власності на неї. Вона була надільною в дожиттєвому користуванні військово-козацькою землею. На цій садибі можна було поставити дім та інші необхідні господарські будови, що по закінченні оренди можуть бути по згоді викуплені.

Повернувся батько додому цілком хворим. Все склалось не так як бажалось. Це його так пригнітило, що він вже не міг ходити.

14.

Ще в початку червня того року був мій батько, хоч і шкандибав з костуром, все бадьорим і любив у свято чарчину випити. Пам'ятаю як він, приїхавши в неділю з церкви, як лише встав з брички, покликав мене. Це було для мене несподіванкою, бо у нас не було ніжностей і ми діти не бігали йому на зустріч. З цікавістю підходжу й дивлюсь, що далі буде. В руках він мав завернутий великий аркуш паперу.

"А ну, синку, ставай на коліна! Цілуй руку!"

Став я і поцілував руку.

"Ось передав для тебе твій учитель похвальний лист, а крім того сказав, що ти був найліпшим учнем в школі. Це для мене найбільша радість, Васильку! Будь і далі таким. Восені знову почнеш ходити до школи. А тепер піди й покажи цей лист мамі. Хай і вона порадуеться". І погладив мене батько по голові. Це була його найбільша ласка.

Ще тоді у батька були надії. Вигляди на урожай були не погані. Але на Спаса, 6 серпня, козаки відмовили в оренді землі. До цього раптового відмовлення спричинилось урядове розпорядження про переселення пари десятків козацьких родин зі станиці Полтавської до хутора Сосицького. Треба було йти в світ за очі шукати своєї долі.

Після обмолоту останнього урожаю та закінчення всіх праць минулої хліборобської чинности поїхали спочатку як вже згадувалось, батько з Грицьком на Терщину. А після того, як вони повернулись в жовтні, від'їхали Грицько з жінкою Горпиною та Федір по залізниці до ст. Солдатської, взявши до товарового вагону пару коней, дві корови, бричку, дрібний інвентар та різні продукти. Там вони мали відразу взятись за будову хати та стайні. А коли то буде готове, тоді й ми мали переїхати після остаточної ліквідації старого хутора.

Але батько цілком захворів, ліг і вже не вставав з ліжка. Всі турботи по ліквідації господарства перейняла мама. При цьому виявилось, що батько мав борги за сільсько-господарські машини. А кум Сиромин за дорого заплачену шерстю снопсв'язалку нарахував ще таке, що вона не була того варту і назад не хотів взяти, бо була вона старої конструкції, тяжка до праці, а крім того не можна було дістати запасні частини для неї. Словом, від тої ліквідації майже нічого не залишилось.

З початком шкільного року я почав ходити до школи в хуторі Сосицькому. Омелько мав ходити до школи вже на новому місці. Я намагався научити його читати і він вже знав абетку. Після від'їзду старших братів якоюсь пусткою віяло на нашому хуторі. Не була вже осінь такою радісною як то було раніше. Якийсь сум бродив по садку і по опустілих будовах. Життя завмирало. Батько кашляє все більше і більше, хоч сидячи на печі бадьорився, сподіваючись до весни одужати та виїхати з нами на Терщину, але життя його догорало.

Пам'ятаю, було то 21 листопада по старому стилю. Прийшов я зі школи перед вечером мокрий. Мама дала мені переодягтись і пообідати, а сама пішла доїти корову. Осінь того року була якась мокра. Майже весь листопад падав дощ. Така погода погано впливала на стан здоров'я мого батька. Він тяжко дихав. На одно чую від нього:

"Васильку, піди поклич маму, хай прийде до хати!"

Коли прийшла мама, батько до неї:

"Стара"! Принеси та постели на долівці сіна! Наближається моя смерть, я буду помирати".

В ті часи був звичай помирати на долівці. Тому той, хто відчував наближення смерті та мав чисту совість, не боячись її, наперед наближався до землі, до якої мало відійти його тіло.

Коли мама принесла сіно, розіслала його на тому місці, де ми колись дітьми спали на долівці, та прикрила рядном і простиралом та положила подушку, ми помогли батькові перейти з печі на долівку. Тут батько свідомий наближення своєї смерті спокійно переказав свою волю для старших синів, дав пораду мамі, що має робити після його смерті, а потім покликав нас малих благословити до дальшого життя. Відносно мене особисто наказав мамі: "Дай можливість Василеві учитись. Він вийде у великі люди. Якби тобі не було сутожно, сама будь голодна, а Василь хай учитись".

А далі батько до мене:

"Тебе, Васильку, твій учитель дуже хвалив. Ти в школі найліпший учень і можеш далеко піти вперед. Але пам'ятай, як би високо, чи низько не був, будь завжди правдивим. В нашому роді ніхто з правдою не розминався. Знай, що з брехнею можна весь світ пройти, але назад не повернутись. Відчуваю я, що доведеться тобі пройти великий довший шлях. Хай же Господь Милосердний тебе оберігає. Благословляю тебе у велику дорогу".

Після цього, поблагословивши Омелька, попрощався з мамою і почав переказувати всі молитви та псалми, які знав напам'ять. Голос його все слабшав, і слабшав, дихання робилось все тихіше і на одно він

затих. Мама засвітила воскову свічку і відкрила вікно. За вечірнього смеркання відлетіла спокійно душа помершого батька...

Після похоронів батька, на яких я останній раз гірко плакав, стара трикімнатна хата залишилась пустою. Мама з нами малими перейшла в одну однокімнатну хатину під одним дахом зі стайнею. Там ми пережили зиму. Різдвяні свята на цей раз були тихі й сумні. Я в той час був настільки грамотний, що міг читати і по церковно-слов'янськи та щовечора сорок днів читав псалтир з молитвами за спокій душі раба божого Хоми.

15.

На весні мама ліквідувала рештки нашого господарства, продавши все, що можна було продати і виїхала з Омельком до старших синів на Терщину. Я залишився докінчувати другий шкільний рік в Сосицькій школі. Мене взяли до себе свати Павельченки, батьки Горпини. Їхній хутір був на правому березі Сосики на кілометр далі від школи. У них була старша від мене дочка Настя, яка ходила до останнього річника церковно-приходської школи. Чотирикілометрову дорогу міряли ми щодня разом. Настя іноді залишалась дома, але я не пропускав ні одного дня і першого червня залишив школу з похвальним листом.

Павельченки орендували землю у якогось козацького старшини, що не підлягала переділам. Сват Денис Павельченко був більш практичним від мого батька і мав прикуплений на березі Сосики учасок землі, на якому був його хутір. Хліборобством він почав займатись раніше і господарство його було організоване ліпше, а будови солідніші, лише такого садка як у нас не було.

В моїй пам'яті залишилось останнє Великодне свято, що було у Павельченків веселим та життєрадісним. Старший брат Насті Андрій та й сама Настя добре співали як українські, так і церковні пісні. Великодне бадьоре: "Світися, світися новий Єрусалиме"... Андрій переіначував на "...кругом повернися... горщок киселя..."

Хутір Павельченків був над самою річкою. Вони мали човен, на якому я з Андрієм або Настею любив плавати на плесі та пробиватись через очерет, де були поставлені вентері на ловлення риби. Пробував я там ловити рибу удочкою, але мав менший успіх як перед роком, коли я ще був дома на старому хуторі. Там біля мосту на греблі через Сосику мені удавалось удочкою власного виробу з голки піймати пару десятків окунів та красноперок, які я з гордістю приносив мамі. Піджарені на олії вони надзвичайно смакували й я запрошував всіх покуштувати їх.

Коли я був у Павельченків, степу тоді вже не було. Все було розорано. Було заорано і те місце, де був наш хутір. Будови були зруйновані й спалені, а садок вирубаний і криниця засипана.

На цьому, а фактично після смерті мого батька, закінчилось моє дитинство з повними радостями, цікавими привабливими днями, особливо весною й літом, серед вічно мінливої і постійно гарної природи цілинного степу. З ним відійшов весь чар поезії життя. Моє юнацтво мало надто багато прози матеріяльних недостатків та турбот, щоб бодай трохи вибитись на ширший життєвий шлях.

В початку червня 1902 року вивіз мене Денис Павельченко на ст. Сосицьку, звідки потягом я сам поїхав на ст. Солдатську. Віддаль 500 км довелось переїхати протягом 18 годин. Був я дуже несміливий. У вагоні спочатку зацікавились мною студенти, що їхали з Москви на Кавказ. Вони почали розпитувати мене, хто я, куди й чому лише сам їду, а у мене не хватало сміливості з такими паничами та панночками як з рівними розговоритись. Я соромився за свій бідний хуторянський одяг. Вони запропонували мені щось їсти, але я з гордості відмовився, зазначивши, що не голодний. Тоді одна студентка сказала, що я хахльсонок, очевидно добре їх не розумію й упертий як хахол, а тому не варто наді мною бідкатись. Це ще більше мене образило й отруїло мою першу подорож по залізниці. До того ж я не počував себе повноправним пасажиром, бо не мав

защо купити квитка, що коштував аж п'ять карбованців. Я їхав з ласки кондуктора по протекції залізничного жандарма ст. Сосицької, ніби як родич жандарма Боговина, а перед контрольором мав ховатись до службового кондукторського відділу.

Це була ота проза життя, що вибила мені з голови діточі мрії. Тут я побачив, що належу до категорії понижених людей, а тому треба багато зусиль і витривалости, щоб вибитись нагору.

Безтурботні радісні часи мого дитинства пройшли безповоротно. Я став юнаком з думками дорослого.

(Кінець I. розділу)

Пряшів на Словаччині,
вересень, 1960 р.

РОЗДІЛ II.

ЮНАЦТВО

1.

Мое юнацтво з нездійсненими мріями пройшло переважно на Терщині, сучасної Кабардино-Балкарської АССР, на станції Солдатській, а пізніше в станції Уманській на Кубанщині. Про виїзд з мого рідного краю туди я вже згадав. Приїхав я 12-літнім юнаком одного погожого ранку в червні 1902 року. Після ночі, проведеної у службовому відділі вагону, де мене як "зайця" на випадок контролі тримав кондуктор, поминувши ст. Мінеральні Води, я перейшов до загального відділу, де знайомі мені студенти ще спали. Кондуктор лише попередив мене, що через дві станції Незлобну та Зольську буде Солдатська, де я маю виступити.

Через вікно у вагоні мене причарував вигляд на хребет Кавказьких гір в південно-західньому напрямку. Гори були вкриті снігом, що виблискував під промінням сходячого сонця. На моє зачудовання цим видовищем звернув увагу один студент, який вже прокинувся й також любувався горами.

— Слухай, хлопче, ти, мабуть, бачиш це перший раз. Знаєш, що це таке? — запитав він мене в дружнелюбному тоні.

— Ні, не знаю. Ніколи не бачив таких великих снігових гір та й ще літом — відповів я нерішуче.

— Так, це гори, лише не снігові, але покриті снігом. Називаються вони Кавказькими. Деякі з них вище п'яти верств. Ми бачимо лише їхні верхи під снігом, що за літо не розтає і називається вічним та перетворюється в льодовик. На північному краю цього льодо-

вого гребня є гора Ельбрус, а далі на Південь є найвища гора Казбек, але її звідси не добре видно.

— Мені здається, що ці гори недалеко. Тут, мабуть, і літом від їхнього снігу холодно?

— То ти помиляєшся, хлопче. До них більше сотні верстов, а сніг лежить лише на їхніх верхах, а тому тут у степу також гаряче як і там, де ти був на Кубанщині.

— Дивіться, хахльонок розуміє вас і говорить, — здивувалась студентка, яка лежала на горішній полиці.

Це очевидно він відчув, що ви його земляк-малорос.

— Не малорос, але українець, товаришко! — відповів симпатичний мені студент.

— Все равно! Все вы упертые хахлы.

В чому полягала різниця між українцем і малоросом я не знав, а запитати не посмів. А тут і ст. Солдатська наблизилась. Поза цим на мене, що виріс у рівнинному степу, де чисте небо кругом спускалось на землю, а перед обрієм за спеки перебігали хвилясті марева, видовище снігових гір зробило надзвичайне враження. Я забув про всі неприємності своєї першої подорожі.

На ст. Солдатській я підійшов до залізничного жандарма Боговина, який виходив на перон до кожного пасажирського потягу. Я назвав себе. Він прихильно привітав мене і, коли відійшов потяг, показав, де мої брати з мамою побудували нову хату. Вона була майже готова й мала чотири кімнати та кухню. Це було щось подібне як у панів, хоч дах її був очерстяний. Двір був обгороджений сплетеним з лози плотом і розділений на дві частини. Задня частина була засаджена овочевими деревами, цвіла вже бараболя, росла цибуля, помідори, огірки. Посередині двору була стайня для пари коней та двох корів. Біля неї курник, пивниця (погріб) і далі льодник, у якому був під соломою лід, привезений взимі з річки Невольки. Дещого ще бракувало. Будівництво не було ще цілком закінчене, але видно було, що колишні хуторяни вже наблизились до тогочасної цивілізації.

Моєму приїзду особливо була рада мама і відразу погостила мене пареним молоком з білим хлібом. Брати поцікавились як я закінчив навчання в Сосицькій школі. Я показав похвальний лист з портретами царів Петра I-го та Миколи II-го, в якому було зазначено про відмінне закінчення другого річника міністерської школи. Я вже досить був грамотний й свobodно говорив по-російському. Української мови на ст. Солдатській не було чути. Українців там висміювали як хахлів.

При станції був присілок біля десятка дворів, що належали козакам зі станиці Солдатської, які подібно моїм братам не хотіли "крутити волам хвости" і чимсь промишляли. Один з них Храпов, який заорендував моєму батькові садибу, мав "бакалейну" крамничку. Його син Петя був здоровий, задиркуватий хлопець. Я спочатку уникав зустрічатись з ним. Але пізніше, коли ми спільно ходили до останнього третього річника міністерської школи в станиці, я здобув перевагу в навчанні як над ним, так і над іншими козачатами. Тому мене в бійці та суперечках ніхто не зачіпав, а сам я до того не встрявав. Друзів серед козачат я не мав, але й ворогів не було.

Дехто з козаків стаційного присілка працював на залізниці. З дочкою такого козака стрілочника Лук'янова — Мотрею мені довелось разом ходити до школи. Лише тоді вона кінчала церковно-приходську школу, де переважно учились дівчата. Через шість років після того мій брат Федір одружився з нею.

На захід від станиці Солдатської за річкою Малою починалось передгір'я з кабардинськими аулами, а на схід — рівнина степу аж до Каспійського моря, не доходячи до якого тратились річки: Неволька (сучасний канал Леніна), Підкумок (канал Правобережний), а ще далі Кума. Біля цих річок були розкидані поодинокі хутори тавричанів, переважно нащадків колишніх запорожців.

Козаки в своїй сільсько-господарській чинности дуже не намагались, а тому більшість землі використовувалась під випас худоби та на сінокоси. За Підкумом був цілинний степ. Наші корови вигонялись до

загальної череди пристанційних мешканців. Гусей у нас не було, кури пастуха не потребували, а тому я з молодшим братом Омельком могли вільно блукати. Переважно ми з козачатами проводили час на річці Невольці, що була в одному кілометрі на схід від станції. Там біля залізничного мосту була водокачка, що подавала воду з річки до водонапірної вежі на станції. На Невольці ми майже цілий день загоряли на сонці, купались та бавились під вербами і в чагарниках на високих берегах річки. Літом ми находили там якісь ягоди, кислиці, грушки, а восени нас бавило збирання хмелю, який вився по деревах. Цей хміль потребував старший брат на виготовлення дріжджів для печення хліба, а також на виготовлення хлібного квасу на продаж.

Літо пройшло непомітно. З новими умовами життя я цілком оговтався. Надійшла осінь. Почав я з Омельком ходити до школи, я до останнього річника, а він до першого. Міністерська школа була в гарному мурованому будинку з двома великими клясними залами. В одній з них були учні першого річника, а в другій через великі сіни, в яких відбувалась спільна для всіх молитва, учились школярі другого й третього річників. У першій учив молодий учитель, який мав кімнату в шкільній будові, а в другій вже сивий Олександр Дудик, правдоподібно походженням з України. Дудик мав рангу титулярного радника. Був це на ті часи заслужений народний учитель. Він захоплювався природознавством. У його кабінеті при клясній кімнаті були збірки рослин, колекції мінералів та випхані птахи й звірята. Аркушами з засушеними рослинами були прикрашені стіни клясної залі. Окремо в кутку стояла шафа зі скляними дверцями, в якій кожний з учнів мав дерев'яний кинжал і шаблю. Я мав там карабін, що для мене майстерно зробив брат Грицько. Це було потрібно для вправ, якими приходив керувати куратор школи козацький осаул резерви. Головне він учив нас похідного руху з піснями. В моїй пам'яті залишився похід 1-го травня до великого гаю на березі Малки з трикольоровим прапором. Це свято назива-

лось майовкою. Політичних промов тоді нам, дітям, ще не додумались виголошувати та благодіяння уряду славословити.

Великими здібностями я не відзначався. Несміливий, хуторянин по вдачі, а до того ж флегматик, я мав в усвідомленні і засвоєнні зовнішніх від мого внутрішнього світу нових понять, так мовити, запізнені рефлексії і на все нове не реагував відразу. Все усвідомлювалось у мені пізніше з деяким намаганням. У цьому я виявляв витривалість. Не можна сказати, щоб я був честолюбивим. Честолюбство не в'язалось з моєю надто скромною мрійливою вдачею. Я мусів ліпше від інших учитись і бути першим. Те, що іншим легко давалось, вимагало від мене впертої праці. На забави в шкільному товаристві у мене бракувало часу. До школи треба було ходити більше трьох кілометрів, що вимагало годину часу вранці і годину по обіді. З'ївши вдома скромний пізній обід, я брався за книжки та зошити і часом за ними стомлений засипляв. В ті часи однокласові трирічні міністерські школи або чотирирічні земські — давали учням більше знання ніж пізніші семирічки. Ніхто мене до вчення не примушував. Грицько цим не цікавився, а до того ж і сам не був дуже освіченим і не мав на те часу. Федір тоді працював робітником в аптеці на курорті в Есентуках за Мінеральними Водами і навіть у свята дома не бував. Мама сама була неграмотною, а тому не могла мені допомогти. Я до всього мав дійти власним розумом. За те в школі я все був першим. Це була свого роду боротьба за відповідне становище. Учитель Дудик ставився до мене прихильно, а співучні-козачата мене шанували, бо я їм часто помагав і не гордився своїми успіхами. Вони часто сварились і бились між собою, але я не пам'ятаю, щоб хтось з них мене образив або вдарив, без огляду на те, що я був єдиний в класі городовик, а до того ще з хохлів, якому належало ходити до церковної школи.

Діти залізничних службовців їздили потягом до школи на станції Прохладній. З них мене цікавили дочки помічника начальника станції Мосіященка. Ви-

глядали вони як панночки. Я ідеалізував їх як щось небуденне та соромився підходити до них і бавитись. Вважав я себе негарним з великим носом і обличчям в ластовинях з вихростою чуприною, а до того ж бідно одягнений у чоботях шкарбанцях. Оця соромливість робила мене нещасливим протягом всього мого юнацтва. Я не мав нагоди бути у відповідному товаристві, де навчився б танцювати. Я не умів бавитись так, щоб когось зацікавити собою і по своїй скромності все був на другому місці. Через це все почував себе самотнім і навіть з молодшим братом мав мало що спільного. Він учитись не намагався і більше бавився в товаристві інших хлопців.

По закінченні третього річника в школі я дістав свідоцтво з зазначенням десятка предметів з оцінкою на кожному відмінно (5 — отлічно). Воно було атестацією для вступу до середньої школи. Бажання учитись далі у мене було надзвичайне. Я про це мріяв повсякчасно, а коли захворів на тиф, марив без свідомости про якусь залізничну школу протягом кількох тижнів.

Через тиждень по закінченні школи пішов я з хлопцями однієї неділі в станицю до церкви. По дорозі додому захотіли ми викупатись у Невольці в холодній воді, якої я до того ще й напився, бо була спека. Від того вчепилась до мене хвороба тифу. Я лсжав майже місяць без свідомости, а коли мені стало ліпше, став глухим, дістав запалення середнього вуха, волосся випало пасмами, самосітйно ходити не міг, читав насилу, а писати розучився. А до того всього мене почали мучити приступи малярії.

Мама повела мене до залізничного лікаря на станції Прохладній. Було це перший раз у моєму житті, бо до того я жодного лікаря не бачив. Не знаю наскільки розумів своє ремесло той лікар, бо він сказав мамі, що шкода заходів, організм надто слабкий, приступів малярії не витримає, все скінчиться смертю. Тоді мама повезла мене до церкви в неділю, де пан-отець висповідав мене і дав причастя, підготувавши мене в далеку небесну дорогу.

Та проте мама, пам'ятаючи заповіт батька, рішила все випробувати, щоб вирвати мене з обіймів неминучої смерті. Був у станиці крамар Торлін, який провадив велику на ті часи торгівлю різним крамом, задовольняючи потреби не лише козаків, але й кабардинців з гірських аулів. Він розумівся на лікуванні малярії. В півлітровій пляшці він зробив на горілці зеленкуваточорний розчин з якихсь лікарських рослин. Цей розчин я мав пити щодня по малій чарочці. Поза цим мама звернулась до однієї знахорки. Та порадила мамі привозити мене щотретій день до сходу сонця до неї. Вона робила мені якийсь масаж обличчя й грудей, кропила водою, давала пити якийсь настій з трав і при цьому вимовляла якісь закляття. Можливо це мало психологічний вплив на посилення віри в перемогу життя. Сильна віра створила чудо. Життя перемогло. Я видужав. Малярія зникла. За пару тижнів я почав учитись ходити, а потім писати. У мене пробудився великий апетит. Смачний борщ зі сметаною і курчатами, молоко та інша вітамінозна їжа протягом кількох тижнів привела мене до майже нормального стану. Глухота пройшла. Волосся наново виростало. Я знову почав нормально ходити та писати і затужив за наукою. Надійшла вже осінь. Треба було знайти школу для продовження навчання. А разом з цим і здобути гроші на це.

2.

Мама пригадала, що нам боргував сорок карбованців за косарку німецький колоніст Михель, колишній сусід нашого хутора на Сосиці. Він тепер господарював десь у районі станції Тихорецької. Зібрала мама гроші на дорогу та й поїхали ми залізницею до Тихорецької, а там довідавшись, де господарюють німці, дістались на господарство Михеля. Було воно дуже бідне, а до того ж на орендованій землі. Німець був порядною людиною й хоч сам дуже потребував ті гроші, віддав їх мамі. Звідти ми заїхали до станиці Павлівки, де взяли метрику про моє народження.

В Павлівці ми зупинились у моєї хрищеної матері Марії Алехіної. Вона мала двох синів, які учились у

технічній школі в Ростові. Були то симпатичні хлопці. Вони по дружньому привітали мене й повели показати їхню олійню з моторовим двигуном внутрішнього згорання. Для мене була це дивина. В неділю там праці не було. Щоб я мав уяву про поступ праці при так званому "битті" олії, вони продемонстрували мені як заводитьься мотор та приводить у рух все уряджене включно до гидравлічного пресу. Алехини жили по панськи. У них був гарний дім з садом. Ми гостювали у них кілька днів. Моя хрищена мама була дуже гостинною. В моїй пам'яті залишилось як варили в саду в мідному тазі варення. Страви, якими вона гостила нас, мені дуже смакували, а особливо фарширована паприка, яку називали болгарським перцем.

З Павлівки ми поїхали залізницею до ст. Кушовки, де ще жив дід Терешко, який у час полювання на вовків та лисиць колись заходив аж на наш хутір на Сосиці. Його син відвіз нас кіньми до Гуляй-Борисовки до старшого брата моєї мами Миколи Бредихина. Він мав досить пристойне господарство з власною паровою молотаркою. Коли ми туди приїхали, закінчувався обмолот хліба. В моїй пам'яті залишився досить великий дім на високому фундаменті з терасою з трьох сторін, обсаджений пірамідальними тополями. Приймали нас там гостинно. Мама радилась з братом і його дружиною, милою привітною жінкою, про те, куди й до якої школи мене віддати. Мама сподівалась, що застане ще живим у Гуляй-Борисовці свого батька, а мого діда Трохима. Він був живий та здоровий, але після смерті першої жінки одружився вдруге. Ця друга жінка намовила його покинути життя на хуторі. Дід, передавши частину господарства Миколі, решту продав та купив собі дім у Ростові і порвав всякі зв'язки з родиною. Нормально було б відвезти мене до діда в Ростов, де я міг би почати учитись у якійсь школі. Але мамі порадили ліпше туди не їхати, бо мачуха зможе навіть з хати вигнати.

Молодшому синові Архипові, який в дев'ятидесятих роках збіднів і збожеволів, коли був на Сосицькому хуторі, дід під впливом жінки нічого не дав. Тепер

дядько Архип був цілком нормальним. Бачив я там і тітку Архипиху та Килинку й Луку. Килинка стала красунею, дівчиною на виданні, а Лука гарним парубком. Жили вони бідно й помагали в господарстві дядька Миколи.

Їздили ми до маминої сестри далі на схід від Гуляй-Борисовки. Дорога вела по краю штучно насадженого лісу понад річкою Ельбудз. Видно було, що там були хуторяни, які вже не мандрували як курай орендарями на чужих землях, але жили там постійно, розуміючись на гідрокліматичній ролі лісу. На мене той ліс у безкрайому степу зробив гарне, незабутнє враження.

Господарство маминої сестри Марії було значно ліпшим від колишнього нашого на Сосиці. Але в тому році був недорід, і тому, як дядько Микола, так і тітка Марія, мали свої турботи. Тітка прийняла нас гостинно, але, крім моральної підтримки, нічим не могла нам допомогти.

Погостювавши останній раз у своїх рідних, мама поїхала зі мною до своєї дочки, а моєї сестри Пріськи, яка була одружена з Андрієм Морозом у станиці Уманській. Наша Пріська не була в подружньому житті щасливою. Боліло це мамі, що й вона ніби до цього спричинилась, віддавши єдину дочку за п'яницю. А тут мене треба було влаштувати для дальшої науки. (Д.б.)

Станиця Уманська мала біля двадцяти тисяч мешканців. У ній находилось управління Єйської округи і дві двопрестольні церкви, в яких одна була подібна до катедралі, бо була мурована й мала мармурові іконостаси. Релігійні потреби прихожан обслуговували чотири священики, два диякони та дяки. Шкіл було мало, всього три: церковно-приходська, однокласова міністерська, та така ж двокласова з п'ятирічним курсом навчання. Зате було дві державних крамниці на продаж горілки, так званої "монопольки", два духани, що називались трактирами і великий винний склеп, або як його називали "погріб", над яким був комерційний клуб.

Тієї осені, коли ми приїхали туди, мали відкрити вищу початкову чотириклясову школу, так зване "городське училище" для хлопців. А через рік там була відкрита чотириклясова жіноча прогімназія, а ще через рік ремісничка школа. Це на ті часи був значний культурний поступ, який мали завдячувати уманські станичники окружному отаманові Кухаренкові. Крім того і станичний отаман Назаренко також сприяв розвитку, крім цивілізаційного, культурному рухові в станиці. Його заходами було заложено позичково-щадниче товариство, яке дуже скоро розрослося і внесло оживлення до економічно-господарського життя.

До першої кляси вищої початкової школи приймали хлопців, які закінчили одноклясову трирічну школу, а до другої двоклясову п'ятирічну школу. Бажаючих серед козаків дістати таку "вищу" освіту було в той час не багато, а тому там було місце і для городовиків. Моя сестра приятелювала з вдовою псаломщика Вербицького, просвірницею, якій іноді помагала в печенні проскурок для церкви. В неї була дочка учителька зі середньою освітою. Звалась вона Олександра Миколаївна. Приська пішла зі мною до неї за порадою. Вона привітно нас прийняла та оглянувши мене, запитала:

— Кажеш, що маєш сильне бажання учитись, але в тебе якийсь хворий вигляд. Від чого це?

— Я був дуже хворий на тиф та малярію й лише тепер поправляюсь.

— Де ти дотепер учився? Маєш якесь свідоцтво про закінчення школи?

Я показав своє свідоцтво. Коли вона побачила, що зі всіх предметів у мене, серед яких були, крім російської й церковно-слов'янської мов, не кажучи вже про обов'язковий Закон Божий та арифметику, ще історія, географія і природознавство, з оцінками відмінно, звертаючись до своєї матері та моєї сестри, сказала: "Дивіться! Вася є відмінник, не таке ледащо, як наш Всеволод. Такому учневі мають бути відкриті двері до любої школи. На жаль, у нашій станиці лише тепер

відкривають міську 4-класову школу. Хочеш, Вася, в ній учитись?"

— З радістю — відповів я. — А як до неї вступити?

— Я буду вчити в першій класі цієї школи. В цьому році будуть відкриті лише дві класи: перша й друга. В твоєму свідоцтві записані такі предмети, які тут проходять в двокласовій школі, з якої будуть приймати до другої класи. Запис учнів закінчується. Перша вже заповнена. Кандидатів до другої є мало, тому я поклопочу, щоб тебе до неї прийняли. Напиши прохання та коротенький життєпис, додай до нього це свідоцтво і метричну виписку. Принеси це завтра мені, а я вже потурбуюсь, щоб тебе прийняли. Відкриття школи буде через тиждень — 15 жовтня.

З вдячністю я поцілував руку моїй добродійці та її матері.

Після мого фізичного ослаблення від хвороби наздогнати в знаннях учнів, які покінчили п'ятирічну школу, було дуже тяжко. Але в мене було таке палке бажання вчитись, що я готовий був умерти, але своєї мети досягти, без огляду на те, що не мав відповідних умов для навчання та жодної допомоги в цьому.

Свекор моєї сестри Осип Мороз погодився взяти мене на утримання за три карбованці місячно. Мама більше тих сорока карбованців, що дістала від німця Михеля, не мала. Тому дала сватові тридцять карбованців за десять місяців наперед за утримання, а решту того, що залишилось, мало вистачити на всі мої видатки, головне на підручники та зошити. Від плати за навчання в школі треба було сподіватись звільнення по бідності при повній успішності в науці.

Великого задоволення від мого прибуття дід Мороз не мав, але добродушно сказав мамі:

— Слухай, свахо! За три карбованці місячно жодний дурень не взяв би хлопця на повне утримання навіть при всіх своїх продуктах. А в нас все треба купити. Пріська щодня потребує на базар не менше одного карбованця. Це ти мусиш знати. Маю вже чотирьох внуків-дармоїдів, то й п'ятий нас не об'ість. Може

колись Василь згадає мене добрим словом як буде вченим.

Чоловік сестри Андрій не мав у цій справі голосу, бо тих чотири дармоїди були його дітьми. Сестра сама не могла ставити жодного спротиву волі свекра. Ради дітей: Михайлика, Марійки, Галинки та Оксанки треба було все витерпіти. Свекрухи в той час вже не було. Вона не витримала деспотії Осипа Мороза. Покинувши родину, вона виїхала до Ростова й там десь незабаром померла. Дід Мороз славився як дуже добрий швець і мав майстерню, в якій працював сам, також Андрій та ще хтось з найнятих майстрів, що довго не витримували й щопівроку мінялись. До того ще був хтось з учнів. Одним з таких учнів через рік став мій молодший брат Омелько. Він великої охоти до науки в школі не мав. Навчившись після двох років ходження до школи читати та писати, він її не закінчив. Тоді залишалось йому навчитись якогось ремесла. Мама приділила його до гіркої науки у діда Мороза, від якого він нераз діставав по потилиці. Але людина до всього звикає. Через кілька років став він підмайстром, а у вісімнадцять літ з нього вийшов добрий майстер.

З найнятих майстрів пам'ятаю про одного франтуватого Сашку Зайцева з "галантерейним обхождением". Він був десь з Донбасу. Шевському майстерству навчився за молодих літ. Потім покинув його. Був він на залізниці кочегаром і навіть помічником машиніста. Любив він оповідати різні дотепи, а також про свої залицання до жінок та про пригоди з ними. Сашка Зайців намагався завести якусь любовну інтригу і в станиці Уманській. Він франтувано, по міському одягався та належно підправляв вуси, щоб виглядати орлом, купував дорогі шоколадові цукерки, щоб спокусити якусь красуню, але успіху не мав. Дівчата тримались свого гурту. На вечерниці до них, свої хлопці не пускали чужих, а настирливих смільчаків били. З представниками станичної верхівки Зайцеву не вдалось нав'язати ближчі стосунки без огляду на всі його "обхожденья" та донжуанські підступи. До "комерційного клябу", де влаштовувались забави, шевці всту-

пу не мали. Тому підробивши собі на дальнішу дорогу, Зайців помандрував десь до Новоросійська.

Побутові умови у Мороза були неможливі. Він наймав у одного козака хату, що складалась з однієї більшої кімнати, кухні, сіней та комори. В кухні містилась також і майстерня. Там біля одного великого вікна стояв шевський варстат, коло якого на низьких стільчиках сиділо трьох шевців та десь збоку примощувався учень, який помагав майстрам: сукав дратву та смолив її, вправляв до неї щетину, поров старе взуття, тачав, цебто зшивав дратвою халявки до дитячих чобітків тощо. Працювали вони по 16 годин денно від раннього ранку до пізнього вечора. В цій же кухні-майстерні умудрялась моя сестра варити, пекти, готувати сніданки, обіди й вечері та прати білля. Кухня служила і за їдальню. Помивши руки, шевці зі своїми стільцями сідали до іншого круглого низького столу, що вносився з сіней і ставився посередині. Споживалось усе, що подавалось на стіл, зі спільної великої миски або якогось іншого посуду, переважно дерев'яними ложками. Виделки рідко коли вживались. Окремих тарілок кожному не давалось. Лише в свята деякі страви подавались у тарілках або малих мисочках. Моя сестра добре вміла готувати, а тому харчами були всі задоволені.

В кімнаті була постіль для Андрія з Пріською, колиска на вервечках, що підвішувалась до стелі для колісання та скриня. Під головною стіною находився стіл і кріселка та мисник на посуду. В передньому куті звичайно були образи святих та трикутний столик. Поза цим була шевська машина, на якій працював дід Мороз та кравецька машина, на якій шила білизну моя сестра для всієї родини, а часом і на замовлення іншим. Діти й я спали на долівці, на якій на ніч клали ватні матраци, а вкривались ми ватними ковдрами. Дід Осип спав у коморі, де мав, крім свого ліжка, скрині з шевським матеріалом та готовою продукцією.

Літом було вільніше, бо діти не сиділи в хаті, а все десь вешталось надворі, що мав біля четверті гектара городу, де була також повітка на паливо та різне

знаряддя, а поза цим надбудова над пивницею, що називалась погрібом. У ній, коли було тепло, я проводив час за книжкою. Там мені ніхто не перешкоджав. На городі була посаджена бараболя, кукурудза, соняшники та всяка зеленина від моркви до помідорів і огірків. Діти, хоч і робили там шкоду, але мали простір для вільного руху. В зимі все купчилось у хаті й було там тісно. Діти як діти. До школи вони ще не ходили і звичайно на такому малому просторі все мали сутички між собою та зі старшими. Словом, було "весело". Але до того гармидеру всі звикли й вважали його звичайним явищем. Я ж не дуже охоче повертався зі школи до такого середовища.

В добродушному настрої дід Мороз співав. Голос у нього був добрий, щось подібний до баритона. Любив він співати сантиментальні пісні такі, наприклад, як "смейся, смейся, злодей варвар, смейся подлий надо мной, сам Господь тебя накажет разнещастною судьбой"... Але коли був незадоволений, а до того ж хтось з майстрів щось не так зробив, кляв все й вся, а часто попсованим чоботом давав по потилиці навіть Андрієві. Діти при цьому ховались у кутки та сиділи тихо. Часто він ляв усіх дармоїдами, до яких почасти належав і я. Мене це боліло. Тому я намагався менше їсти. Сестра бачила, що я їв би ще й питала:

— Може дати тобі, Василю, ще? Візьми ще!

— Ні, дякую. Я вже наїджений.

Коли не було свекра, вона давала мені ще і після мого відмовлення.

Будні проходили, так мовити, в "надхненні трудовому". Дід Мороз любив випити, але в час праці горілки не вживав. В суботу, або перед святами, як лише починали дзвонити до вечірні, коли не треба було закінчити якесь пильне замовлення, "шабашили". Праця припинялась, інструмент ховався до шухляд у варстаті, все підміталось, а верстат покривався грубою скатертиною. Шевці брали зі собою чисту білизну та йшли до бані попаритись і помитись, я звичайно ходив до бані раніше, а вечором бував у церкві на "всеношній Службі Божій". Всеношною вона називалась тому,

що відправлялись разом вечірня й ранішня наступного дня Служба, бо на другий день була лише рання, а по ній пізня "обідня".

Коли я приходив з церкви до хати, то часто в ній був уже веселий настрій. Дід Осип після бані любив випити з кимсь з приятелів. Коли Андрій повертав до дому у пристойному вигляді, все було гаразд. За вечерею пили вміру й розмовляючи за чаркою просиджували до пізнього вечора. Але коли Андрій приходив п'яний вже по вечері, тоді поставало пекло з взаємними обвинуваченнями та лайкою. Діставалось тоді всім. Бідна Приська лише плакала та нарікала на свою долю. Я намагався не показуватись на очі й у кутку на долівці разом з дітьми намагався заснути.

Сам по собі дід Мороз по своїй вдачі не був злий, але в ньому пробуджувався ніби атавізм колишніх кантоністів з аракчеївською жорстокістю, що панувала у військових селищах того часу. Він був родом з південної Курщини, де колись були аракчеївські села відбувших миколаївську 25-літню військову службу. У відрізнення від поміщицьких кріпаків, їх називали воєнними кантоністами. Одним з них був прадід Мороза, на що він був гордий. Не любив він Андрія за його безвільність та слабохарактерність з відсутністю почуття міри в уживанні горілки, із-за чого по суботах бували сварки.

В неділю рано дід Мороз збирав готову продукцію до скрині і при допомозі Андрія вивозив на малому возику на базар продавати. Коли продаж був успішний дід Осип повертався з рештою товару веселий і обід за чаркою горілки проходив по родинному, тихо без суперечок. Дід по обіді йшов до своєї комори відпочивати. Андрій за гарної погоди виходив на вулицю поблукати або подивитись на якусь забаву, що влаштуувалась у станиці, як, наприклад, джигітовка, чи катання на санках у час різдвяних свят, особливо на водохрище та на "масляну" (останній тиждень масниць перед великим постом). На Великдень влаштуувались гойдалки, каруселі та бував якийсь мандрівний цирк. Коли ж бували ярмаркові дні, то тих розваг бувало

досить. Я часто ходив з Андрієм. Один раз ми зробили триденну мандрівку, 25 км пішки понад Сосикою, до місця мого народження, яке вже не можна було пізнати. На місці колишнього нашого хутора була рівнина, на якій буйно росла пшениця... Ми гостювали у моїх сватів Павельченків. Для них я був ще хлопцем, а Андрій чужим.

Коли бувала кепська погода ми сідали після обіда в неділю грати в карти чи то в дурня або воза, чи в короля. Остання гра вимагала чотирьох партнерів і мені найбільше подобалась. Кожний з нас намагався виграти, щоб стати королем. Вечір часто проходив мирно. Звичайно після вечері, коли не було гостей та якоїсь іншої забави, я читав голосно різні оповідання та романи. Особливо подобались всім оповідання Миколи Гоголя "Вечори на хуторі біля Диканьки" та "Тарас Бульба", а також Лермонтова "Герой нашого времени", Пушкіна в прозі "Капітанська дочка", в поезії "Полтава" та романи Вальтера Скотта. Щоб посміятись я читав дещо з книжечки кубанського письменника Олександра Півня "Сім кіп брехеньок, торбина сміху та мішок реготу". Це було єдине, що можна було дістати й мати в українській мові надруковане кирилицею.

Ці твори читав я по вечорах і в будні дні, коли всі працювали в майстерні за варстатом. Любив слухати моє читання й дід Мороз. Цим я виносив до життя й праці родини Мороза якийсь духовний промінь і мені за це дід Осип пробачав моє "дармоїдство".

3.

Кажуть, що ніби середовище витворює свідомість людини й впливає на формування її характеру. В такому середовищі я мав би стати огрубівшим егоїстом. Але тут виявилась цілковита протилежність цьому твердженню. У мене протягом трьох років перебування у Морозів витворилась відразу до всіх вульгарних проявів життя. Я запопадливо учився без огляду на несприятливе оточення. Багато читав, може без системи, все, що попадало під руку як зі світської, так і

духовної літератури, книжки з якої спочатку позичав з бібліотеки церковної школи у симпатичного диякона.

В третій, а особливо в останній — четвертій клясі я подружився зі сином кравця Олексієм Льонічкиним, який подібно мені, навіть ліпше від мене вчився на відмінно і крім того добре грав на скрипці. Бажання навчитись грати у мене було велике. Я не мав музичного слуху, а тому наука приходилась мені дуже тяжко, а крім того, дід Мороз заборонив мені вправляти дома на скрипці. Тому перед вечором я ходив до школи і там з дозволу сторожа вправляв у порожній клясній кімнаті. Власної скрипки я не мав, бо не було за що її купити, тому вчитель співу дав мені до користування шкільну скрипку. Я повернув її, коли закінчив школу й більше за неї не брався.

Серед учнів був я найбідніший. Моя мама жила лише з продажу молока від власної корови та печення пиріжків для пасажирів проїжджаючих потягів на ст. Солдатській. Тому вона не могла давати мені більше трьох карбованців місячно на утримання у Мороза та якийсь карбованець на купівлю підручників, зошитів та інші видатки. Від плати за навчання в школі я був по незаможности звільнений. Одягнений я був дуже бідно, але тримався завжди пристойно, все було в мене чисте і в повному порядку, тому вчителі мене любили.

Козацькі сини злостили їх своїм пустуванням та неохайністю. Особливо злостили вони інспектора школи, який виконував і обов'язки директора, надворного радника Сергія Олександровича Михайловського. Він уважав себе шляхтичем (дворянином), не любив він свавільства козачат і не міг терпіти українських виразів та вимови.

— Эй ты, Кухаренко, что ты там бунчиш?

— Сховай, Петро, свого бунчука! — шепче так, щоб усі чули, Назаренко, синок станичного отамана. Всі на це регочуть. Інспектор злоститься.

— Я тебя, каналія, вздую как сидорову козу. Будеш знать какой такой бунчук!

Це викликало ще більший сміх із-за тієї сидорової кози.

Звичайно козачатам великої біди не могло статись. Кухаренко був якимсь родичем окружного отамана. Городикові було б гірше. За погану поведінку могли б виключити зі школи. Городиків у нашій клясі було лише два: я й Льоня Льонічкін. Хоч я був городовиком, а до того ще й голотою, козачата вважали мене як хохла більш своїм ніж Льонічкина, який був кацапом.

Без огляду на своє кацапство Льоня був дуже чемний, скромний і мав естетичні почуття. Його також, як і мене, приваблювало мистецтво. Любов до літератури в нас поглибив учитель російської мови і словесности Мегеря, абсолювент учительського інституту, по походженню українець. Зацікавлення історією з доступним розумінням суспільних явищ викликав недокінчений студент університету Асеев. Він обережно пояснював нам різницю між монархією й республікою, абсолютизмом й демократизмом при викладі історії давніх і середніх віків, а в новій історії схарактеризував соціяльні рухи і виниклі в наслідок їх революції.

Я з Льонічкиним уважно прислухався до всього того, що не можна було вчитати в підручниках. Льоня був самотнім сином у своїх батьків. Батько й мати обое шили в одній половині хати, що служила за кухню й майстерню, а в другій — світлиці Льоня був самостійним і ніхто не перешкоджав йому в ученню. Я часто ходив до нього. Ми обмінювались думками про натяки у викладах історії Асеева та про чутки, зв'язані з революційними подіями 1905 року в Росії.

Про якийсь революційний рух у станиці Уманській не могло бути мови. Національно козаки були несвідомі, а соціяльно заможні, за винятком хіба тих, що приходили додому раз на тиждень у суботу, щоб змінити білля і, переночувавши, зникнути в неділю по обіді аж до суботи, проводячи час у веселому говаристві з мандрівкою по духанах та трактирах.

Крамарі були також задоволені своїм становищем, а з ремісників майже кожний мав власний варстат праці і не мав проти кого робити революцію чи бунтувати. Кожний був вільний у своїй господарській чинності.

Якогось більшого підприємства з найманою робочою силою, крім цегельні, не було. Паровий млин та оліяря мали лише одиниці з найманих робітників. А поодинокі наймити у заможних хліборобів та військових старшин, як рівнож челядники у ремісників, жодної уяви про революцію не мали. Якоїсь революційної інтелігенції та жидів не було. Не було й активної свідомої української інтелігенції, а тому був спокій як у тихому ставку. Станиця була віддалена на 18 км. від залізниці, а тому зі зовні чогось підбурюючого проти існуючого порядку не доходило. Часописи приходили з значним запізненням, а до того ж ними майже ніхто не цікавився.

Жодного будинку культури або "Просвіти" не було. Загальна бібліотека та читальня була спочатку лише при церковній школі, в якій щонеділі впорядковувались реферати, так звані "чтения" на релігійно-моральні теми. На ці читанки я часто ходив та брав з тієї бібліотеки книжки. Також майже жодної богослужби не пропускав і знав на пам'ять усю літургію. Наш законовчитель о. Михайло Третьяков був до мене дуже прихильний і ставив мене в приклад іншим. Але його прихильність мала лише, так би мовити, платонічний характер. Сам він дітей не мав, був багатий і знав про моє скрутне матеріальне становище, але нічим мені не допоміг. Можливо до цього спричинилось моє незалежне поведіння. Я нічого не просив і не запобігав ласки. Ходив я до церкви і на читанки не тому, щоб комусь подобатись і мати з цього якусь користь, а просто з власного прагнення до Добра. Один раз о. Третьяков запросив мене до себе, очевидно, щоб познайомити свою матушку зі мною. Я навіть там переночував. Мабуть тоді пізнали вони мою захвану скромність і несміливість — непокірливість, а тому до більшого зближення не дійшло.

Розходження церковної проповіді про любов і допомогу ближньому з практикою поступовання проповідників спричинилось до того, що я став критично ставитись до всієї чинности служителів Церкви. На це вплинуло ще й учення Льва Толстого та книжка

колишнього священика Петрова, в якій він описав розходження між ученням Христа та проповіддями й поступованням представників офіційної Церкви. Тоді після свобод, проголошених царським маніфестом 17 жовтня 1905 року, можна було писати й говорити значно вільніше ніж при "демократизмі" диктатури пролетаріату.

Філософські погляди Льва Толстого мене цілком захопили так, як вони захоплювали майже стихійно тогочасну інтелігентну молодь. Поза цим я з Льонею прочитав "Что делать" Миколи Чернишевського та ще дещо з його творів. А потім "Литературные мечтания" Висаріона Белінського поширили наш світогляд. На наш 16-літній вік ми були серйозними юнаками. Наші знання були значно більші ніж то давало 5-6 класів середньої школи.

В червні 1906 року ми закінчили з відзначенням нашу школу. Далі наші дороги розійшлись. Льоня витримав іспит до учительського інституту в феодосії. Так називався цей технікум для підготовки учителів для вищих початкових шкіл. До одержання там стипендії він мав можливість дістати від батьків відповідні кошти на початок студій. У мене такої можливості не було. Я мусів почати самостійне життя й допомагати моїй мамі. Мої мрії про продовження студій залишились мріями.

Мама жила на ст. Солдатській. З невісткою Горпиною вона не ладила й допомоги від Грицька не брала. Федір був уже на військовій службі, а Омелько проходив каторжну науку у шевця у Мороза. На літні вакації я їздив додому. Перше літо я ходив заробляти на легкій роботі при ремонті залізничної колії. Друге літо на сінопресовальному заводі важив тюки сіна і писав для них дерев'яні таблички та записував до книжки. Увечорі я підраховував всю продукцію на 5-6 вагонів. Коли я закінчив школу мене було прийнято конторщиком на тому ж заводі, але лише на літній період пресування сіна до жовтня місяця.

4.

Восени того ж 1906 року я поступив рахівником в маєток козацького сотника Зиміна, який мав водяний вальцовий млин з щоденною продукцією пшона біля тисячі пудів. Був він на річці Мальпі біля станиці Старопавлівки. У Зиміна я діставав 15 карбованців місячної платні. Жив я в конторі на острівці між каналом від Малки та його відногою, якою відпливав надмір води або коли млин не працював. Шум спадаючої води нагадував мені вічний рух в природних явищах і додавав мені певної бадьорости. Контора уявляла з себе хату, розділену сінями на дві половини. В одній з них був канцелярський стіл, кілька стільців, полочки на книжки, ліжко для мене та піч. Друга половина служила нам за кухню та їдальню. Там жив прикажчик з жінкою. По вечорах просиджували ми там пару годин. Мирошник і майстер мали свої родини десь в Україні. Переважно обговорювались події дня в маєтку, в яких героєм всяких халеп виступала кульгава злюща економка, від якої найбільше терпіли робітники й робітниці в маєтку. Ми находились ніби в привілейованому становищі і почували себе на острівці незалежними від неї, але вона показувала свою зверхність при видачі продуктів на харчування та мав з нею постійні неприємності прикажчик.

Попрацював я у сотника Зиміна лише півроку. Сталося у мене непорозуміння з економкою. Вона була дуже недобра, але уміла догодити панові сотнику і мала з ним навіть, як говорили, інтимний зв'язок, бо жила в панських хоромах і користувалась правом управительки. Вона ваважала мене її підлеглим і давала такі доручення, що не входили до моїх обов'язків, а рівночасно понижували мене. Я вважав себе незалежним і, крім сотника, не хотів визнавати над собою жодної зверхности. Дух непокірливости у мене не згасав. Поза цим я все мріяв про продовження освіти. В місті Ново-Георгієвську біля Мінеральних Вод мені обіцяли працю в одній конторі. Я хотів туди поступити, щоб там якось учитись і бодай екстерном зда-

вати іспити в реальній школі. Але звільнитись у Зиміна мені скоро не вдалось, а тим часом те місце зайняв інший. Я все таки звільнився і залишився безробітним. Довелось мені попрацювати пару місяців як допоміжний робітник в станиці Солдатській. Там же працював кочегаром і брат Федір, який повернувся з військової служби.

Тим часом знову почався сінопресовальний сезон, де я ще попрацював літо рахівником, а Федір при вазі. Управителем заводу був Ісак Трифонович Смирнов. Завод належав до жидівської фірми "Торговий Дом Едуард Берсон и Генрих Кон" у Варшаві. Філіялки фірми з назвами сінопресовальних заводів були в десяти місцях на Ставропільщині, Терщині та Дагестанщині. Пресоване сіно здавалось до військового інтендантства. Для прийняття сіна до кожного заводу від інтендантства було прикомандировано по десятку солдатів з писарем, що грузили пресоване сіно до вагонів і відправляли в Закавказькі та Закаспійські гарнізони.

В Солдатській завод орендував 20 тисяч гектарів цілинного степу між річками Кумою та Підкумком. Там був хутір, на якому взимі і весною перебував Смирнов. Він був великий мисливець. В степу водилось багато дичини. Любимим для Смирнова було полювання на дроф, що є дуже обережними, а тому підійти до них на віддаль стрілу було великим умінням.

Я бував в тому степу. Але він не робив вже на мене того величавого враження як кубанський степ. Останній був, так мовити, більш соковитим на глибокому лесовому ґрунті з різноманітною буйною рослинністю та острівками чагарників. Смирнов любив мене, відносився до мене як до свого й залишав у себе на обід. Тому коли він робив мені доручення поїхати купити молодого баранини або його любимого ериванського вина, що смакувало ліпше від кахетинського й яке ми пили разом, я ніколи не ображався за доручення послуг помимо моїх обов'язків конторщика. Коли ж я щось не так робив або помилився, він не злостився, лише іронічно запитував:

“Ти, що? Закохався, мабуть, як дівчина?”

До жінок він ставився як до неповноцінних істот і часто говорив мені, коли йому жінка чимсь не догодила:

“Слухай, Вася! Ніколи не женись! Коли ж ти одружишся, будеш останнім дурнем”.

— “А чому ж ви, Ісак Трифонович, одружились? — запитував я.

“Здурів, проживши самотнім сорок літ, а тепер вже пізно каятись, бо маю любиму донечку”.

На хуторі він прийняв за господиню одну вдову з тамошніх тавричан, яка стала йому дружиною, обдарувавши дівчатком Люсею, що було дуже миле.

Праця на сінопресовальному заводі мені подобалась, бо в конторі доводилось мало сидіти, а більше рухатись та дихати запашним повітрям. Лише, на жаль, той сінопресовальний сезон був останнім. 1907 рік був посушливий. Сіна було мало. Фірма “Едуард Берсон і Г. Кон” відповідних по контракту поставок сіна не могла виконати, мусіла заплатити велике відшкодування, “прогоріла” й ліквідувала свої заводи.

Залишився я знову безробітним з мрією про продовження освіти. Мав я підручники для підготовки до іспитів екстерном в реальній школі, але систематично не учився у вільний час. Захоплювався читанням всього що попадало до рук з бібліотеки Смирнова. Рівнож почав цікавитись тогочасним суспільним рухом, довідуючись про нього з “Русского Слова” та “Петербуржской Газеты”. Поза цим я листувався з Льонічкиним, який писав мені про своє учення в учительському інституті й життя в Феодосії. Більше ми ділились враженнями від прочитаного. Він писав мені дещо про творчість Чернишевського та Добролюбова. Цікавило нас учення Льва Толстого, а також “обломовщина” як пасивна в “Обломові” Гончарова, так й активно-безплідна в його ж “Обрыве” (Волохов). Також я інтересувався Лермонтова “Герой нашого времени”, Герцена “Кто виноват” (Бельтов). Нас приваблювало мистецтво та літературно-філософська творчість. До політики ми були байдужі. Нелегальна література до наших рук

не попадала. Якись українські національно-культурні прояви мого приятеля правдоподібно не цікавили, або він, так як й я, про них не знав, бо Феодосія від "українства" була далека.

Якось революційна чинність в козацьких станицях як на Кубанщині, так і на Терщині, не виявлялась взагалі. Життя проходило одноманітно. Цю монотонність порушувало іноді з'явлення босяків та циганів. Циганів остерігались, бо вони займались крадіжкою. Виникшого після малої 1905 року революції "блатного" злочинського елемента тоді майже не було. Вони були, так мовити в стадії виникнення в таких містах як Ростов, Харків, Одеса. Мандруючі тогочасні босяки крадіжками та розбишацтвом не займались, а тому до них ставились переважно зичливо, вважаючи їх скорше диваками ніж злодіями. Часом де-хто з них зупинився на сінопресовальному заводі і працював біля тижня, щоб заробити кілька рублів для дальшої мандрівки. Працювали на заводі переважно сезонні заробітчани з Росії та інший переходовий елемент. Для них була влаштована кухня, де готувалась добра поживна страва, а білого хліба кожний міг з'їсти скільки хотів. Коли приходив якийсь босяк, то йому не відмовляли в підтриманні його сил та в заробіткові.

"Одного дня прийшов там якийсь інтелігент в самих калошах", як оповідала мені куховарка. Звичайні заробітчани ходили в чоботях або в лаптях. З місцевих мешканців, хто вважав себе "інтелігентом", носив калоші часом і тоді, коли не було грязюки. А босяки часто ходили лише в самих подертих калошах, бо іншого взуття не мали. Їх протектором був Максим Горький. Товаро-пасажи́рський потяг з вагонами четвертої кляси, в якому їздили разом з біднотою, босяки — називався "Максим Горький". Проходив цей потяг по Владикавказькій залізниці раз на добу з півночі на південь і назад.

На сторожі порядку в станиці був отаман та його помічник урядник (підстаршина), а на станції жан-дармський унтер-офіцер. Мені не довелося бачити, щоб вони когось заарештовували та били. Тієї ворожнечі

між людьми, недовір'я та ненависти, що постала після жовтневої революції 1917 р., тоді не було. Працю кожний міг знайти, а з голоду ніхто не помер. Спокій порушували іноді п'яні. Коли хтось з них аж надто розходився, його відводили до "холодної" при станичному правлінні, де він протверезувався.

Прихована ворожість виявлялась між християнами та магометанами. Ніхто з християн не смів заходити чи заїхати далі від Начальника до гірських аудів, коли не мав там кунака (приятеля) кабардинця, який брав його під свою охорону як гостя. Гостинність у кабардинців строго дотримувалась місцевість. Начальник, в силу свого положення, як адміністративний і торговельний осередок Кабарди, мав представників російської адміністрації та торгівців. Там, навіть мій брат Грицько займався, як посередник, купівлею кукурудзи та проса.

Часом кабардинські джигіти на своїх баских конях проривались в степ для полювання, а при нагоді любили пограбувати когось з необережних хуторян. Раз напали вони на хуторець, в якому жив мій шеф Смирнов з дружиною та "об'їздчик". Смирнову пощастило вискочити непомітно з хати з рушницею, бо він ще не спав. Троє кабардинців вірвались до хати. Не знайшовши господаря, вони розбудили його дружину й загрожуючи кінжалами, вимагали показати, де сховані гроші та цінні речі. Тоді Смирнов через вікно висрелив і поранив одного з них. Об'їздчик почав також стріляти. Меткі джигіти, користуючись темрявою, втекли з раненим товаришем. В цьому нападі Смирнов підозривав одного кабардинського молодого князька, але офіційно доказати не міг. А взагалі приятельські відношення особливо між заможною верствою кабардинців та маєтними росіянами у взаєминах економічних інтересів поступово налагоджувались і кабардинці з часом прийняли російську культуру.

Довелось мені побути пару місяців і серед чеченців. В передостанній рік моєї праці на сінопресовальному заводі по закінченні пресування сіна на ст. Солдатській мене післали на ст. Гудермес на Дагестанщині

в прикаспійському степу в селі Шелкозаводському 15 км на схід від залізниці на одному заводі. Моїм обов'язком було приймати пресоване сіно, що привозили на підводах на станцію й здавати його інтендантській команді, що вантажила його до вагонів. Мешкав я там в пристанційному селищі у одного багатого чеченця. Був то вродливий сорокалітній мужчина з чорною гарною бородою. Мав він сім жінок і кілька дітей. Його старший син Абдул Азі був моїм однолітком. Він умів по-російському і вважав мене за свого приятеля. Аул Гедермес находився в двох кілометрах на захід від залізниці на правому березі ріки Терека. Туди я не смів ходити.

У чеченців неприязнь до християн була значно більша ніж у кабардинців. Пристанційне селище було свого роду торговельним осередком. Там щотижня відбувався базар, на який приїздили з аулів чеченці: князенки, які ходили з карабінками та пістолями, крім, очевидно, кінжалів, що були постійною принадлежністю вбрання. Були озброєні й росіяни. Хурмани, які возили пресоване сіно, завжди їздили лише валками 15 аж 20 підвід, маючи при собі зброю. На поодиноких їздців нападали чеченці, грабували, забирали коней і зникали в горах. Шелкозаводська була переважно українським селом. Козаків там не було, а тому чеченці мали перевагу в збройних нападах.

Займались чеченці переважно хліборобством та скотарством. Весь тягар праці лежав на жінках. Жінки мого господаря були на становищі рабинь, хоч вони того самі, очевидно, не відчували. Жодну з них я не бачив з відкритим обличчям. Воно все було закрите чадрую. Вони весь час були зайняті працею. Їздили на волах в поле. Там вони орали й сіяли просо та кукурудзу. Вони ж жали та звозили урожай додому, де просо молотили на току, а качани кукурудзи обирали від прилистоків та складали до великих трьох метрових подовгастих плетених з лози кошів, де вони просихали й зберігались до обмолоту. Абдул Азі та його батько лише похажали й до жодної тяжкої фізичної праці не брались.

На моє запитання, як виглядають жінки й чи є вони гарні, Абдул Азі відповів:

"Моя мама є старшою жінкою мого батька й хоч їй тепер 35 літ, вона вже стара, а наймолодша жінка є дуже гарна. Вона на рік молодша від мене, але вважається також моєю мамою".

— А як же вони живуть між собою? Як ти ставишся до них, а особливо до наймолодшої?

"Мій батько справедливий. До всіх він ставиться однаково. Правда, мою маму як старшу, більше шанує, бо вона є господинею й всі мають її слухати. Вона мудра жінка, не задрить іншим, хоч бзтько наймолодшу найбільше любить. Вона пильнує, щоб нікому не було кривди, а тому в нашій родині всі живуть дружно. Для мене всі вони й наймолодша є мамами".

Одного разу Абдул Азі запропонував мені піти на чеченські вечерниці до аулу. Я був здивований.

— Які там такі вечерниці? Таж у вас дівчина не сміє показуватись чужому мужчині!

"Є у нас звичай обирати качани кукурудзи від прилистків по вечорах. Роблять це дівчата спільно по черзі в дворах своїх батьків. Чадра при цій роботі здіймається. Тоді дозволяється хлопцям заходити до двору, де працюють дівчата й подивитись на них".

— Але ж я не чеченець та й говорити не умію по-чеченськи.

"То нічого! Я дам тобі одягтись в мій бешмет і черкеску, а кінжал позичить батько. Я скажу хлопцям, що ти мій кунак князенко з Кабарди. А говорити на вечерницях не треба, бо у нас не говорять, лише очима порозуміваються. Ти як мій кунак також можеш туди піти".

Я погодився. Пішли ми. В аулі настав вже вечірній спокій. Було це в середині жовтня. Погода була гарна й по вечорах ще тепла. В одному з дворів під "чинарами" була велика купа качанів кукурудзи. На "чинарах" висіли ліхтарі. Біля двох десятків дівчат з відкритими обличчями обирали качани кукурудзи до малих кошиків, які з граціозними рухами відносили і всипали до великого довгого коша. Хлопці сиділи в

десяти кроках оподалік і лише дивились на працю дівчат, чи вірніше до дівочих очей.

Коли ми ввійшли до двору, хлопці нас зауважили. Абдула Азі вони очевидно знали, бо він рахувався за князенка, а також з ним був хтось не відомий, якийсь гість. Тому вони всі встали. Ми відповіли їм поклоном. Потім Абдул Азі зробив якийсь знак, бо всі сіли. Сіли й ми. Ні одного слова. Ні одного звука. Я бачив як дівчата й хлопці обмінювались поглядами, ніби розмовляли очима з відповідною мімікою. В тому я нічого не розумів. Спостерігав лише погляди дівчат і на мене, але зрозумілою їм мімікою не міг відповісти. Просиділи ми там біля години. Потім я дав зрозуміти моему кунаку, що те мене вже не бавить. Ми встали. Хлопці також всі піднеслись. Легким поклоном ми подякували за гостинність і відійшли.

— Скажи мені, Азі, що то власне було? Я в тому нічого не розумію.

— О, то було цікаво. Дівчата питали мене, хто ти. Я відповів, що ти з Кабарди і не знаєш нашого способу порозуміння“.

— Гарні ті дівчата всі. Стрункі у них постаті, граціозні рухи, але чому вони всі якісь плоскогруді?

— Це знаєш у нас є звичай такий, по якому дівчині перед її статевою зрілістю в 14-літньому віці натягують на груди шкіру молодої вівці, яку не можна знімати. Лише після весілля її чоловік і пан розріже ту шкіру кінжалом“.

Пробув я на ст. Гудермес два місяці. Праці мав багато, а тому не мав часу ближче пізнати побут чеченців. Лише Абдул Азі приходив до мене та оповідав про тамошні порядки. В пам'яті у мене залишились враження від східніх вітрів з прикаспійського степу, що часом сильно віяли цілими днями, несучи піскувату пилуку, від якої не було порятунку, бо вона через щілини проникала всюди. Тому я був радив, коли після закінчення праці звідти виїхав.

5.

Коли ліквідувався сінопресовальний завод, а відповідної праці я на ст. Солдатській не знайшов, хоч сот-

ник Зимін мене запрошував і предложив 25 рублів місячну платню. Але я відмовився. Не бачучи для себе жодних перспектив на Терщині, я рішив виїхати до станиці Уманської, що розвивалась не лише як адміністративний, але й як торговельний осередок. Біля неї мала пройти залізниця зі ст. Сосицької до м. Єйська. Там я хотів порадитись зі своїми бувшими учителями, які мене добре знали. Але з них ні Асеева, ні Мегері вже не було. Директором школи був призначений якийсь Чека, який був дуже суворим бюрократом. Залишилось мені звернутись до священника о. Третьякова. Як я вже згадував, він ставився до мене прихильно, але я, стративши до нього довір'я, як до безкорисно-шляхетної людини, після закінчення школи собі на шкоду не підтримував з ним листовного зв'язку.

В справі приміщення до якоїсь школи о. Михайло Третьяков міг би допомогти мені, коли не матеріально, то бодай протекцією, що поширило б славу про його добродійство. Але лише тепер я пішов до нього за порадою.

"Пізно, сину мій, ти прийшов. Чому мені нічого не писав? Я міг би тобі допомогти учитись на державний кошт в середній сільсько-господарській школі, що відкрилась в Новочеркаську. Бажаючих учитись козаків з нашої станиці не було. Я порекомендував сина бондаря Кадушкіна. Але ти був би більш відповідним кандидатом. Тепер там, очевидно, всі місця зайняті".

— Порадьте, батюшка, що я маю робити?

"Скільки тобі років?" — запитав пан-отець.

— На Різдво буде сімнадцять, — відповів я.

"Ти вже дорослий. Як би був козаком, то дістав би земельний наділ та готовився до військової служби. Може в цьому році тебе прийняли б до господарської школи, а далі не знаю. Поїдь до Новочеркаська та запитай, чи є ще якась можливість поступити тепер туди. Я дам тобі відповідну рекомендацію".

— А коли вже не можна буде, то що далі?

"Тоді прийди до мене. Я подумаю. Може щось відповідне для тебе знайдеться. В усякому разі праця для тебе знайдеться".

Поїхав я до Новочеркаська. Приїхав туди вечером. Директора в школі вже не було. Я поговорив лише з завідуючим шкільним господарством. Він поінформував мене, що прийняття до школи вже давно закінчено. Зайняття провадяться нормально більше місяця. Всі вакансії для навчання на державний кошт зайняті. Шкільний інтернат заповнений. Дав він мені друковану брошуру правил прийняття до школи та її програму.

У мене забракло рішучості почекаги до слідуючого дня й добитись побачення з директором школи. Може він найшов би можливість прийняти мене на якихсь інших умовах, давши якусь працю при школі. Сумний повернувся я на залізничний двірець. Де-не-де світили ліхтарі. Осінній дощик кропив мене й пригнічував ще більше мій сумний настрій...

Повернувшись до Уманської, я зяєву пішов до о. Михайла. Відповівши на моє привітання (між іншим руки я йому не цілував), він запитав:

"Так як твої, Вася, справи, розкажуй!"

— Погані, отець Михайло! Прийняття до школи давно закінчено. Всі вакансії стипендіятів зайняті. Надії на прийняття в слідуючому році нема, бо приймають хлопців у віці до 16 літ.

"Ну, що ж! Виходить спізнився. А чому тобі так хочеться учитись? Ти вже міг би сам учити інших. При нашій школі ти можеш скласти іспит на звання учителя приходської однокласової школи. За пару місяців ти міг би підготувитись до іспиту лише по спеціальним предметам педагогіки, а по решті предметів тебе як закінчившого школу з відзначенням, не питали б".

— Не можу я учити малих дітей, а до того ще й розбещених. Дуже м'який у мене характер.

"Тоді можеш підготувитись до іспиту для вступу до трирічної юнкерської школи в Тифлісі. Все рівно військову службу тобі треба буде відбувати, козак чи не козак, від неї тебе не звільнять".

— Не лежить у мене душа до військової служби з усією її муштрою, а тому неважний буде з мене офіцер.

Я тоді вже прочитав "Поєдинок" Куприна, а тому у мене уява про життя офіцера якогось пішого полку була цілком негативна. Мої відповіді не сподобались пан-отцеві. Він відчув, що в мені сидить якийсь дух непокірливості, бо я погорджую таким високим званням офіцера, яке мені мужицькому синові могло робити честь.

"Хочеш учитись, стати студентом, а матеріяльних засобів для цього не маєш, бо сирота. Батьки твого приятеля Льонічка дали йому можливість бодай до учительського інституту поступити. Ти що, листуєшся з ним?"

— Так, батюшка, дружній зв'язок ми підтримуємо весь час.

"Про що ж ви пишете? Мабуть, ученням Льва Толстого захоплюєтеся, бо, коли Льонічкін був тут на літніх вакаціях, я ні разу не бачив його в церкві".

— Є такий гріх, — по щирості відповів я.

"Ну, це все таки ліпше ніж робити якісь революції з грабіжництвом та розбишацтвом. Цим займаються разом зі злодіями недоучені студенти з великого "розуму". Ти, мабуть, чув про розбійницький напад на поштові вози, в яких перевозились гроші зі станції до державного банку в Тифлісі. Зорганізував його якийсь вигнаний з семінарії грузин. З даху 3-поверхового будинку були скинені до проїжджаючих возів з кінним конвоем бомби, що розшматували все, людей і коней. Все було залито кров'ю двох десятків невинних людей. Банда розбишак захопила з собою скільки могла грошей та утікла в гори. Кажуть, що це зробили революціонери. Злодійство це, а не революція!" — з обуренням закінчив о. Михайло.

— Таким ділом ми займатись не будемо. В цьому, батюшка, я можу запевнити.

"Ну, то добре! Ось що! Як воно далі буде, не знаю. Може ще щось відповідне для тебе, мій сину, трапиться. А тепер така справа. Тутешній мировий суддя Микола Матвієвич Григорієв потребує секретаря (письмоводителя). Був у нього якийсь п'яниця, що до того ж злигався з підпільними адвокатами. Він його

прогнав. Зараз обов'язки секретаря виконує його дружина. Але вона вже стара та до того ж ще не цілком здорова. Та й сам Микола Матвієвич старий, скоро піде на пенсію. Він просив мене порекомендувати йому когось з абсолювентів нашої школи працюючого й добросовісного. Ти якраз для цього найбільш надаєшся, бо з канцелярською працею вже ознайомлений. Якщо погоджуєшся у нього працювати, можу дати тобі лист до нього“.

— Добре! Якщо ваша ласка, напишіть, прошу!

“Але знай, що Григорієв сувора людина, якийсь дивак, погорджує людьми. Прийняти тебе може не дуже ласкаво. Але по суті він сам, як говориться, добряча душа. Коли він пізнає тебе ближче, то зможе допомогти тобі вийти на ширший шлях”.

— Згода, пишіть, батюшка! Все рівно мені нема куди йти. А довір'я такої людини я, мабуть, здобуду, — закінчив я розмову.

Подякувавши о. Третякову, я пішов з його рекомендацією до Мирowego судді 3-го участка Єйського округу. Прийняв він мене дійсно не дуже зичливо. Прочитав він, крім картки, що дав мені о. Третяков, атестацію І. Т. Смирнова про мою працю на сінопресовальному заводі, зміряв мене з голови до ніг, а потім сказав:

— “Добре! Можу вас прийняти. Скажіть, чи маєте ви уяву про статуту карного і цивільного судівництва, чи знаєте щось про карний статут та карний кодекс?”

— Ні, ваше високородіє, не знаю, — відповів я. Він був державний радник (статский советник), а тому так належало його величати.

“Тоді поки ви з усім порядком праці в моїй канцелярії не ознайомитесь, я буду платити вам 15 рублів місячно, а потім збільшу до 25. Працювати маєте лише до обіда з 8-ої до 2-ої години, а в суботу до 12-ої. В свята жодної праці. Більше працювати не потрібно. А тепер ідіть до моєї дружини, вона познайомить вас з працею. Йй ви будете тимчасом помагати й поступово переберете всю працю”.

Я погодився, хоч платня була меншою, ніж я одержував на сінопресовальному заводі. Микола Матвієвич виглядав імпонуюче. Високий, стрункий, з гарною сивою бородою, добре одягнений, мав волевий вигляд з певними й енергійними рухами. Він нікуди не поспішав і не любив праці, яку вважав недоцільною. Особливо ненавидів він сутяжні й ганебні з різними наклепами справи, що лежали у нього без розгляду більше року, а часто ще більше. Їх все лежало на черзі для вирішення до двох тисяч. Поки надходила їх черга у тих, що мали судитись, злість утихомирювалась і тратився інтерес до справи. Призначались для розгляду без черги карні справи, по яких винуватому загрожувала в'язниця та по протоколах поліційних органів, а також цивільні справи по маєтковим і грошовим позовам без підступства.

Мені Григорієв категорично заборонив працювати більше 6 годин в будні дні, а в свята зовсім, хоч би там прийшло до потопу.

"Праця дурнів любить", говорив він. "Більше працюй — більше праці буде, до того ще й дурної".

Сам він більше двох годин не працював, приходячи біля 10-ої години до судової камери. До розгляду призначалось півтора десятка справ, з яких п'ять розглядалось, а десяток йшло на припинення за неявкою зацікавлених осіб, бо вони вже помирились, або їм не були доручені повістки про викликання до суду через зміну побуту, чи може хтось зі сторін помер.

Григорієв був справедливий суддя. Його вироки по карних справах і постановах по цивільних були об'єктивні та вірні. Апеляції та касації до З'їзду Мирних суддів в Єйську дуже рідко змінювали присуди Григорієва і то лише з якихсь формальних причин. Тримав себе Микола Матвієвич незалежно. Не любив наклепників, а разом з ними й їхніх адвокатів так званих приватних оборонців. Він хотів відучити козаків свого 3-го участка, до якого належало 5 станиць, судитись у дрібних справах, з якими вони йшли до нього, хоч була нижча судова інстанція — "Станишний суд", що розглядав всякі непорозуміння, та суперечки пере-

важно з углядженням місцевих звичаїв. Григорієв протягом кількох років досяг того, що у нього судилось в два рази менше, ніж у Мирowego судді сусіднього 5-го участка, який мав свою судову камеру також в станиці Уманській. Суддя той називався Малиновський. Його секретар мав помічника й вони працювали зранку до вечора. Щодня на розгляд призначалось по тридцять справ, над якими Малиновський засідав як до обіда, так і по обіді. Його вироки й постанови часто йшли по оскарженнях на розгляд до З'їзду Мирowych суддів, де половину їх пересуджували, а по касаційних справах повертались Малиновському для нового розгляду. На цьому два конкуруючих між собою приватних оборонців мали заробіток, бо за висгуп в суді брали не менше півсотні карбованців, а за написання лише скарги до 25 рублів.

Григорієв своїм способом ведення судових справ позбавляв адвокатів більшого заробітку. Тому не дивно, що на нього сипались скарги за повілький розгляд справ. На ці скарги мій шеф не звертав уваги. Коли ж нарешті його визвала Судова Палата в Новочеркаську для розгляду скарг на нього, він сказав:

“Пошли они все ко всем чертям! Пусть самі копаются в этом гнусном навозе. Оправдываться перед всякой клеветой и кляузами ниже моего достоинства. Я к ним не поеду”.

І дійсно він до Судової Палати не поїхав і в своє виправдання нічого не написав. Така зухвалість перед високою судовою інстанцією, над якою був лише Державний Сенат та цар, спричинилась до того, що його заочно судили й звільнили зі служби без пенсії. І цю тенденційну постанову Микола Матвієвич не оскаржив до Державного Сенату.

“Наплевать мне на все их постановления”, спокійно zareагував Григорієв. Призначення на розгляд справ він передав мені, а сам по старому приходив на дві години, вислухував зацікавлені сторони та свідків, не вдаючись до подробиць, та оголошував короткі рішення.

Через місяць, коли постанова Судової Палати, як говорилося, ввійшла в законну силу, Григорієв ще до призначення нового судді примушений був передати всі справи почесному Мировому Судді військовому старшині (підполковникові) резерву Потапову. Григорієву напросто припинили виплату грошей за службу і на канцелярію, а тому він покинув все й виїхав на якийсь хуторець, що належав його дружині.

Передача справ була без будь-яких формальностей та складення актів. Григорієв переказав Потапову, що я в курсі справ і все можу йому по реєстрах разом з архівом передати. Він віддав лише ланцюг судді та печатку.

Потапов судових законів не знав і в справах кепсько розбирався. А я за півтора роки праці у Григорієва добре ознайомився з карним статутом по справах підсудних мировому судді, зі статутами ведення судівництва, а також одночасно працюючи у судового слідчого Краєвого суду пізнав і всі закони і процедуральні приписи. Також і в злочинах політичного порядку. Поза цим пізнав також і цивільне право. Вже по самому змісту скарги, чи протоколу поліцейного зізнання я міг наперед визначити, як має виглядати присуд, а тому приготівляючи справу для розгляду наперед писав і відповідну постанову. Потапов здебільшого після перегляду справи, погоджувався зі мною та підписував та оголошував врочистий присуд.

6.

Поступивши на службу до Григорієва, я рішив взяти до себе маму. З невісткою Горлиною вона не ладила, а Грицько був по стороні своєї жінки. До того ж корова, єдине джерело прибутку, стала старою, мало давала молока. Тому я порадив мамі продати її й переїхати до мене в Уманську. Тут я найняв невелику хатину й ми мирно почали жити. Щоб збільшити свій заробіток, я почав працювати по вечорах у Судового слідчого ногайського князя Магомет-Гирея Бахти-Гиреевича Мансурова. Платив він мені за три години праці 10 рублів місячно. Мансуров був дуже

милою інтелігентною людиною. Його дружина росіянка з Поволжжя була також інтелігентною симпатичною панею. У них була донечка Ніна, яка прибігала до канцелярії, що була в домі рядом з їдальнею, оповісти мені всі свої дитячі новини. Мансурови вважали мене рівним собі, запрошували до їдальні на склянку чаю, а часом і на вечерю.

Мансуров був лібералом і хоч вгажав, що нарід ліпшої влади не заслугоує, він мав поступові демократичні погляди, вважаючи царський уряд надто заосталим, несприяючим культурному й цивілізаційному розвиткові країни, а це в майбутньому до добра не приведе. Європа в культурному відношенні пішла далеко вперед, навіть азіяти-японці значно випередили Росію, яка не вміє використовувати своїх великих природних багатств краю.

Дружина Мансурова Олена Миколайовна училась на вищих жіночих курсах, тоді, коли Магомет Гиреевич кінчав студії в університеті. Вона належала до тогочасної революційно-настроєної молоді серед студентства. Соціялістичні гасла її приваблювали, але вона легковажно ними не захоплювалась, бо реально оцінювала обставини. Не любила вона недоцільної суперечки про те, що треба робити й як робити. Гостро оцінюючи чинність, як вона говорила, тупоголових монархістів, що також турбувались про добро народу, вона разом з цим називала **злочин** чинність отчайдушних революціонерів, що підбивали маси на нерозважні вчинки, за які криваво розправлялись царські посіпаки. Вона також осуджувала так звану соціялістичну експропріацію на ніби революційні цілі, що фактично зводилось до розбишацтва. Реагуючи на тогочасні події, Мансурови часто сперечались між собою. Я, звичайно, не осмілювався висловлювати свої погляди, лише уважно вислуховував їхні міркування.

Проглянувши газету "Русское Слово", Олена Миколайовна говорила:

"Дивись, Магомет! Яка все таки мерзота ті пани з "Союза Русского народа" з Пуришкевичем. Знову спровокували темних людей на жидівський погром".

— Так, дійсно, це не добре, відповідав Мансуров, хоч жиди почасти винні тим, що дратують їх соціалістичною пропагандою, яку веде їхня інтелігенція. Проти їх пропаганди чорносотенці ведуть свою пропаганду, підбурюючи темну масу крамарів та перекупок, для яких жиди є конкурентами, на погроми. До них приєднується всяке шумовиння охоче пограбувати. При цьому звичайно кілька осіб буває убито та покалічено. Галасу про це буває більше ніж того діла.

“Але убивають при цьому невинних людей і навіть дітей. Це ж злочин, до якого толерантно відноситься уряд”, — боронилася жінка Мансурова.

— Хай буде так! Але ж ти, Леночка, повинна розуміти, що революційна пропаганда про насильний переворот серед темної маси викликає лише пристрасті, які обертаються, як той бумеранг, проти пропагандистів. Хіба не було випадків, що їх самих били?

— “Може бути, але соціялісти кривавими розправами не займаються”.

— “Як не займаються? А отой напад на поштові вози з грішми, що влаштував в Тифлісі якийсь Джугашвілі з бандою розбишак ніби з наказу якоїсь езекутиви соціал-демократичної партії. На таке звірство з двома десятками людських жертв Пуришкевич не був би здатний. А що було б, як би цей Джугашвілі дістався до влади? Він би показав свою силу, що мільйони заплакали б”.

“Згоджуюсь з тобою, Магомет. Але ініціатива жидівських погромів виходить з “чайних” --- “Союза Русского народа”. Це легко доказати, ініціаторів виявити й покарати їх. А до того ж поліція не здібна виловити банду Джугашвілі та знищити її. Подібні Джугашвілі пройдисвіти водять всіх за ніс. Не буде дивним, коли вони дістануться до влади. А наші діячі ліберальничають з одними й другими, або реагують в дурний спосіб. Складають вину то на соціялістів, то на монархістів. А злодій все буде злодієм як би він себе не називав. Соціялізм тут не причому. Наші люди не доросли до соціялізму, а тому й захоплюються ним, але вони дуже скоро розчаровуються. Тим часом

різні пройдисвіти спекулюють на соціалістичних ідеях.

— Так що ж робити по твоєму, Левочка?

"Просвіщати треба, діяти енергійно, завести обов'язкову загальну освіту, а не ліберальничити. Ти подивись, яка темнота серед цих багатих козаків. Шкіл мало, а монополбок, духанів та трактирів є досить. П'янствують, б'ються між собою й додають праці тобі й судді Малиновському. Добре, що хоч Григорієв відучує їх судитись. А поза цим їх легко натравити проти городовиків та робітників. Вони "за віру і царя" готові будуть вирізати всіх, хто не належить до їхнього стану"...

За працюю до обіда в камері мирового судді, а вечером у судового слідчого моя туга за навчанням якось притихла. А до того ж для вступу в середню школу я вже переріс. Можна було поступити на якісь курси, з яких мене найбільше цікавили політехнічні в Петербурзі. Але тимчасом про них можна було лише мріяти. А на підготовку для здачі іспитів в реальній школі у мене якось бракувало часу. Все це відкладалось. Лише студіями принагідно займався у вільний час та читав, що випадково діставав.

Коли я став самостійним секретарем у Григорієва, мої прибутки збільшились. Пізнавши сувору вдачу Григорієва та його неприхильність до адвокатів, козаци почали звертатись за порадами до мене. Я їм добросовісно радив, що треба робити, чи й зовсім не морочити голови собі та людям. Коли справа була чогось варта, вони прохали мене написати прохання або скаргу, за що я більше п'яти карбованців не брав. Такий побічний прибуток в моєму скромному бюджеті відогравав певну роль, бо кілька таких прохань дорівнювалось моїй місячній платні. Отже жити можна було. Але мене те життя не задовольняло.

Прояви духовно-культурного життя в багатій столиці були дуже бідні. Відживлювались всі добре та розмножувались. В свята звичайно ходили молитись до церкви. Помолившись Богу, опісля для створення веселого настрою пили горілку. Якогось будинку культури чи "Просвіти" не було. Театру та кіно також не

було. Лише аматорський драматичний гурток з учителів по ініціативі Олени Миколайовни влаштував іноді вистави переважно п'єс Островського. З українських, чи як тоді називали "малоросійських" п'єс пригадую собі одноактівки "По ревизії", "Кум мирошник або сатана в бочці" та ще дещо. Це — щоб посміялись. Ставились вони в залі Позичково-Щадничого Товариства, що мала сцену для вистав та концертів. До створення драматичного гуртка в значній мірі спричинились раніше мої бувші учителі Мегеря та Асеев. Правдоподібно Мегеря не був байдужий до українства, бо з його ініціативи ставились в додаток до російських п'єс українські одноактівки. Така позашкільна культурна праця не сподобалась начальству, бо вони були звільнені від учителювання й чинність драматичного гуртка занепала.

Лише в 1908 році була відкрита перша публічна бібліотека та читальня. Також заходами розбагатішого Саркисяна, який мав великий "винний" склеп, а перед тим до ведення монополії на горілку пару духанів, був відкритий так званий "комерційний клуб" в його великому помешканні над винним склепом на Красній вулиці. Там влаштувались вечірки з танцями, а також добре пилось та гралось в карти. Традиційна "пулька проферансу" була улюбленою серед місцевої інтелігенції.

Красна вулиця була головною в станиці. Вона мала по обох боках попід тинами навіть хідники з дощок, які називались тротуарами. Поза ними можна було утопитись в багнюці в час осінніх та весняних дощів. Вулиці взагалі не були бруковані. Тоді "інтелігенція" носила так звані боти, що уявляли з себе високі до 30 см калоші. В них можна було в деяких місцях перейти через вулицю. На Красній вулиці була пошта, вища початкова школа, жіноча прогімназія, камера мирового судді 5-го участка та, крім комерційного клубу, пара крамниць з різним "галантсрейним крамом", що були тогочасними універмагами. Проходила вона мимо площі з двопрестольною дерев'яною

церквою. На цій площі була церковно-приходська школа та доми священиків. В середині станиці була вулиця Красна, яку пересікала вул. Базарна, що вела мимо ремісничої школи на базарну площу з десятком великих крамниць, парою десятків рундуків, монополькою й трактиром. Там стояли ряди столів для вільного торгу. Другий кінець Базарної вулиці, пересікши Красну, через квартал виходив на центральну площу, на якій находилась велика мурована двопрестольна церква, управління округи, станичне правління, двокласова міністерська школа, позичково-шадниче товариство, а за ним камера мирового судді 3-го участка, де довелось мені працювати й ознайомитись з законами російської імперії про покарання її підданих.

В свята й неділі Красна вулиця за гарної погоди була свого роду "корзом" для гулящої публіки. Туди виходили ми на людей подивитись і себе показати. Там сиділи перекупки з різним підсмаженим насінням, яке лускали майже всі. Коли був сніг, на ній відбувалось "катання" на санях, запряжених до пари баских коней, але не бракувало й "тройки" з дугою та дзвіночками.

В станиці був розташований 2-ий Уманський козацький полк, але містився він в касарнях і конюшнях в окремому таборі три км від станиці. Там щоліта відбувались таборіві збори для початкового обучення молодих козаків перед покликанням на дійсну службу, та для повторного курсу для тих, що були вже в резерві. 1-ий Уманський козацький полк находився десь в Закавказзі.

Найбільшою турботою було для кожної козацької родини вирядження сина для військової поготівлі, коли йому минав 17-ий рік. Тоді нарізався йому з військово-козацької землі наділ в 17 десятин. За це він мусів мати доброго верхового коня з сідлом, зброю: кінжал, шаблю й карабін та комплект відповідного вбрання: дві черкески, два бешмета й бурку та взуття. Все це справлялось на власний кошт. Для відбуття дійсної військової служби кожний мусів бути цілком готовим, коли йому минало двадцять років. В цей час кожний

був одружений, бо на земельному наділі треба було комусь працювати.

Дійсна військова служба далеко від рідної станиці, десь на Закавказзі, або на західньому кордоні Росії, а для гвардійців і в Петербурзі, продовжувалась 4—5 років. За цей час рядовий козак не мав жодної відпустки, щоб побути дома. Коли він нарешті повертався додому, то часто заставав дома дітей, про народження яких не мав уяви. З такої радості від збільшення своєї родини козак напивався п'яний, іноді брав черезсідельник або підпругу від сідла, кликав молоду жінку до сто-доли й там так довго бив її, поки сам знесилений не падав. Проспавшись, на другий день він пробачав жінці її провину. Далі життя в господарських турботах проходило одноманітно без особливих перебоїв.

В сезон полевих робіт за працю вільного часу було мало. Лише взимі можна було добре відпочити. Але дозвілля культурно по людськи не використовувалось. Багато пилось. Тоді переважно відбувались весілля. Кожне з них зі сотнею учасників продовжувалось не менше двох тижнів, поки не відбулась гостина не лише у батьків одружених, але й у всіх родичів, сватів, свояків, кумів і приятелів. Поза цим Різдвяні свята з Новим роком та Водохрищем відзначалось більше двох тижнів, коли пилось, їлось і бавилось уволу. Помимо церковного характеру цих свят всякі колядки, щедрівки та традиційні забави вносили до святочного дозвілля певний зміст, в якому проявлялась і душа народу з українськими звичаями.

Тиждень бавились на масляний тиждень перед Великим постом. М'яса й сала тоді вже не можна було їсти, але вареники з сиром, блини й млинці купались в маслі та сметані. В часи мого перебування на Кубанщині зима була сталою і сніг протягом січня-лютого не розтавав. Тому на "Масляну", або вірніше в масляний тиждень відбувались "катання" на санях. Особливо бавились жінки, власне молодиці. Вони з солідарности до дівчат, які були вже на порі до одруження, ловили нежонатих парубків та в'язали їм "колodu" як покуту за те, що прогавив весільний сезон

і не одружився. Такого парубка мали прив'язувати до колоди, але його лише зв'язували рушником і так довго водили поки він не давав викуп. Тоді на одержані гроші влаштовували гостину часом з музикою та танцями. Веселих жартівливих пісень, як звичайно, при цьому не бракувало. Буйна веселість масляного тижня кінчалась вечером у неділю перед постом. Потім перші тижні говіння в церкві, а далі оранка й сівба в полі.

Перепочинок біля десяти днів на Великодних святах з веселими весняними гулянками, співами та забавами, з яких найбільш улюбленою була гра з м'ячем на зеленій луці. А потім праця в полі аж до Покрови 1-го жовтня. Літом зі свят, крім неділь, відзначались Вознесення Христа на небо, Тройця з уквітчанням обійстя, Петра й Павла, Івана Купала з вечірніми ватрами та Спаса зі свяченням яблук і меду. Перед Петром і Павлом був 4-тижневий піст — петрівка, а перед Спасом двотижнева спасівка. Це мало свого роду гігієнічне значення для здоров'я.

Такий уклад життя зі своїми традиціями та національними (хоч і підсвідомими) звичаями, з працею й дозвіллям, коли було вдоволь що їсти та випити, проходив непорушно. Лише російсько-японська війна порушила рівновагу одноманітного життя, бо частина козаків з резерву була покликана до війська й один козацький полк був висланий з Уманської на Далекий Схід. Частина їх не повернулась. А ті, що повернулись, були раді закінченню війни. В церквах перестали молитись про дарування перемоги "благочестивішому самодержавнішому імператору". Чутки про революційні події, що відбувались в промислових містах в Росії та виявлялись в селянських бунтах, не робили великого враження. З уманських козаків ніхто не приймав участі в охороні панських маєтків та в припущенні повстань в Росії, а тому до тих подій ставились байдуже.

Лише місцева інтелігенція почасти цікавилась ними, особливо, коли був виданий жовтневий маніфест про свободи та установа Державної Ради (Госу-

дарственной Думы), але від цього уклад життя на багато не змінився і все проходило своєю утореною стежкою. Якихсь зібрань з доповідями про "міжнародне політичне становище" тоді не влаштовували й людей не дурили. Проголошеними свободами або не цікавились, або вважали їх нереальними. Надто великою була звичка до того порядку, який установився. Лише одного разу потрапила до Уманської якась нелегальна література, але про це довідалось станишне начальство. Був зроблений обшук у підозрілих осіб. Дещо було відібрано з напимненням, як ще щось такого буде, віддавати все начальству й на цьому справа революції скінчилась.

Пізніше, коли я повернувся в 1908 році з Терщини до Уманської, з розмов дружини Мансурова я довідався, що бажання вождів підпільних політичних організацій зробити революцію було спробою з негідними засобами. Вона до одруження з Мансуровим приймала участь в студентському політичному гуртку. Тоді вона пізнала чільних політичних діячів з тогочасних соціалістичних організацій. В більшості це були або мрійники, утопісти, народники, які вважали, що нарід сам може виділити з себе відповідну демократичну владу й впорядкувати державне життя, або пронириліві честолюбиві демагоги, які не любили буденної праці. Їм подобався бучний галас, в якому лунала б слава про тих як вождів та геніїв. Наслідків своєї нерозважної демагогії вони переважно не передбачали. Бавитись в революцію було модним, до цього з захопленням, замість студій та науки у високих школах, бралась молодь без жодного політичного досвіду. Самі собі добре не усвідомивши, самостійно не обміркувавши кожного свого кроку, вони брались за те, чим не могли самі керувати. Ота їх нерозривна пропаганда й агітація серед темної несвідомої маси з глитаями на горі та з піддонками суспільства нанизу привела не до плянкової революційної чинності з доцільною боротьбою за свої права, але до бунтів, при яких пробуджена пристрасть до руйнування та грабування. Цим скористався царський уряд, виявивши слабкі сторони революційних

організацій, в яких не бракувало урядових агентів, щоб приборкати їх та ввести такий реакційний режим, при якому навіть освідомлення з культурною чинністю серед затурканих мас стало неможливим. Так і сталося. Всякого роду атентати, індивідуальні терористичні акти та збройні експропріації для справи розумної революційної чинности були шкідливі.

Такі акти лише відстрашували порядних людей та компромітували ідеї соціалізму. Прикладом політичної несвідомости, не кажучи вже про національну свідомість, були ті ж козаки, яких легко можна було натравити вирізати не лише якихось робітників, якби вони не були потрібні для фабрик і заводів, але й всіх городників — їх одноплемінників, якби можна було обійтись без них як ремісників та піонерів на необжитих землях.

Отже потрібна була довга уперта просвітянська робота така невдячна, що до неї тогочасні революціонери не мали ані бажання, ані охоти. Тому пані Мансурова відійшла від них. В Уманській вона організувала й намагалась активізувати жіночий гурток, заходами якого була відкрита публічна читальня й бібліотека, був організований співацький хор та влаштовувались невеликі концерти з короткими рефератами на суспільні популярно-наукові теми. Гурток цей намагався вплинути й на мужеську частину місцевої інтелігенції, для якої любимим зайняттям в час дозвілля була гра в преферанс та гутірка за "графинчиком" (карафкою) горілки. Головною темою в час таких гутірок були звичайно різні місцеві плітки, жарти та дотепи як салонні, так і вульгарно-масні.

Наслідки праці Олени Миколаївни, власне її гуртка, серед двадцятитисячного населення станиці були непомітні. Хоч сам Магомет Гиреевич не захоплювався грою в преферанс і уникав товариства біля "графинчика", але часом глузував в жартівливий спосіб над намагою своєї дружини.

"Бачу, що ти, Леночка, і Григорієва заагітувала до просвітянської чинности. Він щодня буває в бібліотеці й щось там робить.. Але це не тому, що він цим за-

хоплений, але закохався на старість до своєї племінниці й лише тому помагає їй в праці”.

Племінниця Миколи Матвієвича по дружині була гарна 25-літня дівчина, бувша курсантка. Вона завідувала бібліотекою й читальнею.

— Ну, що ж? Хай буде закоханий, хоч це плітка, але бодай на старости літ виліз зі своєї бюрократичної шкаралуші та чимсь нам допомагає. А от “ухарь-купець” Сухов, крім преферанса та графинчика в клубі, світа божого не бачить, — відповіла Олена Миколаївна.

Сухов був нотарем. Він був гарним, у нього закохувались жінки, але його більше бавило преферансове товариство. Просвітянську працю він вважав недоцільною, бо для козаків та мужиків досить було того розуму, що вони мали, а для себе особисто він її не потребував, бо користи від того не міг мати, а поза цим вона його не бавила.

”На Сухова, Леночка, не нарікай. Хоч де-хто з твого гуртка має проти нього зуб, але він вашій праці не перешкоджає. А от директор школи Чека вважає вашу працю просто шкідливою й політично неблагонадійною”.

— Знаю, дорогий Магомет! Він добився того, що було звільнено найкращих учителів: Асеева за симпатії до соціялістів, а Мегерю за симпатії до українства. Він рішив зробити зі школи кадетський корпус нижчого ступеня для підготовки тупологолових кандидатів на майбутніх підхорунжих. Залишається йому створити тут ”Союз Русского народа“.

”Та вже ліпше мати цей союз для дурнів, ніж пройдисвітів, що називають себе революціонерами й підбурюють темну масу на бунти”.

— Як одне, так і друге зле. Давати перевагу одному чи другому не доводиться. Але як за одне, так і за друге доведеться розплачуватись нашої інтелігенції. Тоді вона забуде про графинчик та про преферанс, — закінчила пані Мансурова. Через десять літ її передбачення здійснились.

Я був в стороні від того життя. Відвідував лише читальню і бібліотеку. Будучи юнаком, я почував себе дорослим. Але дорослі дивились на мене як ще недо-рісшого до їх товариства й називали Васею. Партне-ром для гри в преферанс я не міг бути. Але разом з тим я не цікавився курсом танців, де учились танцю-вати хлопці та дівчата. Не вмючи танцювати, я не ходив на танцювальні заботи. На вечерниці до козаць-ких хлопців та дівчат також не ходив. Власне кажучи на це мені якось бракувало часу. Я мав його вільним лише в неділю та в свята, бо в інші дні був зайнятий до обіда в камері мирового судді, а вечором в канце-лярії судового слідчого. Коли залишався у мене віль-ний час, я проводив його дома за книжками і не нудь-гував. Цьому звичайно була рада моя мама. Вона лише нарікала, що я став якимсь “безбожником”, не спові-дався й не причащався. Але до церкви я іноді ходив, коли там відправляв службу старенький дійсно вірую-чий пан-отець та гарно співав церковний хор. Релігійне почуття було у мене сильно розвинене. Пізніше воно виявлялось в моїй любові до мистецтва, пісні, музики, художнього малярства, в яких виявлявся творчий дух людини. Все гарне й естетичне приваблювало мене. Я був романтиком. Мій внутрішній світ був побудований на прекрасних образах далеких від буденщини хоч би з матеріальним добробутом...

Працюючи секретарем у мирового судді та набув-ши практичний стаж з досягненням повноліття, я міг пізніше скласти іспит на звання приватного оборонця (поверенного) по судових справах. Але така кар'єра була длека від моїх мрій. Бути адвокатом типу “отстав-ного” субернського секретаря Сварицького-Сварика, який мав гарний дім на Красній вулиці й дурив козаків здираючи з них по 25 карбованців за написання скарги по явно безнадійній на успішність справі та не менше півсотні за виступлення по ній в суді, мене не при-ваблювало.

Сварицький-Сварик мав досить імпонуючо уряджений кабінет для клієнтів. На письменному столі у нього лежали статути судівництва, карний кодекс та якийсь том цивільного права, а в шафі стояли за склом грубі томи переплетених річників літературно-громадських журналів "Нивы" та "Родины". Указуючи на них своєю клієнтові, адвокат говорив:

"Дивіться, скільки у мене є тих законів! Я всі їх знаю й знайду відповідну статтю та параграфи для вашої справи".

Була в Уманській нотаріальна контора. Нотар Степан Іванович Сухов порівнює добре заробляє. Але великих нотаріальних справ, головне складення так званих "купчих кріпостей" на нерухомі маєтки та землі майже не було. Переважно була реєстрація векселів, уповноважень, заповітів, орендних умов, посвідчення підписів та копій. Така дрібна праця не задовольняла Сухова. Він був гарний високий мужчина з чорним хвилястим волоссям, завжди добре одягнений. Зачисляв він себе до місцевої аристократії, хоч, як уже згадувалось, пані Мансурова називала його "ухарем купцем". Любив він побавитись по вечорах в клубі, де відігравав ролю професора преферанса та більш комплікованої гри у так званий "вінт".

На моєму життєвому шляху довелось мені і з ним зустрітись. Хотів він для дрібної праці мати помічника. Це надавало б в очах козаків деяку імпозантність його конторі. Але праці взагалі було мало. Тому він рішив перенести свою контору до великої станиці Кореновської під Катеринодаром. Там було більше приватних маєтків. На складенні купчих кріпостей при продажу та купівлі цих маєтків можна було добре заробити. Тому там можна було дозволити собі мати помічника-"письмоводителя". Мене як Григорієв, так і Мансуров хвалили як доброго працівника, який до того ж вже розумівся на карних законах та трохи на цивільному праві. Якимось зустрівши мене, Сухов запросив до себе на склянку чаю та почав умовляти перейти на працю до нього. Місячна платня спочатку має бути 25 карбованців, а пізніше поступово збільшиться до

півсотні. В майбутньому, маючи чотириклясову освіту, на підставі практичного стажу можна скласти іспит на звання нотаря та відкрити власну контору. Перспективи для нотарів з кожним роком мали поліпшитись з розвитком промисловости та торгівлі. Крім того новий столипінський закон з 9 листопада 1906 року про закріплення за селянами в приватну власність наділів з громадських (общинних) земель збільшував потребу в нотаріальних актах, а в зв'язку з цим і відкриття нових контор.

Це було в той час, коли Григорієва звільнили зі служби, тимчасом обов'язки судді виконував Потапов, а призначений новий суддя міг приїхати зі своїм секретарем. Сухов імпував мені. За молодости він був також письменником в одного з Новочеркаських нотарів, а тепер мав добре незалежне становище без жодного над собою начальства. Його пропозиція спокусила мене. Я погодився й відмовився від праці у мирового судді та судового слідчого.

В жовтні 1909 року Сухов переніс свою контору до Кореновки. Переїхав і я туди. Найняв я там хатину (кімната з кухонькою), куди моя мама перевезла наше скромне урядження на звичайному возі, весь наш рухомий маєток, з якого найціннішим для неї була ручна швейна машина американської фірми "Зингер", а для мене скринька з книжками.

Не так то сталось в тій Кореновці як плянував Сухов. В сусідніх станицях про відкриття контори мало хто знав, хоч про це були розіслані друковані оголошення. Місцеві козаки до складення нотаріальних актів не були призвичаєні. Дрібні умови полагали до домашнім порядком, посвідчуючи підписи в станичному правлінні. А складення купчих кріпостей та важливіших умов не довіряли незнаній їм людині й їздили до нотарів у Катеринодар, де, на їх думку, не було ошуканства.

Сиділи ми обидва в конторі за дощливої сумної погоди, чекаючи днями на клієнтів, а їх було так мало, що й одному не було що робити. Перші пару місяців Сухов терпеливо й спокійно чекав поки люди не дові-

даються про існування його контори. Я учився друкувати на машинці "Ремінгтон". Друкував формулярі уповноважень та розмножував їх на шапірографі. Часом приходило пару клієнтів, яких без затримки треба було обслужити. Складення якоїсь умови робив сам шеф, а такі справи як векселі, або уповноваження виписував я. При цьому треба було бавити розмовою клієнта, слухати, що говорить шеф і безпомилково виконувати свою працю. Мої помилки дратували шефа, він читав мені нотації. До того ж він нудьгував, бо в Кореновці не було клубу. А заробітку було так мало, що ледве хватало на оплату помешкання та моєї платні.

Надійшла зима. Справи мало чим поліпшали. Хоч через Кореновку проходила залізниця з Тихорецької до Катеринодару, вона в культурному відношенні була значно більш відсталою від Уманської. В ній навіть публічної бібліотеки не було. Я не пам'ятаю, якою була в станиці церква. Чомусь залишились в пам'яті лише враження від вивіски: "Казенная винная лавка". Може через те, що ходив мимо неї на працю до контори. По трьох місяцях почав я роздумувати над своїм безперспективним становищем. Настрій мого шефа не подобався мені. Якогось поліпшення не можна було сподіватись.

В конторі Сухова я простудював закон про закріплення в приватну власність селянських земельних наділів. У мене й у моїх братів були земельні наділи по 4 десятини на душу, що разом складало трохи більше 16 гектарів. Наділи ці ми мали в Таврії (на Запоріжжю) в Новоданилівській сільській громаді Оріхівської волости, до якої ми належали, бо наш батько був звідти родом і разом з родиною до тієї громади приписаний. При останньому переділі землі в 1897 році за нами було зарезервовано на нього й на нас, його синів, 20 десятин. Користуватись цією землею можна було після повернення в село та запровадження там власного господарства. А тимчасом вона була в розпорядженні сільської громади й жодних податків з нас за неї не брали. Тоді я вирішив, що добре було б ту землю закріпити в приватну власність за собою й

продати. Це дало б мені можливість поступити на дворічні політехнічні курси, що були в Петербурзі, в яких мене найбільше цікавив електро-механічний відділ.

8.

Про мій намір написав я старшому братові Грицькові. Він погодився зі мною. Тоді я звільнився у Сухова, хоч він неохоче мене відпускав. З Грицьком я виїхав в Оріхів на Запоріжжю. В Новоданилівці біля Оріхова жив ще й господарював старший брат нашого батька Іван. Його єдиний син Хома (мій двоюрідний брат) мав двох синів старших від мене. Вони були добрими ковалями і мали майстерню для виробу тавричанських бричок, що тоді славились на півдні України. Господарство Хоми було добре, але він був незадоволений середнім достатком. Було йому в Новоданилівці тісно, а тому він після закріплення в приватну власність землі рішив її продати й вимандрувати на цілинні землі в Тургайсько-Уральський край сучасного Казахстану та перенести туди й ковальську майстерню. Тієї весни 1910 року, коли ми приїхали до Лиману, як називали Новоданилівку, бо до неї лиманом колись заходила вода з річки Конки, по якій перед трьома століттями запорожці повертаючись з турецького походу, переправили свої чайки, Хома вже продав свою землю й все було готове для переселення за Урал. А тут ми з'явилися з претенсіями на одержання наших земельних наділів. Сільська громада категорично відмовила нам добровільно виділити з громадського резерву наші наділи.

“Не дамо!” — кричали на сільському сході переважно заможні селяни. “Блукали десь по світі, а тепер прийшли взяти землю та продати. Досить вже, що Хома продав та йде в світ за очі, а ви там десь народились, то можете й не повертатись”.

— Вам же від того шкоди не було, лише прибуток. Користувались ви наділами нашої землі, а нам доводилось поки там можна було господарювати на чужій землі, а тепер хочемо дістати нашу батьківщину та

повернутись до нашої громади, до якої ми належимо.

Але на всі наші аргументи була все та ж відповідь: "Не дамо! Йдіть туди, звідки прийшли!"

Пішли ми зі скаргою до Земського начальника. Той вислухав нас і відповів, що про дійсний стан речей він здобуде відповідні інформації та принагідно приїде до Новоданилівки, коли там буде сільський сход і попробує переконати селян, щоб були виділені наші земельні наділи. Закон про закріплення наділів у приватну власність та відділення їх в окремі отруби (участки) має на увазі цілковиту ліквідацію громадського землекористування та підтримку індивідуальної ініціативи в господарській чинності. Він, як урядова особа, повинен цьому сприяти.

Царський прем'єр Столипін, провівши цей закон через Державну Раду, мав намір опертись в своїй політиці на господарськи міцну верству малих земельних власників. Продаж дрібних земельних участків сприяв з однієї сторони переселенню на цілинні землі, а з другої розвантаженню села від господарськи слабого елемента до індустріяльних осередків, де з розвитком капіталістичного способу виробництва відчувався брак робочої сили. Разом з цим Селянський поземельний банк допомагав набувати на власність землю від поміщиків, що сприяло розпарцеляції великих земельних посіlostей. Таким чином була б усунена головна причина, що викликала селянські бунти та грабунки й напади на великі маєтки. Таким мирним шляхом без насильного втручання мала б установитись рівновага в хліборобській та промисловій чинностей країни.

Отже урядово Земський начальник мав підтримати наше прохання про наділення землею. Але на це потрібний був час. Тоді мій брат повернувся додому в хутір Сосицький, куди він перед роком переніс свою чинність зі ст. Солдатської й мав там крамничку. Я залишився в Оріхові й почав працювати в канцелярії Земського начальника, який мав, крім адміністративних, ще обов'язки мирового судді. Протягом місяця з'ясувалось, що примусити сільську громаду виділити

нам землю не можна, поки не будуть виконані певні умови з нашої сторони. Громада мала давню постанову, по якому відсутнім з села членам її виділялась для користування земля, але користуватись земельними наділами можна було після повернення в село та обзаведення господарством. Постанова ця мала законну силу, бо в свій час не була оскаржена, а тому тепер земський начальник скасувати її не мав права. Також і вищі інстанції не могли цього зробити.

Отже треба було повернутись до села на постійний осідок, купити хату й набути якийсь господарський інвентар. Тоді я повернувся на Кубанщину до Грицька, куди переїхала з Кореновки й моя мама. Там ми рішили продати наш дім на ст. Солдатській, бо якраз того року кінчався 10-літній строк оренди тієї садиби, на якій він був побудований. За одержані від продажу дому гроші ми мали купити хату в Новоданилівці.

Я з мамою та молодшим братом Омельком, який став шевцем, поїхати до нашої батьківщини. Хата була куплена у одного переселення за Урал. Придбали ми десяток курок, порося, лопату, косу, граблі тощо. Поза цим до хати належала садиба біля півдесятини. На ній була стайня, комора, літня кухня, клуня та вишневий садок. Тому формально можна було вважати, що господарством ми обзавелись, а тому здобули юридичне право на виділення нам земельних наділів. Але сільська громада і на цей раз вперлась:

"Не дамо та й край!" На моє запевнення:

— Ми залишимося тут назавжди. Я можу бути у вас сільським писарем, поки не покличуть мене для відбуття військової повинности, а мій молодший брат відкриє тут шевську майстерню, — найбільш завзяті верховоди кричали:

"Знаємо ми тебе! Такого розумного писаря нам не треба. Йди собі писарювати у земського начальника!"

Цікаво, що дрібні хлібороби не були проти наділення нас землею, кричали найбільше ті куркулі, які за невеликий поплаток громаді користувались нашими

наділами, а в майбутньому може сподівались зовсім присвоїти їх.

Довелось знову звертатись до земського начальника. Останній визнав, що ми господарством обзавелись і зробив постанову в судовому порядку про наділення нас землею. Громада оскаржила це Повітовому з'їзду земських начальників, який на нашу несподіванку постанову земського начальника скасував. Тоді я від імени матері оскаржив постанову Повітового з'їзду Губернському Присутствію, але воно нашу скаргу залишило без наслідків. Тоді я подав прохання Державному (Правительствующему) Сенату й лише той через рік, коли я вже був на військовій службі, постанову земського начальника затвердив і зобов'язав сільську громаду виділити нам для користування 16 десятин надільної землі.

**
*

З переїздом на Запоріжжя скінчилось моє юнацтво. Відійшли його мрії з мало реальними плянами на майбутнє. Відмовлення мені в наділенні землею позбавило можливості студій для набуття спеціальности на будь-яких курсах. Зажерливість та заздрість, а часом і дрібна подлість тих, що жили в порівнюючи добрих матеріальних умовах, підірвали моє довір'я до людей. Толстовське непротивлення злу не могло зробити оподлівших людей ліпшими. Вони поділи не так сильно від недостатків та матеріальної скрути, як від надміру достатків. Кожний маючи багато, хотів мати ще більше і то за кошт того, хто мало мав.

З таким злом треба було боротись і не потурати обставинам, при яких воно могло повстати. Тому всю філософію Льва Толстого я поступово визнав нереальною, бо вона зла не зменшувала й не витримувала надто швидкого наступу технічної цивілізації, що проникла до самих глухих кутків, розбурхуючи пристрасті й не несучи жодного морального оздоровлення.

Я мав над своїм ліжком портрет Льва Толстого як свого пророка. Цікаво те, що в ніч його смерті він

приснився мені й говорив про нерівність та тернистість життєвого шляху, але без огляду на це я не повинен збочувати на манівці, бо такий шлях мені призначений. На другий день я довідався, що Лев Толстой помер.

Мое дитинство закінчилось заповітом батька триматись Правди, а юнацтво порадою Толстого не збочувати на манівці зла. Всяка подлість була противна моїй натурі. За всяких обставин мене приваблювало все гарне й правдиве. Я залишився романтиком і в романтичному світлі мені все уявлялась перемога Добра над злом.

Кінець II розділу

РОЗДІЛ ІІІ

ЗРІЛІСТЬ

1.

Відмовлення моїх Лиманських співгромадян в наділенні землею примусило мене відмовитись від наміру дістатись на якісь курси для студій. Треба було заробляти на хліб щоденний. Мій молодший брат Омелько як швець найшов собі працю в майстерні одного жида в Оріхові в 3-ох км від нашого села. А я потрохи підробляв писарюванням у земського начальника. Зиму ми сяк-так перебули. На весні я ще дещо зробив на своєму городі та насадив нових овочевих дерев. Тимчасом в сусідньому селі Ново-Андрієвці звільнилась посада сільського писаря, або, як тепер її називають, секретаря сільради. Писарював там місцевий селянин Андрій Чуб, який був не дуже грамотний, а до того ж мав власне господарство й працюю в сільській "росправі", як тоді називали сільську управу, мало цікавився. З огляду на скарги громадян він зовсім відмовився від тої посади. Земський начальник запропонував мені стати писарем у Ново-Андрієвці, на що я погодився.

Андрієвка була заможним селом більшим від Лиману, мала 350 дворів і більше двох тисяч населення. Була там церква та дві земських школи, крім церковно-приходської, в якій учились переважно дівчата. Мала вона нову гарну будову сільської управи, поруч неї великий склад зерна, або як його називали "гамазей" громадського збіжжя, що зберігалось в ньому на випадок неурожаю чи якоїсь біди, щоб запобігти

голодові. Також пожежне знаряддя було в порядку в окремії повітці біля глибокої криниці. Така ж криниця була і біля церкви. Через село проходив солевозний або чумацький шлях 60 метрів широкий, щоб чумаки мали де пасти воли. Отож вони, мабуть, тоді пили воду з тих криниць. Тепер той шлях був в розпорядженні сільської громади і здавався в оренду під посів збіжжя. Словом, село було досить багатим з заможними працюючими господарями.

Для писаря праці в ньому було досить. Крім того в тому ж році треба було скласти так звані “посемейні списки”, або родинну метричну книгу для всіх громадян села. Така книга відновлювалась кожних десять літ і вимагала докладности та акуратности в переведенні всіх записів, щоб то відповідало дійсному станові всіх родин кожних самостійних господарів. Це вимагало добре грамотного писаря, а до того ще й не п'яницю. Тому моя кандидатура для андрієвців була ідеальною, бо крім того я міг бути у них правним порадиником по судових та нотаріальних справах. На сільському сході (загальних зборах господарів) моя кандидатура була прийнята одностайно з визначенням мені місячного утримання 25 карбованців, а крім того 60 карбованців за складення посемейних списків. Мене це задовольняло, бо до відбуття військової служби залишався рік, а тому більших плянів на майбутнє я не міг робити.

Протягом короткого часу я зробив належний порядок в канцелярії сільської управи, перевірів податні (налогові) списки та взявся за складення посемейних списків. Щодня і навіть у свята, коли бував сільський сход, я акуратно бував від ранку до вечора в канцелярії управи й негайно полагоджував всі справи, за якими звертались до мене громадяни. Це їм дуже подобалось. Про мене як зразкового писаря поширилась слава на всю волость на зло моїм лиманцям. З моїми звітами, відчитністю та статистичними відомостями волосне правління було цілком задоволене.

Було в звичаї за полагодження всяких справ приватного порядку приносити “чвертку” (півпляшки)

горілки. Це приводило до того, що писар ще з ранку бував, як говорили, “на веселому”, а до вечора й зовсім п’яним. Я категорично заявив, що в час службових годин пити не буду, лише вечером по закінченні праці. Щоб не говорили, що я ніби якийсь панич погорджую випити з мужиками, обіцяв радо провести з ними вільний час і за чаркою. Це привело до того, що мене майже щовечора хтось запрошував на ту чарчину. Особливо це часто бувало по жнивах та молотьбі після Спасівки. Часом при цьому збиралось більше товариство, коли не лише мене гостили, але й мусів реваншувати. Гостина іноді затягувалась до півночі. Це робило в моєму скромному бюджеті певну прогалину, а поза цим це вело до дурної трати вільного від праці часу, який я не міг використовувати на читання книжок.

Подружившись за чаркою протягом осені майже з усіма господарями та показавши їм, що я не гордий, по різдвяних святах заявив, що горілка шкодить моєму здоров’ю, пити більше її не буду, ходити в гості не маю часу, бо хочу відбути військову службу скорочено на правах “вільнооприділяючогося”, для цього маю учитись та скласти відповідний іспит. Всякі ж приватні послуги як писання прохань та скарг до суду і до урядів, складення умов, векселів, боргових записок і т. п. буду охоче робити без “могаричів” в час праці в управі. Тому лише в свята мене запрошували десь на *весілля* або на *христини*. Двічі й я був кумом.

Поза цим я охотніше ходив за гарної теплої погоди на гулянки хлопців та дівчат, де дуже гарно співали, а взимі на вечерниці, де пристойно бавились. Серед хлопців я мав приятеля трохи старшого від мене маляра Юхима Кудина. Він був дуже дотепний і веселий. Я лише з ним появлявся на гулянках, де нас радо вітали.

2.

В селі була також інтелігенція. До неї в першу чергу належали священник з його дружиною, сином семінаристом та донькою єпархіялкою. У них мешкала учителька церковно-приходської школи. В старій зем-

ській школі з чотирма річниками учителював українець Давиденко з дружиною. В новій школі, до якої ходило початкуючих два річники, учителював старий росіянин, досить непривітливий, який, здається, не підтримував ні з ким приятельських зв'язків. Давиденки також не дружили з родиною священника.

Писар, як звичайно, бував переважно з початковою освітою народної школи, а тому до сільської інтелігенції не належав. Таким вважали й мене. Я зі свого боку мало тією інтелігенцією цікавився і нав'язувати більший контакт з нею не мав бажання. Лише я бував іноді у Давиденка, щоб позичити для читання книжку. Позичав він мені дещо з російської літератури. Чи мав він українські книжки, я не довідався. Давиденко радо розмовляв з селянами по-українськи, а тому й я, коли бував у нього, також говорив по-українськи. Настільки Давиденко був свідомим українцем я не міг знати, бо сам був настільки несвідомим, що по-українськи нічого, крім побрехеньок кубанця Олександра Півня та брошур по сільському господарству Євгена Чикаленка, не читав і навіть про "Кобзаря" Тараса Шевченка не чув. Можливо Давиденко вважав мене звичайним писарем, що п'янствує з мужиками, а до того про настрої в селі мав доповідати начальству, тому не відважувався "просвітити" мене, а я не набивався на дружні стосунки.

На сповідь до пан-отця я не ходив і у нього вдома ні разу не був. Взагалі я не цікавився його життям і чинністю. Родина його була невелика, лише син та донька, але й ті бували дома може на різдвяні свята й літом. Я навіть не пам'ятаю як вони виглядали. Сам по собі священник не був користолюбивим. Церковну землю від сільської громади 33 гектари віддавав в оренду й сам на ній не господарював. За церковні треби вимагав від селян не багато, а тому якихсь жалів на нього не було. Псаломщик був дуже скромний, не пам'ятаю чи був одружений, не п'янствував і був якось непомітний. Диякона зовсім не було. Я якось не вникав у церковні справи, тому не пам'ятаю, хто був церковним старостою й як виглядала церковна школа.

Андрієвська інтелігенція не мала якогось зв'язку між собою й від селян трималась якось обособлено, ніби їй припало виконувати свій обов'язок з якоїсь повинності й то лише офіційно. За те я побував в кожній хаті, знав всіх господарів по імені й по батькові, що їм дуже імпонувало, а також про склад їх родин. До цього почасти спричинилось складення посемейних списків. Поза цим я приятелював з синами та доньками тих господарів, буваючи на їх гулянках. Особливо дівчата радо бачили мене в своєму колі й не одна з них наділяла мене багатобачним поглядом та усміхом. А їх батьки радо погодились би мати мене своїм зятем.

3.

Сільська управа складалась зі старости, скарбника (він же збирач податків), писаря, завідуючого збіжевим складом (гамазеєм) та чотирьох сотських, яких називали десятськими. Староста й скарбник обирались на сільському сході з поважних господарів. Вибори затверджував земський начальник. Писар працював на договірних умовах. Завідуючий гамазеєм був свого роду господарем і над всіма громадськими спорудженнями та відповідав лише перед сільським сходом, підлягаючи в своїй чинності старості. Десятських також щороку вибирали на сільському сході з бажаючих старших бездітних селян, що, маючи однудушний земельний наділ, самостійного господарства не вели. Вони погоджувались за 60 карбованців річно виконувати при управі обов'язки сотських. Обов'язки ці були не складні: бути посильними, розносити пошту, скликати господарів на сільський сход, доглядати й утримувати в порядку помешкання управи, приміщення для протипожежних пристроїв та знаряддя, сторожити збіжевий гамазей, виконувати на своїх участках обов'язки наглядачів за порядком, щоб не було бешкетів та виконувались постанови про охорону проти пожежі. Переважно вони, як говорили господарі, "били байдики" при управі, радо приймали участь в різного роду могоричах та критикували жадобу деяких господарів до наживи. З таких пізніше за большевицьких часів

постали перші організатори "комбедів", цеб-то комітетів незаможників.

Власне критикувати їм багато не доводилось, бо злосних куркулів в Андріївці не було. Село було заможне. На кожну мужеську душу по переділу десь перед 1905 роком було три десятини (гектара) полевої землі, а крім того кожний господар мав садибу — одну десятину землі під городом та садком. Безземельних селян не було. Хто добросовісно працював, все давав собі раду, навіть тоді, коли не вів повністю господарства. Так, наприклад, був в селі дід Вдовиченко. Дітей у нього не було, тому він мав лише один наділ в три десятини, який здавав в оренду, а сам зі своєю старою дружиною працював лише на садибі, де мав гарний сад, город та пасіку, з яких мав прибуток, що жив ліпше від господарів середняків та зажерливих куркулів, які жалкували видатків навіть на добру їжу.

Було в Андріївці лише пара багатих куркулів. Один з них Нестор Стрілець мав велику родину і біля сотні десятин землі, яку придбав від переселенців за Урал. Працював він з усією родиною завзято, маючи належні сільсько-господарські машини до снопов'язалки та парової молотарки включно. Мав синів як орлів, які вміли все робити. З чужих мав лише одного наймита, а в жнива й при молотьбі йому допомагали сусіди, яким він взаємно допомагав своїми машинами. В пани він не перся і нікого не визискував, як то робили російські "кулаки", де панували лінощі та темнота безпросвітна. Дядько Нестор був доброю людиною й допомагав тим, хто того потребував переважно при оранці та сівбі. Грошей він не позичав, бо й сам їх не мав, сплачуючи борги за куплену в кредит землю.

Іншу вдачу мав інший куркуль Нечипір Варавка. Він мав 60 десятин землі та вітряний млин. Взагалі ж в селі було три таких млини. Родина у нього була теж значна й сама справлялась з роботою по господарству, лише в млині був наймит дід-мірошник. Варавка був дуже скупий і нікому не допомагав. За це його не любили й до нього не звертались. Одного разу він якось прийшовши до управи, коли я його ще не знав,

і вирішив поглузувати з мене, вважаючи мене паничем.

“О, бачу у нас новий писар. Василем Хомичем вас, здається, величають. Здрастуйте!” — і простяг мені руку.

— Доброго здоров'я і вам! — відповідаю. — А хто ж ви такий будете? Як ваше ім'я й по батькові?

“Та я Нечипір Варавка, а по батькові Пилипович. Може чули про такого?”

— Ні, — кажу, — ще не чув. Радий з вами, Нечипоре Пилиповичу, познайомитись. Це очевидно Варавці подобалось, але й тут він почав хитрувати.

“Ви що ж, Василь Хомич, якого роду будете? Ким був ваш батько?”

— Поки живий був — хазяїнував на Кубанщині, а родом він з Оріхова.

“То, мабуть, ви й на хазяйстві розумієтесь! А що то за рослина — льон і яка з нього користь у нашому господарстві?”

Я почав розказувати все, що знав про льон, а він лише підтакував з таким виглядом, ніби перший раз про це чує. Коли Варавка пішов, я запитав десятського Турубалки, чи сіють в Андріївці льон і чому цей дядько ним так зацікавився. Десятський розсміявся і відповів:

“Це ж наш найбільший хазяїн. Він того льону щороку сіє не менше як по 5 десятин і то найліпшої якості. То він вивідував у вас розуму”. Турубалка дуже не любив Варавку і розписав мені його хитрість, скупість і жадобу до придбання землі.

“Він все сам прикидається дурнем, щоб когось іншого обдурити”, закінчив десятський його характеристику.

Щось і у мене ніколи не було симпатії до Варавки. Не любив я хитрих людей, до того ж з куркулівською вдачею в гіршому розумінні цього слова. Взагалі ж андріївські куркулі не були такими злонаміреними як у моєму Лимані, де всякі Хелемендики та Андрющенки задавали тон до ворогування й колотнечі. Мабуть, така була їх вдача, бо пізніше в тридцятих роках при радянській владі вони змусили мого брата Омелька

покинути головування в колгоспі, де він дбав в першу чергу про добро його членів. Він переселився до Орихова, але й там не дали йому спокою. Намагаючись тепер показати вірність радянській владі, вони донесли органам НКВД, що він має брата за кордоном, бувшого офіцера-петлюрівця. Брат був заарештований. Його протримали в 1937 році в жахливих умовах КАПЕЗЕ (камера предвратительного заключения) одинадцять місяців, на допитах, повибивали зуби й поламали ребра, а потім звільнили, узглядивши слабкість його здоров'я для примусових робіт, а до того ж ніби минулу працю секретарем сільради і в комітеті незаможників.

4.

Багатих господарів в Андріївці, які чимсь значно різнились від інших, не було й якоїсь так званої "класової" неприязні та боротьби також не було помітно. Переважало в селі середняцьке господарство на 10-12 десятинах землі. Бідняків, що мали, крім садиби, три десятини землі було мало. Це були бездітні переважно старші люди, як, наприклад, ті, які були десятськими при сільській управі, або крамар Федот Дудник, що сам господарством на полі не займався, а його жінка мала досить праці на гектаровому городі, а до того ж мала корову, свиню, птицю. Він мав добру нову хату та крамницю. У нього я мешкав у світлиці та харчувався за 10 карб. місячно. Крім Дудника мав крамницю ще Герасим Зарічний, у якого можна було випити та закусити. Державної "монополки" в селі не було, приватно торгувати горілкою було заборонено, щоб не поширювався алкоголізм. За недозволений продаж горілки платилась значна покута. Але у Герасима все находилась якась "чвертка", що ніби зберігалась для власного вжитку. Крамарі ці не були злісними здирщиками. Їх дрібний крам був доброї якості. Нікого вони не ошукували й грошей в позичку "на проценти" не давали, бо самі мали їх лише для свого скромного торговельного обrotу. Герасим мав сина, а тому у нього було 6 десятин землі, але господарством він не

займався. Він мав пару коней та “дроги” або лінійку на ресорах, з яким обслуговував сільську управу, школи й церкву. Він був так званим поштарем, цебто відвозив та привозив урядову й приватну пошту, возив урядових осіб (старосту, писаря) до волосної управи в Оріхові, їздив до міста за лікарем, фельшером, ветеринаром, чи якоюсь іншою урядовою особою.

Отже якихсь надужить та здирства в селі не було. Що торкається налогів або податків, то вони розподілялись по кількості землі, що мали господарі. Платилось до сільської скарбниці: 1 карб. 20 коп. державного податку, приблизно 60 коп. земського налогу та стільки ж на волосні й сільські комунальні видатки, а всього разом не більше двох з половиною карб. на 1 десятину землі, якою користувався господар. Взагалі ж вся сума податків не перевищувала 5-8% чистої вартости щорічної продукції землі, що мав хлібороб в своєму розпорядженні навіть при слабому врожаї. Держава мало давала хліборобові, але й не тисла його за горло, даючи йому можливість вільно дихати, не втручаючись до його господарської чинности. Кожний мав сам про себе дбати, не сподіваючись на соціальні забезпечення. Свобода руху нічим не обмежувалась. Кожний міг шукати собі ліпшого місця та умов життя на безмежних просторах Російської імперії, чи виїхати за кордон.

Століпінський закон про закріплення надільної землі в приватну власність мав на меті збільшення середняцьких господарств поглиненням малоземельних, власники яких, продавши свої наділи, могли виїхати на цілинні землі за Урал і там придбати значно більші наділи, як це зробив мій двоюрідний брат, без огляду на те, що й тут тимчасом мав з двома синами середняцьке господарство. Також малоземельні, позбавившись своїх наділів, могли переселитись до промислових міст для праці на фабриках та заводах, як це зробили мої старші брати. З них Грицько був машиністом на Бакінському водопроводі а Федір майстром на Грозненських нафтових промислах, маючи такий заробіток, який не снився куркулеві. А взагалі куркулям могли заздрити лише нікчеми. Нічого даром

куркулеві не давалось. Він працював уперто як віл з раннього ранку до пізнього вечора й жив може гірше від вола, бо відмовляв собі в усіх приємностях життя і навіть в добрій їжі, тримаючи всіх членів родини, як то кажуть, "в чорному тілі". Правда, це відносилось лише до зажерливих типів, а переважаюча більшість їх була порядними господарями, корисними для свого суспільства.

Поміщиків в Оріховському районі не було. Крипацтво раніше до радянської влади не було заведено. В сусідніх районах були німецькі села, або, як їх називали, колонії, що виникли ще в часи Катерини II-ої, з наділами по 40 десятин на двір. Німці жили заможнo та успішно "садили картоплю" на колишніх землях Запорізької Січі. Вони тримались свого колективу, мали свої школи й навіть лічниця, в чому Земство йшло їм з допомогою на зустріч більше ніж українським селам, бо на всю Оріхівську волость була лише одна невелика земська лічниця.

В сусідньому Мелітопольському повіті була пара великих землевласників, з яких по сусідству з Оріхівським районом був пан Попов з двадцятьма тисячами десятин землі, більшість якої здавав в оренду українським хліборобам та німцям, які пізніше переселились на Запоріжжя й земельних наділів уже не дістали, але умінням культурно господарювати та своєю працездатністю мали там такі прибутки, що могли не лише платити за оренду землі, але й поступово купувати її у власність. Землю у Попова орендувало й кілька хліборобів з Андріївки, оселившись там хутором, але не пориваючи зв'язку з рідним селом. З донькою одного з них Петра Вітра Вірою мене хотіли навіть одружити, коли я був гостем, а потім Віра бувала в Андріївці. Хутори орендарів мали в середньому до десятка дворів. Біля них, особливо у німців, були штучні лісонасадження та робились спроби лісозахисних рядів проти сильних вітрів-суховіїв.

На південний захід від Мелітопольщини був загально відомий великий маєток зросійщених німців Фальцфейнів "Осканія Нова" зі значним обшаром на

десятки тисяч десятин цілинного степу. Не був там такий жорстокий визиск сільсько-господарських робітників та чабанів, як написав про це в своєму романі "Таврія" Олесь Гончар. Вони працювали в десять разів в ліпших умовах і були більш вільними та незалежними ніж в комуністичних кол- і радгоспах. Також не були якимись звірами українські хуторяни чи то на орендованих, чи власних землях, що навіть не давали заробітчанами напитись з криниці води. Все то вигадка большевицького поплентача.

5.

Але повернемося до життя в Андріївці. Тієї біди в селах, про яку залюбки пише Михайло Стельмах в своїх творах, не було. Прийшла вона за советської влади й то така, якої хлібороби не зазнали в люті часи кріпаччини. Ніхто до "перемоги жовтневої революції" не голодував, а діти все були одягнені й взуті та нормально ходили до школи. Дівчата пишалися своїми вбраннями, а хлопці добрими чобітьми (не з якоїсь "керзи" та гуми) і гарними смушевими шапками.

Правда, багато хліборобів жило від урожаю до урожаю. Але на випадок неурожаю, чи якоїсь стихійної біди все був запас збіжжя в громадському гамазею. Межою часу від урожаю до урожаю було свято Семена — 1 вересня. До цього терміну робились переважно всі боргові зобов'язання. Кредиторами були в більшості оріхівські жиди хліботорговці. Де-які з них використовували скрутне становище нерозважних господарів і ще навесні закуповували збіжжя, коли воно було, як тоді говорили, ще "на корні", за значно нижчу ціну ніж вона тоді бувала, не лише навесні, але й після збору врожаю восени в перший місяць по жнивях. До кооперативного збуту продуктів своєї праці тавричани тоді ще не дійшли. Надто було вкорінене індивідуальне шукання як порятунку, так і вигід. До того ж і начальство не сприяло організації кооперативних товариств. Всяка незалежна організація не подобається любій владі, а особливо диктаторській. Правда, дуже суворим те начальство не було, але все таки входити з ним

в суперечку не стільки із-за страху як по інертності мало хто хотів. Ініціаторам такої організації треба було перемогти певного рода перешкоди та здобути довір'я майбутніх членів, а до того бракував ще й досвід. Ліпше було триматись правила "Моя хата з краю". Кожний господар індивідуально віз до Оріхова на продаж своє намолочене збіжжя, головне пшеницю. Вже на дорозі перед містом такого господаря зустрічали жидівські покупці. Вони розглядали якість збіжжя та робили оцінку. Торгувались завзято. Більш витривалі господарі не погоджувались на пропоновану ціну й везли свою продукцію аж до міста. Там часом щастило їм продати свою пшеницю на пару копійок дорожче за пуд.

Начальство до цієї торгівлі не втручалось і коли хтось був ошуканий, то міг нарікати лише на самого себе. Поліційний урядник лише тоді виявляв свою владу, коли були випадки крадіжки, або явного підводу. Волосний старшина до торговельних махінацій не втручався.

В 1912 році старшиною був господар з Лиману Харитон Пиріжок. Він був не зла людина, тому ніхто його не боявся. Взагалі тоді страху було без порівняння дуже мало, ніж то сталось при диктатурі пролетаріату. Коли ж виникала якась суперечка, можна було поставити могорич і непорозуміння ліквідувалось.

Земським начальником був колишній штабс-капітан Микола Баллін, дворянського походження. Виконував він свої адміністративні обов'язки формально. До того ж він мав ще функції мирового судді, які відбував с'як-так. Всі справи в його канцелярії переводив секретар Кость Гординський, а Баллін лише підписував, чи навіть ставився штамп з його підписом. Любив він випити й то так, що "небу було гаряче". В свій час Баллін одружився з багатою жінкою, але її маєток протягом пари років пропустив. Найбільш постійним партнером по п'ятиці був один з двох оріхівських нотарів. Тоді нотарі дуже добре заробляли при складенні купчих кріпостей на землю, що селяни після закріплення її до приватної власности продавали та

набували. Тому то нотар, приятель Балліна, міг дозволити собі уряджувати великі гостини.

Коли товариство оріхівських інтелігентів Балліну та нотарю остогидло, або останні не витримували змагання в тому, хто більше вип'є, а головне платити за то, вони до свого товариства взяли волосного старшину Харитона Яковича Пиріжка, який мав пару гарних баских коней. Десь проїхатись на тачанці вліті, а взимі на санях було привабливо. Гуляли вони досить весело більше року поки не пропили пару тисяч карбованців державного податку, що складали хлібороби у нотаря при купівлі землі для передачі в державну скарбницю, а потім пропили біля тисячі рублів, що були в скарбниці волосної управи, теж державних і земських податків. Коли поминув останній термін для пересилки цих грошей по належності, Пиріжок одного ранку, приїхавши до волосного правління, зайшов до комори, де була залізна скриня скарбниці, та виявив, що гроші були "украдені". Печатка на скрині була зірвана, скриня очевидно була відчинена підібраним ключем, гроші зникли, а на віку скрині було написано крейдою. РСРП. Злодій безслідно зник, не розбивши ані вікна, ані дверей. В кореспонденції до повітового часопису була описана ця крадіжка грошей соціал-революціонерами, а зникнення злодія було пояснено тим, що "злоумишленник очевидно ушел через трубу". Сторожем при правлінні був молодий парубок, що любив ходити на гулянки до дівчат, а тому, мовляв, його недоглядом до помешкання правління дістався злодій та, використавши його відсутність, зник. Пізніше виявилось, що версія про крадіжку грошей була видумкою веселої трійки. Пиріжок повернув гроші зі свого господарства і відсидів рік у в'язниці. Нотар був позбавлений свого права нотарювати й також мусів внести до державної скарбниці розтрачені гроші, а Баллін був переведений десь на Північ, хоч можливо не так далеко, як він часом погрожував селянам засланням у Вологодську губернію.

Пам'ятаю як одного разу, коли я ще працював в його канцелярії, привів до нього поліційний урядник

одного сільського проповідника, що намагався заложити секту евангелістів. Він загризся з місцевим проґоієреєм, який поскаржився на нього начальству. Формальних причин для арешту та відправи у в'язницю не було, а тому судовий слідчий його відпустив. Покарати його можна було лише адміністративним порядком. Такі функції мав земський начальник. Тому поліційний урядник привів того штундиста до Балліна.

“Ти що ж, проповідником став? Проти православної церкви агітацію ведеш, авторитет священослужителів підриваєш. Ти знаєш, чим це пахне?” — грізно запитав земський начальник.

— Я, ваше високоблагородіє, не знаю, що то є агітація, проти віри та Бога не виступаю, але нашого священника вважаю невіруючим, бо він порушує евангеліє Ісуса Христа.

“Скажи, який грамотний! Та чи ти знаєш евангеліє ліпше від священника? Залиши ти ці штучки!”

— Залишити або відмовитись від чогось такого, чого не маю, не можу, бо ні у кого й нічого як той піп не беру. Грамоти мені вистачає, щоб розуміти евангеліє, а молитись Богу буду так, як я вірю, і ніхто мені цього не зможе заборонити.

“Та ти що? Дурману об'ївся! Будеш мені тут штунду розводити! Та я тебе в баранячий ріг зігну й у Вологодську губернію зішлю!”

— Якщо маєте таке право, воля ваша, я ради правдивої віри Христової готовий і далі ніж Вологодська губернія піти.

“Скажи! Вже християнським мучеником став! Йди ти під три чорти, щоб я тебе не бачив. А коли мені ще раз донесуть, що ти агітуєш проти церкви, доповім губернаторові. Тоді побачиш, де Макар ще не пас телят. Геть мені з очей!” — досить мудро закінчив Баллін свій адміністративний натиск на селянського проповідника, бо затримання його під арештом могло зробити його популярним.

По правді кажучи, Баллін не мав подібно большевицьким вождям замашок самодура та вдачі сатрапа. Йому була байдужа влада над селянами і він не втру-

чався до того порядку життя, до якого вони звикли. Через це коли його забрали за п'янство, за ним жалкували, бо за "батьківською" опікою від начальства ніхто не тужив.

Крім земського начальника селянам доводилось частіше мати зносини з поліційним урядником, який раз на тиждень об'їздив всі села волости, в яких був безпосереднім поліційним і адміністративним начальником. Йому підлягали сільські сотські або десятські. Був це вислуживший у війську поверхстрокову службу підстаршина. Прізвища його не пам'ятаю. Всі величали його Василем Петровичем. Мав він коника та двоколесний возик на ресорах, що називався "бідою". На тому шарабанчику об'їздив він всі шість сільських громад Оріхівської волости. Заїздив і до мене. Коли я був на праці в канцелярії сільської управи, те побачення мало більш-менш офіційний характер.

"Що тут у вас нового? Чи не були якісь крадіжки та безчинства? Чи не приїздив хтось з начальства?" — запитував він.

На мої заспокоюючі відповіді, якщо не був при цьому староста, Василь Петрович давав вказівки десятським щодо пильнування порядку, а особливо за тим, щоб не порушувались протипожежні правила під час обмолоту хліба. Після цього він від'їздив, або ж заїздив до старости, чи до когось з заможних господарів "позичати" для коника вівса, а там господиня може яєць, чи масла, або сала додасть. Звичайно й у господаря знаходилась десь схована "чвертка" для незвичайного гостя. Випивши пару чарчин, поліційний урядник в доброму настрої їхав далі в слідуюче село, чи може і додому. Все відбувалось тихо й мирно свого роду патріархальним порядком.

Бувало й так, що він заїздив до мене на помешкання, або додому в Лимані, коли я там бував. Про це його все хтось інформував. Власне він був єдиним представником органів державної безпеки по селах всієї волости. Ці функції за царських часів належали корпусу жандармів, але жодних жандармів на селах не було, вони виступали лише на залізничних станціях.

В села вони не заглядали. Поліційні урядники підлягали участковим поліційним приставам, яких було всього шість на весь повіт. Останні підлягали повітовому справнику, а цей губернатору.

Оріхівський урядник подавав звіти про свою чинність поліційному надзирателеві міста Оріхова, бо пристава тут не було, а до того ж до міста належали дві сільські громади Покровська та Олександрівська. Крім урядника той надзиратель мав у підлеглих для нагляду в самому місті двох “городових” (поліцаїв). Оцих чотири особи охороняли, стояли на сторожі державних законів, пильнували за порядком та політичною благонадійністю всієї Оріхівської волости й міста з трьома десятками тисяч населення. Не чув я, щоб вони мали ще тайних агентів. Можливо, що допомагали їм доносами про неблагонадійність де-яких громадян правдоподібно аматори всяких наклепів із-за своїх егоїстичних розрахунків та особистих порахунків.

В усякому разі хтось доводив до відома начальства неправдоподібні відомості про учителя Давиденка, а також і про мене. Перевіряв ці наклепи звичайно поліційний урядник. Тому, коли він заїздив до мене аж додому, я вже догадувався, що щось його до цього змушує. Тому зустрічав його ніби старого приятеля:

— А, Василь Петрович! Давно вже вас не бачив. Як ся маєте? Заїздіть, будь ласка, до двору, — при цьому я відчиняв ворота. В ті часи двори були огорожені та мали ворота.

— Та я, Василь Хомич, до вас лише по дорозі на хвилинку. Хочу про дещо запитати“.

— То заїздіть, прошу!

— Ні, я тут на вулиці залишу свою біду”.

— От таке видумали! Що ваш коник у мене двір перестоїть? Хай і він трохи відпочине. Може треба його напоїти та й сіно у мене є.

Я заводив візок до двору, намагався відпрягти коника, щоб завести його до стайні, де було за драбиною ще старе сіно. Василь Петрович протестував, але потім погоджувався. Коли ми заходили до хати, я до мами:

— Мамо, а чи нема у нас чогось перекусити? Та й по чарці мабуть знайдеться. Василь Петрович сьогодні цілий день подорожує, то може ще не обідав.

Перед спокусою випити добру чарчину Василь Петрович не міг утриматись. Він знімав свою шаблюку, якою колись зручно володів, коли був в кінноті вахмістром, ставив її в кутку біля дверей та сідав за стіл.

Після звичайних балачок про здоров'я, погоду, урожай, про те як Гершко обдурив хитрого Варавку, купивши у нього пшеницю дешевше на дві копійки за пуд, коли вже було по третій чарчині, я питав:

— Скажіть, Василь Петрович, що доброго чувати Є якісь новини? Я, крім старого "Сельського Вестника", нічого не читав, в Оріхові у волости вже тиждень не був, а це просто з Андріївки прийшов до Лиману відвідати маму.

"Та як вам сказати!? Новини є й нема. Все по старому без змін. Лише хтось там написав начальству про учителя Давиденка, що до нього приїздив якийсь підозрілий чоловік, ніби якийсь революціонер. Я оце там був, розпитував у людей, а мені сказали, що то брат його жінки. Ви у нього буваєте, то може більше про це знаєте. Не є він часом мазепинець?"

— Що я можу вам, Василь Петрович, сказати? Я знаю лише, що Давиденко порядна людина, дуже добрий учитель, не робить з себе пана, чемний з усіма й розмовляє з людьми просто по нашому. Я ходжу до нього позичати книжки з шкільної бібліотеки. Якихсь недозволених книжок у нього не бачив. Балачок проти начальства не чув, як не чув і про мазепинство та по правді сказати й сам добре не знаю, що з себе те мазепинство уявляє. З попом він трохи не ладить, бо той на свої години "Закону Божого" приходив до школи, коли йому захочеться, порушуючи порядок навчання, та докоряє учителіві, що він до церкви не ходить і цим дає поганий приклад для своїх школярів.

"О, це вже не добре, що учитель невіруючий. Чому ж він навчить дітей?"

— Як це чому? Читати, писати й рахувати навчить та якою має бути порядна й правдива людина розкаже,

а Богу молитись — це справа батьків та пан-отця (батьюшки). Та я сам сповідатись не ходжу, а в церкву заглядаю після того як на "Достойно" задзвонять, а перед тим у Герасима Зарічного з приятелями цікавлюсь справами земними. Але я в Бога вірую.

"Та й про вас мені начальство говорило, щоб дивився за вами та добре вас перевірів. Чи нема у вас якихсь заборонених книжок та проклямацій? — запитав урядник та й подивився на полицку, на якій були мої книжки переважно підручники до середньої школи.

— Про це не турбуйтеся, Василь Петрович! Крім горілки для добрих людей, нічого цікавого для начальства у мене не найдете. Слово чести! Можете все переглянути.

"Та вірю вам, а от, що ви дружите з отим шалапутом малярем Кудином не добре. Буває він всюди та й язик не держить на прив'язі, якісь жарти та дотепи про начальство й попів розкажує на гулянках хлопців, а ви теж регочете та й ще якусь "Гавриліаду" видумали".

— Та це ж Пушкин, а не я видумав.

"Пушкин то для панів написав, а ви для чого мужикам про це говорите? Ви освічена людина, а чому ви з сільськими парубками компанію водите?"

— А з ким же я буду компанію водити, з попом чи що? Та я ж сільський писар і сам з мужиків, то чому маю пертись у пани?

"Що мені з вами говорити? Кажу вам, щоб були обережніші, бо на вас теж хтось доносить начальству".

Той добрячий Василь Петрович мав до мене якусь симпатію. Якось у Хомину неділю після Великодня заїхав він на "хвилинку" до Дудника, у якого я мав помешкання в Андріївці. Може щось хотів запитати про мене. Як, звичайно, я також вийшов привітати його. Василь Петрович, побачивши мене, був трохи здивований, бо гадав, що я дома в Лимані. Тому він відразу заявив, що поспішає, що його чекає дома жінка, що він виїхав з дому ще вранці, а тепер вже вечір.

— Та ще побачите, Василь Петрович, свою жінку. Ви знаєте, що мого батька звали Хомою. Завтра будуть поминки по всіх покійниках, а сьогодні треба спом'янути мого батька. Приготовив я з Федотом Андрієвичем четвертину. Хіба не відмовитесь випити чарчину за спокій душі мого батька?

Зайшли ми до моєї кімнати та й почали в трьох поминати померших поки не випили чверть відра горілки. Жінка Дудника лише приносила нам щось квасного закусити. А час в оповіданнях про різні пригоди все минав і залишалось його до ранку не багато. Заснув Василь Петрович у мене. Вранці ми зачали похмілятися та закінчили поминки аж на цвинтарі, куди по тодішньому звичаю приносились на гробки: паска, яйця, ковбаса, сало й горілка неодмінно. Лише над вечір виїхав Василь Петрович на своїй біді додому, де його чекала жінка.

Отакий був за тодішніх часів "чекіст", що уяви не мав як треба поглиблювати "класову боротьбу" серед селян, щоб "разоблачить скryтого врага", як то робили через десяток літ творці комуністичного суспільства.

Без огляду на поради Василя Петровича я продовжував дружити з мужиками в Андрієвці і мав серед них кумів, у яких хрестив (не я звичайно, але панотець) дітей. Якихсь революційних думок у мене не було, бо вважав, що всяка влада, яка б вона не була, не є ідеальною, а тому треба її терпіти. Лише може підсвідомо в мені діяв дух противенства, отієї непокірливості, а може й пізнішого мазепинства, що тимчасом для начальницького ока виявлялось в моєму поступованню.

7

Люди жили тоді на Запоріжжі досить добре, без порівняння ліпше ніж через сорок років після жовтневої революції. Для поліпшення був потрібний еволюційний духовно-культурний та технічно-цивілізаційний розвиток, а не революція, що могла лише зруйнувати уклад життя та винести нагору морально нестійкий

елемент і аматорів поживитись за рахунок ближнього свого. Це я інтуїтивно відчував, а тому революційні гасла з 1905 року якимось мене не захоплювали й не знаходили відгуку в моїй свідомості. Занесені з чужого поля вони не промовляли до моєї душі. Я був до них байдужий.

Країна досить швидким темпом переходила до капіталістичних форм господарювання з поступовим розвитком промисловости. Земельна реформа Століпіна надавала можливість переходу в сільському господарстві від стародавніх форм віджившого "общинного" землекористування до фермерського способу господарської вільної чинности. Поступово, хоч і досить скорим темпом, зменшувались великі земельні посілости та збільшувалась господарська спроможність дрібних хліборобів з ліквідацією малоземельних та безземельних селян. Останнім, як я вже згадував, була можливість знайти новий рід праці в промислових містах, а малоземельним після продажу їх наділів можна було на догідних умовах виїхати по залізниці з потрібним сільсько-господарським інвентарем за Урал на цілинні землі.

При тих природних багатствах, що мала країна, без огляду на малорухливий бюрократичний апарат царської Росії, справа індустріялізації могла піти швидким американським темпом. Тому об'єктивних причин для переважаючої більшості населення робити якусь революцію не було. Не було і цих причин для війни з Осередковими Державами Європи. Але вона виникла, а за нею прийшла й революцію з руйнуванням старого укладу життя до щенту, що зупинило природній еволюційний розвиток і не досягла того, що могло статись еволюційним шляхом без десятків мільйонів людських жертв та величезних страждань.

Це було об'єктивною причиною поза моєю свідомістю чому мене цікавили не революційні, але просвітянські ідеї. Але я й тут не ставив собі якихось завдань, бо вважав себе ще мало освіченим та все відкладав на час після відбуття обов'язкової військової служби.

Свої обов'язки сільського писаря я виконував дуже сумлінно, разом з тим готовлячись до іспитів в реальній школі. Лише в час відпочинку бавився на гулянках з хлопцями й дівчатами та ходив до куми Варі, дочки сільського старости Авксентія Стрільця, з якою разом ми були хресними батьками при хрищенні дитини у брата Варі Омелька.

Родина Стрільців була дуже симпатична і складалась з батьків, двох синів Омелька й Грицька з жінкою першого та двох дочок Варі й Олесі, яка училась в Оріхівській гімназії. Наш з Варєю хрищенник помер, а тому я потім жартуючи називав Олесю своєю хрищенницею. Дівчата не були красунями, але надзвичайно симпатичними й милими. Варі було вже 19 літ, училась вона лише в церковно-приходській школі, але була добре грамотна й цікавилась літературою, а Олеся училась в 4-му класі гімназії. Стрільці мали господарство більше середняцького. Працювали вони всі дуже дружно й самі без найнятих робітників справлялись з працею на сорока десятинах землі. В селі вважали мене нареченим Варі, хоч я категорично заявляв, що до відбуття військової повинності женитись не буду.

До Варі сваталось багато гарних хлопців й я радив їй не чекати на мене, бо не можу обіцяти, що буде, коли я закінчу військову службу. Але вона також категорично заявила, що ні за кого іншого, крім мене, заміж не піде й буде лише на мене чекати. І дійсно чекала 17 літ, поки не довідалась від мого молодшого брата, що я одружився в Чехословаччині. Тоді вона в 1927 році вийшла заміж за вдівця Миколу Чаричанського, з яким я приятелював, коли він був парубком і хотів одружитись з Варєю.

Аж в 1956 році я довідався від Олесі з її листа до мене про трагічне життя Стрільців після революції. Мій кум Омелько був убитий ще в першій Світовій війні. Революція, крім руїни в господарстві, нічого не принесла. В час громадянської війни там кілька разів проходив фронт червоних і білих росіян та "гуляла" махновська анархія. Всі вони до господарства нічого

не приносили, але відносили досить. Потім прийшло дике розкуркулювання, при якому брав той, хто не сів і не жав. Тяжко був пережитий неурожай 1922 року, а з ним і голодування, бо з громадського гамазею "товариші" все вивезли. Лише в добу НЕП-у, коли більш-менш усталився певний господарський порядок, Стрільці з сином Грицьком та дочками привели своє зменшене на 14 десятин господарство до належного стану. Ніби стало можливо якимось жити.

Але в початку тридцятих років почалось наново "будування комунізму" зі сталінським наступом на господаря-хлібороба, який не хотів бути кріпаком комуни дармоїдів. Грицька заслали кудись на "велике будівництво" комунізму, звідки не бувало вороття. Чоловік Варі Чаричанський покинув господарювання й пішов працювати на будівництві в м. Запоріжжю, де його стіною, що завалилась, було убито. Олеся учительувала на Катеринославщині. Залишились дома лиш старі, але на них наклали таку "розверстку" для здачі державі такої кількості хліба, якої у них давно вже не було. Звичайно вони не могли здати те, що від них вимагали, а тому їх забрали до табору примусових робіт, де вони в скорому часі померли обоє. Померла з великої жури та біди й Варя, а її двома дітьми заопікувалась Олеся. З них лише дівчина залишилась, а хлопець при евакуації комсомольських дітей перед німцями в 1941 році загинув.

Так ошчасливила так звана велика жовтнева соціалістична революція переважну більшість українських хліборобських родин.

8.

Життя в Андріївці до першої Світової війни мало свій патріархальний уклад, при якому не було ані "класової боротьби", ані крадіжок, ані смертоубивства. Навіть завзяті на гострі язика молодіці мало коли лаялись і сварились між собою. Також не було диких парубоцьких бійок. Хлопці й дівчата ділились на дві групи, що вели між собою змагання, хто ліпше співає та танцює. Одна з них була на північному кінці

села, куди я найчастіше ходив, бо там жила кума Варя, а друга була на південному, де я бував рідко й то в товаристві Юхима Кудина, якого як старого парубка радо скрізь вітали. Рідко яке сватання обходилося без його жартів.

Одного разу блукаючи по селу, ми випадково попали на сватання. Батько й мати договорились зі старостами у світлиці, там же сидів і молодий, а молода була в передній кімнаті, куди ми зайшли. Поздоровившись, Юхим зразу ж, указуючи на світлицю, запитав:

— Хто там, Оксанко? Прийшли тебе сватати? А за кого ж?

“Та за Степана Пилипенка”, відповіла дівчина.

— А ти що ж? Хочеш подати старостам рушники Бачу вже й хустку для молодого приготувала.

“А чому ні? Хлопець гарний і мені подобається”.

— Ото, найшла гарного! Та він проти тебе тюхтій. Ти як краля. Тебе ось Василь (вказуючи на мене) з охотою візьме. Оцей тобі буде до пари. Почекай ще трохи поки він надумається одружитись.

“Василь же має Варьку Стрільцеву та й Віра Вітрова за ним виглядає”.

— Таке сказала! Хто може зрівнятись з тобою по красі. Ти головна верховодка на нашій вулиці. Отаку Василеві треба. Поглянь, як він дивиться на тебе! Сховай хустку та неси гарбуза!

Юхим так переконливо говорив Оксанці, що вона готова була його послухати. Тоді я розсміявся та й говорю:

— Слухай, Оксанко! Ти мені дійсно дуже подобаєшся, але хіба ти не знаєш, що Юхим може видумати. Послухай мого розумного слова. Женитись тимчасом я зовсім не збираюсь, а що буде далі, не знаю. Степан дійсно дуже добрий хлопець, трохи тихий, але працьовитий. З ним біди не зазнаєш. Батьки у нього симпатичні й добрі люди, а до того ще й мої куми. Якщо батьки догодяться, подавай рушники і не слухай цього “шалапута”.

Дівчина звичайно подала рушники, але про Юхи-

мову вигадку на другий день знало все село. Життя в селі проходило одноманітно, а тому всякі вигадки та жарти вносили деяку розвагу.

Весна й літо проходили за інтенсивною працею від раннього ранку до пізнього вечора, за виключенням свят. До Семена закінчувалась молотьба. Тоді починались вже більш повільні осінні праці: оранка та посів озимини. При доброму урожаї настрої був у всіх веселий. Провадився продаж продуктів урожаю та купівлі необхідних речей для господарства й хатніх потреб, а також одягу й взуття для членів родини. Не обходилось при цьому як звичайно без могоричів. Пили "монопольку" при кожній нагоді, бо до того ж вона була непоганої якості і порівнюючи дешева. Відбувались храмові свята по селах з великими гостинами, на які з'їздилися рідні, свояки, куми, свати, приятелі, знайомі з сусідніх сіл. Для тих, які не мали до кого піти, влаштуували обід біля церкви, де були зроблені столи й лавки, а у великому казані на сотню душ варився смачний борщ тут же поруч під відкритим небом. Панотець благословляв трапезу, а церковний староста обходив усіх з доброю чарчиною.

Находило свято Покрови. Тоді на гулянці десь по левадах або над річкою вже визначалось, хто кого буде сватати, а за тим йшли сватання та весілля. Кожне весілля продовжувалось тиждень, а часто й більше. Так аж до Пилипівки (посту перед Різдрвом), а по різдв'яних святах аж до масляного тижня перед Великим постом знову не обходилось без того чи іншого весілля. На масляному тижні нічого не їли, зате вареники, блини й млинці були в маслі й зі сметаною. Тоді виступали на сцену молодиці, що ловили старших парубків та символічно в'язали їм "колоду", перев'язуючи рушником, за те що пропустили весільний сезон й не одружились. Відкупитись можна було не однією лише "чверткою", часом була потрібна четвєртина відра горілки. Найбільша нагінка провадилась з усіх сторін проти Юхима та мене, бо ми могли добре відкупитись, залишивши собі на пам'ять гарні рушники,

якими ми були перев'язані. Тоді відбувалась гулянка аж небо курилось.

Якоїсь "Просвіти" або будинку культури в селі не було. Також не було якогось драматичного чи співочого гуртка, крім церковного хору. Рівнож не було громадської бібліотеки та читальні. Крім ходження до церкви громадське життя зосереджувалось біля сільської управи та в крамницях Зарічного й Дудника, де перед загальними громадськими зборами обговорювалось наперед по питаннях, що мали бути схвалені постановою (приговором) сільського сходу. На самих зборах бував часом такий гармидер, коли кожний намагався переконати свого противника, що я складаючи приговор: — СЛУХАЛИ та УХВАЛИЛИ — лише угадував настрої більшості та писав наперед постанову, яку при голосуванні приймали більшістю і приговор підписували зразу ж безпосередньо майже всі. Неграмотних господарів майже не було. Кожний намагався навчитись бодай каракулями підписати своє прізвище. За моє уміння зформулювати в приговорі з хаосу індивідуальних поглядів справедливу, як говорили, постанову мене дуже хвалили.

"От так, як ніби кожний з нас бажав, написав наш писарь".

9.

В час різного роду гостин іноді заходили розмови про неполадки в господарстві. Де-хто скаржився, що урожаю він вже позбувся, з боргами розплатився, але незабаром знову доведеться заглядати до чужої кишені, а навесні до Гершка, чи Лейби звертатись. Цього року, скаржився один господар, він змушений був продати Лівшицю пшеницю ще "на корні" весною на 10% дешевше як звичайно. Тоді я докоряв їм, що жиди були б дурні, якби не використовували скрутне становище мужика.

"Чому господарі не організують кооперативного збуту своїх продуктів та накупу для себе всього потрібного в господарстві безпосередньо з великих складів значно дешевше та може за допомогою банку?"

“Чому ви не організуєте позичково-щадничого товариства взаємного кредиту як це роблять німці в своїх колоніях, де жидам нема що робити?”

“Чому продукуєте лише збіжжя й то пшеницю та пшеницю, що сіється роками сама по собі? Чому мало плакається кормових рослин? Чому рослинна продукція не переводиться на тваринну?”

Свині вигодовуєте лише для себе, а на продаж ні. На птицю не звертаєте уваги, а її також можна продавати, а на яйця все є попит. Молочарське господарство зовсім занедбано. Німці мають молочарні й продають масло на вигідних умовах, а у вас і дітям не хватає молока від якихсь здохлих корів, що блукають ціле літо на толоці, на якій, крім бур'яну, нічого не росте, а взимі їм дається на корм лише солома. Звідки й від чого питається вони можуть дати денно по відру молока, як то є у німців? А взагалі з рогатої худоби майже нема жодної користі.

Про садовину та городину ніхто, крім діда Вдовиченка, як належить, не дбає. Болгари зі своїх огорodів на орендованій землі мають добрі прибутки, самі добре живуть та й ще рідні до Болгарії посилають. А у нас на десятичних городах нічого нема путнього. А поза цим тернова балка з ярами займає дві сотні десятин, де ростуть лише будяки та ще якісь уцілівші тернові і шипшинові корчі. А там же можна розвести прекрасні сади й навіть виноградники.

Звичайно частину цієї мудрости я вичитав з брошур Євгена Чикаленка та почасти з “Сельського Вестника”, що Земство розсилало сільським управам. Всі ці питання викликали жвавий обмін думок та суеперечки між старими та молодими господарями, бо старі звикли до давнього способу господарювання з надіями на урожай. Земство мало участкових агрономів, але вони на села рідко заглядали, бо де-які із-за недосвідчености не могли здобути довір'я, а до того ж старі господарі вважали себе більш досвідченими й ставились до них недоброзичливо, особливо тоді, коли теоретичні поради агронома не відповідали місцевим умовам. Панські, мовляв, вигадки. Та проте де-хто з

молодших сміливіше брався до поліпшення способів господарювання. Лише з кооперацією було зле. Бракувало освічених енергійних людей, що дали б початок до заложення товариства та не побоялись би боротьби з жидами, які добровільно своїх позицій економічного визиску села не здали б. Вони гальмували б всюди аж до наклепів начальству в підозрінні політичної неблагонадійності. Так звана сільська інтелігенція з різних причин глибше до господарських потреб свого села не вникла. Село ще жило з ласки Божої в надії на урожай та на Бога, як учив пан-отець.

В час суперечок де-хто розгірчений звертався до мене:

"Та що це, Василь Хомич, ви зарядили: чому та чому? Говорити ми всі вміємо, а от діло робити не багато нас. Покажіть нам як треба організувати ту кооперативу. Може серед нас найдуться такі, що візьмуться за цю справу".

Доводилось мені виправдуватись, що я у них лише тимчасовим гостем. За півроку мене у них не буде. А всяку справу треба не лише почати, але довести до кінця, бо коли буде зіпсована, тяжко буде направити. Ті, кому жиди сидять в печінках, мають про це думати, довідатись як у німецьких колоніях це зроблено і самім братись за діло, а не чекати, що хтось щось для них зробить. На начальство, хоч би воно було найліпше, нема чого покладати надії, бо йому це не пече, а крім того й гуртування найбільш активного елементу не було бажане. Кооперація це не добродійне товариство. Задурно в ньому працювати хтось не повинен. Має бути користь для тих, що в товаристві працюють і для тих, що до нього належать та є його членами з взаємною порукою й довір'ям один до одного. Постановка цього питання в такій площині навіть сміливих відстрашувала. Бракувала суспільна єдність і свідомість збірної взаємної співпраці для свого власного добробуту.

Отже потрібна була в селі "Просвіта", отой осередок культурних проявів, в якому поступово витворювався б суспільний погляд і ширший світогляд, без

якого розвиток нових форм життя не можливий. В "Просвіті" зароджувались би нові думки, що побуджували б до спільної самодіяльності. До цього й прийшло пізніше. Але диктатура пролетаріату скасувала "Просвіту" і навіть самочинно виникший "пролеткульт" та взялась за витворення нових форм життя, згідно своїх "наукових" теорій постановами й наказами згори. Вона зробила всіх пролетарями не лише в матеріальному, але й в духовому відношенню, позбавивши життя тих, хто таким пролетарем не хотів бути. До влади при системі диктатури як то всюди буває дістався аморальний і злочинський елемент, який нищив все порядне, що було на його шляху.

10.

Не дуже далеко вперед пішло в культурному розвитку й місто Оріхів, що разом з сільськими громадами Покровською та Олександрівською мало біля 10 тисяч мешканців. Колись Оріхів був повітовим містом, але потім став "заштатним" типічним малоросійсько-жидівським невеликим містом, досить чистим з мощеними бруком головними вулицями та добрими хідниками. Воно мало велику муровану Покровську церкву, яку називали собором, хоч єпископа там не було, лише протоіерей. За большевицьких часів та церква була зруйнована без жодної користі для когось. Від осередку міста по середині головної вулиці аж до залізничної станції був бульвар, по якому прогулювались переважно жидівочки. Біля собору був з однієї сторони парк з гарними деревами, в якому відпочивали християни та бавились діти, а з другої — велика брукована базарна площа з критим великим ринком та двома рядами жидівських крамниць, в яких можна було все купити від мануфактурних товарів, одягу й взуття до дрібних речей для господарських потреб. За крамницями через вулицю був "народний ресторан", а фактично корчма жида Крайзера. Трохи далі на розі головної Покровської вулиці був ресторан та їдальня для "благородної" публіки, куди й я ходив обідати, коли бував цілий день в Оріхові.

Проти собору була досить гарна будова з колонами міської управи. Біля неї находилась така ж фундаментальна будова, в якій містилась чайна "Союза русского народа". Вона мала велику залю, в якій демонструвались мандрівні фільми. За парком через ділянку на березі річки Конки був клуб, який називали то "дворянським", то купецьким. Він мав театральну залю зі сценою та галереєю. В саду біля нього вліті іноді грала музика, а головне там на столики подавались "графинчики" з горілкою та відповідною доброю закускою, що приваблювало багатьох міських інтелігентів та "комерсантів".

На Олександрівській вулиці містилась пошта, жіноча гімназія, реальна школа і канцелярія земського начальника. Контори нотарів були на міській площі за собором. А далі за ними в напрямку до клубу канцелярія адвоката (частного повереного) Шрамка. Волосне правління було за Олександрівською вулицею в районі сільської громади.

В місті був великий паровий млин та елеватор для збіжжя німця Бергера, а ближче до станції завод сільсько-господарських машин. За ним трохи далі на окраї міста була побудована невелика земська лічниця на два десятки ліжок з вітряною водокачкою. Водопроводу та каналізації в місті звичайно не було, але цим навіть губерніяльне місто не могло похвалитись.

Оріхів був зрусифікованим містом з претенсіями на тогочасні цивілізаційні досягнення, лише сільські громади з півночі та з півдня надавали йому почасти український характер, хоч слово Україна ніде не вживалось. Розмовляли в місті переважно на "малоросійском нареччі", а фактично жаргоном, який жиди називали "паскудес мовес". Інтелігенція намагалась говорити досить чисто по-російськи. Жиди, крім своєї жидівської, досить добре володіли російською й українською мовами. Чи були в той час в Оріхові свідомі українці, я не знав, бо й сам в тій свідомості не визнавався. Чув я лише, що десь існують якісь мазепинці, які хочуть відірвати Україну від Росії. Вони ніби походили з того часу, коли гетьман Мазепа хотів

з шведами побити царя Петра I-го, але під Полтавою сам був розбитий. Про це я знав з Пушкинової "Полтави". Чув одного разу як проклинали в церкві Мазепу, цеб-то "предавали анафеме". Я вважав, що це не по християнськи, але більш над цим не задумувався, бо жодного мазепинця не доводилось зустрічати. Взагалі ж до життя оріхівської інтелігенції я не входив і приятелів серед неї не мав. До міста я їздив переважно у службових справах, маючи більші взаємини з волосним писарем Антоном Белічем, писарем волосного суда Ярошенком, письмоводителем земського начальника Костем Гординським та молодими помічниками волосного писаря Шмиглем і Микитенком, що походили з Лиману. Поза цим я здибався з писарями сільських громад. Всі вони, як й я, не вважались інтелігентами, що горнулись до панів, бо ми ще належали до мужиків. Коли мені довелось складати іспит в реальній школі, то її учителі не дуже прихильно поставились до мене як до хохла, який самотужки без шкільної обробки намагався вибитись вгору.

11.

Правдоподібно був в Оріхові, крім "Союза Руского народа", якийсь культурно-освітній, або драматичний гурток, але я про це не знав. Лише одного разу я довідався, що до Оріхова приїхала "Малоруская драматическая труппа", яка має поставити на сцені купецького клубу п'єсу Григорія Квітки-Основ'яненка "Сватання на Гончарівці". Про це я сказав Юхиму Кудинові й ми пішки за 4 км помандрували на ту виставу. Прийшли ми за якусь годину перед виставою, але квитки були вже всі випродані. Тоді ми рішили підкріпити свої сили за столиком в саду клубу. Одягнені ми були як "інтелігенти", а тому було відповідне ставлення до нас "полового" (офіціанта), якому ми сказали, що прийшли на виставу, але квитків уже нема, чи не міг би він дістати нам за відповідну нагороду два вступних квитки. Той пообіцяв попробувати. Не встигли ми поданого нам графинчика, як тоді гово-

рили, "роздушити", як нам ті квитки були принесені.

П'єсу грав якийсь провінціальний український театр, що вліті підробляв заїздами до інших міст. Мандрував він очевидно з декораціями й реквізитом лише на одну цю п'єсу, бо інших не ставив. Гра акторів нам дуже сподобалась і залишила по собі незабутнє враження. Для мене особисто це був перший освідомлюючий чинник, що викликав глибше почуття любові до рідного мистецтва. Юхим сам мав артистичну вдачу, а тому на гулянках перед хлопцями та дівчатами репродукував деякі сцени з п'єси. Особливо добре він виконував ролю Стецька. Стецьком потім стали називати кожного дурноватого хлопця, що вважав себе вищим від інших та хотів відогравати певну ролю серед товариства.

Вистава закінчилась десь о півночі. Ніч була гарна, тепла й навіть місячна. Лише соловейка бракувало та дівчата перестали співати, бо гулянка на вулиці закінчилась і всі вже розійшлись по хатах. Наша дорога до Андріївки проходила через Олександрівську сільську громаду. Лише біля однієї хати ми побачили дівчину з хлопцем, який допроваджував її додому. Юхимові прийшла думка підкріпити свої сили на дорогу до нашого села. Порушуючи парубоцький звичай, — коли милуються двоє третьому нема до них діла, — Юхим підійшов до дівчини та й питає серйозно:

"Слухай, голубко, ти тут милуєшся зі своїм коханим, а чи знаєш, чого ми від тебе хочемо?"

Дівчина сильно збентежилась, а хлопець був ні в тих, ні в сих, бо нас було двоє здорових парубків. Бачучи таке, Юхим щиро розсміявся:

"Не бійся, дівчино, ми маємо далеку дорогу до Андріївки. Чи не могла б ти принести нам хліба та сала, а до того скажи, де можна дістати випити".

Почувши таке, дівчина повеселіла, а хлопець розсміявся. Старі дома вже спали, а молодята хотіли біля воріт трохи посидіти. На загальній раді було вирішено, що дівчина, щоб не розбудити маму, потихеньку влізе через вікно і дістане нам хліба та сала, а випити

можна буде дістати по дорозі на краю вулиці у баби Перепилихи.

Між Оріховим та Андрівкою був значний пагорок з повільним піднесенням та більшим спадом до села. Коли ми вийшли на нього, то назбирали сухого бадилля з кукурудзи й розпалили ватру. Підсмажене на вогні сало знаменито нам смакувало. Тут Юхим наподоблював гру акторів зі "Сватання на Гончарівці". Потім перед сходом сонця ми заспівали дует "Де ти ходиш, де ти бродиш моя доле!" — останній раз. За пару тижнів наші шляхи розійшлись і більше після того ми вже не зустрілись. В час 1-ої світової війни Юхим помер, а мені доля присудила дуже далеко пройти по тернистому шляху й стати не лише мазепинцем, але головне петлюрівцем та почасти бути його ідеологом як вождя війська.

На виставі "Сватання на Гончарівці" заля клубу була переповнена переважно оріхівськими міщанами, які тривалими оплесками дякували акторам та були піднесені їм квіти. Всі бажаючі не могли побачити цю п'єсу, а тому вона була поставлена другий раз, тим більше, що на це не потрібно було спеціального дозволу від начальства. Очевидно щирі симпатії до українського мистецтва, хоч і приховані, були. Тому начальство без огляду на постійну русифікацію мало підстави пильнувати, щоб не виникло десь мазепинство. Мазепа, якого вже двісті років проклинали в церквах, все таки був страшний.

Десь в підсвідомості національно-поневоленого люду українська суттєвість жила й діяла, виявляючись на зовні в українській пісні та музиці й зберігаючись в народних звичаях. Навчання в школах на російській мові, богослужби на церковно-слов'янській з російською вимовою, заборона українського друкованого слова служили лише цілям русифікації, але все то мало зовнішній вплив, воно було лише намулом, що закривав істоту української душі. Тому й така незначна подія як виступлення українського театру, хоч би під невластивою йому назвою, пробуджувало почуття співзвучні струнам власної душі.

Я не був свідомим українцем. Хоч моя мама була росіянкою, виховувався й учився я в російському оточенні, але в мені непереможно діяла стихія української природи. Я мав прихильність до справжніх шляхетних росіян, як, наприклад, була для мене пані Мансурова, але відчував, що моя вдача, весь мій характер різниться від російського, а тому мої почування до українських простодушних мужиків переважали й сам себе я вважав мужиком.

Таким був і мій приятель Кудин та всі хлопці й дівчата, в товаристві яких я почував себе спорідненим з ними і вільним у виявленні моїх щирих почуттів. Рівнож і вони вважали мене своїм і по дружньому горнулись до мене. Відчуваючи в мені свою людину до мене з довір'ям і пошаною ставились і старші господарі без огляду на мій молодий вік.

12.

В початку вересня 1912 року, коли в реальній школі почались навчання, я склав там екстерном іспит за 6 класів, що дало мені право для відбуття військової служби зі скороченим терміном, на яку я мав вступити 1-го жовтня. Все село було засмучене моїм відходом. На останньому сільському сході особливим приговором була висловлена мені подяка за зразкову й добросовісну працю з нагородою 25 карбованців на дорогу.

На цьому з сільським життям я розпрощався назавжди. Бажання андрієвців, щоб я знову повернувся до них, не здійснилось. Найбільше цим була засмучена на довгі й бурхливі роки моя кума Варя. Сила почуття її любові до мене в своїй відданості й безкорисності дорівнювалась може моїй матері, яка, бідна, так і не зазнала радості життя зі мною тоді, коли я досяг зрілості. Обставини й далші події змусили мене відійти безповоротно без сердечної підтримки, якої вона потребувала на старості літ. Життя її було надто суворим. Одірвавшись від рідного ґрунту, я також

зазнав цієї суворости, йдучи по нерівному тернистому шляху, де тернами були зовнішні обставини, що змушували мене більше половини мого життя діяти наперекір моїм бажанням та стремлінням.

Кінець III. розділу

РОЗДІЛ IV

ВІЙСЬКОВІСТЬ

1.

30 вересня 1912 року я з'явився в штаб 51-го пішого Литовського полку в м. Симферополі. Там я дістав наказ про призначення мене "рядовим" із "вольно-определяючихся" в 10 роту 4 батальйону, касарні якого містились в горішній татарській частині міста поруч великого військового шпиталю.

Вільнопереділені*) були двох родів. Одні були "своєкошті", а другі зачислялись на повне військове утримання. Своєкошті жили в приватних помешканнях переважно у своїх батьків або рідних. Вони на власний кошт справляли собі військовий одяг, харчувались вдома й лише приходили нарівні з офіцерами на військові вправи та навчання. Ті, що не мали матеріяльних засобів, приймались нарівні зі звичайними покликаними на військову службу вояками. Я був прийнятий як державно-коштний, а тому особливих привілеїв до вільного руху не мав, лише користувався скороченим речинцем служби, а після закінчення її правом іспиту на перше офіцерське звання — прапорщика резерву. Поза цим мені не "тикали", лише чемно звертались на "ви", не лаяли матюками та не били. З ласки командира роти капітана Караянова я був приміщений не в загальному для всієї чоти помешканні, але в окремій

---

*) Це неукраїнське слово, відповідного йому українського не було і не буде.

кімнаті, де були ліжка та деякі речі двох підпрапорщиків, які були одружені і мали для своїх родин приватні помешкання поблизу касарень, а тому ходили на ніч додому. В тій кімнаті є почував себе більш-менш вільно. Після прибуття в роту я відразу дістав належне обмундирування, а своє цивільне вбрання здав на збереження до ротного "цейгавзу", цебто одягової комори.

Крім мене в роту був призначений ще один своєкоштний вільнопридільний Мясніков, купецький синок і швагер командира роти Караянова. В роті мені довелось бути лише пару тижнів, а потім всі вільнопридільні були послані до касарні "учебної" команди полку, де з нас була утворена окрема команда для підготовки до іспитів спочатку на звання підстаршин, а після закінчення служби на звання прапорщика резерву. Туди були приміщені і всі своєкоштні в загальне помешкання на півсотні вояків на піврічний час навчання. Вони користувались лише правом частих відпусток додому, а під свята і на ніч зі святочним днем. Всіх нас було в тій команді півсотні. Нашим командиром був начальник "учебної" команди капітан Симонович, а бунчужним підпрапорщик Прочухан. Крім того муштровими інструкторами були два надтермінові підстаршини та два викладачі військових дисциплін різних статутів, тактики й стратегії штабскапітан та поручник, прізвища яких не пам'ятаю. Поза цим нашу команду обслуговувало кілька звичайних вояків, бо на фізичну працю нас не призначали.

До служби в полку мені не доводилось бути в ближчих стосунках з молодшою інтелігенцією, що мала середню освіту або студіювала на високих школах. Про студентів я був високої думки. Стати студентом було ідеалом моїх нездійснених мрій. Тепер я попав в такий осередок і то в таких умовах, де вони не могли маскуватись своїм зовнішнім виглядом та поведженням і де можна було пізнати їх внутрішню духову вартість. Тут були великороси, малороси й білоруси без виразних національних ознак, чим вони могли б різнитись між собою. Далі було кілька жидів

і караїмів, національність яких можна було відразу пізнати, а oprіч них ще й два кримських татаринів. Був також один шляхтич-поляк та один селюкуватий українець, до якого почасті я був подібний. Походили вони з різних суспільних груп: зі шляхти, до якої причисляв себе поляк, купецтва та промисловців, до яких належали жиди, а також духівництва, міщанства й селянства. Більшість з них були студенти. На державному, чи скарбовому (казенному) було 16 вільноприділених по одному на кожную роту, а решта більша за 30 були своєкоштными і зовнішньо відрізнялись добре пошитим військовим одягом та гарними хромовими чобітьми. Я мав незугарний “мундир” та таку ж шинелю й як я не намагався мати гарний вигляд, це мені не вдавалось, хоч начальство моїм військовим виглядом було більше задоволене ніж іншими.

Мої нові приятелі: українець Федір Король, абсолювент середньої садівничої школи, білорус Василь Малишевський, син священника й абсолювент духовної семінарії та жид Гершон Гуревич, студент університету, не намагались досягти військової виправки, за що все мали упімнення від інструкторів підстаршин, а бунчужний Прочухан рідко коли обминав їх без зауваження, до якого вони відносились з філософським спокоєм.

Мав я симпатію ще до Миколи Юрченка, абсолювента Петербурзького політехнічного інституту, урівноваженого й спокійного, який своїм виглядом викликав пошану до себе у підстаршин. Юрченко був сином начальника Симферопольської скарбової палати, а тому належав до шляхти. Але без огляду на це він прихильно відносився до мене та Короля, називаючи нас жартівливо, особливо останнього, хахлами, але більше приятелював з нами ніж з ближчими йому по становищу своєкоштными колегами. У нього була цілком українська вдача, хоч ніодного українського слова він не знав. Любив він злегка, так по гоголівськи, поглузувати над нашим хахлацтвом. Одного разу я розізлився, коли він якось зачепив Мазепу.

— Слухай, Микола Олександрович! Не чіпай Мазепу та покинь глузувати над хахлами, бо того хахлац-

тва у тебе більше ніж у нас. Хоч ти й шляхтич, але твій рід не походить від Рюрика. Може у Короля прапрадід був вище твого, бо одно прізвище Король говорить само за себе. Може Мазепа завинив тому, що Королеві діти стали мужиками, але це тому, що він сам, як і Мазепа, не захотів стати царським холопом.

Було це в час літніх місячних військових маневрів 13 дивізії в районі Севастополя, коли ми троє для відпочинку містились разом в невеликому так званому офіцерському шатрі. Юрченко по своїх поглядах був демократом з прихильністю до соціалізму, а тому миролюбиво відповів мені:

"Ти, Хомич (так мене по-приятельськи називали), не ображайся дуже. Я не мав злого наміру понижувати вашу людську гідність, але вам, хлопці, бракує культурної обробки. Це ви мусите також узнати".

На цьому сталось наше примирення, після якого не лише Король та я ходили за кип'яченою водою для чаю, якого ми пили в час спеки дуже багато, але й Юрченко, коли надходила його черга. Юрченко, крім глузування над нашим поступованням, багато спричинився до поширення нашого загального світогляду, а також до тієї культурної обробки, якої нам селякам бракувало.

Король був свідомим українцем і перший в значній мірі вплинув на моє усвідомлення. А разом з тим ми обоє підірвали переконання Юрченка в тому, що "не було, нема і бути не може" української мови, бо часом говорили між собою по-українськи. Король дуже добре володів літературною мовою. Її милозвучність подобалась Юрченкові.

Юрченко був культурним малоросом і відзначався своєю поважністю, яку навіть начальство узгляднювало й не чіплялось до нього з муштровою виправкою. До того ж, його батько був дійсний державний (статський) радник, що відповідало ранзі начальника дивізії. Решта малоросів була якоюсь невиразною групою, яка не відзначалась і своєю культурністю. З великоросів лише студент Орлов виділявся із загальної сірої маси. Він був дуже добрим руховиком, не боявся

начальства і тримався з відповідною гідністю. Караїми тримали себе з чемністю витримано, дотримуючись офіційности у відношенні до колег. Серед жидів були різні по своїх властивостях типи від простацько-крамарських у товстого Абрамовича до ідеалістичних у тендітного Гуревича. Останній коли знайомився, то говорив: "Називають мене Гейшон, а прізвище мое Гуевич", "р" він не міг вимовити. Муштровик він був кепський, але начальства не боявся, не запобігав перед ним і на грубі зауваження підстаршин не реагував. Коли пізніше я був підвищений до звання підстаршини, то завжди брав його під свій захист, за що він мав до мене особливу симпатію. Він був добре освічений та знайомив мене з європейським гуманістичним рухом. Жиди були позбавлені права до підвищення в звання підстаршини. Лише за взірцеву службу їх могли підвищити до "ефрейтора". Таким був в команді, а пізніше в роті Рабинович, який в 1914 році на фронті був нагороджений за хоробрість "георгієвською" медаллю та виїмково підвищений до звання підстаршини (унтер-офіцера).

Татари по своїй скромності були непомітні. Те ж можна було сказати й про білоруса Малишевського, з яким пізніше мені довелось частіше зустрічатись, коли ми відбували службу в батальйоні по виході з команди вільноприділених.

Познайомившись ближче з невірними по військовій службі колегами з російської інтелігенції, я побачив, що загальний умовий рівень їх не був вищим від мого, а в моральному відношенні багато з них стояло значно нижче від мене. Мені бракувало не так культурної як цивілізаційної обробки, яка виявлялась в дотепності та елегантності своєкоштных колег. Але багато з них не могли бути зразком для мого поступовання.

2.

Навесні 1913 року ми закінчили курс для прапорщиків резерви, відбули перший підстаршинський іспит та розійшлись по своїх ротах для практичного прохо-

дження служби в ролі ройових і чотових, щоб потім при звільненні до резерви відбути іспит на звання прапорщика (хорунжого). Коли ми розійшлись, особливого бажання зустрічатись з багатьма з них у мене не було. Ми зустрічались лише в час перебування в літньому полковому біля Симферополя та в загально-дивізійному таборах і на військових маневрах, але бажання ближче по-приятельськи сходитись ані у мене, ані у них не було. Лише українець Король, білорус Малишевський та жид Гуревич все тримались мене, а разом з цим і Юрченко давав перевагу товаришуванню з нами.

Частина вільноприділених з незакінченою середньою освітою залишились в Симферополі й в дивізійному таборі не були. Вони виявили бажання вступити юнкерами до Тифліської військової школи й були залишені для підготовки до вступних іспитів. Особливого щирого бажання стати юнкерами у них не було. Вони по мірі можливості розважались літом в Симферополі, а восени відбули подорож до Тифлісу і, здається, всі повернулись в полк, не витримавши іспиту. Мій командир роти капітан Караянов хотів, щоб я також приголосився до військової школи. Коли я відмовився, він докоряв мені, що я не шаную високого звання офіцера.

Після закінчення військових маневрів полк повернувся на свою зимову стоянку до касарень в Симферополі. Почалось одноманітне нудне життя з муштрою й "словесністю" для рядових солдатів. Я деякий час виконував обов'язки чотового підстаршини, коли понадтерміновий старший підстаршина 1-ої чоти мав відпустку. Потім я лише помагав йому на вправах зі стрільання та в "словесности" при навчанні зі статутів внутрішньої, залогової й полевої служби та дисциплінарного покарання. За гарної погоди відбувались полеві тактичні заняття за містом в полі, де мені давались завдання із полевої служби для переведення їх з чотою. Більше всього мені доводилось відбувати в залоговій службі обов'язки вартового начальника та чергового підстаршини в сусідньому військовому шпи-

талі, де треба було слідкувати за належним порядком в поведженні хворих вояків та нижчого медичного персоналу, а також перевіряти відповідне виготовлення їжі для хворих в кухні.

По вечорах я іноді виходив з касарні до міста, бо командир роти підписував мені звільняючу записку без відмови, а до того вартові на вороттях, знаючи мене, пропускали й без записки. Але в місті я власне не мав що робити, бо знайомих і приятелів там не мав, а на те, щоб десь побавитись, не мав грошей. Ходити до міста на прохід я не любив, бо все треба було уважати на своєчасне "віддання честі" офіцерам як свого, так і Кримського кінного полку. Один раз по сусідству з касарнями я завів знайомство з однією дівчиною, але воно мене не бавило.

Також в одній вулиці недалеко від касарні була бібліотека якогось культурно-освітнього гуртка, якою завідувала одна досить привітна жидівка. Там я почав було брати для читання книжки з красного письменства. Повертаючи їх, я висловлював бібліотекарці своє враження від прочитаного. Бачучи моє зацікавлення, вона якось запитала:

"Чи не бажали б ви познайомитись з научною літературою, яка в каталозі бібліотеки не зазначена?" При цьому вона зробила наголос на слові "научна". Я зрозумів її й відповів:

— Нелегалю літературу я не можу брати з собою до касарні, а до того ж тимчасом мене цікавить художня література, яка у вільний час відриває мене від надто пригноблюючої касарняної дійсности. Поза цим я хотів би пізнати щось з української літератури. Чи не маєте ви нагодою якоїсь книжки на українській мові?

Таке питання її здивувало й вона в свою чергу запитала:

"А хіба існує якась література на українській мові?"

— Я чув, що така є, й тому запитав, чи ви її не маєте.

"Це очевидно щось мазепинське. Наш гурток цим не цікавиться, а взагалі ми проти всякого сепаратизму".

— Тоді ви кепсько розумієте свої культурні завдання, коли в українській літературі наперед з упередженням вбачаєте сепаратизм.

Після цього настало охолодження наших відношень. Я розповів Королеві про розмову з бібліотекаркою. Він відповів мені, що той культурно-освітний гурток з бібліотекою є лише щитом, за яким криється діяльність російських соціал-демократів, які вороже ставляться до всього українського. Я перестав ходити до бібліотеки й дальшою її чинністю не цікавився.

Найбільш подобались мені мандрівки з Королем в свята за гарної осінньої погоди. По обіді ми йшли в поле, а потім понад річкою Салгіром, де була розташована серед садів досвідна станція Кримського садівництва. В ній перед поступленням на військову службу працював Король і мав там приятеля українця, з яким познайомив мене. Під час цих мандрівок Король ознайомив мене з минулим України, її поневоленням і культурно-національним пробудженням, що виявляється в творчості українських письменників, поетів, драматургів і мистців, а головне в творчості Тараса Шевченка. Він переказував мені зміст деяких творів про славне минуле української козаччини. З романтичним захопленням він запевняв мене, що, не дивлячись на всі утиски та заборони, ще постане вільна Україна. На це я відповідав:

— Знаєш що? Великий ти мрійник! Не хочеш бачити дійсности. Хочеш, щоб повернулось те, що було колись. Хто його поверне? Оті кубанські козаки, нащадки колишніх запорожців, яких я добре пізнав, як вірних слуг царського уряду, чи оті хахли, що живуть тепер на колишніх запорізьких землях, оті тавричани, до яких і я належу. Ні, брате, вони вже звикли бути малоросами й українцями вже не будуть. А взагалі, хто їх пробудить? Де та українська інтелігенція, яка могла б ту темну масу розбудити та розбурхати. З українців я знаю лише тебе, а решта в нашому полку, хто такі? Гадаєш Юрченки стануть українськими рево-

люціонерами? Чи може наш земляк бунчужний Прочухан? Та він перший тебе застрелить як українця. Залиши ілюзії!

Але Король все твердив своє, що ще постане Україна й на підтвердження своєї віри в це деклямував дещо з творчости Шевченка. Все це я називав мрійництвом, яке й мені було близьке. Реальні обставини того часу були проти їх здійснення. Місто було зрусіфіковане, а село української свідомости не мало й не лише про твори звичайних українських письменників, але й про Тараса Шевченка не знало, так, як я й сам не знав. З сільської інтелігенції були лише одиниці, такі як Король, свідомі українці, а все останнє задовольнялось тим, що давала їм російська культура. Отже говорити про незалежну українську державу не доводилось, а боротьба за розвиток власної національної культури мала непоборимі перешкоди зі сторони урядових чинників.

"Так що, куме, не трать марно сили, спускайся на дно?! — глузливо питав мене Король.

— Так, нічого не поробиш! Хіба може знову прийде революція, то дасться вибороти за підтримкою російської демократії бодай право на національно-культурний розвиток, щоб село українську книжку побачило та читати на своїй рідній мові научилось.

"Може та революція ще прийде, але надіятись на допомогу російської демократії — також ілюзія. Якщо ми самі не будемо боротись за своє право, то ніхто його нам не дасть".

— Хто це ми? — питаю. — Ти та я? Щось мало нас. Один в полі не вояк.

"І один може щось зробити, аби лише був на тому полі та знав, чого хоче й як його досягти".

В цих суперечках кожний з нас залишався при своїй окремій думці, але до ідеалів Короля я не був байдужий. Федір Король був родом з Полтавщини, десь з-під Миргорода. Там дух мазепинства не був остаточно викорінений і пам'ять про минуле козаччини не загубилась, як це сталось на манівцях блукань кубанців та тавричанів. З якоюсь упертістю Король

пересвідчував мене в правдивості своїх переконань і це в значній мірі впливало на мене та пробуджувало те, що було в моїй підсвідомості десь в глибині душі.

3.

Літо 1914 року до проголошення першої Світової війни пройшло для мене якимось непомітно. Як звичайно в травні місяці ми вийшли з касарень до літнього полкового табору, а в червні виїхали до Севастополя в дивізійний табір. Того року заповідались в серпні великі маневри, але до них не дійшло. 30 липня була проголошена війна Австро-Угорщині, а 1-го серпня Німеччина оголосила війну Росії.

Причиною війни було ніби те, що Австрія напала на Сербію, яку Росія зі слов'янської солідарності мала боронити. Фактично про цю оборону могло бути найменше мови. Війна сталась в наслідок противенства у розвитку капіталістичної системи, що викликали імперіялістичні тенденції у двох груп держав, з однієї сторони Антанти, яка складалась з Англії, Франції та Росії, а з другої — Осередніх держав Потрійного союзу, до якого належали Німеччина й Австро-Угорщина.

Головними противниками власне були Англія, що панувала в усьому світі та Німеччина, яка досягши високого ступеня індустріально-промислового розвитку, хотіла стати пануючою на міжнародному форумі. Росія при цьому відогравала пасивну ролю, бо захоплення ринків збуту для своїх продуктів не потребувала. Приєднання західніх українських земель, що були під Австрією, та оволодіння Царгородом з Чорноморськими протоками не мали такого значення, щоб із-за них можна було ризикувати воєнними діями.

Уряд царя Миколи II не відзначався політичною мудрістю, тому англійські дипломати в своїх інтересах підбурили Росію на "захист слов'ян — сербів". Легка перемога над Австрією могла принести приєднання до Росії Галичини, що була огнищем небезпечного українського сепаратизму та зміцнила б авторитет державного апарату для боротьби з революцій-

ним рухом. Замість переведення демократичних реформ та індустріялізації країни, царський уряд встряв у війну, яка для нього по своїх наслідках була більш згубною ніж війна з Японією в 1905 році.

Безпросвітна темнота серед народніх мас була настільки велика, що з несподіваним проголошенням загальної мобілізації з різного роду молебнами по церквах православної Русі був викликаний патріотичний запал та бажання боронити зі зброєю слов'ян-сербів од німців та звільнення своїх братів в Галичині від поневолення. Якась стихія запаморочення запанувала над всіма й навіть досить розумні представники тогочасної інтелігенції підтримували войовничий настрій.

Росія до цієї війни не була підготовлена. Головне бракувало технічних засобів для ведення поважних воєнних дій. Навчання у війську базувалось головне на муштрі з наданням переваги "суворовському багнету" — ("Пуля — дура, штык — молодец") — та безумовному послуху без міркувань і заперечень ("Молчать й не разсуждать!") з позбавленням власної ініціативи. Про можливість війни до її оголошення лише де-хто з розумніших офіцерів думав і навіть свої думки висловлював натяками, але переважаюча більшість над цим не задумувалась, бо це, мовляв, справа високого начальства, але й воно мудрим не було.

Отже в початку літа 1914 року в полку панував надто мирний настрій. Побувши місяць в полковому таборі та відбувши вправи зі стріляння, ми перенеслись зі своїми шатрами як звичайно в дивізійний табір. Там я був майже самотній. Моїх приятелів по батальйону Короля і Малишевського не приваблювало похідне життя в час військових маневрів, а тому вони рішили прогайнувати літо в Симферополі. Вони приголосились до вступу у військову школу, а тому їм був даний вільний час для підготовки до іспиту. Звичайно, поважного наміру для вступу до військової школи вони не мали, сподіваючись на іспиті "провалитись" і повернувшись в полк, коли кінчався речинець їхньої служби, вони спокійно були звільнені до

резерву. Я й на цей раз, без огляду на незадоволення капітана Караянова, до військової школи не приголосився, бо вдаватись на якісь хитрощі не було в моїй вдачі. За це можливо мав надмір праці при виконванні залогової служби як вартовий начальник при охороні севастопольських берегових батерей та складів гарматних набоїв і мін в Сухаревій балці (яру) Севастопольської бухти (затоки). Про останню оповідали різні страхіття, що там блукають по ночах різні духи та лякають до смерті вартових на постах. Я, звичайно, цьому не вірив і переконував вартових не боятись ані скреготання й тяжких зітхань, ані жахливих звуків, що там можна було почути, а в час непогоди на морі вони набирали особливої сили, викликаючи такі зорові видива, що слабовільні не витримували.

У вільний час за гарної погоди я ходив купатись до Херсонської затоки переважно сам. Могого приятеля Юрченка також не було. Одного разу в час прибою я виліз на одну з цілого ряду підводних скель, що виступали над поверхнею води. Вчепившись за неї я тишився як надбігаючі морські хвилі обливали мене пінистою водою від ніг аж через голову. Але раптом налетіла хвиля такої великої сили, що відірвала мене від скелі й перекинула не лише через неї, але й через другу, об яку я обдер лише бік. Поборовши спротив відходячих хвиль, я з великими труднощами вплив на берег і в щирій молитві подякував Богу за спасіння, бо якби я вдарився головою об скелю, закінчив би там своє життя. З того часу я став фаталістом і не виявляв страху за своє життя.

З оголошенням часткової мобілізації 29 липня нашому полку було наказано бути готовим для вирушення на фронт. Впродовж пари годин шатра в дивізійному таборі були згорнуті, а на другий день полк був уже в своєму полковому таборі в Симферополі. Почалась гарячкова підготовка для вирушення на фронт. Воякам було видано обмудировання захисного кольору та все похідне знарядження. Всі особисті речі були здані до особливих складів в скриньках, що мав кожний вояк. Я також підготувався до походу. Купив

очищеного березового дьогтю й проварив в його розчині дві пари білизни, щоб не заводились на позиції воші. По правді сказати, й мене захопила загальна стихія — бажання воювати з німцями. Якесь антипатія до німців гніздилась десь в підсвідомості народних мас. Всі підлягали загальній сугестії, а тому небажання йти на фронт ніхто не висловлював.

Коли треба було призначити старшинський та підстаршинський кадри для резервового батальйону, що мав лишитись в Симферополі для прийняття й підготовки на фронт мобілізованих з резерва вояків, то для цього закликались бажаючі. Вільноприділеним, які в початку літа приголосились до військової школи, було наказано бути готовими для від'їзду в цю школу в Тифліс. Несподівано начальник штабу полка викликав мене й сказав мені, що я на фронт не поїду, бо буду відкомандирований разом з іншими до Тифлісу. Коли я доповів, що я вже готовий для від'їзду на фронт і бажаю їхати, він нагримав на мене:

"Виконуйте наказ, а на фронт ще встигнете. Не думайте, що за пару місяців війна скінчиться. Ще пізнаєте, яка вона є".

Кількома ешелонами полк відбув на австрійський фронт, а за пару днів і ми, вільноприділені, виїхали особовим пстягом через Запорожжя, Ростов на Дону, Баку до Тифлісу. Було нас біля десятка. Я тримався разом з Королем, у якого великого бажання стати офіцером і битись за "матушку Росію" не було. Він переконував мене, що ця війна викличе українське національне пробудження, яке прийде з Галичини і навіть тоді, коли Росія переможе, задушити там все українське їй не вдасться. Я все ще ставився до цього з певною дозою скептицизму.

Коли ми приїхали на станцію Ростов, до відділу, в якому ми були, ввійшла гарно по дорожньому одягнена пані. Вона критично оглянула мене, а потім з незадоволенням сказала:

"Ніде немає вільного місця. Все військові зайняли".

— Якщо не погордуєте нашим товариством, то у нас знайдеться для вас вільне місце, — відповів я.

Вона подивилась на мене, усміхнулась і запитала:
"А ви хто, старший чи начальник".

— Ні те, ні се. По званню я старший, але у нас, вільноприділених, тут демократія. Всі ми однакові.

"Ах так! Очевидно ви інтелігентні люди. Тоді дозвольте мені влаштуватись у вашому відділі".

— Просимо дуже. Нам буде веселіше в товаристві гарної пані.

Як звичайно бувало на російських залізницях, де подорожували днями, зав'язувалось між подорожуючими ближче знайомство. Коли пані зайняла своє місце, вона поцікавилась:

"Куди ви, панове, їдете? Майже всі військові прямують на захід, а ви на південь".

— В Тифліс, у військову школу.

"То ви майбутні офіцери? А знаєте, не подобаються мені ваші офіцери, надто високо вони ставлять себе над цивільними".

— Та вони такі ж наші, як і ваші. А які з нас будуть офіцери, ще не відомо, — відповів Король, а потім додав: — Дозвольте запитати, куди ви їдете? Вибачте, вашого прізвища не знаємо.

"Карасо моє прізвище, але мені буде приємніше, коли ви будете називати мене просто Тамарою Георгієвною. Я їду також до Тифлісу, але не учитись, лише відпочити та розважитись. Я втікла з Москви від її великого воєнного галасу з надто бучними патріотичними проявами".

Ми також назвали себе їй, коли відбулась формальність знайомства, почалась загальна балачка. Тамара в жартівливому тоні оповідала про різні сцени з московського життя. Коли ми приїхали до Тихорецька, Король приніс кип'яченої води на чай, а також на спілку були куплені булочки та ковбаса на вечерю. Після вечері хлопці полягали спати, а я з Тамарою продовжував сидіти, оповідаючи як перший раз в житті їхав залізницею в цих місцях і то "зайцем". Далі Тамара почала оповідати про своє недавнє минуле. Хоч була вона молодою, але зазнала вже багато прикростей. З запізненням почала вчитись в балетній школі, а тому

не може сподіватись на ліпші ролі в балеті. Але вже одне те, що вона спільно з іншими приймає участь у цьому прекрасному мистецтві, дає їй ціль життя.

Тамара призналась мені, що військових вона терпіти не може за їх простацтво та душевну порожнечу, що прикривається "офіцерською честю", але до мене відчуває прихильність й дуже радіє з нашого несподіваного знайомства. Така відвертість Тамари осмілила мене перейти на більш інтимний тон з нею, бо я вважав її значно вищою від мене по своєму суспільному становищу. У той час я був ще великим романтиком та надто ідеалізував інтелігентних жінок, особливо, коли вони були гарні. Вона очевидно це відчула й перша зробила почин до більшої сердечности в наших взаємовідношеннях. В дорозі зближення відбувається значно швидше, ніж в звичайних обставинах. Майже всю ніч провели ми в більш ніж приятельській розмові.

На другий день мої колеги були захоплені видом Кавказьких гір з Казбеком та Ельбрусом, що виблискували своїми льодовими верховинами під проміннями раннього сонця. А я з Тамарою більше дивились один на одного. Їй подобались мої сіро-блакитні очі, в яких вона знаходила якусь глибину, а я її темнокарі з особливим виблиском очі якимись загадковими та привабливими. Вона була brunетка зі смуглявим обличчям та приємним голосом.

Король лише усміхався собі у вуса, побачивши нас. Закохались, мовляв. Побачили це й інші та були настільки тактовні, що залишили нас самих собі. Тамара мала намір їхати до Тифлісу через Владикавказ по воєнно-грузинській дорозі, але на цей раз захотіла їхати разом зі мною залізницею через Баку. Для нас це була найбільш радісна подорож. Ми навіть не зауважували затримок на станціях в наслідок військового руху.

Тамара сказала мені, що пробуде в Тифлісі не менше тижня й буде дуже рада бачитись зі мною ще не раз. Зупиниться вона в готелі, який, здається, називався "Імперіал". Я звичайно пообіцяв використовувати всяку можливість відвідувати її. Але на станції

військовий комендант сказав нам, що військова школа перебуває ще в літньому таборі в 40 кілометрах від Тифлісу, куди нас відразу відправив. Прибули ми до табору школи під вечір. Там нас погостили лише вечерею. Вартовий офіцер повідомив нас, що ми спізнались. Запис на призначений курс вже закінчився. Склад початкового курсу заповнений цілком вільно-придільними з Київської військової округи, й нас нема де примістити навіть через ніч. Він передав нам наказ начальника школи повернутись до Тифлісу і тимчасово до особливого розпорядження влаштуватись в касарнях школи. Лише на другий день дістались ми до будинку школи, розбудили вартового та передали наказ школи влаштувати нас на тимчасовий побут.

Коли ми сяк-так влаштувались, я помився й не гаючи часу, пішов до міста, де на головній вулиці, що називалась Головінським проспектом, знайшов готель, в якому спинилась Тамара. Колись на цьому проспекті Сталін, в той час Джугашвілі, зі своєю розбійницькою бандою зробив напад на вози, в яких перевозились гроші під охороною козаків зі станції до державного банку. Тепер та кривава подія була вже забута.

Тамара дуже зраділа моїм несподіваним відвідинам й заявила, що не відпустить мене до вечора. Я буду її гостем та без ніяких заперечень пообідаю з нею. Вона замовила до її кімнати обід з грузинських страв, який нам дуже смакував. До того ж добре кахетинське вино створило відповідний настрій. Тамара то деклямувала вірші про царицю Тамару, то співала про кохання еспанки, дочки південних ночей, з граціозним танком, бо сама була по батькові еспанського роду. Ми бавились, забувши про все на світі. На одно нам стало в кімнаті тісно. Ми пішли до так званого "фунікулеру" й дістались на верх гори св. Давида. На її терасі був відкритий ресторан, столики якого містились по краю гори, з якої було видно внизу місто та гарні околиці. При вечірньому освітленні були фантастично сплетені в різних напрямках вулиці, за виключенням єдиного прямого Головінського про-

спекту, а за ним темна смуга ріки Кури. Мені там пригадалась жартівлива пісня:

По Тифліських вуличках	"Якщо ти мене не любиш,
Не пройде і курка,	На ріку Куру піду,
Якщо курка пройде,	Ти мене більше не побачиш,
Діліжанс назад піде"...	Я як риба попливу"...

Вечір був чарівний. Все виглядало якимось фантастично. Ніколи пізніше не було мені таким приємним ериванське вино, яке ми там пили. День пролетів як сон.

"Це найщасливіший день у моєму житті", сказала Тамара, цілючи мене.

О 9-ій годині вечора я мусів бути в касарні на вечірній провірці. Там нам було сказано, що приїде з табору офіцер і передасть нам наказ начальника школи, а тому ми до його приїзду не сміємо виходити з касарні. Десь перед обідом офіцер дійсно приїхав. Разом з ним приїхало біля десятка вільноприділених, для яких не було вже місця в розпочатому курсі. З ним був "портупей-юнкер" (старший юнак школи), який мав бути начальником нашої команди. Офіцер сказав, що в нашій справі посланий запит до Штабу начальника Кавказької військової округи. Тим часом маємо чекати на відповідь і вести себе як належиться, дотримуючись військової дисципліни. Не виключено, що буде відкритий рівнобіжний курс, іспит правдоподібно буде самий поверховий, а тому кожний з нас має ознайомитись з програмою школи та прочитати те, в чому почуває себе слабшим. Відповідні підручники можна брати з бібліотеки школи. Він дав нам на 5 днів по 25 коп. денно харчових грошей і від'їхав.

Підготовка до іспиту мене найменше цікавила. Весь вільний час я проводив з Тамарою. П'ять днів нашого кохання пролетіли ніби в казці. Пізніше в бурхливі воєнні роки залишився лише спогад і про те як "дощ йде", від якого ми одного разу сховались в печері під скелею у великому на 5 кілометрів довгому між горами ботанічного саду. До революції 1917 року між нами не переривалось листування, в якому

було багато романтичної поетичності, подібної до "Вешних вод" Тургенєва. Кожний лист завжди кінчався словами: "А дощ все ще йде".

Через п'ять днів знову приїхав з табору військової школи офіцер і сказав, що питання про відкриття рівнобіжного курсу ще не вирішене, правдоподібно буде прискорений випуск старшого курсу, тоді звільниться місце для нового рівнобіжного, але це може статись аж через місяць. Тому треба ще почекати, а тимчасом треба запровадити згідно статуту внутрішньої служби порядок та відбувати військові вправи, якими буде керувати портупей-юнкер. Коли ж хтось не бажає чекати, то може повернутись до своєї частини.

Звичайно найрозумнішим було не поспішати кудись та спокійно чекати. Для мене особисто такий стан речей був приємний, бо я міг і далі якийсь тиждень бачитись з Тамарою та пити з повного келиха молодости, яка проходить і ніколи не повертається. Але наперекір здоровому розумові й моєму бажанню продовжити дні кохання я разом з Королем заявив, що бажаю повернутись до свого полку. На другий день ми дістали відповідні папери та від'їхали назад до Симферополя.

Коли Тамара довідалась про моє бажання повернутись до полку, назвала мене блазнем, з чим я сам погодився. Чому я це зробив? Якась підсвідома сила спонукала мене до цього. Тифліс був одним з перехресних пунктів на моєму життєвому шляху. Якби я залишився тоді там, зовсім іншою була би моя дальша путь. Будучи тоді майже фаталістом, я все таки не залишився в своєму поступованню пасивним, навпаки виявив власну ініціативу, яка по суті була фатальною...

4.

По дорозі до Семфірополя я зупинився на день у мого старшого брата Грицька, який працював машиністом на великому сотню кілометрів довгому водоводі до міста Баку. Брат був радий побаченню зі мною, але мого бажання повернутись до полку та й ще на

фронт не схвалював. Був я у нього разом з Королем. Після того ми зупинились в місті Грозному. Там на нафтових підприємствах працював майстром мій другий брат Федір. Діставав він там дуже добру платню — півтори сотні карбованців місячно, мав гарне помешкання, в якому жив з дружиною Мотрею та шестилітнім сином Михайликом. Федір був дуже подібний до мене. Раніше ще перед семи роками він відбув військову службу в тому ж, де й я, в 51-му Литовському полку й вийшов до резерву старшим підстаршиною. Тепер він був мобілізований і перебував в Грозненському резервовому батальйоні, де підготовляв маршові сотні для відправки на фронт. Спочатку Федір був висланий на Кавказький фронт проти турків, але навесні 1915 року дивізію, в якій він був, перекинули на західній фронт, коли німці розпочали велику офензиву проти російської армії. Там він поляг в кривавому бою десь біля Кракова. Залишилась Мотря з Михайликом, чекаючи аж до закінчення війни, бо її повідомили, що Федір загинув без вісти. Але не дочекалась вона його, а через 25 літ Михайлик залишив свої кості десь у Фінляндії під час советсько-фінської війни, в якій брав участь як військовий лікар.

Моє останнє побачення з Федором було оповите якимсь серпанком смутку. Хоч ми добре випили й я висловлював оптимістичні сподівання на скоре закінчення війни, Федір очевидно відчував, що вже не повернеться до своєї родини й з сумом приголублював свого сінка. Михайлик був дійсно милим, умово розвиненим хлопцем. Були ми в Грозному лише півдня. Вечором Федір мав повернутись до касарні, а я з Королем відїхали далі.

По дорозі вже не було часу заїхати ані до моєї сестри в Уманську станицю, ані до моєї мами в Лиман біля Оріхова. Ми спізнались на півтори доби й могли бути за це покарані. Так без зупинки проїхав я останній раз по Кубанському краю, в якому народився й більше вже його не побачив.

В Симферополі ми зголосились в штабі 34-го резервового батальйону, що був виділений з нашого

полку. Там нам сказали, що посылати поодинці до полку на фронт не можна, а до того очевидно ми будемо вислані до військової школи в Одесі. Тимчасом нас зачислили в склад резервового батальйону.

Мене приділили до третьої роти, де в касарні була відведена мені окрема кімната, бідно умебльована й якась непритульна. На другий день в ролі самостійного чотового командира я провадив навчання та муштру з покликаними з резерву вояками. Командиром роти був штабс-капітан Микола Петрович Коротков. Був він добродушною й симпатичною людиною. Прийняв мене як рівного собі колегу. Коли він побачив, що я не даремно маю три паски старшого підстаршини, то давав командувати всією ротою, особливо тоді, коли був чимсь іншим зайнятий. Пізнавши мене ближче, він почав запрошувати провести вечір у нього вдома. Мав він дуже гарне помешкання на Губернаторській вулиці, де відчувався домашній уют, душею якого була дружина Короткова Людмила Олександровна, ще молода, гарна й надзвичайно мила пані.

З часу одруження Короткових пішов сьомий рік, але вони були все як би закохані й нерозлучні. Разом бували в театрі, кіно і в офіцерському клубі, чи де інде на забавах. Дітей у них не було й вони були подібні до молодого подружжя. Звичайно в полку молоді дружини старших капітанів фліртували з молодшими офіцерами і чим більше якась з них мала коханків, тим більшу повагу мала як полкова дама. Йї всі заздрили. Людмила Олександрівна ні з ким не фліртувала і ніхто з молодих "підпоручників" не відважувався мати по відношенню до неї якісь дон-жуанські наміри. Вона гарно грала на піяно та співала. Разом з ними жила мама Людмили Олександровни, якій належав дім та молодша сестра панна Лена. Лені перед парою років минуло 20 літ. Не була вона такою гарною як пані Людмила, але милою й симпатичною з задумливими очима та мелянхолійним виразом обличчя. На мене спочатку вона не звертала особливої уваги, тим більше, що її намагався розважати вільно-приділений Левитський, гарний і дотепний мужчина.

Я перед ним пасував тим паче, що він мав ще й університетський значок.

Подружжя Короткових відносилось до мене дуже привітно й я в їх товаристві почував себе дуже добре. Часом ми грали в карти, часом влаштувався імпровізований концерт, бо обидві сестри та Левитський співали й грали добре. Поза цим бувала, як звичайно, традиційна склянка чаю за самоваром, що шумів на столі. Коротков переказував вістки про боеві події нашого полку на фронті.

Мій приятель Король не мав такого командира і сумував по вечерах сам. Мені з ним якось рідко доводилось зустрічатись, бо цілий день приспішено провадились навчання з мобілізованими вояками, а вечором я рідко бував у касарні. Наш приятель Малишевський залишився в Тифлісі.

Щось через місяць після нашого повернення в Симферополь всім вільноприділеним батальйону було наказано з'явитись в Севастополь, де при штабі 64 резервової дивізії була призначена комісія для переведення іспиту на звання прапорщика. Було це в середині жовтня. Пам'ятаю, що в полі, де провадився практичний іспит у командуванні ротую при тактичних пересуненнях, холодний різкий вітер відбирав всю відвагу у кандидатів на прапорщика, яких було більше півсотні. Витримало іспит лише кілька чоловік, в тому числі й я. Решту мали відіслати до Одеської військової школи на чотиримісячний курс прапорщиків. Король іспиту не витримав і ніяк цього не жалкував.

Після повернення з Севастополя мені повелося не лише в батальйоні, але й в родині Короткових ліпше. Лена перестала звертати увагу на залицяння Левитського, бачучи, що він баламута, і більш прихильно ставилась до мене. А я у той час кожний другий день діставав листи від Тамари, а тому був ще під чарами пережитого кохання.

15 листопада був одержаний наказ "його величності імператора" Миколи II-го про підвищення мене разом з іншими до степені прапорщика. Особливої радості мені це підвищення не принесло і я ще пару

днів ходив з наплечниками ("погонами") вільноприділеного.

У цей час були підготовлені для відправки на фронт дві маршових роти по 250 вояків кожна. Не відомо було, хто з офіцерів їх поведе. 17 листопада командир батальйону підполковник Богаєвський скликав нараду офіцерів, на яку був покликаний й я. Прийшов я ще в наплечниках вільноприділеного, за що дістав зауваження від Богаєвського, який намагався бути суворим, особливо по відношенню до молодих прапорщиків. На денному порядку було питання про відправку на фронт маршових рот та призначення для них командира з офіцерського складу. Коли з доповідей командирів рот було з'ясовано, що все вже підготовлено для відправки на фронт, Богаєвський запитав, хто з панів офіцерів хотів би стати за командира маршових рот. Було на тому зібранні щось біля десятка покликаних з резерва та нових прапорщиків. Бажаючих добровільно їхати на фронт не зголосилось. Тоді Богаєвський почав поіменно питати кожного про причини незголошення до виїзду на позицію. Кожний знаходив свою причину переважно родинного характеру. Коли дійшла черга до мене, то я, замість того, щоб сказати, що більше року не бачив свою стареньку маму й що потребую на якийсь тиждень відпустку, щоб матеріально її забезпечити, відповів без ніяких вигадок:

— Коли накажете, пане полковнику, я візьму на себе командування маршовими ротами.

"Дякую вам, прапорщик Прохода! Завтра буде про це наказ", відповів Богаєвський.

Почасти мене змушувало на таку відповідь те, що одну з цих рот я підготував і люди пізнали мене як свого командира. З почуття обов'язку ніби не годилось посилати їх до бою, а самому залишитись далеко від нього. Капітана Короткова на цій нараді не було. Коли після наради я зайшов до Короткових і сказав про призначення мене командиром маршових рот, Микола Петрович став мені дорікати:

"Та ви, Василь Хомич, що розуму позбавились, не змогли виставити своєї причини? Скажіть, будь ласка, де є логіка? Дон-жуан Левитський та інші раніше вас підвищені в прапорщики. Він був перед місяцем дома, прибув в батальйон з резерву, а тепер потребує відпустку відвідати свою маму. А ви що? Коли ви бачили свою маму? Ви ще не одержали ані обмундировочних, ані "підйомних" грошей і не відомо, коли їх повністю одержите. Я дивуюсь вам, як ви байдуже ставитесь до себе особисто".

Дійсно я зробив наперекір здоровому розумові, так ніби якась невідома сила гнала мене на той фронт. Ніхто з офіцерів не їхав на фронт поки не були остаточно полагождені його грошеві справи та не забезпечена його родина. А я не потурбувався про свою рідну маму, залишивши її без засобів до життя. Цього я з запізненням не міг собі пробачити. Як сказав Коротков, так і сталося. Дві третини належних мені грошей я не одержав і мою маму матеріально не забезпечив. Як кадровий вояк полку, з якого був виділений резервовий батальйон, я мав повне право бути зачисленим в кадр його командного складу. Свого права я не використав. Чому я ніби сам напросився на фронт наперекір поважним причинам?

Може й тут доля визначила продовження мого життєвого шляху для виконання в майбутньому визначених мені завдань. Особливо були засмучені з родини Короткова жінки. Коли вони проводили мене при від'їзді ешелону на станції, то плакали як за рідним, яким я дійсно міг стати, якби був зачислений в кадри батальйона та одружився з Леною. Тоді була би моя життєва путь цілком іншою.

УЧАСТЬ У 1-Й СВІТОВІЙ ВІЙНІ

5.

20 листопада по ст/ст. виїхав я з ешелонем двох маршових рот в кількості 500 вояків. На ст. Джанкой до того ешелону було приєднано ще 15 вагонів з напи-

сом: "40 человек -- 8 лошадей", в яких були також дві маршових роти резервового батальйону з м. Феодосії. Командував ними прапорщик Іванов, син голови Одеської міської управи. Його провожала дружина. Я гостинно запросив їх до мого першоклясного вагону, бо вони такого з Феодосії не мали. Ешелон рухався досить повільно, бо залізниця була перевантажена військовими транспортами. Але нам не було куди поспішати і ми досить весело проводили час. Іванов мав мандоліну, а його дружина не погано співала романси. Іноді ми випивали, часом грали в карти. З ними я почав учитись грати в преферанс. Коли приїхали до Запоріжжя (Олександровськ), я міг відлучитись на півдня до Оріхова відвідати і попрощатись з мамою в Лимані, але в цей час бунчужний доповів мені про дезерцію майже півсотні вояків. Більшість мобілізованих вояків були робітники з Криворізького промислового району та з Донбасу. Були це досить сміливі люди, а тому не боялись кари, коли їх гнали на фронт. Стихійний патріотичний настрій, що панував в серпні, в листопаді, знизився до нуля. Все свідчило про затяжний характер війни, а тому вигляди на збереження життя на передових позиціях значно зменшились. Кожний хотів побачитись ще раз зі своїми рідними. Лише гречкосії-селяни не відважувались дезертувати в дальші від залізниці села. Про якийсь легальний відпуск з ешелону навіть в тому випадку, коли проїздили мимо рідного села, не могло бути мови. Не міг і я, як командир, залишити на півдня ешелон, бо тоді могли б всі мої підлеглі розбігтись.

Коли ми прибули до Катеринославу (Дніпропетровська), то виявилось, що здезертували у мене півтори, а в Іванова дві сотні. Про це ми доповіли військовому комендантові ст. Катеринославу. Був ним якийсь полковник. Він почав кричати на нас, що ми не вміємо підтримувати патріотичний настрій та дисципліну серед вояків, бо не робимо особисто провірок і не промовляємо до їх свідомости. На це одесит Іванов досить відважно відповів:

“Наш ешелон затримається тут ще пару годин. Ми виладнаємо наші роти, а ви, пане полковнику, будьте ласкаві промовте до цих шахтарів, які самого чорта не бояться. Може ви у них викличите патріотизм”.

— Йдіть ви до всіх чортів з вашими шахтарами, — огризнувся комендант.

“Слухаємо, пане полковнику!” — відповіли ми й, повернувшись по всіх правилах, муштрового статуту, відійшли.

Приїхали ми до Львова зі значно зменшеним складом наших рот. До нього ми приїхали в російських вагонах по перебудованій широкоторовій колії. А далі можна було їхати лише у випадково залишених австрійських вагонах. Вони були в першу чергу призначені для перевозки ранених з фронту, а на фронт могли везти здорових, боеві припаси та харчі. До подачі такого ешелону військова комендантура розташувала наших вояків на день-два в касарнях, а нас, офіцерів, в готелі.

Наступного дня ми одержали повідомлення з комендантури, що вечором буде поданий ешелон для наших маршових рот, які ми маємо підготувати до дальшого руху та одержати для них рушниці й набої. Ми мали від'їхати в район м. Кросно в розпорядження штабу 14-ої дивізії. Озброївши своїх вояків, ми виїхали вечором зі Львова санітарним потягом, персонал якого був не дуже привітливим.

Наступного дня вранці нам запропоновано вивантажитись на якійсь станції за Хировом, де не було місця навіть для зупинки. Тому відразу ми вирушили похідним порядком пішки до наступного етпного пункту, де мали видати воякам гарячу страву. Був кінець листопада з вогкою холодною погодою. Вояки мали йти пішки в чотюх колонах, а для офіцерів був селянський віз зі збідованою конякою. Іванов сів на віз, а я наказав джурі положити на нього лише мої речі. Я вважав більш доцільним йти пішки, тим більше, що вояки дуже неохоче рухались і я мусів вести їх за собою, наказавши бунчужному підганяти тих, що відставали. До вечора погода зіпсувалась. Почав падати

дощ. Переночували в якомусь селі, де про вигоди у ротзашуванні не могло й бути мови. На другий день похід продовжувався по грязюці розбитої дороги. Вояки йшли ще більш неохоче й розтяглись по дорозі більше як на кілометр. Всі накази підтягнутись залишались без уваги, а далі деякі з вояків почали стріляти з рушниць, що рішуче заборонялось. Тоді я зупинив передову колону й коли всі трохи зібрались до купи, наказав тим, що стріляли, підійти до мене. Я дуже розсердився і почав лаяти їх останніми словами за невиконання наказу, зазначивши, що передам їх етапному комендантові для віддачі військовому суду. На це один з них нахабно відповів:

— Та що ти розкричався! Нам не страшний розстріл, бо все рівно гониш нас на убій. Можеш стріляти, а не то ми самі тебе тут розстріляємо“.

— Ти, що дурману об'ївся? Як твоє прізвище? — гостро запитав я.

— Ще чого захотів! Пішов ти до “такої” матері!” — ще більш паскудно відповів той вояк.

По виразу обличчя інших я побачив, що вони згоджуються з ним. Тоді я зрозумів, що тут загрожується відкритим бунтом, при якому мене дійсно зможуть зліквідувати. Усвідомивши це, я цілком спокійно сказав:

— Досить вже! Про це поговоримо на етапному пункті, а тепер продовжуємо рух. Ходом руш!

Я пішов вперед, а вони трохи постояли й також рушили за мною. Прийшли ми до якогось міста, правдоподібно Старого Самбора, де був великий будинок середньої школи, в якому розмістили нас.

Наступного дня я наказав бунчужному привести винуватців вчорашньої стрілянини та невиконання моїх наказів. Як видно, вони тепер жалкували свого вчинку. Тоді я звернувся до них з такими словами:

— Вчора ви допустились тяжкого проступку з прикметами відкритого бунту. За це по голові не гладять, але передають справу воєнно-полевому судові, що по законах воєнного часу може приговорити вас до розстрілу. Я комендантові про вашу провину не

доповів. Гадаю, що перед нами більш важливе завдання, ніж розбирання справи про дурну стрілянину. Тому про цей випадок треба забути, а далі прошу цього не робити.

“Слухаємо, ваше благородіє!” — була одностайна відповідь.

Таке моє поступовання зробило мене дуже популярним серед вояків. Коли ми продовжували свій похід, всі підтягнулись і виконували всі мої розпорядження без заперечень. З прибуттям в полк вони зробили мене популярним і там як шануючого людську гідність.

В штабі дивізії мої дві роти, в яких залишилось трохи більше трьох сот вояків, були послані на поповнення 53 пішого Волинського полку. В мирний час він мав свій осідок в Кишиневі на Бесарабщині, а тепер стояв в напівукраїнському селі, назви якого не пам'ятаю. Було воно десь на захід від Сянока. Маршові роти Іванова були призначені до іншого полку. Сам Іванов, як хитрий одесит, доповів, що він в своєму резервовому батальйоні дуже необхідний та попросив, щоб його відіслали назад. Можливо, що про це старався його батько, голова міської управи Одеси. Його прохання було задоволено. Не в моїй вдачі було пускатись на таку хитрість. Я залишився в 53-му полку, навіть не зробивши спроби перейти в свій старий 51-ий Литовський полк, що був на позиції по сусідству.

6.

Волинський полк в останніх боях мав великі втрати і перебував тепер у резерві, дістаючи поповнення. Командир полку був задоволений поповненням, що я привів. Він розпреділив моїх вояків між ротами 4-го батальйону, куди й мене призначив командиром 14-ої роти.

Полк був розташований в селянських хатах. Штаб полку містився в школі. Там же було й старшинське зібрання (клуб), куди по вечорах збирались офіцери полку повечеряти, випити, а головне пограти в карти в газардовий “шмен-дефер”, або, як її називали, заліз-

ницю, чи дев'ятку. Я був приміщений в хаті, в якій мешкав командир 13-ої роти поручник Борис Большаков, сибіряк, років під сорок. Він радо прийняв мене до свого товариства. Знайшлась пара пляшок коняку. Вечерю принесли зі старшинського зібрання. За чаркою ми відразу стали приятелями й перейшли на "ти". Він познайомив мене з обставинами в полку.

"Знаєш, Василю! Наше полкове офіцерство не подобається мені. Командир полку полковник Григорович набундючений гиндик, колишній помічник начальника Одеської військової школи. Він дістався сюди, щоб одержати рангу генерала та георгієвський хрест. Людей в бою не жаліє, але сам дуже обережний і боягуз. Кадрові офіцери полку переважно розбіглись, решта прибула по мобілізації з резерву. Вони ще не обжились і не мають моральної добродружності, кожний сам по собі, єдине, що їх зближує — це гра в карти, яку я дуже не люблю і тобі не раджу нею захоплюватись"... Далі він продовжував: "Я сам також прибув з резерву. Мій батько був військовим лікарем, людиною правдивою, за що мав часті неприємності з начальством. Така вдача й у мене"...

"Після закінчення військової школи я був приданий молодшим офіцером стрілецького полку в Сибіру. Перші роки моєї служби я не звертав уваги на полкові порядки, але коли став поручником, почав цим цікавитись. Виявилось, що командир полку надто вільно поведився з полковими грішми, маючи до того різні комбінації з доставщиками продуктів на харчування для вояків. На одних офіцерських зборах я підніс питання про скарги вояків на погане харчування, до чого й молодші офіцери як безпосередні начальники "нижчих чинів" не можуть бути байдужими. Постановка цього питання на обговорення зборів викликала рішуче заперечення головуючого на зборах помічника командира полку. Це мене дуже обурило. Суперечка скінчилась тим, що я назвав командира полку сатрапом. По вимогах "офіцерської честі" командир полку за образу мав викликати мене на "дуель", але він користаючи тим, що дуелі були забо-

ронені, подав рапорт вищому начальству про мою занадто велику недисциплінованість. Мене звільнили до резерву без права вступу в який небудь інший полк“...

“Тоді я закінчив землемірні курси і працював як землемір та геодезист в сибірській тайзі сім років поки не вибухла ця війна. Подобалась мені мандрівка в тайзі “Язвія її бери!” А тут я відчуваю себе самотнім. Командир полку “педагог”. Він убиває всякий прояв ініціативи та героїзму. Офіцери нерішучі і тримаються навіть безглузких наказів як сліпий стіни. Словом, можна багато говорити, але ліпше слухати. Давай краще — вип’ємо!“

Затримались ми в тому селі майже місяць. Було одержано ще два, чи три поповнення. Після цього вся дивізія була зібрана на генеральний огляд в рівнині в 10 км на північ від нашого села. Огляд робив командуючий 8-ою армією генерал Брусилов. Він прийняв потім парад з “церемонійним маршем” і залишився задоволений виглядом вояків полку. Я тоді перший і останній раз пройшов на чолі своєї 14-ої роти з оголеною шаблею. Через пару днів прибув до полку з Іркутської школи підпоручник Попов, який був призначений командиром роти, а мене перевели до 16-ої роти, якою командував поручник з кадрових офіцерів Лебедев.

В кінці грудня 1914 року нашому полку наказали перейти на південний схід кілометрів на 30 до одного українського села, мешканці якого називали себе лемками. Назву цього села я забув. Мене з Лебедевим примістили в хаті одного заможного господаря, син якого був учителем. Про нього мені сказав Федоренко, який швидко орієнтувався в нових обставинах.

— Скажіть, будьте ласкаві, де ваш син? — запитав я по-українському у господині, яка, почувши, що я говорю по-українському, з більшим довір’ям поставилась до мене й розповіла про свою біду.

“Через місяць після того як ваше військо зайняло наше село й відійшло далі під Бескид, приїхало до нас двох москалів, немов якісь жандари, з ними був ще

один русин. Вони зробили у нас обшук і забрали українські книжки, потім пішли до школи і там зробили ревізію шкільної бібліотеки, українські книжки забрали, а польські й німецькі залишили. Коли син запитав їх, чому вони забирають лише українські книжки, йому гостро відповіли, що ніякої України немає, а українські книжки — це німецька видумка, щоб відділити руський нарід у Галичині від Росії. Коли син почав з ними сперечатись, що це не є жодна німецька видумка, вони взяли його також з собою і відвезли невідомо куди“.

— Як же вони довідались, що у вас були українські книжки?

”Не знаю. Може то їм наш пан-отець сказав, бо він всі надії покладав на москалів та говорив, що вони наші брати і визволять нас від польських утисків, а син сперечався з ним і доказував, що буде гірше як вони прийдуть. І дійсно поляків вони не чіпають, а у мене й сина забрали. Боже, що то воно буде? — закінчила розповідь бідна жінка.

— Війна війною. Вона мало приносить добра простим людям. Не журіться! Ваш син буде живий, лише не відомо, коли повернеться. Може тоді й Україна буде вільною.

Тут я пригадав, з якою вірою Король пересвідчував мене, що постане Україна. Його передбачення справдились. Україна постала, лише волі не осягла.

В цьому селі простояли ми пару тижнів. Відсвяткували Різдво та зустріли Новий Рік, що тоді відзначався 14 січня по н/ст. Була там дерев'яна греко-католицька церква, в якій наш полковий священик пару разів відправляв православну Службу Божу. Полковий хор співав в церкві дуже гарно, що місцевим селянам подобалось. Це була свого роду пропаганда за перехід на православ'є.

Різдвяні свята пройшли якось непомітно, до того ж і випити порядно не було чого. Навіть мій Федоренко не міг щось доброго дістати, бо від міста ми були далеко, а у сільських жидів вже нічого не залишилось. З Большаковим я бачився лише пару

разів. Він з нетерпінням чекав щодня наказу про вирушення на передову позицію, що була в двадцяти кілометрах. Тому настрої не був святочний.

В командування полком вступив полковник Мустяц, георгієвський герой з російсько-японської війни. Він дійсно був сміливим. Пізніше я сам бачив його як він зі зв'язковими вояками особисто обходив передові лінії позиції, чого звичайно інші командири полків не робили. Полковник Григорович дістав якесь вище призначення. З цієї нагоди Большаков глузував: "Наш педагог робить кар'єру далі від передових позицій, але Георгія дістане скоріше від Мустяца".

Мій командир роти почував себе наче б то хворим, більше лежав і навіть випивкою та грою в карти не цікавився. Тимчасом в околицях села провадились полеві тактичні зайняття, якими я керував. Пару разів приїздила зі штабу дивізії, властиво з дивізійного шпиталю одна поважна сестра-жалібниця. Приїздила вона в костюмі амазонки в супроводі ад'ютанта штабу. Була вона якоюсь поміщицею з Басарабщини й доводилась ріднею Лебедеву. Злі язики говорили, що вона любила всякі пригоди. Обдарувала вона й мене своїми поглядами, але я не відважувався фліртувати з такою значною птахою.

Дні проходили досить нудно, а тому майже всі зраділи, особливо офіцери, отримавши наказ вирушити на передову позицію. Тоді розпочався після деякої перерви і перегруповання військових частин 8-ої армії загальний наступ через Карпати до тодішньої Угорщини, до якої належала Закарпатська Україна та Словаччина. Була це так звана "Карпатська операція" під керуванням генерала Брусилова, що по трьох місяцях не принесла очікуваного успіху. Наша 14-та дивізія повела наступ на відтинку між Дуклянським і Лупківським просмиками. Вирушили ми досить рано і по обіді підійшли до села Волковиї, що було зайняте мадярами. Взяти його було наказано 4 батальйонами. Мадярів було там небагато і вони були з боєм вибиті, в чому й я приймав участь. В моїй роті було двоє вбитих та кілька ранених, в інших ротах втрати були

більші. Рівнож значні втрати мали і мадяри, а десяток їх ми взяли в полон.

Взявши село, ми просунулись на пару кілометрів вперед на досить високий пагорок, де вже за темна окопались і залишились там на ніч. Для мене з Лебедевим була зроблена проста криївка, до якої принесли з села солому. Звечора падав густо сніг, а вночі мороз збільшився до -15° .

Лебедев, обійшовши свій відтинок позиції, зробив вказівки, де викопати тимчасові рови та розставити пости, заліз до криївки, де ліг і не вставав до ранку. Наші джури принесли нам вечерю і відійшли вниз до села. Я наказав своєму Федоренкові приносити мені їжу та гарячий чай лише затемна ввечері та вранці, а вдень на позиції не показуватись. Після вечері я також ліг, але хоч і був зморений, довго не спав, мерзли ноги. Я вилазив та ходив перевіряти вартових на постах. Потім знову засинав на короткий час і виходив, щоб рухом трохи зігрітись. Десь перед світанком мені приснилось, що я по білому снігу все йшов вперед, вийшов на якусь засніжену гору, а там мене оточили австрійці та взяли в полон. Про цей дивний сон я відразу оповів Лебедеву.

“Мабуть, будете мати сьогодні щастя. Як би я хотів, щоб цей сон здійснився наді мною!” — зауважив Лебедев.

— А у мене немає жодного бажання потрапити в полон. Я про це навіть і не думав, бо ще не знаю, що то є війна.

“І не потрібно багато знати. Ви вже бачили, що австрійська артилерія “лупить” без перестанку, а у нашої вже нема набоїв, тому то вона лише “пукне” й перестає. Наша піхота також мусить ошаджувати набої. Брати ці гори по суворовському лише з багнетом — це гнати людей на убій”, мудро відповів поручник. Він був кадровим офіцером полку, приймав участь в боях з самого початку, тому йому такий спосіб війни з великими жертвами був не по душі.

Ще затемна наші джури принесли нам сніданок. Мій Федоренко був якийсь замислений та сумний.

— Чого це ти повісив ніс, ніби поховав когось рідного? — запитав я його.

“Щось мені не весело. Відчуваю я, що вас, ваше благородіє, більше вже не побачу”, відповів мій вірний джура.

— От таке видумав! Побачиш ти мене вечером, а вдень не показуйся. Нічого поганого мені не станеться.

“Може чогось поганого не буде, але з вами щось трапиться, чує моє серце”. На це Лебедев порадив: “Балачки — балачками, а діло-ділом! Дайте йому на всякий випадок адресу вашої мами”.

7.

Коли джури відійшли, прийшов до нас капітан, командир батальйону. Він поінформував нас, що розвідка виявила відхід ворога кілометрів три на більш вигідні височинні позиції на полонинах і що у полковника Мустяца є бажання продовжувати наступ без підтримки артилерії, яка чекає на одержання набоїв, але зі штабу дивізії ще немає наказу про наступ.

Через годину той наказ прийшов. Власне не був наказ в дійсному розумінні слова. Особливої потреби давати такий наказ не було. Головні місця прориву австрійського фронту, щоб увійти до угорської рівнини, були визначені через Ужокський, Лупківський та Дуклянський просмики з взаємним діянням всіх родів війська. Брати ж одночасно височини між цими просмиками не було потреби, бо ворог сам без бою відійшов би, щоб не бути оточеним. Командував 14-ою дивізією не дуже дотепний генерал-майор Глинський. Він запитав по телефону полковника Мустяца:

“Що робить Волинський полк?”

На то Мустяц зі своерідним розумінням геройської чести командира відповів: “Волинський полк перейшов у наступ”.

Відразу він наказав своєму полку розпочати наступ без порозуміння з сусіднім 51 Литовським полком 13-ої дивізії, що був у нас на правому крилі.

Рух вперед був дуже тяжкий: Треба було постійно підноситись вгору в смерековому лісі, де снігу було

майже у метр. Пару разів доводилось переходити улоговини, сходячи вниз, щоб знову підвестись ще вище. Тих 3 чи 4 км були такі тяжкі для руху, що здались мені більше двадцяти. Нарешті ми дістались до гірського пасма, на якому була полонина. На ній мадяри зайняли вигідні позиції, які нам треба б було взяти відкритим наскоком, без гарматної підготовки. Наш зв'язок з Литовським полком увірвався, бо він залишився на місці й участі в наступі не приймав. Нам тоді треба було відійти назад на більш вигідні позиції, або взяти з боєм ворожі. Три батальйони полку пішли в атаку без підтримки не лише гарматним, навіть кулеметним вогнем і зайняли ворожі позиції, взявши при цьому в полон кілька десятків мадяр, але стративши при цьому кілька сот своїх вояків.

4-ий батальйон також приймав участь в цій атаці. В ньому 16-та рота була в резерві. Коли на полонині провадився кривавий бій, я з Лебедевим та командиром батальйону сиділи в лісі, чекаючи дальшого розвитку подій. Ми примістились під однією скелею, що захищала нас від ворожого гарматного вогню. Коли на передовій позиції стрілянина майже стихла, командир батальйону дістав доповідь від поручника Большакова про зайняття з боєм висоти. Він взяв в полон півтора десятка мадярів, але мав дуже великі втрати і прохав допомоги, щоб утримати зайняту позицію та оборонити її від контратаки ворога. Капітан прочитав нам доповідь Большакова, а потім звернувся до Лебедева:

“Що ж доведеться вам з ротою допомогти йому”.

— Знаєте, пане капітане, я так зморений, що не в стані рухатись далі. Дозвольте, щоб прапорщик Прохода взяв півроти і пішов в розпорядження Большакова, а півроти ми все таки залишимо тут у резерві.

“Добре”! — погодився капітан. “Прапорщик Прохода, візьміть дві чоти і з Богом вперед! — Лише зорієнтуйтесь на місці, де потрібна та допомога і виявіть власну ініціативу”.

Іти треба було під гору метрів триста, але в глибокому снігу вони здавались за кілометри. Вояки вголос нарікали:

"І на біса здались нам ці гори? Хіба у нас нашої землі мало?"

— Мовчати! Не ваше діло міркувати. Рухайтесь за мною! — командував я, йдучи попереду. "Бунчужний, слідкуйте за всіма, щоб ніхто не відставав!"

Коли я довів людей на край ліса до полонини, то мусів зорієнтуватись, в якому напрямку треба їх вести. Тоді я залишив їх внизу під командою бунчужного тимчасово лежати аж до мого наказу, а сам пішов на височину, що була переді мною. Був то відтинок, який зайняла 15-та рота, а наліво були відділи 2 і 3 батальйонів на верховині полонини. Там я побачив як полковник Мустяц обходив передову позицію зі своїми зв'язковими без огляду на гарматний і рушничний вогонь. Я запитав командира 15 роти, де власне потрібна допомога, про яку просить Большаков. Він указав мені на сусіднє підвищення на полонині, метрів за триста, яке зайняли 13 і 14 роти, а ще далі за ними полонинні височини, зайняті ворогом, який кулеметним і рушничним вогнем збоку обстрілював наші позиції, а до того ж і ворожі гармати пристрілялись до нас.

Тоді я зійшов вниз, сказав бунчужному, яке положення на передовій лінії, наказав йому чекати мого розпорядження, а сам майже поліз вправо по длибкому снігу на височину, зайняту 13 і 14 ротами. На схилі її лежало до трьох сот наших вояків, убитих і ранених, а почасти тих, що вдавали себе вбитими і заховались під снігом. Височину весь час обстрілювали рушничним вогнем справа, що був спрямований переважно на мене, бо іншого руху ані на височині, ані на схилі не було помітно. Кулі свистіли довкруги мене та відбивались в снігу "рикошетом" перед мною. Коли я вийшов на самий верх, то зауважив стрілецький рів, з якого Большаков гукнув:

“Ти що, язвія тя бері! Йдеш як на параді, не зігнувшись. Стрибай скорше в рів! Не бачиш, що тебе хотять розстріляти?”

Я скочив до рову й побачив там, крім Большакова та підпоручника Попова лише три десятка вояків. В одному кутку сиділи проти себе й жалібно ревіли наш вояк, ранений в живіт і маляр, проколотий багнетом, також у живіт. Їх ревіння було нестерпне.

“Та замовчіть;” — гукнув на них Большаков, “а то я вас сам пристрелю!”

— Де ж твої люди, Борисе? — запитав я Большакова. — Оцих два десятка, це хіба все? Чи може ще десь є?

“І то це не всі мої, частина їх Попова. Бій був дуже кривавий. Я втратив майже всю роту, а потім як старший, підпорядкував собі роту Попова й все таки взяв цю клятву височінь. Маляри оборонялись як леви, бо їх було тут не багато. Ти бачив моїх полонених? А от у нас втрати більше трьох сот. Ти чого ж лише сам сюди приліз як якийсь турист? Де твої люди?” — накинувся він на мене.

— Я прийшов довідатись, де потрібна тобі допомога. Не міг же я по дурному тягти за собою людей під ворожим вогнем, не зорієнтувавшись в обставинах. Собою я можу ризикувати, але людьми — ні.

“Давай сюди твоїх людей, бо бачиш, нас тут мало. Маляри це зауважили й виб'ють нас звідси. Даремні будуть всі наші жертви”.

— Що даремні — то це факт. Що діється у тебе спереду з цього рову, не видно, а зправа видно, що маляри заходять нам взад і нас оточують.

“Ти давай сюди своїх людей. Будемо тут оборонятись. Командирові батальйону я послав доповідь, щоб протидівав ворожому обходові, бо зв'язку з Литовським полком у нас немає”.

— Я так зморений, що не всилі тепер сам зійти вниз і привести сюди своїх залишених внизу людей. Дай якогось моторного, хай віднесе мій наказ бунчужному, щоб привів мою півроту. В ній є сотня вояків,

може вдасться нам затримати цю височину, поки надійдуть литовці.

"Добре, пиши свій наказ!"

Не встиг ще післанець з моїм розпорядженням зійти з гори, як несподівано в двадцяти кроках перед нами з'явилося біля сотні мадярів з багнетами на перевіс і з криком "гура!" Рів був на північному схилі, тому нам не було видно, що робиться перед нами на південному. З цього скористали мадяри і непомітно підійшли до зайнятого нами стрілецького рову.

Від такої несподіванки наші вояки піднесли руки вгору. Я з японського легкого карабіна, а Попов з нагана намірились стріляти, але Большаков, що був між нами, лівою рукою по карабін, а правою по нагану відразу збив їх униз, а потім крикнув мені:

"Ти що, здурів? Не бачиш скільки їх, а наші піднесли руки догори. Хочеш, щоб тим ножем тобі живіт розпороли?"

Багнети мадярських вояків мали вигляд довгих ножів. Настромлені на рушниці, вони робили особливо неприємне враження. Видно було, що мадярам дали перед цим добре випити рому, бо були вони в надто підвищеному настрої й озвіріло кричали. Вони накинулись на мене, бо я не підніс руки вгору і тримав опущеним вниз карабін. Якби не мадярський офіцер, який зауважив, що я також офіцер, не відігнав їх, то може вони дійсно розпороли б мені живіт.

ПЕРЕБУВАННЯ В ПОЛОНІ

8.

Коли підскочив мадярський лейтенант, я віддав йому карабін та шаблю, а до того він попросив мою офіцерську кокарду, що я мав на шапці. Це був, так мовити, його трофей. Стрільянина по нас з правого боку припинилась. Ми вилізли з рову і відразу перейшли на південний схил полонини, за якою вліво вниз побачили невеличке гірське село. Нас вивели разом з

трьома десятками наших вояків на дорогу, що вела з полонини до села. Коли ми підходили до нього, мадяри, що були на височині, відкрили по нас рушничну стрілянину. Чому вони це зробили, не відомо. Можливо, що вони з п'яних очей вважали нас зайшовшими їм взад. Большаков відразу потяг мене за якусь невеличку будівлю, а Попова, який продовжував йти по дорозі, вони ранили в обидві ноги і він упав. Був ранений один мадяр з конвою і два наших вояки. Тоді конвоїри піднесли галас і стрілянина припинилась. Почуття бути розстріляним після полонення було мізерним.

В селі нас, мене з Большаковим, примістили в селянській хаті. Прийшов якийсь мадярський капітан і почав розпитувати про розташування наших частин. Я трохи розумів німецьку мову і заявив йому, що ми як офіцери, відповіді на подібні запитання не можемо дати. Тоді він сказав, що всерівно довідається від наших вояків, а нас відішле до штабу дивізії.

Через пару годин під'їхав до хати військовий віз, на який нас посадили. Спереду сидів вояк-візник з рушницею, а позаду "фельдфебель", що конвоював нас. Їхали ми кілька годин в східньому напрямку, як видно, недалеко від лінії фронту, бо зліва була чутна стрілянина, що чим далі ставала тихіше. Большаков потихенько запитав мене, чи не зробити нам спробу втікти, обеззброївши конвоїра. Він схопив би фельдфебеля, а я візника. На це я пошепки відповів:

— "Нічого з цього не вийде, дорогий Борисе! Попали ми як муха в окріп. Коли б нам пощастило обеззброїти двох здорових мадярів, може й ліквідувати їх, то вночі в горах по глибокому снігу, не знаючи місцевости, дістатись до наших безнадійна справа. Облиш про це думати!"

Другого дня привезли нас правдоподібно до Гуменного. Було це якесь місто, назвою якого я тоді не цікавився, а якщо чув, то не запам'ятав. Умістили нас в кімнаті та поставили ззовні при дверях вартового. Час від часу двері відчинялись. Все хтось приходив подивитись на російських офіцерів. Це страшенно

дратувало Большакова і він кричав по-французькому: "Ферме ля порт!" Я не мав грошей, бо всі віддав Федоренкові, а у Большакова було пару десятків рублів. Він був в дуже пригніченому настрої, бо, замість відзначення за своє геройство, попав у полон і поклав даремно чотири сотні людей. Лаяв самого себе й проклинав начальство за невдало підготовлений наступ, коли всі зусилля рядових командирів і вояків зводяться на нівець. Він попросив купити пляшку коньяку, щоб випити згоря. Коньяк був доброї якості, але від нього веселіше не стало.

Перед обідом зайшов до нас старший лейтенант і попросив нас йти з ним в штаб дивізії для розмови з якимсь полковником. Той прийняв нас дуже чемно і почав через перекладача розмову про приватні справи: як себе відчуваємо, чи відпочили трохи після вчорашнього бою та нічної мандрівки на звичайному возі, а далі зазначив, що своїм наступом ми спричинили їм досить значні втрати, але самі мали напевно ще більші, а до того ще в полон потрапили. Потім він досить обережно запитав, чому це не чути нашої артилерії й яке становище в наших частинах. На це Большаков з обуренням попросив подібних питань не ставити, бо наша офіцерська честь не дозволяє на них відповідати. Полковник попросив вибачення та запросив нас на обід до їхнього офіцерського касина. Для цієї дивізії ми були перші полонені офіцери, а тому з нами поведились дуже чемно. В час обіду нас обсіли молодші офіцери, серед яких один навіть говорив по-українському.

Вони намагались напоїти нас усіх румом, а коли Большаков заявив, що не любить пити рум, бо від нього смердить блощицями, принесли коньяку та доброго токайського вина. Відгадуючи їх намір, Большаков наперед заявив, що ми можемо говорити про все, лише не про пляни нашого командування, а пити ми вміємо.

Після обіду ми знову повернулись до кімнати, в якій перед тим сиділи. Там ми пробули дві доби. Большакова це дуже злостило, якого дідька вони нас

тримають і почав вже плянувати втечу. До його плянів я відносився скептично, а це його ще більше злостило. Нарешті прийшов до нас один лейтенант з фельдфебелем і попросив йти за ним. Речей ми не мали жодних, тому збори були короткі, одягли ми свої шинелі та й пішли.

Прийшли ми на двірць, де в стороні стояв вагон, до якого нас повели. В ньому вже сиділо до двадцяти полонених російських офіцерів, переважно піших частин. Був між ними й кіннотчик. Очевидно Брусилівський наступ без відповідних технічних засобів не на всіх ділянках фронту був вдалий. Всі вони лаяли своїх командирів за недотепні накази, але взагалі були переконані, що російська зброя переможе, лише їм не пощастило.

В коридорі вагона стояло кілька вартових. Ми були розміщені по чотири в кожному відділі. Супроводив нас австрійський капітан з лейтенантом. Коли ми приїхали до Відня, він повів нас до двірцевого ресторану, де нам подали обід. На прохання деяких офіцерів, що мали гроші, капітан дозволив замовити, крім пива, чогось міцнішого. Цим скористався один прапорщик кіннотчик, який маючи значну суму грошей, назвав себе князем Ахтирським і вирішив показати німцям широку російську натуру. Було випито досить. Випив звичайно й австрійський капітан. Настрій створився надто веселий, але коли почали пити шампанське, з'явився австрійський полковник-комендант станції. Почулась команда "Ахтунг!" (позір!). Капітан почав рапортувати, що полонені російські офіцери обідають. Не обідають, але "шампанірен", крикнув полковник. Він зробив зауваження капітанові за дозвіл на це. Тоді капітан доповів, що він зробив це на прохання князя Ахтирського, якого й представив полковникові. Почувши слово "фюрст", комендант відразу перемінив тон і попрохав у Ахтирського вибачення, але зазначив, що в правилах про утримання і поведження з полоненими офіцерами така гостина не передбачена, а тому треба припинити її. Ми відразу відійшли до свого вагону.

В дійсності Ахтирський не був Ахтирським, а тим більше князем. Він був харківським адвокатом, прапорщиком резерву і по мобілізації приділений до Ахтирського кінного полку. Він добре володів німецькою мовою, а тому міг німцям, як говорили росіяни, "пустити пиль в глаза". Особливого бажання полягти в бою за перемогу російської зброї у нього не було, а тому він, маючи досить грошей, при першій нагоді дістався в полон. Спочатку він зірвав по одній зірці на своїх наплечниках, що були відзнакою прапорщика і залишив їх з одним лише "просвітом", що відповідало званню капітана або ротмістра кінноти.

Більшість офіцерів були з піших і стрілецьких частин, які не знали офіцерів кіннотчиків, а тому він легко міг видати себе за ротмістра, а коли він далі зорієнтувався в обставинах, то назвав себе ще й князем, знаючи, яку шану мають німці перед цим титулом. Він дійсно вмів задавати тон як справжній аристократ, але в своїй авантюристичності втратив почуття міри. Вліті 1916 року виявилось, що він князем ніколи не був. Приводом до цього було те, що він, перебуваючи в невеликому таборі-санаторії для полонених штаб-офіцерів у Райхенберзі (Леберці), нав'язав через одну медсестру стосунки з великим табором полонених солдатів та підбурив їх на якесь нерозважне повстання. Скінчилось тим, що кількох вояків судили й розстріляли, а Ахтирському, якому вдалось почасти викрутитись, дали рік в'язниці. Того літа робила від Міжнародного Червоного Хреста інспекційну подорож по таборах полонених якась дійсно російська княгиня. Німецька адміністрація оповіла їй про вчинок князя Ахтирського. Вона здивувалась, почувши таке прізвище й сказала, що такого вона не знає. Коли їй дали можливість з ним побачитись, виявилось його самозванство.

9.

З Відня нас привезли до колишньої фортеці Іозефштадт (Йозефів) в Чехах. Там був невеликий табір для сотні полонених офіцерів в будинку колишнього військового управління. Нас розмістили в кімнатах по

2-3 особи на двох поверхах з вільним рухом по всьому будинку та з виходом на подвір'я для прохідки. Лише на вулицю без конвою не можна було виходити. Також заборонялось розмовляти з вікон через вулицю з мешканцями сусідніх домів.

Полоненим обер-офіцерам було визначено на утримання по 120 корон місячно, з яких 90 корон утримувалось на харчування, а 30 корон видавалось на руки на кишенькові видатки та підтримання в належному порядку одягу та білизни. Штаб-офіцери діставали на 30 корон більше. Видавали гроші кожної декади по 10 корон. Було того мало, але хто не програвав їх в карти, то на задоволення своїх скромних потреб якось вистачало.

Пробув я в Йозефові щось днів 10, а потім мене й ще біля 20 офіцерів, переважно старших рангів, перевели до Ліберця в Північних Чехах. Був в тому числі й Ахтирський. Там примістили нас у великому чотириповерховому будинку якоїсь санаторії за містом під горою з сосновим лісом. Будинок був огорожений колючим дротом так, що ми могли прогулюватись довкола нього. За дротяною огорожею були вартові, обов'язком яких було пильнувати, щоб ми не переговорювались з цивільними людьми, що ходили на прохід до лісу. Поблизу був ресторан, з якого ми діставали сніданки, обіди й вечері. Але давали того так мало, що я постійно був голодний...

Пробув я в Ліберці місяця півтора. А потім мене й ще біля 30 офіцерів, переважно прапорщиків перевезли до Брюксу (Мосту) в північно-західніх Чехах до побудованого спеціально для полонених офіцерів за містом табору, що складався з десяти бараків. В кожному з цих бараків могло приміститись 25 душ в кімнатах по одному, по два й по три. Я був в одній кімнаті з прапорщиком Володимиром Вдовиченком, студентом старшого курсу Київської політехніки та прапорщиком Рудольфом Бендліним, українським німцем, який був у нас за перекладача в зносинах з німецькою адміністрацією.

В таборі була влаштована наша кухня з кухарем

та обслугою з полонених вояків. Кухня була при одному з бараків, в якому були також їдальня, клуб і читальня. Крім того було приділено ще десяток вояків для господарських праць в таборі. Тут харчування було ліпше. Ми діставали за наші гроші більше продуктів безпосередньо з інтендантських складів, з яких приготувались простіші страви, але по нашому смаку і в більшій кількості. Чорного хліба ми діставали по 300 грамів. Було то замало, але ми до того призвичаїлись, хоч він був основою нашого харчування.

Комендантом табору з австрійської адміністрації був один старий капітан, напів-інвалід дуже нервовий, але Бендлін умів з ним обходитись. Від нас старшим для переговорів з комендантом був спочатку Вдовиченко, а потім, коли зі слідуною групою полонених прибув один капітан, він репрезентував наше товариство.

Весна 1915 року була теплою. Простору в таборі для руху було досить, а тому нас не дуже пригнічувало наше становище. Ми з цікавістю слідували по німецьких часописах за ходом боєвих подій. Спочатку ми тішились чутками про можливість сепаратного миру між Росією та Австро-Угорщиною, але, коли під німецьким контр-наступом російської армії були примушені залишити Галичину, надії на скорий мир вже нас не радували. Кількість полонених офіцерів збільшилась так, що з 10 бараків 8 були заповнені. З однією партією полонених прибуло два прапорщики з мого Волинського полку, які оповіли про великі втрати, що постійно цей полк мав і навіть полковник Мустяц був вбитий в одному з боїв...

Мій співмешканець Вдовиченко дуже любив грати в карти. Газардових грачів в "дев'ятку" спочатку в таборі не було, тому грали переважно в преферанс з малою ставкою. Від Вдовиченка я пізнав всю теорію цієї гри й удосконалився в ній так, що майже не програвав.

Деякі переважно кадрових офіцерів, в тому числі й Бендлін вирішили втікти з табору. З цією

метою з одного бараку, що не був ще зайнятий, був зроблений підкоп попід загороду з колючого дроту до поля з житом, що було відразу за табором. Все було приготовлено, бракував лише цивільний одяг, який треба було втікачам дістати. Коли для чотирьох душ сякий-такий одяг був здобутий, австрійці випадково відкрили той підкоп і наказали засипати. Хто його робив, не було виявлено. Тоді вони вирішили втікти в час прогульки.

Нас водили на прогульки групами по 25-30 душ полевими дорогами і через ліс під проводом австрійського лейтенанта, що брав для конвоювання пару вояків та фельдфебеля. Лейтенант звичайно йшов спереду, а фельдфебель позаду. В одну з таких груп включилось четверо бажаючих утікати. Під своєю військовою уніформою вони мали цивільний одяг. Було умовлено попросити лейтенанта, щоб він провів по дорозі через ліс. В лісі зробили метушню й дали можливість утікати чотирьом, серед яких був і Бендлін. Це їм вдалось. Метушня була влаштована так добре, що конвоїри не зауважили зникнення чотирьох осіб. Але, коли вийшли з лісу, лейтенант виявив, що їх бракує. Втікачам не вдалось далеко відійти. За ними послали погоню. За 6 годин їх привели назад до табору. Втікачів посадили на місяць до в'язниці, а тих, що були на прогульці, а також, що мешкали в одних кімнатах з утікачами, послали до так званої "тюрми семісот" у фортеці Терезієнштадт (Терезін) в Чехах. В час другої світової війни німці мали там табір смерті.

В цьому таборі фактично перебувало у великих казематах з луковатими стелями біля 500 полонених офіцерів та три десятки обслуги з полонених вояків. Перед війною це були касарні якогось карного австрійського батальйону. Під стіною фортеці півколом були в два поверхи великі каземати зі загратованими вікнами, що виходили до рову перед фортечною стіною, а зі сторони подвір'я був спільний на всю довжину в горішньому поверсі коридор з входами до кожного каземату, яких було до півсотні. В кожному казематі було від 10 до 15 дерев'яних ліжок, звичайні довгі

столи та лавки. В долішньому поверсі при землі були помешкання для кухні, їдальні, клубу, театру, руханково-спортової залі, комор, а також для обслуги. Подвір'я було відгороджене від міста високою п'яти-метровою стіною.

Посилали в цей табір переважно тих полонених офіцерів, які в чомусь провинились перед австрійською адміністрацією. Потрапив туди й я з Вдовиченком, бо ми мешкали разом з утікачем Бендліним. Тут я зустрів свого приятеля Бориса Большакова, який цілком занепавав, бо почав пити денатурований спирт, що набували в місті для машинок на варення. Він жив лише своєю "ідеєю-фікс" — утечі з табору. По ночах він в товаристві десятка інших офіцерів робили підкоп з одного порожнього нижнього каземату аж під стіну фортеці. Майже тримісячна тяжка праця, коли викопану землю доводилось виносити в кишенях і десь ховати, навіть до власних солом'яних матраців, на яких самі спали, скінчилась невдачею. Між стіною і будинком казематів вздовж рову постійно ходили вартові. Один з них на тому підкопі провалився. Комендатура тоді запровадила більш пильний догляд за казематами долішнього поверху. На загальній перевірці було оголошено, що, коли винуваті в копанні підкопу добровільно не зголосяться, буде покараний весь табір заборонаю виходити на прогульки, на які щодня виходило по 40 душ. Тоді Большаков та п'ять інших офіцерів зголосились і дістали по одному місяцеві ув'язнення в тюрмі.

Табір Терезін з його довгими луковатими казематами з товстими мурованими стінами й загратованими вікнами та звичайними касарнянськими ліжками з солом'яними матрацами зробив на нас гнітюче враження так ніби ми попали до чогось проміжного між примітивно урядженою касарнею та в'язницею. Мене з Вдовиченком примістили до меншого каземату на 10 душ, до якого ми входили з загального коридора через більший перехідний каземат, де містилось 15 прапорщиків.

Тут Вдовиченко відразу заприятелював з підпоручником Кольчевським з Києва та прапорщиком Потьом-

киним з Минська, якого ми жартома називали князем, бо він зі своїми рижими вусами намагався наподоблювати колишнього Потьомкіна Таврійського. Щоб поліпшити настрій, як лише ми трохи огляділись, була організована преферансова "пулька". Ми четверо були постійними партнерами гри в преферанс від ранку до пізнього вечора, доки не приходив вартувий австрієць і не говорив: "Прошу гасити світло та спати!" Іноді когось з нас заміняв білорус Пикульський, або москвич Кузнецов, який любив приговорювати: "Граєш як заяць на бандурі". Грали ми тижнями аж до одуріння, але лише в преферанс. Було в казематі двоє братів Кулікових з уральських купців, колишніх старовірів. Ті в карти самі не грали, лише годинами могли дивитись на гру інших. Решта наших співмешканців давали перевагу грі в "дев'ятку", або в 21, чи в стукалку, програваючи тих 10 корон, що одержували щодаки на кишенькові видатки.

Через пару місяців все те мені остогидло. Я почав шукати більш доцільного способу своєї чинности.

10.

Потрохи я познайомився ближче з мешканцями першого каземату, через який ми проходили. З одним з них прапорщиком Костем Курилом, скромним невеликого росту типовим українцем, що нагадував мого приятеля Федора Короля з Литовського полку, я подружив. Спочатку я лише проходом, крім поздоровлення, обмінювався парою слів. Він відрізнявся від інших тим, що переважно був зайнятий читанням якоїсь книжки і картами зовсім не цікавився. В той час видавався в таборі розмножуваний на шапірографі російський часопис "На чужбині" та існував "Кружок членів Русской библиотеки", який діставав книжки через "Червоний Хрест". Тому побачити когось за читанням книжки або часопису, переважно німецького, не було чимсь особливим.

Біля ліжка Костя Курила стояла звичайна скриня, або як її називали "сундук". У полонених не було стільки речей, щоб для них потрібно було мати скри-

ню. Досить для цього було мати невеликий куфер. Тому мене зацікавило, що за майно може мати Курило в його скрині. Було це вже в жовтні. Проходячи, як звичайно, повз його постелі, на якій він сидів з книжкою, я запитав: — "Я бачу, що ви все зайняті читанням. Скажіть, будь ласка, де ви берете книжки?"

"Я маю їх ось тут в скрині", — відповів Курило.

— Ви маєте в скрині книжки! Що ж то за книжки й де ви дістали їх?

"Це українські книжки, які я виписав з Відня за мої збереження".

— Що ж то за книжки й як вони потрапили до Відня,

"Це переважно твори українських клясиків, починаючи з творів Івана Котляревського, Кобзар Шевченка, історія України та інші. Може ви чули про такі. У Відні є багато українців, які там постійно живуть і працюють. Також молодь з Галичини та Буковини студіює на високих німецьких школах. Там мається українська книгарня й українське видавництво".

Для мене це було надзвичайним відкриттям. Тут я знову пригадав мої суперечки з Федором Королем та його віру в те, що не вдалось російському самодержавству задушити все українське й що воно існує поза межами українських земель. Курило дав мені Шевченкового "Кобзаря", в якому найбільш глибоке враження зробило на мене "Посланіє". Далі з захопленням прочитав я твори Марка Вовчка. Спочатку фонетичний правопис справляв мені деякі труднощі в читанні, але скоро я освоївся з ним. В моїй пам'яті воскресали забуті українські слова та вирази й легко засвоювались нові літературні.

Національне освідомлення захопило мене цілком. За пару тижнів я пізнав ще кількох українців, які приходили до Курила позичати книжки. Тоді я подав думку заснувати гурток читачів української літератури для спільного набуття нових книжок.

Зібралось нас більш-менш свідомих українців з п'ятисот офіцерів Терезінського табору на початку лише 17 душ. Вирішили ми організувати "Кружок

членов Малорусской библиотеки". Ми виробили статут цього гуртка, який мав затвердити старший з полонених офіцерів полковник Гавронський. Він відповідав перед австрійською комендатурою за внутрішній порядок в житті табору. Його контролі підлягала чинність всіх гуртків.

Від ініціативної групи нашого українського гуртка уповноважили мене піти з проектом статуту до полковника Гавронського й прохати про його затвердження. Полковник мав окрему добре уряджену кімнату, що була одночасно його кабінетом. Прийняв він до нього. Прочитавши уважно "Устав Кружка членов Малорусской библиотеки", він деякий час подумав, також уважно подивився на мене, а потім запитав:

"Скажіть, будьте ласкаві, прапорщик Прохода, яку таку малоруську бібліотеку ви видумали? Хіба існує якась малоруська література така, наприклад, як польська? А якби, припустимо, така була, то звідки ви дістанете книжки для вашої бібліотеки?"

— Дозвольте доповісти, пане полковнику, що ми нічого нового не видумали. Малоруські товариства з їх бібліотеками, які в Галичині називаються "Просвітами", були у нас в деяких містах Малоросії після маніфесту 17 жовтня 1905 року. Українська література існує й виявляється в творах українських клясиків таких як Котляревський, Куліш, Марко Вовчок, Леся Українка, Панас Мирний, Борис Грінченко, Коцюбинський, не кажучи вже про найголовніших — Тараса Шевченка та Івана Франка, про яких ви, пане полковнику, мабуть, чули. А що до книжок, то ми їх вже маємо.

"А звідки ви їх дістали?"

— Ми виписали їх з української книгарні у Відні.

"Ах, ось що! Ви вже встигли зв'язатись з австрійцями! Знаєте, що це є? Це пахне сепаратизмом і мазепинством. Ви ще молода людина. Після закінчення війни вас напевно залишать на службі в російській армії. Киньте займатись якоюсь українською літературою!"

— І безупинно марнувати час в карточній грі аж до одуріння. Я вже й так від неї очманів.

“Не заперечуйте мені! Для читання є досить книжок в російській бібліотеці, статут якої я затвердив. Там мається відповідна література, що одержана легальним шляхом через Червоний Хрест. Можете працювати в російському драматичному гуртку, в редакційній колегії часопису “На чужбині”, в гуртку шахістів та мало ще яке зайняття ви можете найти, крім карточної гри”.

— Все це добре, пане полковнику, але мене найбільше цікавить те, що написано в моїй рідній мові, особливо тут на чужині.

“Знаєте що? З вашою рідною мовою ви можете докотитись до зради й потрапити на Сахалін. Чули ви про такий острів?”

— Знаю, пане полковнику, туди посилали революціонерів. Чув я, що там живуть мої земляки й навіть не погано.

“Так от що! Статута вашого я не затверджую. Коли ви свою бібліотеку не ліквідуєте, ви й ваші співники будуть записані на чорну дошку, а після повернення до своїх частин після закінчення війни вам доведеться відповідати за порушення дисципліни й присяги його величності нашому імператорові”.

— Дозвольте відійти, пане полковнику?

“Так, йдіть і **подумайте!**”

Коли я повернувся від полковника в невеликий каземат на 6 душ, де були приміщені українці з прапорщиком Кедринівським, вже старшою поважною людиною, то там чекали на вислід моїх відвідин члени гуртка. Особливо непримириму позицію до полковникових порад зайняв скромний Кость Курило.

Курило походив з родини збіднілих козаків Миргородського повіту, які на своїх маленьких хуторах власноручно обробляли землю, ставши цілковитими гречкосіями. Батько Костя мав двох синів і не хотів далі дробити господарство, а тому дав Костеві можливість учитись. Після закінчення студій в реальній школі він вступив до Петроградського лісового інституту,

але на третьому курсі його за революційну чинність і студентський страйк звільнили з інституту. Тоді він був покликаний для відбуття військової служби. Після звільнення з війська йому вдалось продовжити студії в Ново-Александрійському сільсько-господарському інституті в колишньому Царстві Польському (Пулави). Коли ж вибухла війна, його як прапорщика резерви мобілізували й послали на фронт, де він довго не затримався, бо потрапив до австрійського полону.

Маючи своє революційне минуле, Курило підтримував знайомство серед українських соціал-демократів і особливо добре знав Лева Юркевича найбільш діяльного й запального серед них. Знав він також і Андрія Жука, члена Президії Союзу Визволення України (СВУ), що постав в початку першої Світової війни у Львові, а після окупації його російським військом, перейшов до Відня. Про чинність СВУ Курило був поінформований, як рівнож довідався про Лева Юркевича. Той з Відня виїхав до Швейцарії і почав там видавати на власні кошти часопис "Боротьба" від імени українських соціал-демократів за кордоном. Політичні позиції Юркевича були цілком протилежні прямуманням СВУ.

Лев Юркевич намагався дійти до порозуміння з російськими більшовиками на чолі з Леніним та ганьбив чинність СВУ, доходячи до заперечення українських стремлінь для здобуття незалежності. Про діяльність Л. Юркевича я згадую в історичній частині моїх "Думок про Правду". Кость Курило зпочатку листувався з Юркевичем, але, коли останній у своїй неурівноваженості дійшов на сторінках "Боротьби" до національного самозаперечення, Курило написав йому про його цілком хибу й шкідливу для України позицію й про наш осуд його **чинности**.

Кость Курило погоджувався з політичною платформою СВУ, а тому на наших зборах висміював залякування полковника Гавронського, який був по національності поляком, але намагався вірно служити цареві та вороже ставився до українського відродження. Перемога Росії над Осередковими Державами була

сумнівною, через це не вдасться царському урядові приєднати західні українські землі. Тому немає потреби боятись якогось Сахаліну, бо в найгіршому випадку ми могли б залишитись в Галичині, наколи не постала б хоч би автономна Україна...

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ УСВІДОМЛЕННЯ

II.

Обговоривши всебічно справу, ми вирішили заснувати "Гурток членів Української Бібліотеки" самочинним порядком без затвердження нашої постанови старшим табору й самі підписали наш статут. Серед сотень перебуваючих у таборі українців підписало статут лише 12 осіб. Вони обрали Кедриновського головою гуртка, мене секретарем, а бібліотекарем став Курило. Членський внесок був три корони місячно. За ці гроші ми набували нові книжки, яких в 1917 році було більше 500.

Поступово впродовж півроку таборове громадянство стало вважати звичайним явищем, що поруч російської бібліотеки почала існувати українська, а гуртування "малоросів" перестало бути підозрілим. Поруч нас, українців, також створили свій гурток і поляки. Не знаю лише, чи мали вони свій статут і чи затвердив його їх земляк полковник Гавронський. Було лише чути як вони розмовляли між собою по-польському.

Були в таборі брати Калитенки з Києва, добрі співаки. Старший з них був диригентом ще до війни. Обидва вони вступили до нашого бібліотечного товариства. На наших зборах вони любили заспівати потихенько українських пісень. Їм були відомі твори Миколи Лисенка. Курило виписав з Відня збірник українських пісень, яким Калитенки дуже зацікавились і піддали думку про організацію "Малорусского хору", запросивши до нього аматорів співу українців, з яких переважно складався російський хор.

Поступово після кількох співанок наш хор настільки зріс, що ми змогли виступити з прилюдним концертом в таборі. Один великий каземат в долішньому поверсі був пристосований для залі театру зі сценою. Там виступав російський драматичний гурток та хор. Виступили й українці з концертом, що мав великий успіх. Його довелось повторити ще двічі, бо в залі могло поміститись лише дві сотні слухачів чи глядачів. Це зробило нас популярними. З нас вже не глузували як з групи "хахлів".

Був в таборі ще Костенко, колишній артист харківської "малорусской труппы". Він також приголосився до нашої бібліотеки та попросив виписати українські п'єси. Коли ми дістали їх, Костенко задумав організувати "Малорусскую драматическую труппу". Були серед нас молоді гарні хлопці з Полтавщини Хорошко та Горошко (це були їх дійсні прізвища). Вони надавались на виконання жіночих ролей. Костенко впродовж місяця наполегливими вправами досяг того, що вони виступали на сцені як справжні дівчата з жіночою ходою й рухами. Австрійські офіцери комендатури, що бували на наших виставах, щоб переконатись, що це дійсно хлопці, а не дівчата, проходили за куліси перевірити, чи не дісталася до табору якась дівчина. Знайшовся й добрий маляр для виготовлення декорацій. З дозволу комендатури був набутий належний реквізит, головне цивільне жіноче й мужеське вбрання.

Першою була поставлена комедія "Сватання на Гончарівці", що мала великий успіх. На бажання таборового громадянства довелось постановку її повторити. Далі великою популярністю користувались історичні п'єси такі, як "Степовий гість", "Невольник", а з побутових "Мартин Боруля", "Суєта". Була поставлена "Наталка Полтавка", а потім навіть і "Запорожець за Дунаєм". Тут довелось попрацювати, крім режисера Костенка, диригентові Калитенкові.

До нашого гуртка приєднався також фінляндець поручник Фабриціус, який жив в Україні і володів українською мовою. Його захоплювало все українське.

Він написав навіть історичну драму "Запорізький клад", що пройшла також з успіхом. Взагалі наші п'єси ставились по два, а часом по три рази. Тоді як російський драматичний гурток рідко коли ставив свої п'єси вдруге. Росіян це злостило, але вони втішали себе тим, що, мовляв, хахли майстрі танцювати, співати та грати комедії, а тому хай собі бавлять інших.

Та проте успіхи хору та драматичного гуртка впливали на національне усвідомлення українців з походження, що були переважаючою більшістю серед полонених офіцерів, хоч кількість тих, що одверто називали себе українцями, була лише півсотні. Навіть після березневої революції 1917 року більшість не хотіла порвати зв'язку з російською демократією, яка ставилась негативно до українського національного пробудження, вбачаючи в цьому порушення єдиного революційного фронту.

Малороси виявляли певну обережність, а поза цим стало відомим, що наша бібліотека має зв'язок з Президією СВУ у Відні, від якої діставала "Вістник СВУ" та інші видання. Це багатьох насторожувало проти такого зв'язку з СВУ, бо, мовляв, в цьому є порушення вірності Росії, що є спільною батьківщиною для всіх народів. Мої партнери по преферансу кияни Вдовиченко та Кольчевський залишилися вірними малоросами, а мене вважали зійшовшим на манівці з правдивого шляху.

Я облишив гру в карти й цілком захопився українською літературою, докладно простудіював історію України та її географію і помагав у праці драматичному гурткові. Впродовж півроку я настільки опанував українську літературну мову, що міг добре висловлюватись на ній. Моїми нерозлучними приятелями стали Кость Курило та Василь Гавриленко, родом з Бердянського повіту на Запоріжжі. Гавриленко був дуже дотепний, умів добре наподоблювати жидів та своїми дотепами злостив "твердих малоросів".

Полковник Гавронський та ще кілька штаб-офіцерів, що попали за якісь провини до Терезіна, махнули на нас рукою як на безнадійних сепаратистів, але пере-

важаючи більшість російських офіцерів відносились до нас байдуже, почасти миролюбиво, а часом навіть прихильно, відвідуючи наші концерти та вистави. Лише після березневої революції, коли ми заявили, що Україні належить національно-територіальна автономія, російські демократи заговорили з нами іншим тоном.

Зпочатку, коли ми довідались про переворот в Петрограді, ми разом з демократично настроєними російськими офіцерами, переважно прапорщиками, зробили також переворот і в нашому таборі. Сталось це так. По наказу полковника Гавронського всі офіцери були виладнані по чотири в колону на подвір'ю табору як для перевірки, що її іноді робила австрійська комендатура. Коли полковник Гавронський вийшов до нас, один з штаб-офіцерів подав команду до позору: "Господа офіцери!" Всі стали струнко. Полковник привітався й пройшов по фронту й оглянув всіх як на параді. Він залишився задоволеним зовнішнім виглядом, бо всіх були належно по формі одягнені зі старшинськими відзнаками. Потім полковник виголосив коротку промову приблизно такого змісту:

"Панове офіцери! Нам стало відомо, що в Петрограді сталась надзвичайна подія. В цей скрутний для Росії час Державна Дума з порушенням вікових традицій вірності й відданості самодержавному государеві імператорові виявила нечувані вимоги, які цілком обмежували владу й волю його величності. Ці протизаконні вимоги підтримали з порушенням присяги й всякої дисципліни два петроградські гвардійські полки. Це спонукало його величність імператора Николая Александровича відмовитись від трону на користь його брата Михайла Александровича, але й він відмовився бути государем до того часу, поки вірні царському трону військові частини не ліквідують бунтівників (мятежников)"...

"Ми, панове офіцери, перебуванням поза межами нашої батьківщини, позбавлені можливості стати на захист трону нашого імператора, але залишаємось вірними йому і протестуємо проти злочинної чинно-

сти бунтівників, які проголосили себе республіканським правительством. Якщо Михайло Александрович відмовився від трону, ми маємо залишитись вірними його "наслідникові" Олексієві Миколаєвичу, до чого зобов'язує нас присяга"...

"Тут у таборі я являюсь намісником його величності імператора всієї Росії і наказую вам дотримуватись установленого порядку та бути такими дисциплінованими офіцерами, як то було до цього часу. Сподіваюсь, що жодних заперечень не буде й прошу проспівати наш гімн: "Боже, царя храни!"...

Але заперечення відразу ж виникло. Один зі старших прапорщиків (прізвища якого не пам'ятаю) без запитання дозволу вийшов вперед і, звертаючись до нас, сказав:

"Товариші офіцери! Наш старший в таборі полковник Гавронський допустився перебільшення, назвавши переворот у Петрограді бунтом (мятежом). Часи Миколи I-го давно вже минули. В Петрограді сталось не повстання декабристів проти безглузлого самодержавця, але справжня революція й постало революційне республіканське правительтво з членів Державної Думи, які були обрані всім народом Росії, а тому вони не є якимись бунтівниками. Часи самодержавства з інтригами всяких Распутіних скінчились. Тому має скінчитись і намісництво полковника Гавронського в нашому таборі. Прошу в імені ініціативної групи прийти сьогодні о 7 годині до їдальні й клубу на загальні збори, на яких буде обговорено питання про установаження в таборі виконавчого комітету та вибори до нього"...

Під оклики "Правильно!" офіцери вийшли з ладу й розійшлись. Прийшла революція до табору й ми стали на революційний шлях.

12.

Вечором відбулись досить галасливі збори офіцерів табору. Проти будьяких нових порядків гостро виступали монархісти прихильники полковника Гав-

ронського та частина кадрових офіцерів, для яких сама думка про республіку в Росії була дивовижною. Але всі вони залишились в значній меншості. Не дивлячись на велику кількість нейтральних (боягузів і хитрунів) більшість демократично настроєних офіцерів ухвалили визнати Тимчасове правительтво в Петрограді законним урядом Російської Республіки, а себе звільненими від присяги імператорові Миколі II-му. Для керування внутрішнім життям у таборі, на місце старшого полковника Гавронського, був обраний комітет, до якого мали ввійти представники по одному від таборових гуртків та кооперативного товариства. Від нас, українців, до того Комітету ввійшли Кедринівський, Костенко й Калитенко.

Після такого перевороту громадське життя в таборі ожило. З ініціативи соціал-демократів, що були серед старшин прапорщиків резерви, відбувались прилюдні доповіді про політичне становище, на яких виникали палкі дискусії між прихильниками соціалістичних партій та кадетами, які продовжували обороняти свої погляди про конституційну монархію, бо наряд до республіканського політичного ладу не був при царському абсолютизмі підготовлений, а до диктатури пролетаріату вони мали аж надто велике недовір'я. Але як праві, так і ліві стояли на позиціях неподільності Росії включно з Фінляндією й Польщею. Коли ж почали говорити про національно-культурну, а пізніше й про територіальну автономію України, то це зпочатку викликало здивовання, а потім, коли почали надходити вістки про чинність Української Центральної Ради в Києві та про українізацію військових частин, майже всі одноставно з соціалістами включно були обурені претенсіями українців, бо вбачали в цьому сепаратизм, невдячність до великоруського народу та непошану до російської культури. Мої співмешканці уральські купці брати Кулікови кричали: "Мы вас, хахлов, в бараний рог скрутим! Мы покажем вам кузькину мать!"...

Наше співжиття з росіянами стало неможливим. На наше щастя за стіною фортеці табору з огляду на

збільшену кількість полонених офіцерів, було побудовано п'ять бараків на 30 душ кожний. В кожному бараківі, як і в Мості, були окремі кімнати з одним, двома і трьома ліжками та спільним коридором посередині. Ми, українці, а разом з нами й поляки, що також заговорили вже не про автономію, але про самостійність, попросили австрійську комендатуру, щоб нас в першу чергу перевели до барачного відділу табору, де було відведено по одному бараку для українців та поляків. Всі, що визнавали себе українцями, не могли поміститись в одному бараківі, тому частина їх була приділена до інших бараків, в яких не було україножерів. Я був приділений до бараку поляків, яких зголосилось біля двадцяти офіцерів. Мешкав я в одній кімнаті з малоросом Приходьком, моїм земляком з Запоріжжя. Я не мав з ним нічого спільного, а тому ми майже не розмовляли, але й не сперечались. Він був охайний, як й я порядний, в поведженні тактовний, а тому ми своїм співжиттям були задоволені.

Чистого повітря, до того ж здорового, в барачному відділі було більше ніж в подвір'ї казематного відділу. Тому вранці і вечором я робив постійну прогулянку попід дротяною загородою табору. Від цього апетит значно збільшувався й я весь час почував себе голодним. Почуття голоду до того ж незаспокоєного, постійно було неприємним. Воно відбирало радість руху під проміннями сонця за гарної весняної погоди.

У 1917 році в Австрії було дуже скрутно з харчами. Ми діставали двокілограмову буханку хліба чорного гливкого на половину з картоплею хліба на сім душ денно. Я одержував хліб на свою сімку і так напрактикувався ділити круглу буханку на сім рівних часток, що всі вони докладно до одного грама були однакові. Наша кухня могла діставати трохи в більшій кількості лише насіння віки та кінського бобу, картоплі дуже мало, а круп, товщів і м'яса лише по десятку грамів на душу. Наш кухар вихитрував з віки та бобу робити всякі страви, навіть карбонатки, які підсмажував на воді, але і того було мало. Тому після обіда, або вечері

я був так же голодний, як перед тим. Легаючи спати, я мріяв про те, що на другий день вранці вип'ю чаю з хлібом. Цей "чай" був ніщо інше як кип'ячена вода, часом запарена якимсь буряном. До того чаю я залишав третину з одержаної напередодні частки хліба. Цукру можна було дістати лише випадково і то в грамах. Тому я ту скибочку хліба солив, коли бувала сіль і поволеньки з великим апетитом з'їдав та запивав так званим "чаєм". Після того я йшов на прохід...

З Костем Курилом я ходив часом до нашого клубу, де можна було переглянути часописи й журнали, а також почути доповіді про події в Росії й на фронті. При цьому відбувався обмін думками. Одного разу був реферат російського соціал-демократа про республіканський устрій та обласну самоуправу в ньому. Тоді й я виступив в дискусії, доводячи, що обласна самоуправа не може бути однаковою для всіх губерній та областей Росії, бо мусять бути узглядені національно-культурні, а також в залежності від кліматично-географічних чинників господарські й економічні потреби країв, до яких може належати по кілька областей, які мають бути об'єднані в автономні частини республіки. Мій виступ викликав досить гостре обговорення, що продовжувалось ще на другий день. Єдинонеділимці були проти всяких автономій...

Мій другий приятель Василь Гавриленко був слабший від мене. У нього почався туберкульозний процес, тому його визнали напів-інвалідом. На весні 1917 року почався обмін між Росією та Австрією не лише інвалідами, але й напів-інвалідами. Василеві пощастило виїхати додому в першу чергу. Після нього незабаром виїхав і мій учитель преферанса Вдовиченко...

На дискусіях в клубі ми все більше й більше розходились з росіянами в поглядах щодо України. Курило підтримував листовний зв'язок з членом президії СВУ Андрієм Жуком, який порадив нам просити через місцеву комендатуру Австрійську військову адміністрацію про українізацію якогось офіцерського табору, подібно тому як був українізований козацький табір у Фрайштадті в Горішній Австрії. Для українізації в

Чехах найбільше надавався офіцерський відділ табору полонених у Йозефові, де був також український гурток. В тому таборі були переважно штаб-офіцери монархісти, які ненавиділи українців і вимагали, щоб їх вивезли з табору, чи навіть перевели до козацького відділу табору в Йозефові. Тоді українці звернулись до Президії СВУ з проханням посередничати перед Військовим міністерством про переведення їх до Фрайштадту для національно-культурної праці серед полонених козаків. Міністерство не дозволило перебувати офіцерам в одному таборі зі звичайними вояками та визначило для українізації офіцерський відділ у Йозефові. Всіх росіян почали звідти вивозити без огляду на протести штаб-офіцерів, а на їх місце прибували українці з інших таборів.

13.

В початку червня 1917 року, було це після 1-го Українського Військового З'їзду в Києві, прибуло до Йозефова з Терезіна двадцять українців, серед яких були я та Курило. При нас була вивезена з Йозефова остання група росіян, а на їх місце прибуло ще біля двадцяти українців з Терезіна. Українізація Йозефського табору закінчилась. Зібралось там біля 120 українців. З неукраїнців в ньому залишився лише один поляк підполковник Ромишевський. Він попросив командатуру залишити його як поляка, бо з великоросами також не може жити.

Офіцерський відділ у Йозефові, як уже згадувалось, містився у великому будинку колишнього військового управління. Власної кухні ми там не мали. Страву приносили з австрійського касина в дуже малих порціях. Там мені довелось ще більше голодувати. Двір для прогулок був малий. Правда, тут частіше можна було виходити на прохід з табору. Ті, що в ньому були в початку весни, мали на колишніх валах фортеці маленькі городчики з грядками помідорів, огірків, моркви, брукви, кількох кущів картоплі, чим підсилювали себе крім отримуваних харчових пачок.

Я не мав ані того, ані другого, а тому, щоб менше думати про їжу, мені доводилось ще більше ніж в Терезіні захоплюватись культурною чинністю.

Після українізації табору життя в ньому пішло скорим темпом з проявами національно-культурного усвідомлення. Від австрійської адміністрації був призначений комендантом нашого відділу українець сотник австрійської служби д-р Томашівський. Ми виробили для нашого внутрішнього життя статут "Громади полонених старшин українців у Йозефові". Головою Управи Громади був обраний сотник Петро Ганжа, старий капітан російської служби, родом з Чернігова, співчуваючий українським соціал-демократам. Утворились гуртки, з яких найбільш діяльним був драматичний з режисером Костенком та співочий з Калитенком. Відбувався курс української мови та історії України. Видавався стінний часопис тижневик "Наш Голос", редакційну колегію якого склали: Яків Сич (учитель з Глодос на Херсонщині), я та Микола Букшований. Кость Курило завідував бібліотекою, що мала більше тисячі книжок включно з творами класиків української літератури, восьмитомовою "Історією України-Русі" М. Грушевського, "Записками Наукового Товариства ім. Шевченка", річниками "Літературно-Наукового Вістника", "Хати" та інших журналів.

Щотижня відбувались політичні віча, на яких обговорювались події в Україні та національний рух у військових частинах російської армії. З радістю ми вітали постанови 1-го і 2-го Українських військових з'їздів та 1-ий Універсал Української Центральної Ради про національно-територіальну автономію України. Але, коли УЦР проголосила 2-ий Універсал з кроком у революційних подіях назад, ми були ним огірчені й стали в наших переконаннях на шлях самостійности, цілком погоджуючись з виступом Полуботківців у Києві, які зайняли були державні установи в Києві і виставили біля них українську охорону та усунули росіян.

Велике обурення серед нас викликав напад російських кирасирів на ешелон Богданівського полку, що

був відправлений на фронт. Так званий наступ Керенського на фронті, коли німці не виявляли ворожої активності, ми вважали непотрібним пролиттям крові, а для справи української державності лише шкідливим.

Ми були переконані, що росіяни ніколи не погодяться на незалежність України, а тому порозуміння з ними мирним шляхом не може бути. Лише кілька осіб з нашої Громади українських старшин вважали, що в інтересах соціальної революції українці мають діяти разом з росіянами, а тому творення незалежних українських військових частин не потрібне. На таких зборах з пристрасними дискусіями майже постійно я головував з огляду на мою спокійну урівноваженість. З штаб-старшин в таборі були лише українець підполковник Перлик та поляк підполковник Ромишевський. Останній часто, коли висловлювалось обурення проти поступовання росіян, говорив: "Панове! Не треба загострювати відношення з сусідами. Як би було гарно, коли б три сестри: Росія, Польща й Україна співпрацювали над створенням у себе республіканського демократичного устрою та мирно жили між собою". За це його прозвали "співцем трьох сестер".

Управа нашої Громади установила зв'язок з Президією у Відні та з управами громад полонених українських вояків у Фрайштадті в Австрії, а в Німеччині в Раштадті, Зальцведелі і Вецлярі та зі старшинським табором в Ганновер-Мюндені. Від них ми діставали їх друковані тижневики "Громадська Думка", "Розвага" і "Вільне Слово". Ті часописи інформували нас про національно-культурну чинність в їхніх таборах. Ми все більше приходили до переконання про необхідність мати власне військо й про потребу творення з полонених вояків військових частин для служби нашій Батьківщині в обороні її незалежності. Про підготовку останніх я написав в моїх "Записках до історії Сірих або Сірожупанників", що були опубліковані в Збірнику Українського Воєнно-історичного Товариства "За Державність" ч. 1, 1927 р., Каліш, Польща, а також в "Думках про Правду", в історичній частині їх.

В нашій духово-культурній чинності основним було національне усвідомлення, бо на цьому український нарід був найбільше покривджений. Але в більшості ми не були байдужі до соціальних питань. В останньому ми орієнтувались на загальний настрій в козацьких таборах, а крім того серед нас не було ані аристократів, ані буржуазного елементу в загальному неолшевицькому розумінні цього слова. Тому наші симпатії були на стороні соціалістичних політичних партій демократичного напрямку. Тон в національно-освідомлючій праці в таборах давав СВУ, який мав в своєму складі соціалістів і пропагував переважно соціал-демократичні погляди.

Монархістів та прихильників якоїсь диктатури серед нас не було. Навіть проводир прихильників порозуміння з росіянами-більшевиками прапорщик Бесарабов не був проповідником диктатури пролетаріату. Майже всі ми були по своїх поглядах національними демократами та співчували соціалістам.

Росіяни називали нас мазепинцями. В слово мазепинство вони вкладали зраду вірності Росії та сепаратизм. Для нас мазепинство було символом боротьби проти московського поневолення, але культ особи Івана Мазепи у нас не плекався. В історичному минулому у нас були найбільші симпатії до кошових Запорізької Січі Костя Гордієнка та Петра Кальнишевського. Монархічні тенденції гетьманів не мали серед нас прихильників.

Я кілька місяців попрацював над рефератом на тему: "Національно-політичні помилки Гетьмана Івана Мазепи". На підставі джерел, що я здобув зі студій "Записок Наукового Товариства ім. Шевченка" та великої Історії України М. Грушевського, я твердив, що Мазепа з метою витворити назалежну українську владу, опирався не на широкі верстви українського народу і не на звичайних козаків та запорожців, але на старшин, яким допомагав стати сильною заможною верствою за рахунок простих козаків і соціально-поневолених селян-гречкосіїв. В економічній політиці він давав Москві можливість використовувати Україну за

рахунок тих же рядових козаків, закріпощених селян хліборобів та визискуваних ремісників і малих підприємців. Мазепа з самого початку свого гетьманування давав можливість московському цареві при допомозі українських козаків приборкати вільність донських козаків, відібрати від турків на Озівському морі фортецю Озов, а від шведів заволодіти виходом до Балтійського моря і заснувати Петербург. Цим він не здобув популярності серед поневіряємих козаків, а зі старшин в першу чергу зрадив Мазепу найбільше обдарований ним Кочубей в боротьбі з царем, а за ним на цей шлях стали інші для забезпечення своїх посілостей. Рух за звільнення від Москви під назвою мазепинства постав після полтавської перемоги Петра I-го над Карлом XII-им, коли Москва остаточно нищила козацькі вольності...

Ми були прихильниками соціального руху, але без всяких "чорних рад" з демагогічними провідниками й без диктатури пролетаріату, бо його свідомого Україна не мала. Нерішучість і безціліві та недоцільні дебати в УЦР з шуканням порозуміння з російською демократією та байдуже, а часом негативне відношення соціалістичних партій до організації власного національного війська нам все менше й менше подобалось. 3-ій Український Військовий З'їзд ми вважали не військовим з'їздом, але "чорною радою" з демагогією недороблених соціалістів, тон яким задавав Володимир Винниченко. III Універсал УЦР про проголошення української державности у федеративному зв'язку з Росією, яка після "жовтневої революції" мала вже диктатуру пролетаріату, на нашу думку, не був актом державної мудрости..

Наше відношення до возвеличеної пізніше "Великої жовтневої соціалістичної революції" було байдуже. Ми вважали її звичайним державним переворотом, що відповідав лише вдачі москалів і був логічним вислідом ходу революційних подій в Росії в наслідок нерозумної політики Тимчасового правительства Керенського, а тому раді були його падінню, бо це звільняло УЦР від якихось зобов'язань перед ним. Той переворот

був внутрішньою справою росіян, а тому нам не було чого до нього втручатись. Україна мала в ході революційних подій йти своїм шляхом. Тому нас дивувало, що УЦР проголошення державности УНР прив'язувала до неіснуючої демократичної Російської республіки, брала ініціативу в боротьбі за неї, а цим самим в поборенні поставшого в Петрограді Советського уряду без реальних наслідків.

Як поставились до жовтневої революції полонені російські офіцери, нам не було відомо. Лише підполковник Ромишевський жалкував за упадком Тимчасового правительства, а ми жартували, що його пісня про трьох сестер: Росію, Польщу й Україну стала "лебединою"..

14.

В листопаді стан мого здоров'я в наслідок постійного недоїдання настільки погіршав, що на медичній комісії мене та кількох інших визнали напів-інвалідами і в грудні відправили до пересильного табору в Мості, звідки провадився обмін полонених австрійців в Росії. Обмін проходив через неутральну країну Швецію. За Тимчасового Правительства, коли анархія ще не досягнула вищого ступеня, затримки в обміні не було. Але після жовтневої революції нормальна чинність Червоного Хреста, що переводив цю акцію, порушилась. В зв'язку з цим і наші сподівання на скорий виїзд додому були марними. У мене визнали ослаблену чинність серця з зупинками. Був то наслідок значного виснаження організму від голодування.

В пересильному таборі наш зв'язок з проявами життя в таборах полонених українців перервався. Лише з німецьких часописів ми мали скупі відомості про події в Україні, бо в них більше говорилось про большевицький рух в Росії. Проходив тиждень за тижнем, але якоїсь потішаючої вістки для нас не приходило. Чекання на виїзд в Україну набрало характеру безнадійности. Не знаючи, що принесе наступний день, ми не брались за якусь культурну працю, бо більшість інвалідів та півінвалідів українського походження вва-

жали себе росіянами. З ними нам було не по дорозі. Спільна мова була лише за грою в карти, що провадилась зранку до вечора. На прогульки за табір тут можна було ходити частіше й десь по дорозі випадково купити у селян якась кіло муки, що коштувало 10 корон. Де-хто більш спритний з молодих хлопців, не дивлячись на перешкоди зі сторони конвою, ухитрявся познайомитись з чеськими дівчатами та часом дістати від них дещо з харчів безкоштовно. Це було і в час нашого перебування в Йозефові. Такі стосунки з дівчатами ми називали "харчовим коханням".

На руки нам і тут видавали по 10 корон кожної декади. Харчувались ми з загальної кухні для всіх вояків. Була то звичайна вояцька страва, про смак якої не доводилось говорити, але нам голодним все смакувало й почувалось, що було того замало. Жили ми в звичайному дерев'яному бараці, в якому було біля 30 ліжок без поділу на окремі кімнати, але були санітарна, ванна та господарського призначення кімнати. Ванну ми використовували не лише для купання та умивання, але й для прання по вечорах власної білизни, на чому ми могли заощадити пару корон, щоб купити щось з їжі.

Так пройшла майже вся зима. В кінці січня ми довідались, що УЦР проголосила IV-им Універсалом незалежну Українську Народну Республіку з піврічним запізненням, а в Бересті був підписаний мировий договір між Україною та Осередніми Державами: Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною. Разом з цим прийшла чутка, що в Харкові утворився большевицький уряд (народний комісаріят) УНФ, який анулював всі універсали та постанови Української Центральної Ради, проголосивши її поза законом. А далі надійшли чутки, що Київ зайняли большевицькі армії під команду полковника Муравйова, який розстрілював всіх українців, що не визнавали влади советів, а в Крутах замордував юнаків Українського студентського курія, який загинув в обороні незалежності власної Батьківщини. Такі вістки зробили на нас надзвичайно пригнічуюче враження. Погрози купців Кулікових

здійснились — українцям показали "кузькину маму" і в "бзранячий рік" почали гнути, витворивши в Харкові "пролетарську" УНР з росіян та жидів з додатком спантеличених чужою мудрістю українців. Наші мрії про національне відродження були жорстоко розбиті.

Через деякий час надійшла вістка, що на прохання УЦР та Уряду УНР, який перебував в Житомирі, німецьке й австрійсько-угорське військо прийшло на допомогу невеликим українським відділам, що залишилися вірними УЦР та почалось звільнення України від большевицьких армій. Ця вістка лише почасти нас порадувала, бо така перемога над російськими большевиками не була назавжди певною, бо хто помагає звільнитись, сам може поневолити.

Ми знали, що голодна Німеччина прийшла з допомогою не ізза дружньої приязні, але з корисною метою для себе — за тим хлібом, який хотіли їсти в Петрограді та Москві, а тому надсилались червонормійські армії для звільнення українського люду від "буржуазної" Центральної Ради, яка не спромоглась створити своєчасно власне військо для оборони України.

Із Йозефова я дістав листа від Костя Курила, в якому він інформував мене, що на прохання УЦР мають бути сформовані в Австрії та Німеччині дивізії з полонених українців, які будуть послані в розпорядження Уряду УНР. В кінці лютого він написав про виїзд до Фрайштадту сотника Ганжі з чотирьома старшинами для початку формування там полку з полонених вояків-українців. Далі говорилось про підготовку до виїзду більшої групи старшин. Тому я міг би прохати комендатуру пересильного табору, щоб мене та інших бажаючих прийняти участь у формуванні повернули до Йозефова. Але в той час стан мого здоров'я був настільки слабкий, що мені було вже тяжко ходити на прохід, що дозволялось робити поодиноким за перепусткою комендатури. Я потребував санаторного лікування. До того ж надія на скорий виїзд безпосередньо в Україну стала реальною. Тому я вирішив "сидіти й не рипатись".

Сидіти й чекати довелось майже два місяці. Вони були для мене найтяжчими за весь час перебування в полоні...

ПОВЕРНЕННЯ В УКРАЇНУ

15.

В кінці квітня 1918 року нам було сказано, що ми можемо повернутись в Україну, про що є угода між відповідними установами обох країн. Приголосилось нас до виїзду в Київ біля 20 старшин. Їхати ми могли вільно в пасажирських потягах лише в супроводі представника Червоного Хреста. З радісними надіями ми виїхали з Мосту, проїхали Прагу й лише Львовом зацікавились, пробувши в ньому пару годин. Мав він сліди війни, що залишила багато руїн не лише в ньому, але й перед ним та за ним. Не відчувалось в ньому бадьорого життя.

Коли ми приїхали до Волочиська, було це 1 травня, наш радісний настрій був несподівано охолоджений вісткою, що в Києві стався переворот, що Центральної Ради вже немає, а є новий уряд генерала Скоропадського, який за підтримкою німців проголосив себе Гетьманом Української Держави, а УНР скасованою. Зустрічати й прийняти нас з української сторони ніхто не прийшов. Не відомо було, чи пустять нас взагалі на українську землю. Може доведеться повертатись назад.

Кажуть, що радість повернення до рідного краю підтримує знайоме природне явище найбільше всього на весні буйним розквітом життя, коли все зелене й цвіте, коли соняшні промені ніби ласкають мандрівника й ніби вливають у нього енергію пробудженої після зимового відпочинку землі, на якій він народився. 1-го травня було якраз святом пробудження до нового життя та бадьорого поклику до праці й боротьби за краще майбутнє. Але для нас все як видиво на одно зникло і лише німецькі вартові як автомати стояли біля стаційного будинку, пригнічуючи всякий настрій...

Кілька малоросів, що були в нашій групі глузували з нас, знаючи нашу прихильність до Центральної Ради та визнання себе громадянами УНР.

"Так що? Ваша Центральна Рада вже "розрадилась"! Рано ви зняли офіцерські наплечники та кокарди. Доведеться вам ще підтягнутись і забути про соціалізм з його демократизмом".

— А вам, панове офіцери, ліпше було би з офіцерськими наплечниками з'явитися до воєнкома Троцького, який репрезентує тепер Велику Росію, а гетьман є все таки наш український, а не ваш російський. Якщо буде потрібно, то знову начепимо наплечники лише не царські, але українські.

Лише на другий день український комендант станції в порозумінні з німцями дозволив нам їхати до Києва в звичайному вагоні вантажного потягу, давши на дорогу хліба та якихсь консервів. До Києва ми їхали дві доби. Всюди на більших станціях бачили німецьких вартових, які стежили за порядком руху. Виглядало так ніби країна була окупована німцями й вони були тут панами положення.

Невеселим було наше повернення до рідного краю. Коли ми приїхали до Києва, почались наші митарства. Ніхто нами не цікавився і нікому ми не були потрібні. Ще на станції комендант її сказав нам: "Коли повернулись з полону, то їдьте собі додому, ніхто вас тут не буде затримувати".

Кому було недалеко, а до того ж мав заможних батьків або рідних, так і зробив. Але мені та ще кільком, знаючи, що дома нічого, крім біди, немає, не дуже хотілось повертатись з порожньою кишенею в старому пошматованому одязі. Ми чули, що перші полонені, які повертались в 1917 році через Петроград, діставали значну грошеву допомогу та гарний новий одяг, білизну тощо.

Було між нами двоє, які раніше бували в Києві і добре в ньому орієнтувались. Вони вирішили добитись належного відношення до нас. До них приєднався я та ще двоє. Ця наша п'ятка почала мандрівку по різних установах. Зайшли зпочатку до комендатури

міста. Там нам сказали, що у них нема вказівок що робити з нами й послали до якогось етапного уряду, що розсилав колишніх вояків до місць постійного їх перебування перед війною. Там нам вияснили, що помешкання для нас в Києві вони не мають, можуть дати лише подорожні папери та по 20 рублів на видатки в дорозі.

Тоді ми пішли до Червоного Хреста, який вже нічого не мав. Від нього добились того, що нам було приділено помешкання в одному з малих павільйонів на сільсько-господарській виставці, що бувала відкрита в серпні-вересні. Дали там нам квитки до якоїсь їдальні на безкоштовні обіди та вечері. Але все це нас мало влаштовувало.

Пішли ми до Штабу начальника залоги міста Києва, де дістали папірці до інтендантських складів про те, щоб нас належно одягли. Три дні ходили ми по ще нерозграбованих складах, але належного одягу там вже не було. Залишились лише рештки, що не мали великої вартости. Мені пощастило дістати в різних складах дві звичайні подібні до селянських свиток шинелі, дві пари грубої білизни, дві літні блюзи, такі ж штани та грубі черевики. Словом, придбали ми всяке непотрібне, як говорили "барахло" і настрій у нас був "барахольний". Десь нам пощастило дістати ще по 40 рублів "керенками", вартість яких була дуже малою, Жартом ми все це називали здобутками революції.

На вулицях Києва української мови майже не було чути, скорше чулась польська, жидівська й німецька. Скрізь по установах та публічних місцях були таблички: "Просимо розмовляти рідною мовою". Але всюди говорилось по-російськи. Коли я зпочатку, здається, в комендатурі, запитав для чого вивішені ті таблички, бо всі розмовляють по-російськи, якийсь поручник відповів мені: "Мой родной язык русский, на нем я говорю, а вы говорите на своем вам родном". Логічність його відповіді не можна було заперечити. Скрізь були вивішені оголошення та розпорядження в двох мовах в російській та в так званій "українській". Остання була так мало зрозуміла, що я змушений був

прочитати російський текст, щоб довідатись про зміст надрукованого по-українськи. Такою була офіційна "рідна мова".

Наші виплекані в полоні мрії про відродження українського життя на нашій батьківщині розвіялись. Все нам в Києві було чуже й навіть вороже. По вечорах ми ходили в кіно. Раз ми попали на гоголівську "Страшну Помсту" в саду "Купецького зібрання". Не пам'ятаю який театр грав її. Виконання було дуже добре, але й там глядачі майже всі розмовляли по-російськи.

Там мене порадувала зустріч з Володимиром Вдовиченком, моїм колишнім партнером по преферансу в полоні. Він дав мені свою адресу й запросив відвідати його. При першій нагоді я зайшов до нього. Мешкав він в невеликій кімнаті в осередку міста в поверховому будинку, ріг якого був розбитий при гарматному бомбардуванню міста в січні 1918 року, коли його визволяли від українців червоногвардійці армії Муравйова.

Вдовиченкові, як вже згадувалось, пощастило виїхати з полону ще в червні 1917 р. через Швецію в Петроград. Він оповідав, що там його групу дуже гарно зустрічали навіть з квітами представники Червоного Хреста. Там їм видали по півтори тисячі рублів допомоги та добрий одяг. Дали їм можливість побувати в театрах, музеях і відправили до дому. Перший місяць в Києві він тішився бурхливим життям з піднесенням національно-патріотичним настроєм і навіть себе усвідомив українцем, а потім після невдалого "наступу Керенського" на фронті почались будні. Непорозуміння між росіянами та українцями збільшилися, а далі як між росіянами, так і між українцями почались суперечки, при яких свої своїх не пізнавали. Все стреміло в галасливому настрої без ясно визначеної мети до необмеженої свободи, яка вела до анархії. Кожний робив, що йому подобалось. Київ був повний військових, які лише мітингували. Тон в галасливій демагогії задавали большевики, серед яких були також непорозуміння, але пізніше після жовтневого перевороту в

Петрограді, вони почали діяти по певному пляну, дістаючи вказівки з Петрограду. Було їх мало, але вони були дуже активні, діяли об'єднано, були добре поінформовані про все і приваблювали на свій бік рішучими виступами з обіцянками повної свободи народні маси. Тоді я запитав Вдовиченка:

— Скажи, Володя, як ти сам себе визначив? Мав ти якусь мету? Не міг же ти бути лише глядачем, чи якимсь статистом в тому революційному натовпі! Скажи, чий ти був прихильником: Центральної Ради, Керенського, чи Леніна та Троцького?

"Ну й задав ти питання! Звичайно, що я був і є українцем, бо малоросом тепер лише примітив себе називає. А щодо політики, то я все, навіть коли був студентом до війни та й тепер ним члслюсь, мало нею цікавився. Був я, як і переважаюча більшість, нейтральним. Мені все рівно хто буде при владі, аби порядок та спокій був".

— Так, так... Спокій кажеш. Всі ви нейтральні чекали того спокою, а коли Муравйов зайняв Київ, настав спокій?

"Не згадує ти мені про Муравйова! Він багатьох моїх приятелів ліквідував. Бачиш, я майже сивий, а мені лише 27 років. Лише якимсь чудом я врятувався від розстрілу".

— Добре, а тепер, коли прийшли німці, є спокій?

"Порядок і спокій дійсно є, але віє від нього якимсь холодом і непевністю. Я значно спокійніше почував себе в Терезіні, ніж тепер в Києві. Не відчувається, щоб життя відбувалось вільно й нормально. А разом з тим я не можу знайти собі відповідної праці".

— От відносно праці, якраз я хотів би тебе запитати про це. Тепер має бути ніби все українське. Я добре володію українською мовою, до того ж добре знаю канцелярську працю. Видно, що в тутешніх урядах великий брак грамотних українців. Чи може бути тут для мене щось відповідне?

"Українці тепер не в моді, бо більшість з них неблагонадійний елемент — соціялісти або прихиль-

ники соціалізму та демократизму. Їм тепер немає ходу. Без протекції від гетьманських, або навіть російських монархістів на державну посаду не приймуть, а в приватних підприємствах застій та й вони до того ж російські, жидівські, польські тощо”.

— Так кажеш, безнадійно знайти тут якусь інтелегентну працю. А поступити знову на військову службу до якоїсь частини можна?

Скорше зможеш мати працю як українець на провінції, тому може ліпше тобі виїхати додому. А що до військової служби, то приймають лише кадрових російської служби офіцерів і то певних без демократичних, чи тим більше соціалістичних симпатій. Ти вже чув, що 1-шу дивізію Синьожупанників тут в Києві перед упадком Центральної Ради розформували, бо Рада нею не цікавилась, а німцям вона з тим демократичним духом не подобалась. А тепер за гетьманського монархічного ладу 2-гу Синю дивізію розігнали, не дозволивши їй прибути в своєму повному складі до Києва. Це сталось на цих днях. Може ти чув про це?“

Та чув. Це ті дві дивізії, що були сформовані в Німеччині з полонених українців. В Австрії також почали формувати дивізію. Не відомо, що буде з нею. До неї й я мав вступити та от виїхав по інвалідності. Чи не маєш ти якихсь ближчих відомостей про неї?

”Не чув про це нічого. Але тепер ти слабий. Тобі треба спочатку поправитись, а потім думати про працю“.

— Погоджуюсь з тобою. Але на підножному корму без заробітку не знаю, чи зможу цілком одужати.

Блукання по Києву далі було безцільним. Забрав я своє ”барахло“ — революційних здобутків і виїхав додому. Те, що я одержав в інтендантських складах, не мало для мене вартости, але пізніше в 1922 році в час голоду на Півдні України в наслідок неурожаю дуже помогло моему молодшому братові, бо він за нього дістав муку десь на Полтавщині.

Прийшов я до Лиману вечором. Хата була замкнена. Але не виглядало то на пустку. Цвіли акації, що я посадив в 1911 році, що вирости тепер у великі дерева повздож тину. Вишні в садку вже відцвіли, а грядки на городі були впорядковані. Постукав я до дверей, а потім і до вікна й почув слабкий голос моєї мами:

"Хто там?"

— Це я, Василь.

"Дитино моя рідна! Зараз я відчиню тобі".

Мама була дуже хвора і з великою намагою встала з ліжка відчинити мені двері. Брата з жінкою не було дома, вони кудись виїздили.

"Добре, що ти повернувся. Може тепер я спокійніше помру".

— Що це ви, мамо, відразу про смерть згадуєте?

"Чує мое серце, що не буде вже добра. Та й ти, Василю, щось не дуже веселий, виглядаєш змученим".

Дійсно веселого було мало. Розповіла мені мама про своє бідування в час війни, а до того прийшла ще якась хвороба в животі. Омелько по демобілізації повернувся додому, вже одружився, але невістка Софія їй не подобається. А тепер хвороби ніяк не може позбавитись. Омелько возив її аж в Копані до якогось знаменитого лікаря, але й той нічого не поміг. Доведеться таки помирати. Хоч у мене самого настрої був дуже далекий від радості повернення до рідної хати, але я намагався потішити свою бідну маму, що все буде гаразд. Приготовив я чай. Ми скромно повечеряли. В тихій розмові пройшов вечір. Витворився елегійний настрої. Мама оповіла мені про мою куму Варю. В час війни вона приїздила до Лиману і дещо привозила мамі. Заміж вона не вийшла. Все чекає на мене. Сердечна вона дівчина. Таку невістку мама хотіла б мати. Але я про це не думав, бо сам ще не мав точки опертя.

На другий день я розглянувся по Лиману. Лиманці поставились до мого повернення байдуже. Нікого я не

цікавив. Не зустрів я також когось, хто зацікавив би мене. Попрацював я трохи в садку та городі, роздумуючи, що далі робити і куди податись. Вирішив поїхати до військового управління в Бердянську зареєструватись як старшина резерву та поспробувати дістати ті гроші, що я не одержав, коли виїздив на фронт, а також недержану платню за час перебування в полоні, яку за Тимчасового Правительства видавали тим, хто повертався з полону.

Бердянськ був гарним повітовим містом з зеленими садками та тихою пристанню Озівського моря. У воді плавало безліч бичків, в рундуках біля пристані їх можна було дістати вже підсмаженими. Лише мій настрій не відповідав тому тихому середовищу, бо не було в ньому відповідного місця для мене. В управлінні військового начальника я нічого не добився. Сиділи там писарі та військові урядовці, щось писали, а в більшості нічого не робили. Ніхто з них не знав, що буде завтра, а тому вони вдавали, що щось роблять і відбували день до вечора. Саме головне, що вони не розпоряджали матеріальними засобами, а тому не могли дати мені якусь допомогу чи задовольнити мої вимоги за минулий час. Те, що було, тепер пройшло, а тому, "що з воза впало, те пропало". На всі мої запитання українською мовою відповідали по-російськи, а взагалі не виявляли бажання зі мною говорити.

Потім я заходив до Земської управи та ще до якоїсь установи запропонувати послуги як досвідчений канцелярист, добре володіючий українською мовою. Але нею там ніхто не цікавився, а праці для когось нового не було, бо ще самим неясним було, що мають робити. Покрутився я по місту, пішов на пристань, помилувався останній раз тихими хвилями Озівського моря, з'їв пару підсмажених бичків та й пішов на станцію обдурений в своїх надіях.

По дорозі додому я заїхав у велике село Попівку (так тоді воно називалось), де жив у своїх батьків мій приятель по Терезіну Василь Гавриленко. Його адресу я знав, бо з ним листувався. Прийняв він мене щиро. Його батько працював в кооперації і сьак так добував

засоби для утримання своєї родини. Мама Василя була дуже симпатичною жінкою з правдивою українською щирою вдачею. Василь мав дві сестри, які були милими дівчатами. Гавриленки мали гарний великий дім, а тому в ньому було місце не лише для членів родини, бо жив у них ще якийсь галицький інтелігент з полонених вояків австрійської армії. Він вважав себе великим українським патріотом, нічого не робив, до всього ставився з висока, все критикував. Мені він відразу чомусь не сподобався.

Я оповів Василеві про всі мої митарства в Києві та спроби знайти працю в Бердянську. Він розумів моє скрутне становище, бо сам був без праці. Після полону він фізично одужав і досить відпочив, але про продовження студій тимчасом не могло бути мови й відповідної праці не траплялось. Тому він займався національно-культурною чинністю в місцевій "Просвіті" для свого морального задоволення. Помогти тепер мені в підшукані праці не було можливості. Коли прийде до певної стабілізації життя й кооперація стане на міцні ноги, то знайдеться в ній досить роботи для порядних працівників, а тим часом треба почекати. Василь та його батько запропонували мені залишитись у них поки трохи вясниться. І дівчата до мене також сердечно віднеслись. Але коли я побачив, що батько ледве зводить кінці з кінцями, щоб утримувати родину, а до того ще й галицького патріота підтримує, було проти моєї вдачі використовувати гостинність Гавриленків. На другий день перед вечором я від'їхав додому, без огляду на їх запрошення бодай ще переночувати. Так ніби якась нестримна сила гнала мене від них. Можливо, що якби я лишився переночувати та пробув ще якийсь день, то там би й залишився, бо найшлась би для мене праця, як про це пізніше написав мені Василь. Очевидно долею був визначений мені інший шлях.

Невеселий я повернувся додому. Мама була хвора, а брат своєю шевською працею заробляв небагато, бо дістати шкуру для пошиття взуття було тяжко. Був лише принагідний заробіток від латання старих чобіт

та черевиків. Отже, не доводилось мені сидіти вдома. Я почав відновлювати старі зв'язки з 1912 р. Пішов я до Оріхова у волость. Старшиною був там незнайомий мені дядько. Писарем залишився ще Антін Беліч. Він значно постарів і не виглядав так бадьоро як перед семи роками. Національне відродження його не торкнулось. Яким був, таким і залишився, лише більш пригніченим. Своїх помічників Шмиголя та Микитенка вже не мав. В передній кімнаті на їх місці сидів якийсь писарчук і щось читав. Колишній писар волосного суду Ярошенко загинув на фронті. Суд тепер не був чинним, бо старі члени суду відмовились когось судити, а нових не вибрали. А взагалі не відомо було, що з тим судом буде далі. Старий порядок земської і місцевої самоуправи порушився. Податки майже ніхто не платив та й те, що раніше платилось, не мало попередньої грошевої вартости. Волосна скарбниця стала порожньою. Навіть на дрібні видатки для утримання помешкання волосної управи не було грошей. Тому Беліч лише по старій звичці приходив на працю, що мала випадковий характер. Сільські писарі також майже не мали праці, а до того ж і платні не діставали.

Поговорили ми про старі часи, коли свободи було менше, а порядку більше. Потім прийшло аж надто багато тієї свободи, яка довела до того, що тепер прийшли австрійці і вони ніби наводять порядок. Ганяють старшину та сільських старост для належної організації купівлі хліба, худоби та різних харчових продуктів, за які платять новими царськими кредитками, яких розвелось більше ніж "керенок" і за які нічого путящого не можна купити. Ще добре, що австрійці силою не змушують хліборобів продавати продукти своєї праці. Користуючись тим, що почали заводити монархічний режим, який ніби мав підтримати вартість старих паперових грошей, австрійські торговельні посередники платять цими грішми стільки, скільки селяни запрошують. Пізніше виявилось, що було це звичайне дурисвітство, бо всі ті кредитки Російської імперії мали вартість лише того паперу, на

якому вони були досконало надруковані в Берліні, коли імперія розвалилась.

На півдні України була австрійська зона окупації. Австрійське воєнне командування не давало відчувати своєї надвлади і не втручалось до внутрішніх подій місцевого життя, а тому тут був спокій. Навіть Нестор Махно тим часом сидів у своєму Гуляй Полі тихо. Північні області України були зайняті німцями, які грубо поводитись з населенням, сліпо дотримуючись шаблонних наказів свого начальства, не рахуючись з місцевими обставинами. Вони ставали на захист інтересів поміщиків і допускались насильства, чим викликали повстання проти різного роду карних відділів.

Земським начальником (який інакше називався) в Оріхові був зросійщений поляк юрист Сосновський. Йому пощастило пережити період розхристаної анархії зими 1917-18 рр. Коли прийшли австрійці і настав спокій, Сосновський відновив свою чинність переважно як мировий суддя. Секретарем у нього був, як і раніше, мій старий знайомий Кость Гординський. Зайшов я до нього в канцелярію поговорити по старій пам'яті та довідатись про сучасне становище. Він сказав, що є вказівки гетьманського уряду вибити з голови населення всякі думки про свободу та завести порядки, що були до революції. З цією метою призначений в Оріхові начальником міліції, чи вірніше поліції якийсь поручник, що вже зробив набір поліцаїв старорежимної дисципліни та підібрані поліційні доглядачі на села. Старого поліційного урядника часів мого писарювання Василя Петровича, без огляду на те, що був доброю людиною, убили анархісти під проводом Марусі Нікіфорової, з банди Махна, яка налетіла з розбишаками восени минулого року до Оріхова й тероризувала всіх.

Літом 1917 року організувався при Мелітопольському резервовому батальйоні Український Степовий курінь, місцем постою для якого був визначений Оріхів, бо більшість його старшин була з Оріхівського району. Цей курінь спочатку був на сторожі порядку й єдине що добре робив, всебічно підтримував чинність

основаної в Оріхові "Просвіти". Згодом в наслідок наказу про демобілізацію вояки розійшлись, залишилась лише невелика група старшин, які були родом з Оріхівської волости. Після ліквідації куріня його майно разом з їдальнею старшинського зібрання було передано "Просвіті". Ця їдальня продовжувала існувати в час австрійської окупації. Крім сторонніх відвідувачів, в ній збирались і харчувались старшини, яких було біля десятка. Коли ж з'явилась Маруся з парою десятків своїх бандитів, старшини не виявили належного організованого спротиву і розбіглись, ховаючись по ярах Оріхівської волости. Декого бандити піймали. Маруся власноручно розстрілювала тих, хто не визнавав її влади й не хотів коритись їй. Штаб вона мала в читальні "Просвіти", що раніше була чайною "Союза русского народа" біля міської управи. Там вона "гуляла" пару тижнів, аж поки якийсь відділ червоноармійців ту банду не вигнав з Оріхова. На деякий час була встановлена радянська влада, яку очолювали чужесторонні комісари за підтримкою місцевих жидівських півінтелігентів. Ця влада протрималась до приходу австрійців. Комісари та їх помічники непомітно зникли. Від усього того, що принесла революція 1917 року, залишилась лише "Просвіта".

Що далі має бути, Гординський з певністю не міг сказати. Поліція вже почала заарештовувати людей по підозрінню в большевизмі та відсилати їх до в'язниці в Бердянську. Але це не добре, бо більшість це порядні місцеві люди. Арешти їх викликають незадоволення тутешнього населення. З таким поступованням гетьмаських органів суддя Сосновський не погоджується, але не говорить про це. Покищо він вирішує лише дрібні судові справи, бо люди без огляду на зміну влад все продовжують судитись, а тут ще й волосний суд не діє. В час нашої розмови до канцелярії зайшов суддя Сосновський. Гординський представив йому мене як старого співробітника. Той поцікавився, де я був і які наміри маю тепер. Коли я коротко розповів про свої пригоди, він трохи подумавши, сказав:

"З працею, поки все не впорядкується, буде тяжко. Ще не відомо, який характер будуть мати нові установи. Ви хотіли б працювати як українець. Але повітовим старостою є колишній "предводитель дворянства" Гаєвський, який вважає українців зрадниками Росії, через це немає їм ходу. Зате в нашому повіті провадиться вербування до російської Добровольчої армії, що діє на Дону та Кубані проти большевиків. Туди можна поступити й відразу мати грошеву допомогу. Туди вже поїхав ваш односельчанин з Лиману прапорщик Андрущенко".

— Хоч я родом з Кубанщини, але з тими добровольцями мені не по дорозі.

"Що ж, при такій неясній ситуації доведеться вам відпочити та набратись сили, бо вигляд у вас не зовсім здоровий".

На цьому наша розмова закінчилась. Більше я вже не заходив до Гординського, ні до Беліча. На минулих зв'язках довелось поставити хрест.

Мене зацікавила "Просвіта". Я пішов до її їдальні обідати. Вона славилась знаменитим українським борщем. Обслуга тієї їдальні була невелика: завідуючий, він же господар і робітник, його жінка — куховарка, а дочка помічниця й офіціантка. Обідаючих щодня було біля трьох десятків, а тому вони цілком справлялись зі своєю працею. Була це порядна родина. Там же при кухні та їдальні було дві кімнати, в яких вони мешкали. Великих прибутків від їдальні не було, а тому якогось рахівництва та відчитності не провадилось, все робилось "на віру". Їдальня оплачувала своє власне помешкання та дещо залишалось. Було то пару сотень карбованців, як нагорода за працю.

Після обіду я запитав завідуючого Коваленка, де міститься бібліотека "Просвіти" та коли вона відчинена. Він відповів, що з того часу як була в Оріхові Маруся зі своєю бандою, нема кому впорядкувати бібліотеку та читальню, в якій ще не цілком добре змита кров розстріляних. Тоді я сказав, що хотів би стати членом "Просвіти" та впорядкувати ту бібліотеку. Коваленка це дуже втішило.

“Дійсно було б добре, якби ви взяли за цю працю. У нас немає інтелігентної людини, яка погодилась би працювати в тому помешканні читальні. А взагалі наша “Просвіта”, крім цієї їдальні, майже жодної чинності не виявляє. Більшість членів є звичайними хліборобами та кілька ремісників. Голова Т-ва Іван Коба має невелику столярну майстерню і не може присвячувати багато часу просвітянським справам. Навіть секретаря у нас немає, кудись виїхав, бо він не був місцевим і співчував комуністам. Якщо ви дійсно маєте намір оживити культурну чинність в нашій “Просвіті”, прийдіть в неділю сюди на обід. Я перекажу голові, щоб скликав членів на засідання управи Т-ва, якого у нас давно вже не було”.

— Добре! Радий буду познайомитись з оріхівськими просвітянами, що щось тут смердить старим духом та якоюсь пригніченістю.

Написав я заяву про прийняття мене в члени товариства й пообіцяв неодмінно прийти на засідання Управи “Просвіти”.

ПРОСВІТЯНСТВО

17.

Коли я прийшов в неділю, було це десь в перших днях червня, то там були, крім господаря Коваленка та голови Івана Коби, Данило Яріш, інвалід з перебитою ногою, та Тетяна Тютюнниківна, вчителька. Коба був радий, що після погрому анархістки Марусі він знову бачить на засіданні “Просвіти” українського старшину (цебто мене), бо з мого Лиману хорунжий Яків Балобан щось не голоситься до праці, а Андрущенко подався до Добровольчої армії, решта як в Оріхові, так і на селах сиділа тихо і чогось чекала.

“Нехай собі чекають, може дочекаються, що хтось знову буде їх розстрілювати. Хоч нас небагато і один в полі не вояк, але коли все мовчить та сидить тихо, й один може багато зробити”, зауважив Коба.

На це Данило Яріш, який сам komponував невеликі поезії, продеклямував вірш Олеся як відповідь російським письменникам на запрошення співпрацювати з ними на російській літературній ниві. З цього я запам'ятав приблизно такі слова:

...“Нехай як грім ревуть гармати,
Нехай я сам залишусь в полі,
Нехай знесилений впаду,
А в стан ваш ворожий не піду”.

Це відразу надало бадьорий настрій перебігу засідання. Мене кооптували на секретаря управи Т-ва. Голова подав під розвагу свій проект оживлення чинности “Просвіти”.

Всяка діяльність повинна мати матеріальну базу. Необхідні кошти для виявлення якоїсь акції. Товариство їх немає. Ідальня багато не дає, а членські внески дуже незначні. Нема за що поповнити напівзнищену бандитами книгозбірню новими книжками та виписати часописи. В бібліотеці повинен постійно і нормально працювати платний бібліотекар. Для драматичної секції Т-ва, щоб поставити якусь п'єсу, потрібні також кошти на декорації та всякий реквізит. Читальня з бібліотекою та театральні вистави могли б оживити національно-культурне життя в Оріхові. Отже, де добути гроші?

“На мою думку”, говорив далі Коба, “треба влаштувати льотерею. Треба нам намовити заможних членів Т-ва позичити кілька тисяч карбованців. На Полтавщині в Опошні є українська керамічна майстерня, що виробляє дуже гарний український посуд — розписані глечики, куманці, карафки, горнятка, миски, тарелі тощо. Там же можна буде закупити українських килимків та плахт. З усіх цих речей треба зробити в нашій читальні безплатну виставку, а потім оголосити льотерію з благодійною метою, при якій виграшами були б виставлені речі. Цим ми відразу здобудемо кілька тисяч карбованців на наші видатки. Я маю приятеля в Опошні, поїду туди сам. Він зможе допомогти мені в закупі навіть в борг”.

Така пропозиція голови була цілком реальною. Ми охоче прийняли її. Треба було лише виявити певну енергію самим та розбудити інших.

Було вирішено прийняти мене платним бібліотекарем з постійною працею для відновлення діяльності бібліотеки й читальні, підготовки для влаштування виставки та льотереї й виклопотання перед начальством дозволу на неї. За це мені було визначено безплатне харчування в їдальні, помешкання в кімнаті при читальні а 75 карбованців місячно на кишенькові видатки. Це влаштовувало мене й я з запалом взявся до праці, не побоявшись чорної роботи над приведенням до належного вигляду помешкання читальні.

Харчі в їдальні були добрі. Я досить скоро почав одужувати та набиратись нових сил. За працею не було часу на сумні думки. У вільний час я заходив до письменника Д. Яроша, який по своїй інвалідності майже нікуди не виходив. Він іноді читав мені свої ліричні твори. Там я зустрічався з Тетяною Тютюнниківною, яка була дуже гостра на язик і цілком не подібна на Пушкінську Татьяну. Вона була інтимною приятелькою Яроша та по-приятельськи ставилась до мене без огляду на наші суперечки. Я намовив її перейти від гострої критики всіх і вся та ловлення журавля в небі і взятись за мале, але необхідне для національного освідомлення "тутешнього, християнського, малоруського, хахлацького" люду, а власне за відновлення чинности драматичної секції в "Просвіті". Сама вона мала певні артистичні здібності і могла бути режисером при постановці п'єс. Те, що я назвав її безплідною фантазеркою, зачепило її і вона вирішила доказати, що може не лише говорити, але й діяти.

Тютюнниківна назвала мені кількох членів драматичної секції, яких я запросив на сходу до читальні. Прийшло щось сім душ, серед яких була вчителька Поліна Ярошенко та хорунжий Яків Балобан з Лиману. Активізувати їх взялась Тетяна. Були обговорені всі можливості для відновлення чинности драматичної секції, перерваної сумними подіями минулої осені та зими. До першої постановки невимагаючої великих

матеріальних затрат була вибрана п'єса Карпенка Карого "Мартин Боруля" та намічені кандидати на виконання ролей. Треба було лише намовити їх до цього та почати в читальні репетиції. За пару тижнів вони почались під проводом Тетяни. Приходив і Данило Яріш, який був художнім дорадником.

Тимчасом Коба поїхав до Олошні. Йому пощастило вибрати там велику серію художньо виробленого керамічного посуду та закупити килимків і плахт. В початку липня прийшло по залізниці дві великі бочки з посудом, що були доставлені в помешкання читальні.

Виставка вийшла на славу. Не лише оріхівське громадянство, але й селяни з сусідніх сіл, що кожної неділі приїздили на базар до Оріхова, дуже зацікавились як керамічними виробами, так і килимками та плахтами. Такої краси вони ще не бачили. Кожний хотів щось купити, але було оголошено, що в наступну неділю буде на ці речі лотерея, для участі в якій запрошуються всі. Про це були видруковані листівки, що роздавались на виставці та розсилались учителям до сусідніх сіл.

Льотерея пройшла успішно. У нас залишилось кілька тисяч карбованців чистого прибутку. Це були гроші, за які можна було виписати всі часописи для читальні та поповнити книгозбірню ще й для драматичної секрїї залишилось дещо, з тим, що вона своїми виставами мала допомагати бібліотеці. А поза цим була зроблена значна для Оріхова національно-культурна пропаганда. Всі заговорили про "Просвіту", а в читальню почали заходити відвідувачі та позичати книжки з бібліотеки.

Такий успіх не сподобався начальникові поліції. Коли довелось мені піти до нього з заявою від управи Т-ва про дозвіл на влаштування вистави п'єси "Мартин Боруля", то він сказав, що без повітового начальства не може дозволити такого публічного виступу. Довелось звернутись до Бердянська і доказувати, що ця п'єса ставилась на сценах театру ще до революції. Лише по довшому часі дозвіл був даний.

Коли після того я звернувся за дозволом на виглошення публічної лекції в читальні "Просвіти" на тему "Гетьман Мазепа та його економічна політика", яку я мав прочитати, то дозволу на це не дістав, а неофіційно секретар поліції порадив великої чинности не проявляти. Причиною цього було ще й те, що вороже становище проти діяльності "Просвіти" виявили колишні "обрусителі" учителі Оріхівської реальної школи та жіночої гімназії разом з протоієреєм місцевого собору...

Вістки в часописах про події в Києві та в північних областях України не були потішаючими. Російський напрямок до того ж реакційний підтримувався, а український демократичний пригноблювався. Для мирної національно-культурної праці робились зі сторони офіційних чинників усі можливі перешкоди. Загальне становище було все більше й більше невизначним. Це було помітно по настроях жидівської півінтелігенції, яка в час нашої виставки виявляла прихильне відношення до нас, а потім почала ставитись із застереженням. В ті часи це було свого роду політичним барометром. Щодо оріхівських міщан, то більшість їх почували себе росіянами, з якими тримали жиди, а селяни, що мали продавати новий урожай австрійцям, глузували: "Оце діждались Окраїни, окраюють нас, продавати мусимо весь урожай, а купити нема чого".

Такий загальний настрій пригнічуюче впливав на мене особисто, бо всю мою безкорисну працю зводив на нівець. Читальня "Просвіти" була біля міської управи, де також містилась і поліція. Вартовий поліцей все міг бачити, хто приходить до читальні. Наслідком цього до неї майже перестали ходити. До того ж і стан здоров'я моєї мами значно погіршився. Коли я навідувався до Лиману, вона нарікала на великі болі в животі та скаржилась, що лежить дні й ночі самітня. Коли я попросив її, щоб вона погодилась лягти до лічниці в Оріхові, бо мабуть потрібно буде зробити операцію, а крім того там буде ліпший догляд та лікарська допомога, до того ж і я буду навідуватись

частіше щодня, мама рішуче відмовилась йти до лічниці.

“Нізащо туди не піду. Нічого мені там не допоможуть, а померти я хочу у власній хаті. Хай буде на то Божа воля”.

Мама відчувала, що лікарська допомога для неї безсила, бо у неї правдоподібно був рак шлунка. У мене виникло почуття самозадоволення. Треба було робити щось більшого ніж завідувати читальнею, до якої з обережності перестали ходити, але на те більше я вважав себе невідготовленим. Я не почував себе повноцінним. Нездійснена туга за вищою освітою, що дала б знання для більшої діяльності ніж звичайного канцеляриста, порушувала мою душевну рівновагу.

Коли я висловив незадоволення собою, Тетяна Тютюнниківна та Д. Яріш закинули мені надто велику скромність, при якій від нездійснення моїх стремлень дійшов до позиції: “Не трать марно сили, спускайся на дно”. Офіційний папір про закінчення якихсь студій може мати звичайний осел, а того розуму, що набув самоосвітою, не кожний може мати. Тому я не смію піддаватись почуттю меншевартості. Але одного переконання в цьому було мало. Бракувало ще віри та сили волі.

18.

Найбільше морально підтримувала мене інтимна дружба з Поліною Ярошенковою. Її прізвище по чоловікові я не пам’ятаю. Звався він Микола Іванович, інженер електро-механік, росіянин, десь з-понад Волги, демобілізований офіцер після розпаду російської армії на Румунському фронті. Додому він не міг дістатись і жив у матері Поліни, батько якої, як уже згадувалось, загинув на фронті. Микола Іванович належав до категорії тих офіцерів, що пасивно чогось чекали. Чекав і він, нічого не роблячи в Оріхові і на Дон до Добровольчої армії не їхав. Український рух для нього був чужим і він ним цілком не цікавився. А Поліна

була свідомо українка активна та енергійна. Через це у них сталось охолодження та відчуження.

Після сходи драматичної секції Поліна зацікавилась книжками з бібліотеки та почала брати їх для читання. Спочатку вона дійсно перечитувала те, що брала, а потім стала приходити до бібліотеки для обміну книжками щодня. Мене здивувало, коли вона встигала прочитати взяту книжку. У відношенні до жінок я все був надзвичайно чемний, особливо до тих, які мені подобались, але на цей раз дозволив собі запитати Поліну, коли вона встигає прочитувати книжки. Це запитання збентежило її, а потім вона одверто відповіла:

"Я не мала часу прочитати останніх книжок".

— Тоді для чого ж ви міняєте їх?

"Я ходжу сюди ради вас, бо хочу бачити вас щодня".

З цього почалось наше приятелювання, що набрало інтимного характеру і не залишилось непомітним для сторонніх. Довідався про це й її чоловік, з яким вона мене познайомила. Але він віднісся до цього байдуже. Лише її мама докоряла, що вона цілком відбилась від дому, проводить час в читальні та не звертає уваги на те, що про неї почали говорити люди.

Постановка п'єси "Мартин Боруля" пройшла з успіхом. Після закінчення вистави я передав для Поліни, яка грала роллю Марусі, китицю гарних рож, не догадавшись заагітувати когось, щоб й інші дістали квіти. Це викликало заздрість партнерів Поліни. Про цю виставу я написав замітку до "Степових Вістей" в Мелітополі, в якій, хоч і об'єктивно, похвалив Поліну може більше ніж інших. Тютюнниківна зауважила мені, що я в своїй закоханості до Поліни готовий визнати її геніяльною артисткою. Я звичайно намагався відбити всі закиди жартами, але те, що наперекір оріхівському домострою, ходив з чужою жінкою, все таки гризло мене.

Може через тиждень після вистави перед вечером зайшла до читальні моя давня "хрищениця" Олеся Стрільцівна з Андріївки. Вона вже скінчила Оріхівську

гімназію та учителювала в одному селі недалеко від Оріхова. Я був в читальні сам і дуже зрадив, побачивши її, але вона поставилась до мене з якимсь застереженням.

— Чого це ви, Олесю, так дивитесь на мене, ніби я щось ганебного зробив?

— Не знаю як назвати ваше поступовання. Ви наш старий приятель і знаєте, що Варя вже сьомий рік чекає на вас, а ви до цього часу не спромоглись зайти до нас в Андріївку”.

— Але, Олесенько, я все хотів зайти до вас та якось бракувало мені часу, а коли була вільна година, ходив до моєї хворої мами в Лиман.

— А скільки вільних годин проводите з Поліною? Вона ж чужа жінка”.

— І ви про це знаєте?!

— Про це всі говорять, чому б мені не знати?—

— Виходить, що через Поліну я став популярним на весь Оріхівський район. Все це дурниці. Коли ви будете дома?

— Я оце по дорозі додому зайшла до вас”.

— Тоді дозвольте мені пройти з вами. До читальні вже ніхто не прийде, а тому я замкну її.

Пішли ми пішки. По дорозі я розпитував Олесю про їхню родину та моїх колишніх приятелів. Були то переважно сумні новини хоч я про них давно вже дещо чув. Мій кум Омелько, брат Олесі, загинув на війні, а мій найліпший приятель Юхим Кудин помер. Також багато андріївців не повернулось додому. Урожай цього року є добрий, але великої радості хлібороби не відчують і не поспішають молотити, бо мають продати те австрійцям. Від такого продажу великої користі немає, бо за одержані паперові гроші нічого путящого не можна купити. Був уже кінець серпая, а скошена пшениця стояла на полі в копицях, повз яких ми йшли.

Варю сватало кілька гарних хлопців, але всім відмовила. Батьки постаріли, дуже журяться за Омельком, а його дружина, моя кума все сумує. Взагалі життя невеселе, якесь безрадісне. А тут й я відцурався.

По тону оповідання Олесі я відчув, що вона ображена не лише за сестру, але й за себе, бо не лише перед Варєю, але й перед нею, Олесею, я давав перевагу чужій жінці Поліні.

— Моя ви, дівчино любя, не докоряйте мені Поліною! Я з нею можу лише бавитись, скільки мені забажається, без будьякого зобов'язання. Нічого поганого у мене з Поліною немає. А вас я більше люблю гарною чистою любов'ю, але при сучасному становищі й невідомому майбутньому не можу одружитись ані з Варєю, ані з вами, тому тримаюсь на певній віддалі.

"Я не вимагаю від вас, щоб ви зі мною одружились. Я хочу, щоб ви виявили до мене почуття, про яке сказали. Може я більше потребую ласки ніж Поліна".

— Олесенько, моя дорога, любя моя дівчинко!

Я обняв її і поцілував. Вона цілком приголубилась до мене. На одно я опам'ятався. Баламутити молоду дівчину було ганебно. А поза цим як я мав дивитись в очі Варі, яка любила мене безмірно. Перед селом я хотів повернутись назад, але Олеся не пустила мене, бо сказати, що я перед їхньою хатою повернувся було зовсім не добре й жорстоко для Варі. З якимсь змішаним почуттям прийшов я до Стрільців після п'яти літ останнього побачення з ними, Варя кинулась до мене з радістю, а я лише обняв її і поцілував як рідну сестру. Також я розцілувався з батьками, які сердечно як рідного привітали мене. Їхнього сина, а мого приятеля Грицька не було вдома.

Батько Авксентій Ілліч розпитував мене про пережите. В оповіданні про свої мандри я трохи прийшов до рівноваги. За вечерою ми випили зі старим по чарчині. Він з сумом згадав про свого сина Омелька та поскаржився на сучасне безладдя, при якому вже не відчувається радості від успіхів в хліборобській праці. Після закінчення вечері я став прощатись. Це дуже здивувало всіх, а найбільше Варю. Тоді Авксентій Ілліч проговорив до мене:

"Та що це, Василь Хомич, не встигли прийти, як вже відходите. Ми вважаємо вас своїм. Переночуйте у нас! До того ж завтра неділя".

— От тому, що завтра неділя, я мушу відійти. Читальня "Просвіти" має бути зранку відчинена, бо придуть з сіл люди на базар. А крім того о 9-ій годині засідання управи Т-ва. Тому неодмінно я мушу там бути.

Словом, всіма правдами й неправдами я намагався доказати, що мушу відійти. Робив я це ніби помимо моєї волі. І відійшов. Варя провела мене аж за село. Заплакала бідна. Я наскільки міг, прощався з нею ніжно, передчуваючи, що більше її не побачу і дійсно з того часу не бачив її...

Про пізнішу трагічну долю Стрільців я вже згадував. У тридцятих роках при "добровольній" колективізації Грицька заслали на "велике будівництво комунізму", звідки не було вороття. Батьків відвезли в табір примусових робіт, де вони незабаром померли. Варя з того нещастя також померла. Залишилась лише одна Олеся, переживши всі страхіння перемоги проклятої "великої жовтневої соціалістичної революції" під диктатурою обдуреного пролетаріату.

Не радувало мене ніщо. Я переживав духовну пригніченість. Відчував, що маю щось більше зробити, а не сидіти лише в порожній читальні та бавитись з Поліною. Через тиждень після зустрічі з Олесею я пішов в Лиман додому. Моя мама лежала майже нерухомо.

"Нарешті ти, Василю, прийшов. Я вже думала, що не дочекаюсь тебе", тихо проговорила вона з сумом.

— Що з вами, мамо? Стало вам гірше? Хочете, чи не хочете, але завтра я відвезу вас, мамо, до лічниці.

"Ні, сину! Піду я вже не до лічниці, а в далеку дорогу за твоїм батьком. Принеси соломи та постели мені на долівці. Вже смерть стоїть біля мене. Буду помирати", проговорила з намагою мама. Омелька з Софією не було вдома. Вони помагали молотити батькам Софії.

Приніс я соломи, застелив рядом та простирадлом, положив подушку і переніс маму на її смертне ложе на долівці. Такий був звичай у старих людей — помирати на долівці ближче до землі, яка дала життя і до якої треба відійти.

“Нема священника. Нікому висповідатись, щоб були відпущені гріхи перед смертю. Так і твій батько помер без сповіді“.

— Та у вас, мамо, немає ніяких гріхів перед Богом, то чому ви маєте сповідатись перед грішним панотцем? Я прочитаю всі молитви та й помолимося разом, щоб Бог відпустив всі гріхи вільні і невольні якщо вони були.

Прочитав я всі молитви, які знав напам'ять. Мама ледве чутно повторювала слова молитви. Коли я закінчив молитви, вона затихла, а потім від болю застогнала:

“Ой, якби ти знав, як не хочеться мені ще помирати. Я сподівалась, що коли ти повернешся та одружишся, то може й я біля вас ще зазнаю радості”.

— Не судила нам доля цього щастя. Недобрі часи настали. Відчуваю, що я ще не скоро одружусь та зазнаю спокійного життя. Не знаю чи незабаром не спіткає мене смерть. А коли вона приходить, її не обминути.

“Хай Бог хоронить тебе від усякого зла”...

“Отче наш небесний! Хай святиться ім'я Твоє. Хай буде царство Твоє”, все тихіше й тихіше молилась мама. “Хай буде воля Твоя як на небі, так і на землі”... На цьому вона ніби зідхнула й замовкла. Її серце перестало битись. Я засвітив свічку й відкрив двері. Вікно було відкрите. Це робилось для того, щоб душа могла спокійно відлетіти. Зразу після цього прийшов брат з дружиною. Я переказав йому благословіння від матері й відійшов до Оріхова. Після смерті мами мої почуття ніби одерев'яніли. На похоронах Омелько й Софія плакали, а я був якийсь скам'янілий. На це звернули увагу язикаті молодичі, але мені до всього було байдуже.

Мешкав я в Оріхові в кімнаті при читальні “Просвіти”. Вікно її виходило до пустельного двору міської управи, до якого був вихід з читальні через сіни, за якими було приміщення з кубами для варення води для чаю. В тому помешканню Маруся — анархістка розстрілювала свої жертви. Мене часто питали, чи не боюсь я самотній спати в сусідстві з таким приміщенням. Звичайно я відповідав, що не боюсь, бо не вірю в блукаючих духів і сплю спокійно. На третій день після смерті матері я був поденерований чуткою, що заарештували одного члена “Просвіти” селянина по підозрінню в большевизмі. Почався наступ на “Просвіту”. Що робити?

Того вечора я не міг довго заснути, а коли ніби задрімав, почув шуршання як би від літаючих в кімнаті речей, потім скреготіння, свист та якісь жахливі згуки, а далі побачив страхітливі створіння, подібні до тих, які я бачив на сцені театру при постановці “Страшної помсти” Гоголя. Вони відсвічували в темноті якимсь миготливим фосфористим світлом і загрожували мені. Я відчував, що вони навіть доторкались мене. Зосередивши силу волі, я засвітив свічку. Як лише засвітився сірник, все раптом зникло й затихло. Я пригадав, що постановка “Страшної помсти” в Києві зробила на мене велике враження, тому це був мабуть запізнений рефлекс. Викурив цигарку, заспокоївся і згасив свічку, щоб заснути. Я був ще свідомий, бо ще не заснув, коли знову виразно почув шамотіння, несамовиті звуки і шелестіння літаючих страхіть. Тоді я знову засвітив свічку. Як лише з’явилось світло, все зникло й затихло. Я не відчував страху. Це мої нерви розійшлись, міркував я собі. Треба виспатись. Але коли погасив свічку, наново почалась вакханалія відьомських покидьків, яких вже свідомо чув і бачив. По-грене я засвітив свічку. Настала мертва тиша скрізь. Кудись тікати було нерозумно. Я почав молитись перед образом-благословінням матері. Молився так довго поки не відчув себе цілком спокійним і міцно заснув.

Наступного дня я оповів Поліні про свою нічну

пригоду. Вона також не була забобонна, хоч вірила в передчуття й вважала нічне явище попередженням перед небезпекою, а тому мені треба з того місця відійти. З двору може хтось дістатись до кімнати й замордувати мене. Щоб я не був безборонний, вона збігала додому і принесла револьвер-наган свого чоловіка. На всякий випадок я тримав його під подушкою, коли лягав спати.

Прошло кілька днів спокійно, хоч я був в якомусь напружено нервовому стані. Поліна намагалась розважати мене, але безуспішно. Тютюнниківни я вже більше тижня не бачив, коли на одно вона забігла до читальні й запитала:

“Ви нічого не чули? Кобу арештували й відразу відвезли до Бердянська“.

— За що? Він же з большевиками нічого не мав.

“От якраз його взяли як большевика. Зайдіть до Яроша. Маємо обговорити, що нам робити”.

— Добре! Я прийду вечором.

Вона побігла далі, а я залишився сам. Пропало у мене бажання приготувати до читання одержані нові часописи. Вістка про арештування голови “Просвіти” вже очевидно всім відома. Тепер напевно ніхто не осмілиться зайти до читальні.

УТЕЧА В НЕВІДОМЕ

19.

У Яроша на нашій малій нараді ми виявили безсилість перед реакцією гетьманських органів, що свідомих українців зачисляли до категорії комуністів та провадили розправу з ними як з ворожим і небезпечним елементом.

— Це казна-що! Ми не можемо сидіти склавши руки та пасивно мовчати. Треба протестувати, — обурився я. Без огляду на мою спокійну вдачу мене все злостило. Тютюнниківна погоджувалась зі мною. Але Яріш досить спокійно й розважливо зауважив:

"Лише тихіше з тими протестами. Перед ким ви будете протестувати? Оріхівська інтелігенція не варта доброго слова. Учителі реальної школи та жіночої гімназії всі як один виразно ворожі до всього українського, а наш покірливий дядько-селянин глузує з "України". Я чув, що поліція вже пару тижнів мала намір вас заарештувати, але вас як колишнього офіцера не випадає обвинувачувати в комунізмі. Вони лише шукають якогось гачка. Такий гачок для Коби вони мали, бо він в минулому році голосився до українських соціал-демократів. На них тепер нагінка в Києві. Ви ж знаєте, що соціал-демократа Симона Петлюру, який тепер працював в земстві, посаджено до в'язниці. За Кобою слідкували. До нього прийшов був хтось підозрілий, але поліції не вдалось піймати його, тоді вони арештували Кобу. За вами теж слідкують. Ви у них як на долоні. Але до вас, крім Поліни, мабуть мало-хто ходить. А до Поліни вони не можуть мати підозріння, бо вона жінка офіцера, до того інженера-росіянина. Але коли ви почнете протестувати проти влади його ясновельможности, то зможете відразу піти за своїм головою".

— Та хай арештують. Дідько з ними!

"Ні! Не раджу вам попадати до них в руки, бо можете признатись не лише до соціалізму, але й до комунізму з його диктатурою".

— Так що? Не тратити сили, спускатись на дно?!

"Ні, чому ж? Можуть, може незабаром, надійти події. Треба вичекати. Я чув, що десь щось робиться. Ніби хтось веде акцію підготовки до повстання. Про це чути більше на Донеччині, там серед шахтарів ведуть провід комуністи, проти яких гетьманські карні органи безсилі. Є чутка, що в нейтральній зоні між Україною та Росією скупчуються утікачі з України, особливо з Таращанського повіту, де було повстання проти гетьманських карних відділів. Вони ніби створили там українську Таращанську дивізію. А в Москві ніби мається уряд для радянської України, що витворився в Харкові в грудні минулого року. Може й українські соціалісти щось роблять. Кажуть, що батько

анархії Нестор Махно з Гуляй Поля ніби оголосив свій "універсал" з закликом до боротьби за Вільну Україну без влади, панів і німців. Десь і Маруся — анархістка почала нагадувати про себе".

— Коли вже Маруся зачне верховодити, то ліпше не жити.

Так ми ні до чого реального не домовились. Данило Яріш був більше від мене поінформований і ліпше в тому складному положенні визнавався. Для мене все те уявлялось якимсь безглуздям. Прийшов я до своєї кімнати цілком збентежений. Було вже досить пізно. Безнадійність так опанувала мною, що жодних перспектив я не бачив. На біса таке життя з його безглуздим борсанням? Може ліпше покінчити з ним. Я взяв наган до рук і приложив до голови. Звести курок, нажати гашетку і кінець не лише трагедії, але й комедії життя...

Перед мною як у калейдоскопі проминуло дитинство, смерть батька, його заповіт з передбаченням мені довгого життєвого шляху. А чи ж пройшов я його? Чому це я надумався зупинитись на ньому тепер?

Коли в моїй чинності по доброму скрізь непереможні перешкоди, то може треба поспробувати по злому. Треба зруйнувати цей мізерний уклад життя, бо вже віджив своє і нездібний набрати нових форм ізза свого скостеніння. Може на руїнах його постане нове ліпше життя. Хто ж зруйнує його?

Та тож анархісти та большевики. Анархісти — це банда всяких Махнів та Марусь. Але у большевиків, хоч і є руйнуючі банди, є ідея комунізму. Є то утопічна ідея, а все таки як "Фата Моргана" вабить до ліпшого людського життя і може переможе руйнуючий інстинкт несвідомих мас. Серед українців є комуністи, що створили Таращанську дивізію. Чому мені не піти до них? Правда, вони підпорядкувались правдоподібно диктатурі большевиків. Треба пізнати, хто вони. Вони ж обіцяють задовольнити національно-культурні потреби українців. А на той світ я ще встигну, навіть коли большевики мене розстріляють. Не треба по дурному самому стрілятись.

На одно у мене пробудилось непереможне бажання до життя й руху. Я вирішив виїхати на Північ туди, де діють большевики з їх комуністичною ідеєю. Я положив наган під подушку й заснув здоровим сном.

На другий день, як звичайно, зайшла до мене Поліна. Я віддав їй наган та сказав, що по дурному мало що не застрелився.

— Тепер я не потребую його, бо хочу виїхати на північ, але офіційно зголошу свій від'їзд до Києва. Зараз йду до Волосної управи за паспортом. Потім передам книгозбірню Тютюнниківні, а читальню можна замкнути, бо все рівно до неї вже ніхто не ходить. Ночувати тут не буду. Йду в Лиман до брата, а звідти завтра виїду в Київ. Тут мене кожного дня можуть забрати так як і Івана Кобу. Треба втікти. Але про це нікому не говори! Розумієш чому?

"Розумію! Мій Микола Іванович вже натякнув мені, що скоро прийде кінець моему приятелюванню з тобою".

Ми попрощались. В Оріхівській волосній земській управі видали мені 19 вересня 1918 року під ч. 128 паспорт на один рік на російському бланкові з двоголовим орлом як "крест'янину" села Ново-Данилівки Оріхівської волости з зазначенням роду зайняття "письмоводство". Останній раз я бачив Поліну на станції наступного дня вечором. Вийшла до потягу проводити мене в невідому дорогу. Її щире дружнє відношення до мене було промінем в темні хвилини мого життя в Оріхові.

Іхав я до Києва через Запоріжжя (Олександрівськ) і Дніпропетровськ (Січеслав). Тут якось не відчувалась влада чужого війська. В дорозі австрійці були майже непомітні. Але починаючи від Знаменки, зауважувався розмірений автоматичний рух німецьких солдатів, якому підпорядковувалось все. Країна була окупована чужою силою, що тримала себе на сторожі і виразно відокремлювалась від місцевого населення. На Київському дворці німців було більше ніж на інших станціях. Це насторожувало приїжджаючих, щоб не попасти у якусь халепу.

У Києві я залишив свої речі на станції та поїхав до Володимира Вдовиченка, щоб довідатись, чи дійсно справа української культури в Києві так кепсько стоїть як на провінції. Я все таки сподівався, що в столиці України після великого національного піднесення в 1917 році залишилось багато дечого українського і може в тому українському середовищі знайду приложення для своїх сил. Але мій преферансовий приятель нічого путнього мені не сказав. Офіційно скрізь провід мають росіяни, а про чинність українських діячів мало відомо. Чув, що головного українського діяча Петлюру посадили до в'язниці. Взагалі ж він політикою не цікавиться.

Коли я сказав йому, що маю намір виїхати на північ та запитав, чи можна переїхати кордон в нейтральну зону до Таращанців та українських втікачів, то знову дістав відповідь, що про це нічого не знає. На кордоні стоять німці. Може вони пропустять, а тут про це ліпше не питати, бо можуть заарештувати, бо з мирових переговорів з Советською Росією нічого не вийшло.

— Слухай, Володя! Ти тепер таким став, чи таким і раніше був: ні риба — ні м'ясо. А ти ж старий студент! Невже всі студенти тепер стали такими?

"Знаєш, воно ліпше ні до чого не плестись. З українством як в університеті Св. Володимира, так і інституті дуже слабо. Все як було, так і залишилось російське. Чув я що мають відкрити український університет, але мене це мало цікавить".

— Так що ж тебе цікавить? Преферанс?

"А знаєш, з ним спокійніше та й якусь десятку можна виграти".

— Ну, грай собі, а я піду.

"Коли так вирішив, їдь та будь обережний!"

Від Вдовиченка я просто пішов на двірець і вечірнім потягом від'їхав до Конотопу, де мав довідатись як перейти кордон. Приїхав до Конотопу десь перед обідом. Тут німців було більше ніж цивільних. Я виїшов з потягу і міркував, що далі робити, до кого звернутись з запитанням, як далі проїхати до кордону.

Але несподівано побачив поручника Малевича в сірому жупані з такого сукна як носять австрійці з золотими колосками на ковнірі. З ним я жив в одній кімнаті в Йозефському таборі, тому дуже зрадів цій зустрічі. Ми обнялись й поцілувались.

— Слухай, друже, звідки ти тут взявся?

“А ти хіба не знаєш, що наша дивізія Сірожупанників має тут свій постій?”

— Уяви я про це не мав. Перший раз від тебе це чую. Я гадав, що вас як і Синезупанників розігнали.

“А я, коли побачив тебе, подумав, що ти приїхав до нас. Ти ж, можна сказати, наш старий кадровий. Наша дивізія спокійно сформувалась і пройшла належний вишкіл, бо ми були під австрійським протекторатом”.

— Це добре, а що до мого кадру, то слабо, гетьманське начальство його не визнає. Я вирішив виїхати до Таращанців, лише не знаю, як буде справа з переїздом туди.

“Та ти що задумав? Може до москалів хочеш перейти?”

— Ліпше мати справу з російськими москалями ніж з українськими росіянами.

“Тихіше! Тут не місце для такої балачки. Ходім краще до мене. Я тут командую технічною сотнею при штабі дивізії Сірожупанників”.

Підійшов ще один козак-сірожупанник, який взяв частину моїх речей і ми пішли до міста. По дорозі Малевич оповів мені, що дивізія Сірожупанників формувалась у Володимирі Волинському, який буз в австрійській окупаційній зоні, від березня аж до серпня. Дивізія прибула до Києва перед місяцем, але наперекір всім сподіванням, там не залишилась. В тих же ешелонах відправили її в прикордонну смугу. Кордон займають німці, а сірожупанники розташовані в резерві: в Конотопі, Алтинівці, Коропі та Кролевці. Прибуло всіх разом до шести тисяч вояків, але тепер залишилось не більше трьох тисяч. Наказом по військовій офіції провадиться часткова демобілізація. Відпускаються

зовсім додому старші річники. На їх місце жодного поповнення не приходить. Старшин не відпускають і хочуть поповнити командний склад росіянами — кадровими офіцерами. Коли ми залишились в кімнаті самі, він запитав мене:

“Ти, що жартуєш, чи поважно задумав перейти до большевиків?”

Я оповів йому про свої пригоди в Оріхові, а далі добавив:

— Гетьманський режим довго не продержиться. Він впаде. Настане анархія й руїна. Українські політичні діячі в минулому році виявили свою нездібність до творчої організації державного ладу. Большевики активні та мають більше державного хисту. Так, чи інакше вони прийдуть в Україну за хлібом, який тепер беруть німці. Вони дадуть Україні за той хліб більше **національно-культурних прав** ніж ми фактично маємо тепер від гетьманського уряду. Отже, треба, щоб серед большевиків було більше українців, які стануть до праці й боротьби за українську культуру.

“Справа з українськими політичними діячами тепер не так безнадійна як ти думаєш. Повір мені, що зі сторони Українського Національного Союзу ведеться дуже таємно підготовка до повстання. Наша дивізія прийме в цьому участь, Запорізька, що є на Харківщині, також приєднається, а в Білій Церкві Січові Стрільці будуть разом з нами”.

— Не знаю як воно буде. Оце повстання може бути на користь большевикам. Чинність сучасних українських діячів мені не відома. Від тебе перший раз чую про Січових Стрільців та про якусь підготовку до повстання.

“Ти багато дечого не знаєш, а тому зневірився в перемозі нашої справи. Це раз. А по-друге, німці тебе не пропустять без папірця з Києва, де є Советська місія, яка полагодує справи виїзду до Росії російським підданцям. Без такого папірця німці зможуть тебе розстріляти як шпигуна”.

— А не легально перейти кордон в нейтральну зону не можна?

"Ти ліпше пристань до нас і не думай про перехід".
— Мене тепер не можна зачислити до дивізії, бо я не є кадровим офіцером.

"Нічого неможливого немає. Ходім на обід до нашого старшинського зібрання. Там ти зустрінеш наших йозефівців. Вони будуть тобі дуже раді. А потім ми щось видумаємо".

Я погодився.

І тут доля розсудила інакше як я мав намір поступити...

ВАСИЛЬ ПРОХОДА

Пряшів на Словаччині,
жовтень 1961 р.

РОЗДІЛ V

ЗБРОЙНА БОРОТЬБА ЗА УКРАЇНУ СІРОЖУПАННИКИ

1.

У Конотопі був розташований штаб 1-ої Козацько-Стрілецької дивізії, яку просто називали дивізією Сіро-жупанників. При штабі була технічна сотня. Командир її мій приятель, поручник Малевич скерував мій шлях на **збройну** боротьбу проти ворогів України. Там же був розташований 3-ій стрілецький полк цієї дивізії. В спільному для штабу дивізії та полку старшинському зібранні ми застали біля 20 старшин. Майже всіх я знав по Йозефову. Коли Малевич сказав, що я маю намір вступити на службу до дивізії, всі були раді: "Нашого полку прибуло на страх ворогам".

По обіді ми почали радитись з начальником штабу дивізії як офіційно оформити прийняття мене на службу. Він сказав, що найкращий вихід для мого зачислення буде той, що я буду внесений до списків 1-го Стрілецького полку так ніби я був спочатку формування дивізії у Володимирі Волинському і лише часово по стану здоров'я був відсутній, а тепер з часу переїзду полку на Чернігівщину числюсь в ньому. Штаб дивізії також доповнить в своїх списках моє прізвище і так справа буде вирішена без розголосу та затвердження гетьманської Військової офіції. Весь старшинський склад 1-го полку колишні йозефівці й вони як рідного приймуть мене в своє середовище.

На другий день я від'їхав до Алтинівки, де стояв перший Сірий полк. Командував ним мій приятель по йозефському табору полковник Петро Ганжа (старий

капітан російської армії), його помічником був старий сотник Гейко, полковим осаулом (начальником штабу) мій славний Костик Курило. Командирами курінів та сотень були майже всі йозефівці. Отже я ніби попав у свою родину національних романтиків. Був це дружній широкий колектив.

Особливо радий мені був Кость Курило. Він відразу попрохав, щоб призначили мене начальником штабу, а він радо буде моїм помічником. На третій день я як полковий осаул складав накази по полку. Канцелярська праця була мені знайома, а військовим стилем я скоро опанував. Протягом десятка днів я освоївся з життям полку та пізнав його настрій так ніби я був в ньому з початку формування.

Звільнення до резерву козаків старших річників продовжувалось при мені. Доводилось проводити наказами по полку їх звільнення згідно розпорядженню Військового міністерства. Старшин тимчасом не дозволяли звільняти до резерву. Кость Курило не любив військової служби, а до того ж і його дружина дуже хотіла, щоб він повернувся додому, де його чекала праця агронома на Полтавщині. Він подав прохання про звільнення, але дістав відповідь, що може бути звільнений лише в дисциплінарному порядку.

Алтинівка була великим селом. Наш полк був розташований в ній по селянських хатах. Крім нас там перебував ще гарматний полк тимчасом двобатерійного складу, в якому по демобілізації залишилось дуже мало козаків і лише де-кілька старшин. Мав цей полк 8 польових гармат, без належної кількості коней до них і без жодного гарматного набоя.

Гетьманське командування Сірожупанникам не довіряло. Стрілецькі полки мали належну кількість рушниць і кулеметів, але лише пару сот набойів до них, що видавались стійковим в час несення вартової служби і по закінченні її здавались. Касарень і відповідних помешкань для навчання, складів, майстерень, канцелярій та штабу полку не було. Перебували ми ніби на фронті. Відсутність розташування в касарнях з його військовим порядком деморалізуюче впливала на по-

водження вояків та утруднювала утримання належної дисципліни. Але Сірожупанники були настільки свідомим елементом з почуттям добровільної карности, що антидисциплінарних випадків не було. Лише один раз був бунчужний Єпифаній Каминський допустився бешкету на селянському весіллі, забороняючи з "патріотичного" почуття співати російські пісні, чим викликав обурення селян. Але це був отаманський тип з прямунням стати більшим ніж йому належало. Пізніше перебуваючи на еміграції, він закінчив свою освіту, досягши титулу доктора філософії, але разом з тим присвоїв собі степень полковника, без огляду на те, що був звільнений за анархізм. В 1945 році він попав до советських таборів і став "советским человеком". Взагалі недисциплінований елемент не уживався в рядах сірих і відходив.

Життя й чинність в полку проходила своїм вже визначеним порядком. Щодня командири сотень, користуючись гарною погодою бабиного літа, провадили з козаками різні вправи та навчання, поглиблюючи разом з цим їх національно-культурний світогляд. Німці до нас не втручались і з нами, власне кажучи, не рахувались. На обід і вечерю ми ходили до нашого старшинського зібрання. При цій нагоді ми обмінювались думками про ненормальне становище, яке утворилось в Україні з посилкою на села карних відділів, що складались переважно з аморального елемента під проводом російських офіцерів.

Провадився наступ і на нас. При мені приїздив до нас інспектор піхоти військ Української Держави генерал Приходько. Мені оповідали, що коли дивізія переїздила через Київ, першими прибули ешелони 4-го полку. Привітати сірожупанників вийшов на двірець генерал Приходько. Козаки були у вагонах з надписом: "40 человек — 8 лошадей", а старшини в пасажирському класному вагоні. Генерал наказав зібратись старшинам у вагоні, де виступив з привітанням на російській мові:

"Приветствую вас, господа, офицеры, от имени Ясновельможного Пана Гетьмана всея Украины... На-

шей главной задачей есть борьба проти большевизма... Вы должны считать за честь для себя стать до боя проти большевиков”...

Закінчивши свою промову, генерал запитав, чи маються у панів офіцерів якісь побажання. На це один із хорунжих відповів:

”Для нас найбільшою честю було б, якби нас на нашій рідній землі привітали нашою рідною українською мовою”...

Таке зухвальство обурило генерала:

”Господин полковник, ваши офицеры недисциплинированы!”...

На це командир полку доповів:

— Вибачте, пане генерале, за нерозважні слова молодого старшини. Але ми так затужили на чужині за Україною, що в своїх мріях уявляли собі в ній все українське і в першу чергу свою рідну мову...

Після цього генерал промовив перед вишкунаними колонами козаків доброю українською мовою. Виходило, що вона була лише для домашнього вжитку для простого народу, а інтелігенція мала давати перевагу російській культурі.

Не відомо, що генерал Приходько доповів гетьманові, лише він побажав сам подивитись на тих сірожупанників. Після параду гетьман висловив задоволення військовим виглядом козаків та їх муштровою підготовкою й запросив старшин полку на обід. В час обіду гетьманські приспішники пересвідчували сірожупанників “не быть слишком узкими шовинистами, не увлекаться демократизмом и быть подалее от социализма”.

Слідуючі полки були вислані на Чернігівщину без затримки в Києві. Столиця України таких “шовинистов” не потребувала. Сірожупанники подібно синежупанники попали до категорії неблагонадійних демократично настроєних вояків з прихильністю до соціалізму. Відразу розформувати дивізію можливо вважали нетактовним по відношенню до Австрійського генерального штабу, на погляд якого дивізія була добре вишколена й як військова частина була на своєму місці.

В часописах про прибуття дивізії в Україну не було опубліковано. Принаймні в тих часописах, що я випишував для “Просвіти” в Оріхові про Сірожупанників не було згадки, а тому я про них не знав. В дальнішому гетьманське Військове міністерство обмежилось частковою демобілізацією в дивізії та присилкою для інспекцій генерала Приходька.

Він робив огляд муштрової підготовки, перевіряв як провадяться вправи і навчання. Бадьорій і стрункий вигляд козаків йому подобався. Вечором ніби по товариськи за вечерею в старшинському зібранні генерал говорив про несприятливу політичну ситуацію, про небезпеку зі сторони большевиків, які мають агресивні наміри щодо України, про неуспішність мирових переговорів з советською делегацією і про можливість, може незабаром, війни з Советами. Тому треба, щоб старшинський склад нашого полку поповнився надійними знаучими військове діло російськими кадровими офіцерами, які готові йти до бою проти большевиків.

“Та невже, пане генерале, в Україні нема українців. Чому ми обов’язково маємо приймати до нашого полку росіян, а не українців?” — озвався хтось з нас.

Генерал викрутився тим, що серед українців кадрових старшин дуже мало, а по наказу на укомплектування військових частин можна брати лише кадрових офіцерів, що закінчили нормально по мирному часу військові школи.

Річ була в тому, що за старшинським зібранням (товариством) полку за гетьманщини зберігалось старе (довоєнного часу) право давати згоду на прийняття до полку нового старшини. Виключення робилось лише для вищих командних посад, на які начальники призначались. Користуючись цим правом, ми не давали згоди на прийняття росіян.

НОВИЙ КОМАНДИР ПОЛКУ

2.

З від'їздом генерала Приходька взяли за Сірих з іншого боку. Наказом по Військовій офіції почали призначати до Сірої дивізії вищий командний склад. На начальника дивізії, замість полковника Абази, був призначений генерал-хорунжий Васильев-Чечель, а начальником штабу генерал-хорунжий Піонтковський. До нашого 1-го полку командиром його був призначений полковник Антон Пузицький. До інших полків дивізії були призначені також певні для монархічного напрямку полковники.

Старшини полку зайняли ворожу позицію до цього призначення як до прояву реакції. В найбільш скрутному становищі опинився я, як полковий осаул, який безпосередньо мав бути в контакті з командиром. Полковник Пузицький повідомив телефонограмою про свій приїзд. Старий командир Ганжа заявив мені, що він хворий і на двірець зустрічати нового командира не піде. Полкових коней у нас не було, а авта тоді ще не водились. Треба було йти пішки. Пішов я сам, взявши з собою козака, щоб міг принести речі полковника Пузицького.

Нашими старшинськими відзнаками були золоті колоски пшениці на комірі жупана: для хорунжого — один, для поручника — два, для сотника — три, а штаб старшини мали такі колоски на срібному полі, генерали — на золотому. Такий порядок був у австрійських офіцерів, лише вони мали вишиті золоті зірки, а ми — колоски. Пузицький мав на шинелі полковницькі наплечники з двома просвітами як було в російській армії. Середнього росту, міцний на вигляд, з енергійними рухами, курносий з владним виразом обличчя, він вийшов з особового вагона, в якому були німці. Я відразу зміркував, що це мій новий командир і підійшов до нього з рапортом:

— Пане полковнику! Полковий осаул хорунжий Прохода прибув у ваше розпорядження. Полковник

Ганжа прохає вибачити, що не може вийти вам на зустріч по стану свого здоров'я.

"Доброго здоров'я, пане хорунжий! Коли це сотник Ганжа захворів?"

— Ще вчора, пане полковнику.

Ганжа був старим капітаном російської армії. За гетьманського правління ніхто з сірожупанників не був підвищений до вищої ранги, тому ми називали командирів по займаємих посадах. Пузицький відразу зазначив, що це неправильно. Хоч мене називали сотником, офіційно я голосився хорунжим.

"Ви що, лише сам один? А хто візьме мої речі?"

— Ось козак, пане полковнику. Він їх забере.

"А де бричка з кіньми? Чи може пішки підемо?"

— Так, пане полковнику! Тут недалеко, а коней ми не маємо. Ви будете мешкати в домі однієї учительки.

"Добре. Подивлюсь, я можу розташуватись і в штабі полку".

— Там не буде місця для вас, бо то помешкання колишньої жидівської корчми.

"Чому це вас, хорунжого правдоподібно з резерву, назначили полковим осаулом? Хіба в полку нема кадрових старшин?"

— Чому нема? Є у нас кілька кадрових старшин колишньої російської армії. Вони командують курінями та займають інші штаб-старшинські посади.

"Полковий осаул обов'язково має бути кадровим".

— Слухаю, пане полковнику. Я буду радий, коли звільните мене з цієї посади.

"А то чому? Хіба це тяжкий обов'язок?"

— Побудете у нас, самі побачите.

"Добре, я подумаю над цим. Дайте мені список всіх старшин кадрових і резервових. Я ще сьогодні хочу познайомитись зі старшинами, а на завтра призначить огляд полку".

— Слухаю, пане полковнику. Старшини будуть сьогодні на вечері в нашому зібранні, куди й вас запрошую.

Такі незалежні відповіді очевидно подобались Пузицькому, а тому він по хвилині сказав:

“Школа, що ви не кадровий. Бачу, що ви надаєтесь бути полковим осаулом”.

Коли я привів його до дому учительки і представив господині як нового командира полку, вона, розмовляючи по-російськи, турбувалась, що кімната може бути для пана полковника невідповідною і що вона не має пристійного ліжка. Пузицький відразу заспокоїв її по-українському.

“Я невибагливий, не хотів би вас турбувати, ще розглянусь тут, може у вас і не буду. А поза цим не потребую жодного ліжка, бо маю свою похідну “чемодан-кравать”, на якій буду спати. Чому це ви говорите зі мною по-російському? Мені приємніше, коли говорять по-українському”.

Він, не зупиняючись тут, наказав козакові чекати з речами та захотів відразу подивитись на приміщення штабу полку. Воно мало одну велику кімнату, в якій містились столи — мій, мого помічника та трьох писарів. При ній була невелика кімната, що служила кабінетом командира полку, з простим столом та трьома стільцями. Оглянувши все, Пузицький лише промовив:

“Ну й діра! Я залишусь на помешканню в учительки. Зараз піду туди. Нап'юсь чаю та трохи відпочину з дороги. Дайте мені список старшин. Зайдіть до мене біля 6-ої години. Підемо разом в старшинське зібрання. А тепер ви вільні. Призначіть мені джуру”.

— Слухаю, пане полковнику. Джур наші старшини не мають, але для вас джурою буде той козак, який приніс ваші речі. Він чекає на вас біля них.

Дав я Пузицькому потрібний список і він відійшов, а я з полегшою зідхнув. — Хай ти сказися, мати такого несамовитого командира!

Написав я розпорядження командира полку про призначення огляду на другий день і дав писарям розмножити його та розіслати командирам курінів і сотень. В цей час зайшов до штабу командир куріня поручник Костик і відразу з запитанням:

"Ну що, як? Чи є полковник українець? Яке враження він на тебе зробив?"

— Надзвичайне! Українець він завзятий, а вдачу його ти сам пізнаєш, бо я назвав йому твою кандидатуру на полкового осаула. Він хоче, щоб ним був обов'язково кадровий старшина. У нього все "обов'язково". А ти як раз для цього надаєшся.

"Та ти що, жартуєш?! Я нізачо не буду осаулом у старорежимника".

— Коли так, то за кого ти вважаєш мене? Ти думаєш, що мені дуже хочеться бути між молотом і ковадлом, між ним і нашими демократично настроєними старшинами та козаками.

"Ти більш спокійний та урівноважений. Пам'ятаєш, як ти в Йозефові головував на зборах та вічах, де всі пристрасні суперечки урівноважував, то може й полковника зумієш призвичаїти до нашого середовища".

— Дякую за признання та довір'я!

Коли я прийшов до Пузицького, його "чемоданкровать" була розложена в кімнаті та приведена до порядку. Видно було, що він вже відпочив, сидів біля столу та переглядав список старшин.

Полковник попросив мене дати коротку характеристику про кожного старшину. "Ви, Василь Хомич, очевидно добре знаєте всіх. Скажіть пару словами про кожного з них, хто що з себе уявляє. Тільки прошу обов'язково об'єктивно. Я умію пізнавати людей, але сподіваюсь, ви допоможете мені при ліпшому знайомстві з ними. Для мене суб'єктивні симпатії та антипатії не існують".

Така неофіційна фаміліярність зобов'язала мене одверто висловити свій погляд з характеристикою кожного. Протягом півгодини я коротко сказав про вдачу всіх, щоб полковникові була зрозуміла особовість кожного. Його неофіційне звернення до мене по імені й по батькові надало тон до певної міри довірчості. Видно було, що він був людиною скорих і рішучих дій.

“Добре! Дякую. Я буду пам’ятати, що ви сказали. Ходім! Там нас вже очевидячки чекають”.

Коли ми прийшли до нашої їдальні, всі були там в зборі. Полковник Ганжа подав команду: “Панове старшини!” Він сам представився Пузицькому, попросив вибачення, що не міг вийти на зустріч і представив йому кожного від старшин, почавши зі свого помічника старого сотника Гейка. Пузицький на якусь хвилину зупинявся перед кожним, задаючи пару питань. У нього була дуже добра пам’ять, тому він перевіряв та доповнював характеристику, яку я подав про них. Пізніше Пузицький сказав мені, що я дійсно був об’єктивним і допоміг йому бути відразу в курсі справ.

На другий день відбувся огляд полку. При цьому Пузицький цікавився всіма дрібницями, перевіряв все й залишився задоволений, за виключенням кулеметної сотні. Сам він був старий кулеметчик і вважав кулемет найважливішою зброєю, а командир сотні поручник Стаховський такої високої думки про кулемет не мав, тим більше, що до кулеметів не було набоїв, належних вправ з ними через це не провадилось, а тому обслуга біля них не знала добре своїх обов’язків. Це дуже розгнівало Пузицького. Повернувшись з огляду до штабу полку, він відразу звернувся до мене:

“Пишіть наказ про звільнення поручника Стаховського з посади командира кулеметної сотні і про призначення на його місце хорунжого Задорожного”.

— Пане полковнику, поручник Стаховський хоч не дуже енергійний, але кадровий старшина, а хорунжий Задорожний з бувших підпрапорщиків підвищений за боеві заслуги, але я в його хоробрості сумніваюсь. Практик він може добрий, але теоретично він малограмотний.

“А дідько з ним! Все рівно пишіть!”

Задорожний був хитрий і знав як подобатись начальству. Пізніше, коли нам довелось приймати участь в боях, Пузицький жалкував, що не погодився з моєю думкою про Задорожного.

ПОВСТАННЯ ПРОТИ ГЕТЬМАНА

3.

Полковник Пузицький був неодружений. Енергії у нього було аж надто багато, бо порівнюючи, він був ще молодий — сорокалітній. Розважатись у вільний час в Алтинівці не було де. В карти він не грав, горілки не пив і не кури́в. Тому всю свою бурхливу енергію й у вільний час присвячував справам полку. Все щось організував. Мені доручив культурно-освітній відділ. Заводив нові доцільніші, на його думку, порядки. Одних підтягував, других поучував, словом, нікому не було від нього спокою.

Пузицький вважав себе аполітичним, бо на його думку, крім військових статутів та безумовному послухові своєму начальству, жодні політичні питання для вояка не повинні існувати. Всякий демократизм у війську, або, як він говорив, “керенщину” з різними комітетами вважав недопустимим. Раз дали присягу вірно служити гетьманові, треба служити, а не критикувати існуючий порядок.

Сірожупанникам бракувало сліпе підпорядкування наказам начальства, бо вони хотіли свідомо виконувати їх в певній доцільності і служити не лише гетьманові, але бути готовими до боротьби й боротись за загальне добро всіх громадян своєї Батьківщини, а не пануючої групи чи якоїсь партії. На цьому ґрунті виникла сутичка між командиром та старшинами полку. До того ж розпорядження зі штабу дивізії скеровані на поборення всякого демократичного настрою та зацікавленості не лише соціальними, але й національними ідеями з тенденцією перевиховувати всіх в дусі безкритичної аполітичності, викликали глухе незадоволення як старшин, так і козаків, які звикли до добровільної й непримусової карності. Для звичайних козаків був вихід в тому, що їх поступово звільняли в порядку демобілізації, але старшини по власному бажанню не могли виходити до резерву. Коли постала 1-го листопада 1918 р. Західня Українська Народна

Республіка, молодші старшини почали тихенько говорити про нелегальний перехід до Української Галицької Армії.

А тим часом в наслідок революції в Німеччині почалась демократизація в німецьких військових частинах з утворенням військових рад. Не знаю, якими міркуваннями керувалось Військове міністерство, коли вирішило розташувати Сіру дивізію в м. Чернігові. Можливо, вважалось, що небезпека демократизації там була менша. 13 листопада були послані від нашого полку квартир'ери до Чернігова під команду поручника Анатолія Костика. По-дорозі вони мали зупинитись в Конотопі й одержати там в штабі дивізії відповідні вказівки. Вся увага була звернена на переїзд до Чернігова та почалась до цього підготовка. Пузицький давав наказ за наказом, розпорядження за розпорядженням, що і як все треба зробити, передбачаючи всі подробиці.

Цілими днями і мені було що робити в штабі полку з оформленням всіх наказів та проектів командири. Лише пізно ввечері я йшов до свого помешкання в домі якогось діяча. Господарі ставились неприхильно до українства, бо вважали себе росіянами, а тому у мене не було з ними нічого спільного. Трохи почитавши, я звичайно лягав спати.

В ніч з 15 на 16 листопада розбудив мене вартовий полку старшина з телефонограмою зі штабу дивізії, яка була передана до штабу зі станції Алтинівки. Була вона коротка, такого приблизно малозрозумілого змісту:

"Командирові 1-го Козацько-стрілецького полку. З одержанням цього наказу негайно прибути в Конотоп. Вагони для вантаження будуть послані на ст. Алтинівка. Начальник дивізії Отаман Палій".

Пішов я з цією телефонограмою до полковника Пузицького. Він спав досить міцно. Коли я розбудив його, він відразу схопився, ніби був на передовій лінії фронту проти большевиків.

"Що? Як?... Що трапилось?"

— Приніс вам, пане полковику, телефонографу зі штабу дивізії.

"Яку телефонограму? Негайна? Читайте!"

Я прочитав. Він протер очі, подивився на мене, щоб пересвідчитись, чи випадково я не п'яний.

"Нічого не розумію. Читайте ще раз!"

Коли я прочитав її виразно вдруге, він взяв телефонограму і сам повільно перечитав її.

"Що за чортова мати! Всеодно нічого не розумію. Який такий отаман Палій? Звідки він взявся? А де ж подівся начальник дивізії генерал Васильєв-Чечель, або начальник штабу генерал Піонтковський?"

— Не знаю, де вони тепер і що роблять. Палій раніше був в нашій дивізії. Це старий капітан російської служби. Його звільнили, коли наша дивізія прибула в Україну, ніби за "шовінізм" та демократичні погляди, докладно не знаю, але, здається, потім він був прийнятий до Залізничної охорони.

"Ось що! Тут може бути якась провокація. Треба послати до Конотопу когось надійного зі старшин з рапортом начальникові дивізії від мене. Він має дипломатично довідатись, що робиться в штабі дивізії, щоб ми не попали у якусь халепу... Маєте шифр з собою? Пишіть шифрований рапорт начальникові дивізії без зазначення прізвища. Пишіть: — Тільки що одержав телефонограму такого змісту... Перепишіть, що в ній є. А потім: — Якщо ви дали такий наказ, прошу підтвердити його й доручити сотникові Гейкові..."

Через годину сотник Гейко в супроводі двох підстаршин виїхав верхом на позичених у гарматчиків конях. Пузицький вже не міг спати.

"Що маємо робити, Василю Хомичу? Як ви гадаєте, що то є?"

— Не можу напевно сказати. Мені здається, що це повстання проти влади нашого гетьмана за російський напрямок.

"Це може бути, бо Скоропадський не є певний самостійник, а його міністри переважно російські єдиноділимці. Якщо повстання є під гаслом самостій-

ности України, я перший приєднуюсь до нього... Лише ви про це тимчасом нікому не говоріть“.

Коли настав день, Пузицький як неспокійний дух пішов по сотнях полку перевірити чи все в порядку, бо про одержання телефонограми знали вже всі. Там він робив розпорядження про скорішу підготовку до виїзду, бо переїздити чи то до Чернігова, чи до Конотопу все одно треба було.

Десь о 10-ій годині ранку зупинився на коні верхом біля штабу полку поручник Костик. Командира в штабі не було. Вигляд у Костика був таємничий. Я покликав його до кабінету командира полку і запитав:

— Що є? Чому ти так скоро повернувся? Я гадав, що ти вже в Чернігові.

“Я маю наказ нового начальника дивізії заарештувати Пузицького. В штабі дивізії стався переворот. Я назначений командуючим полку”.

— Про переворот нам відомо, а щодо Пузицького, то ти, Анатолію, трохи легше зі своїм наміром. Наказ Палія ти нікому не показуй, а то Пузицький тебе сам заарештує за те, що ти неправдиво інформував про нього новому начальникові дивізії.

“Та ти що?! Він же явний чорносотенець!”

— І тут ти дуже помиляєшся. Ходім до Пузицького. Маєш зробити йому доповідь, що робиться в Конотопі та що чути про події в Україні.

Костик доповів, що до Чернігова не встиг виїхати, коли стало відомо, що Гетьман своєю грамотою проголосив 14 листопада 1918 року Україну в федеративному зв'язку з Росією. В наслідок цього виникло повстання проти гетьманського уряду під проводом Головного Отамана Симона Петлюри. Проголошення федерації з Росією вважається зрадою Україні, воля якої була виявлена IV Універсалом УЦР про самостійність Української Народної Республіки, яку тепер очолює Директорія УНР. В штабі дивізії стався переворот. Генерали Васильєв-Чечель та Піонтковський оголосили себе неутральними. Вони можуть виїхати куди будуть бажати. Головний Отаман Петлюра призначив начальником дивізії отамана Палія, а начальником штабу

сотника генштабу Морозевича. Нашому полку наказано прибути до Конотопу для боротьби з гетьманськими відділами, які намагаються здушити повстання.

Вислухавши доповідь Костика полковник задав йому декілька питань, а потім звернувся до мене:

"Скличте негайно всіх старшин до штабу полку. За півгодини я буду там".

Коли прийшов командир полку, всі старшини були в штабі. Хоч нас було всього тридцять, але помешкання було таке мале, що всім довелось стояти. Поздоровившись з усіма, полковник також стоячи біля мого столу, відразу почав:

"Панове старшини! Ви вже напевно всі знаєте про повстання проти гетьманського правительтва в наслідок проголошення гетьманською грамотою федерації України з Росією, а також про переворот в штабі дивізії. Нашим новим начальником є отаман Палій, якого ви очевидно знаєте особисто. Кожний з вас тепер вільний виявити своє становище до цих подій. Кожний тепер має вирішити раз на завжди, чи стати тепер до боротьби за самостійність нашої України під проводом нового командування, чи оголосити тепер неутральним і відійти туди, куди кому бажано. Для мене особисто жодних неутральтетів не існує. Я людина глибоко військова. Для мене існує лише наказ. Поставте надімною оцю свічку (він показав на свічку на моєму столі) і коли вона буде мати право віддавати накази, я буду їх виконувати".

"Від присяги на вірність і послух гетьманові Скоропадському вважаю себе звільненим, бо я присягав Гетьманові як суверенові самостійної Української Держави, якій він сам дав присягу бути їй вірним. Раз Скоропадський цю присягу порушив, тим звільнив нас від присяги йому, бо ми маємо бути вірними незалежності й суверенності України".

"Я не знаю особисто отамана Палія, але якщо його назначив нашим начальником Головний Отаман військ Української Народної Республіки Симон Петлюра, я безумовно буду виконувати його накази. Роблю я це свідомо і добровільно. Я стаю під прапор УНР в

боротьбі проти всіх правих і лівих ворогів державної незалежності України. Раджу й вам послідувати моєму прикладові.

Слава Україні!"

Спонтанними оплесками всі виявили свою згоду з полковником.

"Прошу кожного з вас дати мені урочисту обітницю добровільно виконувати всі мої накази так як й я буду виконувати накази командування УНР".

Всі ми по старшинству підходили до полковника Пузицького і зі словом: "Обіцяю!" стискали йому руку.

"А тепер, панове командири сотень, зберіть своїх підлеглих підстаршин та козаків, роз'ясніть їм важливість подій і також хай вони дадуть вам добровільну обітницю стати до бою за незалежну УНР. Хто ж не виявить такого бажання, може негайно відійти додому. Якихсь неутральних не повинно бути в полку. І відразу ж до праці. Як лише дістанемо вагони, заладуємось і від'їдемо до Конотопу".

ШТАБ ОТАМАНА ПАЛІЯ

4.

Попередній пригнічений як листопадова дощова погода настроїв змінився на бадьору кипучу діяльність. І дощик здається перестав мигичити. Особисто я також піддався цьому настроєві. Розумово міркуючи, я повинен був йти разом з усіма, але чуттєво відчував, що наш шлях буде надзвичайно тернистий. У мене не було віри в те, що українські діячі зуміють опанувати положення і приборкати розбурхану стихію пристрастей. Гетьманська реакція разом з німецькою окупацією породила большевицькі та анархістичні настрої серед незаможної діяльної частини населення, а переважаюча більшість хліборобів-гречкосіїв була байдужа до української державности. Я був свідомий того, що з відходом німців знову прийдуть большевики, для боротьби проти яких у нас не буде збройної сили добре

організованої, і в достатній кількості. Вона була змарнована нерозумною політикою ще в минулому році. Я не вірив, що ці самі політики, а інших не було, зуміють підпорядкувати виниклу в повстанчому рухові силу і не дадуть їй зійти на шлях безладдя. Але іншого виходу не було. Без огляду на все треба було стати на тернистий шлях боротьби за незалежність і волю власної Батьківщини.

Напередодні я дістав листа від Поліни з Оріхова, в якому вона писала, що остаточно розійшлась з чоловіком, який виїхав до Маріюполя вчителювати в середній технічній школі. Тому вона вирішила залишити все мамі і приїхати до мене. Але тепер вона не могла приїхати. Про своє особисте життя не доводилось думати.

На другий день після одержання зі штабу дивізії наказу про переїзд до Конотопу було подано на станцію Алтинівку два десятки критих вагонів і чотири відкритих, яких нам було досить, бо в полку після демобілізації залишилось біля п'ятисот підстаршин та козаків в середньому по 30 в кожній сотні.

Полк мав колишній російський склад: 4 курені по 4 сотні в кожному. Тому в нашому ешелоні знайшлось місце і для гарматного полку. Завантаження було зроблене впродовж кількох годин. Перед вечором ми прибули до Конотопу.

Тепер на станції був помітний більш поживлений рух ніж як то було в день мого першого приїзду до Конотопу. Німці вже тримались не так певно як тоді і були менш помітні. На першому пляні виступали українці, серед яких, крім сірожупанників в сіросинюватих австрійських шинелях (короткі жупани були ними) та в сірих кашкетах з жовто-блакитними кокардами на червоному полі, вештались озброєні вояки в довгих жупанах і свитках, в шапках з червоними шліками. Більшість з них належала до червоного куреня смерти Отамана Ангела, який мав на станції свій ешелон.

В помешканні двірця на другому поверсі в двох кімнатах був "Штаб групи військ Чернігівщини та

Полтавщини“. Всі ці війська тимчасом склались з 1-ої Козацько-стрілецької дивізії та самочинно заснованого “Червоного куреня смерти”. Командуючим цією групою військ був отаман Палій, старша вже сива людина, у якої не було помітно військової рішучості. Скорше він надавався бути повітовим старостою ніж командуючим військами.

Коли ми прибули до Конотопу, полковник Пузицький разом зі мною пішов до штабу для доповіді та одержання наказів. Там було гамірно. Біля десятка людей у військовому й напівцивільному одязі перегорювались між собою. Двоє військових щось доказували Палієві, а він нерішуче заперечував. Тут же поруч просто на краю стола сидів в червоному жупані з кривою шаблею та револьвером в кобурі на поясі гарний, стрункий, чорнявий отаман. Він приймав різні пози любуючись собою. Прислухаючись до суперечки між Палієм та (як виявилось пізніше) отаманами невеликих повстанчих відділів, що вимагали зброї, він іноді подавав репліки: “Мусимо поглибити соціальну революцію”... “Треба знищити всіх буржуїв”... “Зброї нема... дурниця! Я сам буду різати їх перочипним ножиком”... Майже чверть години стояли ми, слухаючи суперечку. На нас ніхто не звертав уваги. Тоді Пузицький питає мене:

”Хто з них Палій?”

— Той старий в сірому жупані, що сидить за столом.

Не чекаючи далі, полковник рішуче підійшов до військовому до стола отамана Палія і відрпортував:

”Командир 1-го Козацько-стрілецького полку полковник Пузицький прибув з полком до Конотопу у ваше розпорядження, пане отамане!”

Всі при цьому і навіть червоножупанний отаман встали. Повстанчі отамани дали місце полковникові, який відразу ж сказав:

”Чую я, що у вашому розпорядженню нема зброї і набоїв. І у мене нема набоїв. Але ж у нас під боком склади військової амуніції у Верйовці. Там наскільки

мені відомо, є досить зброї й вогнестрільних припасів, яких може вистачити на цілу армію”.

Але, пане полковнику, Верйовка знаходиться в розпорядженні німців. Ми не маємо туди доступу.

”Треба, пане отамане, зробити так, щоб вона була в нашому розпорядженні. Ми тепер маємо бути панами становища, а не німці”.

— Посилав я туди людей, але німці нікого до складів не допускають.

”Треба негайно вимагати від вищого німецького командування видачі нам потрібної кількості вогнестрільних припасів. Обов’язково, відразу ж по телеграфу необхідно передати нашу вимогу. А тепер прошу поінформувати, чи всюди на Чернігівщині установлена влада УНР і чи зголосили свій послух штабові повітові сотні та залізнична охорона?”

— Тимчасом з повітів ще ніхто не зголосився, а з Києва посланий проти нас відділ вірної гетьманові Сердюцької дивізії, який зайняв вже станцію Пліски. Проти них посланий курінь 3-го полку, що тепер перебуває в Бахмачі. Під Києвом зі сторони Білої Церкви йдуть бої між гетьманськими частинами та Січовими Стрільцями під загальним керуванням Головного Отamana Петлюри. Доведеться, мабуть, вам, пане полковнику, допомогти 3-му полкові, якому треба розташуватись в Чернігові й установити там владу УНР.

“Слухаю, пане отамане, я трохи зорієнтуюсь в сучасній ситуації і завтра доповім вам мої міркування”.

Коли ми вийшли з штабу військ, Пузицький обурився:

”Ну й штаб! Такого я ще не бачив. А той отаманчик з перочинним ножиком збирається різати українських буржуїв і не думає червоний індик, що його самого заріжуть російські пролетарі. Хто він такий?”

— Як видно, це отаман Ангел, командир Червоного куреня смерти, козаки якого вештаються на станції.

”І придумав собі таке прізвисько — ангел, що різє ножиком буржуїв. Треба попередити наших, щоб не вступали до їхньої компанії, бо то пахне анархією”.

КОНТРУЛЬТИМАТУМ НІМЦЯМ

5.

Коли ми на другий день прийшли до штабу групи військ, отаман Палій був зовсім пригнічений. На цей раз там були майже одні сірожупанники: начальник штабу дивізії сотник Морозевич, командир 3-го полку підполковник Пилипенко та ще хтось від 2-го і 4-го полків. Коли полковник Пузицький поздоровився з ними всіма, Палій дав йому надрукований на машинці папір в німецькій мові з перекладом на українську від німецького командування, в якому було сказано приблизно таке:

"Пропонується всім українським військовим частинам і новим повстанським формуванням протягом 24-ох годин після одержання цього ультиматуму відійти від лінії залізниці на 15 км і не перешкоджати вільному пересуненню по залізниці всіх транспортів, що знаходяться в розпорядженні німецьких частин".

— Бачите, що наробила вчорашня телеграма, що я послав по вашій пораді, — сумно проголосив отаман Палій.

Полковник Пузицький прочитав німецький ультиматум наголос раз, трохи подумав, знову перечитав, а потім рішуче:

"Дурниці! Самі вже безсилі, а ще брикаються, ультиматум ставлять. А ми маємо послати їм контр-ультиматум і то самий рішучий. **Обов'язково!** Треба послати командуванню німецьких військ відповідь на їх ультиматум такого змісту: — Проти вашого ультиматуму про відведення наших військових частин на 15 км від залізниці ми рішуче протестуємо і вимагаємо протягом 24-ох годин передати в цілковите наше розпорядження всі склади військової амуніції і зброї у Верйовці. До наших внутрішніх справ і до нашої боротьби проти відділів гетьмана Скоропадського просимо не втручатись. За це ми обіцяємо вам допомогти спокійно виїхати до вашої батьківщини. В противному разі ми маємо цілковиту можливість зірвати

залізничні колії та мости й позбавити вас змоги повернутись у Німеччину. — Копію цього послати їхній військовій раді. Я певний, що цей наш рішучий тон буде мати належний вплив”.

По хвилині Пузицький додав:

“Треба послати наш контрультиматум лише за підписом начальника дивізії та начальника штабу, до того ж ще з печаткою. Нашу дивізію вони знають. Також вони знають, що нас своїм ультиматумом не можуть перелякати як той ”ангелів курінь смерти”, що вже десь зник різати ножиком буржуазію”.

Не пройшло і 24 години як німецьке командування надіслало до штабу Сірої дивізії відповідь з проханням перебрати охорону військових складів у Верйовці і з заявою, що німецькі відділи будуть неутральними, поступово залишати охорону кордонів України та від'їдуть до Німеччини, що прохають прийняти до відома, сподіваючись, що в цьому їм не будуть робити перешкод.

Така відповідь нас задовольняла. Охорону складів було наказано перебрати 4-му полкові, а 2-му полкові ввійти в зв'язок з німцями і після їх відходу організувати охорону кордону.

Поважною халепою було те, що гетьманська реакція почувала себе ще сильною. Відділ 3-го полку залишив ст. Бахмач. Її зайняли гетьманці та загрозували Конотопові. Командир 3-го полку Пилипенко був безрадний. Чисельна перевага була на стороні гетьманців.

Полки сірожупанників після гетьманської демобілізації старших річників були зведені до стану невеликих куренів. Тому на нараді командирів полків було вирішено оголосити добровільну мобілізацію для поповнення дивізії. На цю мобілізацію місцеве населення охоче відгукнулось. Протягом трьох днів полки поповнились так, що кожний з них мав вже по півтори тисячі багнетів.

В полкових складах була для них відповідна кількість сірих жупанів, шинелів, білизни та знарядження до столових предметів і зубних щіток включно. Зброя була, а набої були доставлені з Верйовки.

Керування боротьбою проти гетьманців перебрав на себе полковник Пузицький. Він наказав змонтувати в майстернях залізничного депо броневик на відкритому вагоні, поставивши на нього полеву гармату і кілька кулеметів, захищених пластинами товстого заліза. Дуже страшним такий імпровізований броневик не був, але психологічно впливав на противника.

З відділом сірожупанників біля двох сот багнетів в малому ешелоні з броневиком спереду вирушив полковник Пузицький проти гетьманців, що мали опорним пунктом Бахмач. Кілька гарматних стрілів з броневика та розсипана лава сірожупанників зробили відповідне враження на гетьманських сердюків. Вони піднесли білий прапор і капітулювали. Відпустивши обезброєних гетьманців на "всі чотири вітри", Пузицький назначив коменданта ст. Бахмач і, залишивши чоту для несення служби, повернувся переможцем до Конотопу. Частина сердюків виявила бажання стати в ряди сірожупанників. Шлях для переїзду 3-го полку до Чернігова був відкритий. В Конотопі залишився лише 1-ий Сірий полк.

В початку грудня німці почали від'їздити до Німеччини. Залізничним рухом тепер керувала українська комендантура, з дозволу якої німецькі ешелони після перевірки, чи нема у них українського майна та продуктів, більше ніж потребували на свою подорож, діставали паротяг та спокійно від'їздили. Вагони з присвоєним українським добром залишались в нашому розпорядженню. З того наш 1-ий полк дістав вагон шинки, вагон вудженої ковбаси, два вагони цукру, вагон турецького тютюну в пачках, вагон-цистерну чистого спирту і навіть піввагона сукна на одяг. Це була наша валюта, за яку ми діставали продукти для харчування полку під час дальших боєвих подій аж до травня 1919 року, коли сталась Луцька катастрофа на Польському фронті.

Одного дня з'явився в Конотопі отаман Ангел зі своїм начальником штабу Голубом в чолі свого червоного куреня смерти, що з пішого став уже кінним. Майже місяць вештався він зі своїми однодумцями по

маєтках, де поглиблював соціяльну революцію, грабуванням службовців, бо пани вже встигли утікати. Там він здобув ліпших коней і посадив на них своїх гульвіс. Коли він довідався, що від німців можна дечим пожитись, наказав поставити на пероні станції кулемет і відкрити з нього вогонь по німецькому ешелону. Кілька німців при цьому було убито. Але комендант станції з сотнею сірожупанників відразу ліквідував це безчинство. Боячись роззброєння та відповідальности, Ангел зі своїм курінем зник і в тих місцях, де були Сірі, не появлявся.

У порівнянні з тим, що прийшло пізніше, бій з гетьманськими сердюками та анархічні вчинки куреня смерти були дрібними випадками. Коли німці почали відходити з прикордонної зони, пожвавили свою чинність тарашанці, українські повстанці, які були змушені втекти з України в неутральну зону між нею та Росією від німців та гетьманських карних загонів. Фактично господарювали в цій зоні большевики. Була вона шириною до 40 км як спірна територія, приналежність якої до України, чи до Росії мала вирішитись на мировій конференції, що відбувалась в Києві. Скінчилась вона нічим. Лише советські представники Раковський та Мануїльський підговорили українських недотепних соціялістів Винниченка та Шаповала розпочати акцію повстання проти гетьманського уряду ще до проголошення ним федерації, обіцяючи їм допомогу зі сторони Советів. Тепер ця “допомога” почалась.

ТАРАЩАНЦІ

6.

Большевики від імені створеного в Москві Всеукраїнського ревкому сформували у вересні 1918 року в районі Унеча-Почеп на північ від Стародубу Богунівський повстанський полк. Командиром полку був Микола Щорс, який ще в квітні створив в Єменівці

на північній Чернігівщині повстанчий відділ. Під натиском німців цей відділ відійшов до нейтральної зони і став пізніше осередком, біля якого гуртувались утікачі з України. Туди ж примушені були втікати в червні 1918 року повстанці із Звенигородського та Таращанського повітів, які створили ядро Таращанського повстанчого загону під командою Василя Боженка, що став також полком.

Таращанці були найбільш активними, а тому бригада обох полків була відома під назвою таращанців. Пізніше в травні 1919 року кожний з цих полків був розгорнутий в бригаду. Перша — називалась Богунівською, а друга — Таращанською. Дивізія з них називалась 1-ою Українською радянською дивізією, якою довго не була, бо в липні 1919 року ввійшла в склад російської регулярної армії під назвою 44-ої Стрілецької дивізії. Командиром її залишився М. Щорс, який скоро після цього в серпні при загадкових обставинах загинув. Українська епопея Таращанців закінчилась.

Коли сталась в Німеччині революція, таращанці почали в листопаді в районі Стародубу боєві сутички з німцями. Після повстання проти гетьманського уряду з відходом німців вони перейшли на українську територію. Тут прийшло до сутичок між ними і сірожуланниками, які перебрали від німців охорону кордонів України. Сталось так, що таращанці полонили десяток сірих, а сірі в іншому місці обезброїли й полонили відділ таращанців з політичним комісаром. Виник збройний конфлікт.

Для того, щоб прийти до якогось порозуміння, була послана від штабу Сірої дивізії до таращанців делегація. Ми знали, що таращанці є українці, які потерпіли від гетьманських та поміщицьких посіпак і змушені були відійти за межі України. Тепер, коли відновилась влада УНР, вони можуть стати в ряди українського народного війська, а тому збройний конфлікт є якимсь шкідливим для України непорозумінням. Нам треба спільно боротись за волю України, а не битись між собою.

З нашими міркуваннями таращанці погоджувались, але під яким прапором має провадитись ця боротьба? Звичайно, що під українським національним жовто-блакитним прапором на червоному полі, або вірніше з червоними стрічками. Такими були й наші відзнаки, що символізували національну й соціальну революційність. Але таращанці під впливом своїх політичних комісарів, якими обдарувала їх Москва, хотіли битись лише під червоним інтернаціональним прапором соціалістичної революції, яка в Україні не була завершена. Вони не визнавали жодного жовто-блакитного прапору УНР, боячись його ніби дідько ладану. Так наші шляхи розійшлись. Договорились лише зробити обмін полоненими та на майбутнє уникати кривавих боїв між собою.

Та проте не так сталось, як гадалось. Таращанці одержавши підмогу та накази з Москви, почали настирливо наступати на Україну, не визнаючи жодної УНР. Невеликі відділи Сірих 2-го і 4-го полків не могли їх стримувати й почали поступово відходити. Мобілізовані в тих полках козаки не хотіли битись проти своїх і оголосили неутралітет. Витворився фронт боєвих подій без проголошення війни. Треба було послати підмогу з Конотопу проти наступаючих червоних.

Коли був підготовлений ешелон до від'їзду на фронт проти непрошених визволителів, мобілізовані вояки під проводом одного з добровільно вступивших в полк офіцерів зробили біля ешелону мітинг, на якому вони постановили, що на фронт не поїдуть і битись проти своїх братів не будуть. При цьому лунали загрожуючі вигуки:

"Не слухайте старшин сірожупанників! Всі вони панські прислужники"... "Всіх старшин треба повісити на телеграфних стовпах!"...

Але розійтість пристрастям сліпої ненависти, викликаної большевицькими агентами, не дали наші кадрові сірожупанники підстаршини та козаки. Вони доводили мобілізованим всю безглуздість обвинувачення сірих старшин в буржуазності. Якби не ці

національно-свідомі вояки, то може декому з нас довелось би висіти на конотопських стовпах.

Наказ про від'їзд на фронт довелось відмінити. На нараді в штабі дивізії було вирішено оголосити всім мобілізованим, що з огляду на успішне закінчення повстання, висловлюється всім подяка за участь у боротьбі проти Скоропадського з його панськими прихвостнями. Всі, що добровільно зголосились по мобілізації до військової служби, можуть тепер повернутись до мирної праці й одержати для цього безтермінову відпустку до нового покликання. Штабам полків було наказано видавати відпускні посвідки без затримки. Було це в середині місяця грудня.

Ініціатори мітинга з ворожими виступами проти УНР як большевицькі агенти були ізольовані, а тому мобілізованим ніхто не перешкоджав приходити до штабу полку брати відпускні посвідки, здавши зброю. Прийшло таких в 1-му полку впродовж двох днів біля 400 душ. Обмундировання вони не здали, бо числились у відпустку. Але знайшлося кілька десятків таких, що відійшли без відпускних посвідок, не здавши не лише обмундировання, але й зброї. Був це запаморочений ворожий до української державности елемент. На весні 1919 р. всі вони були мобілізовані до советської армії. Була навіть чутка про створення з них відділу "красних серожупанників".

Після такої відпускнуї демобілізації залишилась в полку майже половина мобілізованих. Вони не мали дома що робити, а порядки та утримання в полку їм подобались, до того ж у багатьох з них пробуджувалась свідомість свого національного обов'язку перед батьківщиною. В товариському відношенні до них вони вбачали дотримання пошани до людської гідности. Національне пробудження сприяло тому, що вони досить скоро підпали під вплив старих сірожупанників, які творили дружній колектив. Звичайно сірим старшинам довелось попрацювати над виясненням наших завдань і цілей та запереченням большевицької брехні з демагогічними обіцянками. Поки непевний елемент не відійшов, настрої у нас був неспокійний. Дві ночі

всі старшини перебували в штабі полку готові на відсіч у випадку ворожого нападу. Після вимушеної демобілізації чинність в полку прийшла до нормального порядку. В сотнях залишилось в середньому по 60 багнетів, з якими можна було якось діяти. Але вислати якусь допомогу 2-му і 4-му полкам не було з чого, а становище їх було скрутне. Після переведеної відпускної демобілізації, коли вони позбавились неутрального елемента, чисельний склад їх значно зменшився. В районі Кролевця, Глухова, Шостки й Коропа вони мусли були самі дати собі раду, протидіючи наступові таращанців, що зайняли район Стародубу. Новгород Сіверський зайняли російські совєтські частини.

1-му полкові треба було взяти під охорону напрямки по залізницях на Курськ і Гомель, а також міцніше тримати в своїх руках вузловий пункт Бахмач, куди перейшов штаб нашого полку. 3-ій полк розташувався в Чернігові. Командир цього полку підполковник Пилипенко як військовий начальник не був на своєму місці. Не відомо, чи він своєчасно позбавився непевного елемента з мобілізованих. Почував він себе в Чернігові цілком безпечним так ніби був на мирному становищу. Це призвело до того, що в січні 1919 року таращанці несподівано підійшли до Чернігова з півночі і рішучою атакою вночі оволоділи містом, а сірожупанникам довелось утікати, залишивши всю свою матеріальну базу ворогові, а мобілізовані майже всі попали в полон таращанців.

Крім Сірих, проти большевиків діяли Запорожці на Харківщині. Боевий склад і технічне обладнання у них були значно більшими і ліпшими ніж у нас. Запорожці були зведені за часів гетьмана зі стану корпусу до дивізії, яка після повстання проти гетьманського уряду знову розвернулась в Запорізький корпус. Але цього було мало, бо проти Запорожців діяли регулярні частини VIII Совєтської армії. Сам по собі Харків мав пролетарський характер, а до того ж Харківщина була по сусідству з Донбасом, населення якого переважно симпатизувало большевикам. Тому Запорожці не витримавши натиску большевицької

армії в січні 1919 року з боями відійшли аж на Правобережжя. В Харкові почав діяти Всеукраїнський ревком без українців.

НАСТУП БОЛЬШЕВИКІВ

7.

На Лівобережжі поступово залишились лише сіро-жупанники. Нам почала загрожувати небезпека зі сторони Полтавщини. Хоч ми мали зв'язок з деякими повітовими сотнями, з яких одна уславилась як Лохвицький повстанський курінь, але вони не могли витримати переможний натиск советської армії, за якою слідували продовольчі відділи з завданням здобути за всяку ціну хліб голодуючій Москві. Тут про якесь самоозначення не могло бути мови.

Тому наше становище ставало з кожним днем все більше й більше непевним. Новий рік і Різдвяні свята провели ми в Бахмачі. В залі "Просвіти" навіть була влаштована новорічна забава з танцями. Наші молоді старшини в гарно пошитих коротких сірих жупанах з золотими колосками на ковнірах користувались успіхом у місцевих панночок та пань. Також відбулась спільна вечеря під Різдво. Але настрої не був безжурний.

Полковник Пузицький не мав спокою ні вдень, ні вночі. Політична ситуація була надто невиразна. Директорія УНР не подавала ознак реальної державно-творчої чинності. Головна команда військ УНР не давала відчувати її керівної ролі в боротьбі проти наступу советських частин. Війна Советській Росії не була оголошена. Не було відомо, чи ведуться між урядами якісь переговори й чи прийде до якогось порозуміння. Зі своєї сторони Совети також без оголошення війни УНР зі своїми голодними арміями сунули на українські землі. Різні повстанські відділи займались переважно "поглибленням революції". Таке положення деморалізуюче впливало на моральний стан вояків. Загрожувала небезпека розкладу та безладдя.

Найбільше злостився полковник, коли приїхала з Києва його сестра. Коли вона прийшла в штаб полку, що містився в окремому 5-кімнатному домику, Пузицький, замість привітання, накинувся на неї:

"Тебе ще тут бракувало! Яка лиха година принесла тебе сюди?"

Від такого привітання вона звичайно почала плакати, але не звертаючи на це уваги, Пузицький звернувся до мене:

"Василь Хомич! Займіться, прошу, моєю сестрою. Влаштуйте її в кімнаті проти моєї. Мені нема часу. Я йду на телеграф".

Він дійсно не мав часу, бо весь час бував на телеграфі, щоб бути в курсі всіх справ та уникнути якоїсь несподіванки, або їздив на так званий фронт паротягом у напрямку то на Сновськ (сучасний Щорс), то на Ромни, де особисто знайомився з положенням та давав відповідні вказівки й розпорядження. На першій залізниці відділ нашого полку був на ст. Мена, звідки тримав зв'язок з 4-им полком в Сосниці і Коропі. Сновськ вже був зайнятий таращанцями, які пробували пресунутись на Мена і Сосницю, але діставали належну відсіч.

На другій залізниці відділ 1-го полку був аж в Ромнах, де спочатку підтримував установалення влади УНР, увійшовши в зв'язок далі на південь з Лохвицьким республіканським курінем, прізвища енергійного й розважливого командира якого, на жаль, не пам'ятаю. В цьому напрямку поки Запорожці були на Харківщині, відновлювався самочинно республіканський порядок, але з відходом Запорізького корпусу поступово псчали займати Полтавщину частини VIII Советської армії. Вони приносили на багнетях українцям обіцяну "свободу", а за ними відразу йшли продовольчі відділи за українським хлібом.

Також наш полк мав відділ на ст. Білополля на лінії Конотоп-Курськ, на якому також натискали якісь советські частини.

У штабі полку Пузицький довго не затримувався. Постійно він бував на телеграфі, щоб мати зв'язок з

ким тільки можна було, аби мати уяву про те, що діється довкола. Спочатку він часто бував в Конотопі в штабі дивізії. Мертвонароджений штаб групи військ Чернігівщини і Полтавщини перестав існувати, а курінь смерти отамана Ангела вештався невідомо де. Потім полковник Пузицький переконався, що отаман Палій, по його виразу, "тютя", а начальник штабу Морозевич легкодух, тому перестав там бувати і почав діяти на власну руку, свідомий відповідальности за чинність і життя своїх підлеглих. За таку несамовиту чинність старшини прозвали Пузицького "Компузом".

Поки Запорожці були на Харківщині, Пузицький підтримував зв'язок з їх командиром корпусу полковником Болбочаном, який був його особистим приятелем, а потім цей зв'язок перервався. З Києвом майже неможливо було мати сполучення та добитись звідти якихсь розумних вказівок.

Сестра Пузицького поінформувала, що в Києві безладдя. Кожний робить на власну руку, що хоче. Багато авантур. Січові Стрільці намагалися підтримувати порядок, але вони в місцевих обставинах не орієнтуються, а до того населення вважає їх австріяками, хоч вони збільшили свою кількість наддніпрянцями, але то непевний елемент, який сили їм не додає. Про Директорію УНР не відомо, що вона, крім відозв та закликів, щось реального державно-творчого зробила? Політичні партії сперечаються між собою. Чула, що нібито, замість колишньої Центральної Ради має бути скликаний Трудовий Конгрес. Тимчасом гетьманські організації та установи скасовані, а на їх місце нових не створено, бо ще не вирішено, якими вони мають бути. Шириться анархія, яку поглиблюють большевики.

Більше чути про Петлюру, якого в більшості обвинувачують в безладді, що витворилось після повстання. Чільні партійні діячі такі як Винниченко та Шاپовал також ніби проти Петлюри. Гетьманські військові частини та різні відділи розбіглись. Більшість з них майже всі офіцери подались на Дон до Добровольчої армії. Її чоловік полковник, грузин по націо-

нальності, також виїхав туди. Вона залишилась сама. Як українка не хотіла виїхати до росіян, а до того ж її не приваблювала перспектива бути у добровольців полковою дамою. Через це вона розійшлась з чоловіком і приїхала до рідного брата.

"От бачите, Василь Хомич, як привітав мене брат. Він власне давно на мене злоститься, що я проти його волі вийшла за цього грузинського князька, а не одружилась з українцем. Але він був дуже гарний. Я закохалась у нього без пам'яті. А потім виявилось, що внутрішньо він був настільки бездушним, наскільки зовнішньо блискучим. Хіба я так винна, що єдиний брат не хоче мене бачити?"

Сестра Пузицького, не пам'ятаю вже ані по імені, ані прізвища по чоловікові, була на пару років старша від мене, гарна струнка брюнетка, з правильними рисами обличчя та чудовими очима, у яку можна було закохатись. Тому мені не було неприємним бути в її товаристві. Сиділа вона в кімнаті самотна. Я дістав їй книжок для читання й у вільну хвилину заходив до неї. Моїм відвідинам вона була завжди рада. У нас установилась якась симпатія, чи вірніше душевне порозуміння. Я розумів її тяжке становище, при якому вона мала порвати цілком зі своїм минулим та стати на тернистий шлях революціонерки, орієнтуючись в нових обставинах, щоб передчасно не загинути. Я бачив, що без приятельської допомоги для неї це майже не можливо. Вона це відчувала.

На четвертий, чи п'ятий день, коли стало відомо, що Запорізький корпус залишив Лівобережну Україну, прийшов з телеграфу Пузицький цілком злий. Я в цей час був у кімнаті його сестри. Зайшов і він та без всяких передмов звернувся до неї:

"Ось, що, сестричко! Трохи погостювала, а далі нема чого тобі тут сидіти. Мусиш від'їхати! Люди балакають, що до мене приїхала якась жінка. Тут тепер не до жінок. А ти ще можеш закрутити голову моему осаулові".

— Побійся Бога, Антоне! Що ти говориш? Ну,

куди ж я поїду? Я ж не маю, крім тебе, жодної рідної душі.

“Не до рідні тепер! Ідь туди, звідки приїхала! Ти не мала дівчина, сама даси собі раду. Сьогодні вечором відїздить зі штабу дивізії до Головної команди один старшина. Він допровадить тебе до Києва, а там орієнтуйся сама як знаєш. Можеш звернутись до Осецького. Він же нас знає”.

Більше я її не бачив і яка доля спіткала її, не знаю.

Дальший хід подій був для нас несприятливий. В половині січня перервався зв'язок з Черніговом. Там 3-ій полк прогавив оборону міста від таращанців, які фактично не були так сильними як здавалось. Сірожупанники змушені були відійти з Чернігова в спішному порядку. Залізниця з Чернігова до Ніжина залишилась без охорони. Тому таращанці могли дістатись до Ніжина, а ми залишились би відрізаними для відступлення по залізниці.

У той час війна, як говорилося, велась “на колесах”. Сутички між противниками відбувались переважно по залізничних шляхах. При цьому одні наступали, інші відходили. Зі сторони українських військових частин не зверталась увага на те, що діється по селах, бо вони тоді ще тримали “неутралітет”. Але за советськими частинами, що рухались по лінії залізниць, йшли продовольчі відділи, які проникали до всіх сіл, відразу організовували там радянську владу та забирали зернові й харчові продукти стільки, скільки можна було викачати. Цим модний тоді “неутралітет” не порушувався.

При рухові по залізниці для нас дуже важливим було мати якийсь зв'язок з залізничниками. В більшості вони мали прихильність до большевиків, бо гадали, що останні скорше встановлять порядок ніж українці, а залізниця перш за все вимагала цього порядку. Для нас важливим було постійно мати до розпорядимости паротяги для наших ешелонів. Тому ми все намагались задовольнити машиністів і кочегарів та робітників депо. На ст. Бахмач ми відібрали в останніх німецьких ешелонах пару вагонів муки й

крупі та вагон сала, які передали начальникові станції, щоб він справедливо роздав залізничним службовцям та робітникам.

Машиністам та кочегарам, крім доброго харчування в час служби, ми завжди давали після закінчення зміни по пару кілограмів ковбаси та цукру і по літру спирту для їхніх родин. Це була свого роду заробітня платня, якої вони після повстання урядовою дорогою вже не одержували. Цим ми здобували прихильність до себе й почували себе певними "на колесах". Один з машиністів, який не мав родини, відвіз нас своїм паротягом аж до Коростеня, залишився там і був зачислений до складу нашого полку.

Коли створилось таке положення, що нам треба було відійти з Чернігівщини, був присланий нам на допомогу Чорноморський кіш, який ще за часів гетьмана почав формуватись в Бердичеві. Командний склад цього полку був, як говорили росіяни, "з боруда з сосенки", хоч правда більшість була кадрові офіцери. Кіш цей мав чотири полки майже з повним складом. З них найбільшим був 1-ий Чорноморський полк полковника Царенка. Коли ешелон цього полку прийшов на станцію Бахмач, полковник Пузицький пішов зі мною у вагон старшин цього ешелону. На нас не звертали уваги. Чулась російська й українська мова. Більшість старшин були у "веселому" настрої та з захопленням грали в карти. Пройшовши вагон, ми в останньому переділі знайшли полковника Царенка, який поінформував нас, що прибув з полком на зміну сірожупанникам і що за ним слідує ешелони — 2-го і 3-го полків та штаб Чорноморського коша.

Скажіть відверто, пане полковнику, як ви уявляєте сучасне положення і чи сподіваєтесь ви, що довго зможете тут витримати? Ми збираємось відійти звідси, а ви приходите як на щось певне".

--- Так, ви можете відійти. Головне командування вважає, що Сіру дивізію ліпше перекинути на інший фронт, бо вона має половину вояків з Чернігівщини, які в місцевих обставинах не є певні. А щодо нас, то

нам большевицька агітація не страшна. Якихсь таращанців ми виб'ємо звідси.

Почувши таку відповідь, Пузицький не став переконувати Царенка, що він помиляється. Він лише заявив, що коли Чорноморці прийшли нам на зміну, то ми завтра відійдемо звідси. Вийшовши з вагона, Пузицький зауважив:

"Чи вони всі подуріли, чи не мали того розуму. То впадають в сплячку, то реагують в самий дурний спосіб. Харківщина та майже вся Полтавщина і Чернігівщина зайняті большевиками, а вони з місячним спізненням пакують сюди чортові в зуби цих чорноморців. А поза цим з такими старшинами та, мабуть, і вояками, що має Царенко, він довго воювати тут не буде. Але хай роблять, що хочуть. Вольному воля, а дурному поле. Я несу відповідальність за свій полк і не допущу до такого стану, в якому опинився 3-й полк. Запитаю начальника дивізії, якщо він не буде мати заперечень, завтра від'їдемо звідси".

Чорноморський кіш, що уявляв з себе збиранину формування з часів гетьмана та пізнішого повстання, не мав національної морально-споюючої сили, що всіх старшин та козаків об'єднувала б в час небезпеки в один моноліт. До того ж полки коша були послані в різні напрямки і дійсно, як передбачив Пузицький, попали дідькові в зуби. Лише частина 1-го Чорноморського полку полковника Царенка вирвалася з ворожого оточення, а переважаючу більшість коша большевики пізніше мобілізували до червоної армії.

На другий день, було це в половині січня, отаман Палій не лише погодився на наш від'їзд, але зазначив, що вся дивізія має перейти без затримки на Коростенський фронт. Тоді Пузицький доповів, що він відкликає зі ст. Мена, Білополля і Роменського напрямку свої відділи та посилає наперед свій відділ до Ніжина, щоб його з Чернігова не захопили Таращанці. Вечором він залишає зі своїм ешеленом Бахмач і радить штабові дивізії не затримуватись в Конотопі та відкликати 2-ий і 4-ий Сірі полки.

Після обіду все було готове для від'їзду. Але коли

був поданий для нашого ешелону паротяг і ми чекали на повернення останнього відділу з Білополля, несподівано мобілізовані чернігівці влаштували біля ешелону мітинг, вимагаючи пояснення від командира полку, чому ми залишаємо Чернігівщину та куди й для чого маємо від'їхати. Штаб полку був ще в домику, залишилось лише спакувати папери та канцелярські прилади перенести до вагону. В цей час прийшов вартовий старшина і доповів полковнику, що козаки влаштували мітинг і вимагають, щоб він прийшов і пояснив куди й для чого мають їх відвезти. Тоді Пузицький до мене:

“Василь Хомич, підіть і скажіть їм, що я з мітингуючою бандою ніколи не говорив і говорити та давати якісь пояснення не буду. Якщо вони не хочуть їхати, хай йдуть під три чорти. Я таких вояків не потребую”.

Йти до мітингуючої банди було не зовсім приємно. Але я набрався сміливости, підійшов до бунтуючого натовпу, де кожний щось кричав і ніхто нікого не слухав. Це мені нагадало колишній сільський схід в Андріївці, на якому по відгомонах галасу треба було відгадати настрої. Було помітно, що кожний вже викричався. Тоді я підійшов ближче і скомандував, переищуючи галас:

“Струнко!” Все відразу затихло. Перед мною розступились. Я ввійшов до середини. Був я високий, стрункий, в гарно пошитому сірому жупані і сивій шапці без шлика, лише з жовто-блакитною кокардкою з тризубом на червоному полі. Кожний міг бачити й чути мене. Я спокійно оглянув всіх, а потім коротко по військовому промовив, не підвищуючи голосу:

— Мене послав командир полку запитати вас, чому ви тут галасуєте та вимагаєте, щоб він прийшов до вас давати якісь пояснення. Ви, мабуть, знаєте, що наш дисциплінарний статут забороняє й карає всякі мітинги.

“Та ми не вимагаємо, ми лише просимо пояснити, чому це нас посилають з наших рідних місць не відомо куди, а на наше місце прислали отих чорноморців”, хтось нерішуче відповів.

— Це справа Головного командування військ Української Народної Республіки. Від нього ми не вимагаємо пояснень, чому був даний такий наказ, щоб на наше місце прийшли чорноморці. Ми віримо нашому командуванню і Головному Отаманові Симону Петлюрі, а тому й виконуємо його наказ, бо мабуть в іншому місці ми більше потрібні ніж тут. Тому командир полку вимагає від вас добровільно виконувати накази командирів ваших сотень. Силувати вас до цього ми не хочемо й не можемо. Отже, хто вірить нам так як ми віримо Головному командуванню, хай сідає до вагонів, а хто ні, хай здасть зброю та йде на всі чотири вітри. Жодних обговорень не може бути. За півгодини наш ешелон має відійти на інший фронт.

Це остаточно утихомирило пристрасті. Я відійшов. Натовп почав також розходитись. Чулись лише більш розважливі голоси.

Було вже під вечір. За станцією на північний захід було відкрите під білим снігом поле. По ньому в напрямку до Сосницю (очевидно більшість була з Сосницького повіту) чомусь розсіявшись поодинокі як на позиції лавою (може боялись, що по них будуть стріляти), відійшло дві сотні козаків в сіро-синіх шинелях з речевими мішками за плечима.

З чернігівців залишилось в нашому полку біля трьох сот. Вони зжились з нашими кадровими сірожупанниками і від'їхали зі свого краю до невідомого. Дома вони не мали маєтків, а тому були вільні.

Пізно ввечері ми прибули до Ніжина. Командир передового відділу доповів, що в місті спокійно, а в напрямку до Чернігова вислана стежа, яка не виявила ворога аж до Чернігова, який зайнятий таращанцями. Згідно дислокації штабу Головної команди там мали бути Чорноморці, але таращанці їх опередили. В Ніжині ми пробули півтори доби, чекаючи на прибуття ешелонів 2-го і 4-го Сірих полків. Коли з Києва прибув якийсь ешелон Чорноморців, ми вирушили далі на Південь. Прибули ми до Києва десь о півночі. В місті чулась безупинна стрілянина. Хто по кому стріляв і

для чого стріляв, було не відомо. Вранці ми дістали наказ вирушити далі до Коростеня.

КОРОСТЕНЬСЬКА ГРУПА ВІЙСЬК

9.

19 січня 1919 р. по обіді ми прибули на станцію Коростень Подільський, звідки виходили залізничні лінії на Овруч, Сарни й Шепетівку. На станції було кілька ешелонів без паротягів різних військових частин. Відразу ми зауважили якусь панічну метушню. Станція знаходилась під ворожим гарматним обстрілом. На підвищенню для вантаження до вагонів, що було на овручській лінії, якісь гарматчики поспішали навантажити свої полеві гармати на відкриті вагони.

Полковник Пузицький відразу зорієнтувався, що ворог наступає, а наші в безладді тікають. На запитання, хто тут командує, виразної відповіді не одержав. Частини належали до різних формувань і не були підпорядковані єдиному командуванню. Тоді Пузицький проголосив перед прибігшими шукати порядку начальниками ешелонів, що він тепер є тут найстарший, а тому перебирає керування боєм. Наказавши сірожупанникам негайно зайняти з кулеметами позицію перед станцією, він наказав переляканим командирам інших частин, які безрадно метушились:

Виступайте з вагонів і до зброї!... Вперед!"

Не затримуючись ані хвилину, полковник майже побіг (я ледве встигав за ним) до гарматчиків, які вантажили на вагони гармати, і скомандував:

"Відставити!.. Хто тут командир батареї? Негайно поставити гармати на лінію бою й відкрити вогонь по наступаючому ворогові!"

Коли гарматчики побачили, що сірожупанники розсипались в лаву і пішли проти большевиків, скотили свої гармати з помосту навантаження і за чверть години почали стріляти "прямою наводкою" по ворожій лаві. Це відразу внесло перелім у боєвому поло-

женні. Большевики, що були певні своєї перемоги, відчувши сильну відсіч, порушили боєвий порядок в своїй лаві й почали втікати назад.

Тут ми зауважили стоявший на колії осторонь бронепотяг з надписом "Воля". Побачивши його бездіяльним, Пузицький почав лаятись останніми словами: "Та ви, що? Матері вашій сто чортів! За яку волю ви тут б'єтесь? Чому не стріляєте? До большевиків хочете перейти? Хто у вас тут командир?"

З бронепотягу виступив один, як видно, старшина.

— Я тут командир. Не кричіть на нас! До большевиків ми не підемо. А не стріляємо тому, що набоїв не маємо.

"Нема набоїв?! Так чому сидите, склавши руки? Негайно пішлить людей, або під'їдьте до ешелону сірожупанників. Там дістанете набої до кулеметів і до гармат. Щоб через чверть години я бачив вас на лінії передової позиції!"

До вечора большевики були відігнані на десяток кілометрів. Ворожий гарматний вогонь не досягав до нас, а з нашого броневика була обстріляна ст. Ігнатпіль. Коростень Подільський був товаровою станцією. Двірця на ній не було, як рівнож й іншої будови, де можна було б мати приміщення для штабу. Був лише будинок телеграфу з десятком телеграфних апаратів та телефонною централею. Сполучався він через віконце з "диспетчерською" кімнатою, а позаду була кімната зі скриньками електричних батарей, нарами для відпочинку, столом і парою стільців.

Коли большевики були відігнані і паніка на станції припинилась, до неї повернулось пару ешелонів, що з паротягами від'їхали були аж за Коростень Житомирський. З'явився навіть командир "Чорного куреня смерті" зі своїм начальником штабу в чорних оксамитових жупанах і чорних шапках зі шликами, з кривими кавказькими шаблями та срібними відзнаками черепа на схрещених кістках. Їхній кінний курінь був розташований в м. Коростені і мав вже намір відійти до Турчинки в напрямку на Житомир. Але вони довідались про прибуття сірожупанників і приїхали на гарних

чорних конях довідатись про становище на фронті. Пузицький відразу збив їх бундючну пиху:

"Ви приїхали питати мене про стан на фронті? Хто ви такі і що тут робите? Чому ви не приймали участі в бою? Це ви маєте доповісти мені, яке положення на передовій позиції й де знаходяться відділи ворога та яка їх кількість. Де ваша кінна розвідка?"

На це отаман відповів, що його курінь ще в стадії формування, а тому участі в бойових операціях тимчасом не може приймати...

Полковник Пузицький послав зв'язкових до всіх ешелонів з наказом, щоб всі їх коменданти та командири частин прийшли в помешкання телеграфу на нараду. Я вже не пам'ятаю тепер назви всіх частин. Про них я згадую в моїх "Записках до історії Сірих або Сірожупанників". Достовірність поданих відомостей та опису фактів була перевірена і підтверджена протоколом особливої комісії зі старих сірожупанників у 1921 р. Записки ці були опубліковані в ч. 1 журналу "За Державність", що видавало в 1927 р. Українське воєнно-історичне Товариство у Каліші-Варшаві.

З цих частин в моїй пам'яті збереглися назви тих, що відігравали позитивну роль в боях, крім 1, 2 і 4-го полків Сірої дивізії, таких як Зв'ягельська гарматна бригада, Запорізька кінна сотня, Буковинський стрілецький курінь ім. Ів. Франка, Галицький стрілецький полк. Скорше шкідливими ніж корисними були: 2-ий піший полк ім. Винниченка, 55-ий піший Народного визволення полк, "Чорний курінь смерті" та ще якісь менш шкідливі або безкорисні частини, командири яких були незалежними отаманами. Коли зібрались всі командири, Пузицький, познайомившись з ними, сказав:

"Я зібрав вас, панове, щоб умовитись про належний військовий порядок як при постою на станції, так і в час керування боем. Те, що я тут застав, прибувши сьогодні сюди, є недопустиме в жодному війську, не повинно його бути і в нашому українському. Я вже доповів про своє прибуття начальникові штабу Північно-західнього фронту отаманові Агапієву. Мені як

заступникові начальника Сірої дивізії доручено утворити тут Коростенську групу військ, якою командувати буде я. Моїм начальником штабу буде осаул Прохода. Комендантом станції призначений поручник Чернявський. Прошу вас всіх підлягати моїм наказам та виконувати належні розпорядження начальника штабу і коменданта. Всякі самовільні вчинки та реквізиції у місцевого населення рішуче забороняю. Я також назначу військового коменданта для міста Коростеня, розпорядженням якого мають підлягати ваші начальники господарських частин, коли будуть приходити за купівлею харчових продуктів. Ми не маємо інтендантства, а тому належне постачання харчами мусимо організувати так, щоб не обурювати місцеве населення. Хто з вас не погоджується з таким порядком, може відразу заявити про це і від'їхати з цієї станції, щоб тут не було непевного елемента, який є гірший ворога. Прошу висловити свої міркування та зауваження“.

Після з'ясування для деякого неясностей та обміну думками командири розійшлись. Залишились на телеграфі Пузицький, я, черговий телеграфіст та телефоністка. У великій кімнаті телеграфа в одному кутку біля вікна до диспетчерської стояв великий письмовий стіл. Полковник розглянувшись, сказав:

“Тут буде наш похідний штаб групи. Більш відповідного місця нема. До послуг завжди телеграф і телефон, а в диспетчерській має бути комендант станції та вартовий старшина”.

За скромною вечерою, що її принесли в похідних казанках до задньої кімнати телеграфу, Пузицький запитав мене:

“Яке враження зробили на вас ці командири?”

— Не поважне, пане полковнику! На мою думку про половину з них можна сказати: “Де нема риби і рак може бути рибою”.

“Міхлютки, а не начальники. Лише отой сотник Запорізьких кіннотчиків здається буде надійним. Командир гарматної бригади також на місці. Галицькі поручники надто молоді, але виконувати накази будуть. Отого отамана Гуцола з “Чорного куреня смер-

ті” я не хотів би бачити зовсім. Ангел був червоною анархією, а цей — чорна анархія! До бою його не дістанеш. Скільки народного добра знищать його 500 гувльвісів на 500 загарбаних конях. Я певний, що коростенські жида заплатили йому вже велику данину. Дивуюсь як лише дозволяють такі формування. Чули ви його заяву: — Курінь перебуває в стадії формування. — Два місяці від початку повстання грабує, а не формує. Отаман Гришко з того Винниченківського полку також буде робити тут соціалістичну революцію, а з його 1220 багнетів ні один не буде як належиться використаний в бою проти большевиків. А решта міхютки, що стали отаманами. Але досить про це!“

”Пишіть оперативний наказ!”

З того вечора моя чинність обмежувалась переважно на писанні оперативних наказів, яких я написав не менше півсотні. Більшість з них не виконувалась ані полком Винниченка, ані 55-им “Народного визволення”, ані тим більше Чорним курінем смерті, який незабаром відійшов далі від фронту для “докінчення формування”. Тому не встигав я розіслати всім частинам наказ, як треба було писати другий, що звичайно виконували Сірі полки, гарматна бригада, бронепотяг “Воля”, буковинці й галичани та запорожці, які вели успішну кінну розвідку, перемагаючи в сутичках большевицьких розвідників.

Працював в цьому штабі групи я сам. Мій помічник Костик Курило полагоджував справи штабу полку у вагоні нашого ешелону. Там він мав дуже працюючого старшого писаря Ткачука, колишнього вчителя. Я приходив до нашого вагону десь о 2-ій годині ночі на три години поспати, бо о 6-ій годині я вже був в штабі при телеграфі. Туди постійно приходили за інформаціями, розпорядженнями, з доповідями та за дозволами як командири частин та коменданти ешелонів, так і цивільні представники від організацій або установ, часом зі скаргами на якесь безчинство. Ми були там представниками української влади.

Раз прийшов старий з сивою бородою жид з Коростеня і заявив, що він хоче говорити зі мною

довірно. Я покликав його до задньої кімнати і запитав, яку таку таємну справу він має до мене.

"Я прийшов до вас, пане начальник, з подякою від нашої жидівської громади в Коростені. З того часу як був назначений ваш комендант, у нас припинились грабунки і ми можемо спокійно спати. Ми вам дуже вдячні, що ви забрали від нас тих чорних шликів. Ох, які ж то страшні люди!... Просимо вас не посилайте в Коростень більше таких козаків... Прошу вас не образитись, я приніс вам наш подарунок".

При цьому він витягнув із-за пазухи пакет з банкнотами. Я здивовано подивився на нього.

"Прошу дуже не ображайтесь, пане начальник! Візьміть, прошу, це. Тут є корони, марки й долари".

— Знаєте що?!... Я не з таких... Я дуже радий, що ви задоволені порядком, який завів у Коростені наш комендант. Щодо чорних шликів, то це не моя заслуга. Вони самі подались далі, бо таку кінноту, що не воює, але грабує, ми не потребуємо. Моєї особистої заслуги в цьому нема, а тому вашого подарунку я не можу прийняти. Коли хочете, щоб ці гроші я взяв, то ліпше роздайте їх тим людям, що найбільше потерпіли від тих грабунків. Я цих грошей не візьму. А далі перекажіть вашим землякам, що поки МИ тут будемо, не знаю як довго, ви можете спати спокійно.

З низькими поклонами та побажаннями довгого життя жид відійшов. Чув я, що після нашого відходу з Коростеня жидам таки довелось заплатити якусь контрибуцію.

Руху потягів, крім військових ешелонів, майже не було, але два-три телеграфних апарати час від часу працювали. Обслуговувало їх два телеграфісти. Мабуть більше зі звички, ніж з потреби, залізничники переговорювались між собою по телеграфу. Можливо й передавались відомості в бік Овруча, зайнятого ворогом. Ми особливого значення цьому не надавали і до чинности залізничних службовців не втручались та її не контролювали. Боротьба з большевиками у нас провадилась, так мовити, з відкритими картами. Большевики знали, які сили у нас, а нам було відомо,

що проти нас діють дві регулярні стрілецькі бригади, кожна три-полкового складу, та одна гарматна бригада з двома бронепотягами. Бої проходили по лінії залізниці. Особливих тактичних ходів у нас не було. Все залежало від того, хто більше стійкий та виявляє більшу активність. На шпигуноманію ми не були хворі, а тому цивільні особи вільно переходили лінію фронту як від нас, так і від большевиків. Тому на переговорювання телеграфістів по телефону я не звертав уваги і до вистукування апаратів не прислухався.

При одному апараті щодня працювала одна дуже гарна струнка чорнявка, подібна на сестру Пузицького, лише молодша. Називалась вона Валя. Говорила вона дуже добре по українськи. При розмовах по телеграфу зі штабом Північно-західнього фронту полковник любив користуватись апаратом Валі. Вона йому дуже подобалась і, коли часом не було її при апараті, запитував: “А де Валя?”

— Пішла обідати, — або щось подібне була відповідь.

Полковник довго не затримувався в штабі. Він весь час був в русі, переважно на передовій позиції, звідки часто мені телефонував і давав розпорядження. Час від часу він обходив з комендантом всі ешелони та наводив належний порядок. Його боявся навіть мій Костик Курило і називав несамовитим. Він довго не затримувався на одному місці. Але коли Валі не було в телеграфі, а йому треба було говорити по телеграфу з отаманом Агалієвим в Рівному, він посилав за нею і терпеливо чекав поки вона прийде, бо вона скорше від інших могла налаштувати зв'язок з Рівним, а до того добре володіла українською мовою. Та проте така прихильність полковника їй мало подобалась. Вона горнулась до мене і коли не було в телеграфі сторонніх людей, підходила до мого столу для дружньої розмови. При 18-годинній праці хвилини відпочинку з Валею були для мене найкращими.

Одного разу, коли ми з взаємною симпатією базікали, зайшов до телеграфу Пузицький. Побачивши

Валю не при телеграфному апараті, але біля мого стола, він відразу зауважив:

"Непорядок! Ви, Василь Хомич, за моєю нареченою не смієте бавитись".

— Дозвольте доповісти, пане полковнику, що по старій офіцерській традиції, осаул прислуговує дружині свого начальника, а тому гадаю це належить і його нареченій.

"Бач, куди хватив! Глядіть не відбийте її від мене. Валя, прошу наладнайте зв'язок з Рівним! А ви, Василь Хомич, тимчасом пишть наказ".

Оце "пишть наказ!" стало темою різних дотепів серед сірожупанників. Раз була намальована карикатура: Пузицький в бойовій позі перед столом, а я за столом повний уваги з олівцем над аркушем паперу. Під малюнком надпис:

— Компуз діє: "Пишть наказ!"

10.

Переважно полковник розмовляв з начальником штабу отаманом Агапівим, рідко коли з командуючим Північно-західнім фронтом отаманом Оскілком. Отамана Агапієва, колишнього полковника російського генерального штабу, можна було в любую годину дня й ночі викликати до телеграфного апарату. Правдоподібно він спав біля нього.

На нашій відповідальності був відтинок фронту в напрямку по залізниці на Овруч-Калінковичі. В напрямку на Сарни находилась якась частина нашого Північно-західнього фронту, а з Київського напрямку, поки Січові Стрільці були в Києві, тимчасом ворожої небезпеки не було. В Житомирі перебувала якась військова частина, а в Бердичеві був наш 3-ій Сирій полк, який приводив себе до порядку після поразки в Чернігові. Там же був малорухливий штаб Сірої дивізії отамана Палія, який мало цікавився нашою бойовою чинністю в Коростенському районі, а ми ним — зовсім. Також в Бердичеві була Залізнична дивізія отамана Вовка, яка ніби формувалась.

Отаман Агап'єв давав Пузицькому вичерпуючі інформації про загальну ситуацію та належні вказівки для нашої чинности. Він був майже єдиний військовий діяч, який реально оцінював обставини і своїм розумним керуванням не допустив до передчасної ліквідації фронту як то сталося на Сході та на Півдні.

Якось приїхав до нас спеціальним потягом отаман Біденко, який представився довіреною особою Головного Отамана Петлюри. Б'ючи на оригінальність, він попросив називати його не отаманом, але дідом Біденком, хоч йому не було ще шістдесятки. Спочатку Пузицький прийняв його як дійсного уповноваженого Головного Отамана і докладно поінформував про становище на фронті, про настрої в частинах групи, а головне про необхідність належного постачання та просив, щоб головне постачання послало до Коростеня бодай пару вагонів харчових продуктів. Біденко пообіцяв ці неполадки полагодити і в слідуючий раз привезти необхідні продукти, теплий одяг і навіть вогнестрільні припаси. Його зацікавила наша уніформа. Він хотів би мати сірий жупан. Пузицький наказав подарувати Біденкові жупан навіть з відзнаками.

Коли він від'їхав, полковник запитав отамана Агап'єва, хто такий Біденко і доповів про його приїзд та обіцянки. Агап'єв відповів, що біля Головного Отамана крутиться багато всяких інформаторів, які спекулюють на його довір'ю та полагоджують при цьому свої особисті справи. До таких належить і Біденко, а тому сподіватись чогось від його обіцянок не доцільно.

Днів через десять Біденко знову появився зі своїм потягом, що мав особовий і пару вантажних вагонів, які були порожні. На цей раз він повівся більше нахабно і переказав незадоволення Головного Отамана, що дійсно революційні полки ім. Винниченка та "Народного визволення" упосліджені, а Чорний курінь смерті примушений був відійти. Обіцяних продуктів він не привіз, але може привезти, коли ми дамо йому тютюну бодай сотню пудів та 500 літрів спирту, що ми маємо. Він виміняє за них необхідні для нас речі.

Почувши таку мову, Пузицький аж зблід від обурення, але досить спокійно сказав:

"Хоч ви уповноважений Головного Отамана, але таких рятівників України я вже знаю. Негайно забирайтесь звідси, щоб я вас більше не бачив!"

Біденко швидко зорієнтувався, що тут жартувати не будуть, відразу від'їхав і більше не з'являвся. Пізніше я чув, що то був якийсь гандляр свічками з Білої Церкви, який намагався заробити на революції.

Належного постачання у нас не було. Кожна військова частина сама собі давала раду. У нас в 1-му полку начальником постачання був хорунжий Полевий, який мав господарський хист. Маючи таку певну валюту як тютюн та спирт, він діставав все необхідне для харчування полку, допомагав господарям інших полків, особливо гарматній бригаді та бронепотягові.

Також не було ані прокурора, ані суду та слідчих. Доводилось мені відогравати ролю найвищого судді. Постійну розвідку робила Запорізька кінна сотня. Її командир сотник, прізвища якого я вже не пам'ятаю, виконував обов'язки начальника розвідки. Він був дуже енергійний, рухливий і про все довідувався, що і де сталося. Большевиків він ненавидів, бо вони замордували його батька. Тому, коли попадав до нього хтось підозрілий як большевицький шпигун або агент, він приводив його до мене і просив віддати йому для ліквідації. Майже щовечора з'являвся він з якимсь затриманим. Я уважно перевіряв папери затриманого, розпитував хто він, звідкіля, чому тут вештається, намагаючись пізнати, чи не стратила ця людина цілковито свою людську гідність. Перед таким затриманням було два шляхи: на волю, або на той світ. Жодної в'язниці ми не мали й полонених не тримали. Одного лише підозріння, що він виконує якесь завдання від большевиків, було мало, щоб відправити людину на той світ. Тому звичайно я закінчував слідство словами: — Відпустіть його!

Сотник мало не плакав:

"Та то ж справжній большевик, чому ви його відпускаєте?"

— А большевик хіба не людина? Злочину проти нас тепер він не зробив і напевно вже не зробить. Для чого ж його безборонного розстрілювати?

Але одного таки довелось віддати сотникові. Він був пійманий, коли підкладав динаміт під залізничний міст.

Із-за командира полку ім. Винниченка отамана Гришка у мене вийшло одного разу поважне розходження з Пузицьким. Був цей Гришко несимпатичною людиною і крутієм. Я сумнівався, чи він мав військову освіту. Винниченківський полк мав два ешелони, в яких було до півтори тисячі вояків, цебто більше ніж було в двох полках сірожупанників. Але витягти їх на позицію було майже неможливо і то через крутієство отого Гришка, що деморалізувало всіх.

Одного вечора в задній кімнаті телеграфу Пузицький хотів спонукати Гришка до виконання наказів, від яких він систематично з різними виправдуваннями ухилявся. Треба було дати можливість сірим полкам трохи відпочити, помитись та попрати білизну, щоб не завелись воші. Для цього треба було, щоб винниченківці разом з народо-визвольниками робили по черзі зміну сірим полкам на позиції. Гришко находив різні причини для відхилення пропозиції Пузицького. Між ними почалась безцільна суперечка. Не одобрюючи її, я став біля грубки і з докором дивився на Пузицького, бо він понижував себе перед Гришком. Полковник це зауважив і звернувся до мене:

“А ви чого стоїте там як хер на іменинах?”

— Ліпше бути на іменинах, пане полковнику, ніж сидіти на поминках з таким крутихвостом.

Я повернувся і вийшов. Прийшов я до свого вагона, випив чарчину спирту і ліг спати. Хай “компуз” пише сам оперативні накази та полагоджує справи штабу. На другий день я написав рапорт про свою хворобу (дійсно я почував себе хворим) і попрохав Курила передати його полковникові, а сам знову ліг спати. Пообідав і знову хотів досипляти недоспані ночі. Пузицький побачив, що я дуже образився за того “хера” й прийшов сам до мене.

"Ви що, дійсно хворий? Прошу вибачити мені, що я вчора зі злости сказав".

— Найшли на кому злість зігнати. Тому Гришкові треба "двадцять п'ять" всипати й вигнати, а ви панькаєтесь з ним як з писаною торбою.

"Зрозумійте мене! На мене й без того багато всяких наклепів мається. А Гришко довірена особа Винниченка".

— Та хоч би він був довіреним самого дідька. Все рівно з його полку жодної користі не буде. Його треба відпустити "на відпочинок" як він того сам хоче. Хай їде зі своїми ешелонами на всі чотири вітри, хоч до самого Винниченка та не деморалізує тут інших.

"Погоджуюсь з вами. Запитаю про це Агапієва, а тепер вставайте, прошу! Прийдіть до штабу. Залізничники кажуть, що у большевиків якесь заворушення. Вони ніби не хочуть вести наступ на Коростень після нашої відсічі. Треба використати це й вигнати їх з Овруча. Приходьте, треба скласти наказ".

Пузицький запросив на нараду командирів частин, на якій подав під розвагу свій плян наступу на Овруч, на який погодився і командир полку "Народного визволення". Винниченківці мали залишитись в резерві до одержання дозволу на виїзд.

На другий день зранку, було це в перші дні лютого, після належної гарматної підготовки по большевицькій позиції, почався наступ з Ігнатполя на Овруч. Большевики не витримали й залишили передову оборонну лінію перед містом Овручем. Рішучим рухом під обстрілом з броневика Сірі зайняли станцію, примусивши большевицькі ешелони й бронепотяг відійти на північ. Піхота, позбавившись своєї бази, не робила великого спротиву і в безладді залишила місто. При цьому нам удалось захопити дві гармати, чотири кулемети й вогнестрільні припаси. У Сірих було кілька козаків ранено. Народовизволенці потерпіли більше із-за невмілого керування в час бою, у них було двох вбитих і десятків ранених. Большевики залишили більше десятка вбитих та кілька тяжко ранених. Часова перемога була на нашому боці.

Населення Овруча прийняло наших вояків досить прихильно. Правдоподібно чутка про належний порядок, що був запроваджений в Коростені, дійшла до овручських жидів, а тому вони не ховались і після закінчення бою відчинили свої крамниці.

Ніч пройшла спокійно. На другий день вранці прибула делегація від большевиків з пропозицією перемир'я та проханням забрати своїх убитих та ранених червоноармійців. Ми погодились.

Народовизволенці поховали своїх двох убитих і з огляду на втрати попросили дозволу від'їхати до Коростеня. Їх місце зайняли галичани, у яких було двоє, чи троє легко ранених. Винниченківці дістали дозвіл від командуючого Оскілка від'їхати до Рівного. На їх місце мав прибути полк ім. Наливайка.

11.

На третій день після зайняття нами Овруча прибула до нашого штабу в Коростень "мирова" делегація від большевицьких частин, що діяли проти нас. Вона складалась з двох лотишів, білоруса, росіянина і несвідомого українця. Послав їх в окремому вагоні з Овруча заступник Пузицького поручник Костик. Пузицький тоді був у штабі й здивувався, коли побачив п'ятьох большевиків з нашим старшиною в помешканню телеграфу.

"Хто ви такі?" А потім до сірожупанника: "Чому ви їх сюди привели?"

Це були большевицькі командири. Вони прибули як делегація від своїх бригад для заключення миру.

"Делегація!? Мир!? Нічого не розумію. Ходім, панове, до цієї кімнати. Там поговоримо".

Коли ми зайшли до задньої кімнати, большевицькі командири назвали свої прізвища і частини, що їх уповноважили на мирові переговори. Я вже не пам'ятаю ані прізвищ, ані назв бригад. Щось пригадується ніби 375... 378 стрілецькі полки. Мене цікавив їх вигляд і поведження. Були то інтелігентні люди, особливо лотиші, які тримались чемно з почуттям власної гід-

ности. Пузицький назвав себе командуючим групою, а мене начальником штабу й попросив їх сісти та сказати, чого вони хочуть.

Говорити почав лотиш, який був старшим в цій делегації, правдоподібно колишній студент та прапорщик.

"Ми пришли к вам, товарищи, с мирной целью. Воюем мы друг проти друга и сами не знаем зачем. Нам говорили, що вы угнетаете рабочих и крестьян, защищаете буржуазию, хотите возобновления капиталистического строя и уничтожения нашего социалистического. Теперь мы узнали, что вы республиканцы демократы и боритесь за свободу своего народа. Поэтому наши бои являются каким то недорозумением. На митингах в наших полках мы решили заключить с вами мир и не воевать больше".

— Видно, що ви, панове, слабо собі уявляєте мирову процедуру. Мировий договір є політичний акт, який може заключити лише ваш Совнарком та наша Директорія Української Народної Республіки. Ми, вояки, виконуємо накази наших урядів і не сміємо робити якісь сепаратні виступи та заключати якісь договори. Нічого з усього цього не буде. Без дозволу вищого командування я не можу вести з вами жодних переговорів навіть про перемир'я. Я раджу вам неофіційно повернутись до своїх частин і передати своїм товаришам, що ми не є жодними капіталістами, чи їх наймитами і не маємо наміру йти війною проти вас. Ми лише обороняємо нашу батьківщину від вас".

"Нет, ни с чем мы не можем возвратиться. Когда вы не можете вести с нами переговоры, разрешите нам поехать до вашего главного командования. Может мы там договоримся".

— Коли ви так дуже хочете, їдьте, але спочатку я мушу запитати на це дозволу штабу фронту. А тим часом я не можу дозволити вам вільно ходити по станції. До одержання відповіді ви будете в цій кімнаті. Але ще раз раджу вам повернутись до своїх частин, бо з тих переговорів нічого не буде.

Коли ми залишили “делегатів” у кімнаті самих, Пузицький зауважив:

“Бачив я всяких наївних ідеалістів, але такого як цей лотиш, ще не доводилось зустрічати. Запитаю Агапієва, що він скаже”.

Через півгодини удалось налагодити зв'язок з начальником штабу фронту. Він відповів, що без командуючого Оскілка не може дати дозволу на приїзд большевицької делегації, бо це політична акція, яка серед політичних діячів може викликати якийсь наклеп на військових. Отаман Оскілко є відсутній і повернеться через два дні, а тому делегати нехай почекають, коли не хочуть повернутись до своїх частин, яких з наказу Троцького напевно розформують, а на їх місце пришлють більш надійні частини. Тому пильність на позиції не треба ослаблювати, щоб не було несподіванки.

Про свою розмову з Агапієм Пузицький сказав делегатам і попросив терпеливо чекати, коли не хочуть повернутись до своїх. Голодні вони не будуть, їсти їм будуть приносити та й чарчина буде до їжі.

Ніч і другий день пройшли спокійно. Винниченківці від'їхали. Лише командир полку “Народного визволення” доповів, що його козаки нарікають, бо більше від винниченківців потребують відпочинку, а до того у них бракує харчових продуктів. Пузицький пообіцяв доповісти про це в штаб фронту. Вечором Костик по телефону з Овруча поінформував, що у большевиків було чути рушничну та кулеметну стрілянину й помітна якась перетасовка. Пузицький наказав пильно стежити за ворогом і пообіцяв приїхати вранці особисто.

Коли від'їхав Пузицький, а з від'їздом ешелонів винниченківців зменшився галас, на станції стало якось тихо. Я зайнявся писанням докладного звіту про бій за Овруч і не зауважив як телеграф цілком опустів, телеграфісти й телефоністки зникли. Лише апарати якось нервово вистукували, викликаючи приймача. Мене це здивувало. В кімнаті большевицьких делегатів було також тихо. Потім почувлись на станції в напрям-

ку, де стояв ешелон народовизвольників, якісь вигуки, ніби там хтось мітингував. Я виглянув у вікно і побачив, що проти дверей телеграфу стоїть кулемет "Максима" з двома козаками народовизвольниками. Це мене ще більше здивувало. Я хотів вийти і запитати, що то все означає, коли до телеграфу ввійшло двоє в довгих жупанах і шапках з штиками. Такий одяг мав полк Народного визволення. Обидва були озброєні. Вони підійшли до мого стола. Один з них звернувся до мене з запитанням:

"Ви бачите отой кулемет, що стоїть перед вашим штабом?"

— Бачу, а вам що до того? Чи може це ви поставили?"

"Та таки ми, щоб ви не втікали. Ми є уповноважені від полку "Народного визволення". Скажіть нам, на якій підставі ви тримаєте під арештом мирову делегацію?"

— Хто вам сказав, що вони заарештовані? Вони сидять там без всякої охорони і чекають дозволу на виїзд до Рівного.

"Все рівно з охороною чи без неї. Ми прийшли звільнити їх. Ми хочемо, щоб був заключений мир".

— То звільняйте і заключайте з ними мир самі. Можете йти до них і переговорити з ними.

Я сів за свій стіл, а вони пішли до делегатів. Там вони щось говорили та переконували делегатів протягом чверть години, а потім вийшли всі разом з кімнати. Старший делегації лотиш звернувся до мене:

"Товарищ начальник штаба! Эти товарищи думали, что мы арестованы и пришли освободить нас. Это какое то недорозумене. Скажите, что нам делать?"

— Ви тепер цілком вільні і можете робити все, що захочете. Я особисто як людина вважаю вас за порядних і чесних ідейних людей. Ви зробили помилку. Миру ви заключити не можете. Коли поїдете до Рівного, ніщо добре вас там не чекає. Я вам знову щиро раджу повернутись до своїх. Я перекажу на передову позицію, щоб вас без всякої затримки пропустили.

“Нет, мы все таки посоветуемся с товарищами. Они приглашают нас на митинг. Разрешите нам пойти к ним!”

— Будь ласка. Ви тепер є панами становища.

Вони пішли, а я залишився сам. Лише телеграфні апарати ніби на сполох вистукували. Прошло півгодини. Час йшов надзвичайно помалу. Я роздумував над тим, що сталося. Якимось спокійно чекав кінця. Коли не повісили свої ж козаки в Конотопі, то тут можуть повісити народовизволенці. Невже ті делегати настільки наївні люди, що не додумуються проголосити тут советську владу, яку місцеві робітники підтримують. Для них це єдиний вихід спасти своє життя, бо повернутись назад до своїх ні з чим вони не можуть.

В цей час почувся дзвінок телефону. Говорив Пузицький. Він поінформував мене, що большевики дістали підкріплення і вже проявляють активність. Тому шкода, що ми відпустили винниченківців. Треба бути готовими до значного бою, при якому і пасивна сила може відігравати бодай психологічну роль. Большевикам очевидно вже відомо про їх від'їзд, а тому вони будуть сміливішими. Він запитав який тепер настрій у народовизволенців і наказав господареві полку хорунжому Полевому допомогти їм харчами, бо вони очевидно голодні і злі. Так, пане полковнику, цілком злі. Вони збунтувались, мітингують, прийшли до штабу і забрали делегатів на митинг до себе.

“Як?! Що ви кажете? Ті большевики тепер верховодять на станції? Вони проголосять советську владу. негайно виведіть ешелони Сірих на Коростень Житомирський”.

— Пізно вже! На станції розпоряджаються народновизволенці, а проти штабу стоїть їхній кулемет, охороняє мене, щоб я не втік.

“А де комендант станції? Що він робить?”

— Він в такому ж становищі як і я.

“Що будемо робити? Я зараз їду з відділом Сірих до вас”.

— Хоч я готовий до того, що мене підвісять трохи

вище, але я передчуваю, що все скінчиться добре, бо делегати надто наївні люди. Вони запитали у мене навіть дозволу піти на мітинг. Гадаю, що нічого злого вони не зроблять. Добре, що винничеківці від'їхали. Вони закурили б зі своїм Гришком такий мітинг, що небу було б гаряче.

"Ну добре! Глядіть там! О я все таки приїду".

Через деякий час після розмови з Пузицьким прийшли делегати з мітингу і знову до мене:

"Товарищ начальник! Мы решили вместе с вашими казаками выехать до Ровного. Распорядитесь, пожалуйста, чтобы до эшелону был подан паравоз".

— Добре! Якщо ВИ, товариші, маєте бажання їхати з НИМИ, їдьте! Нехай сідають всі до вагонів. Зараз буде для ешелону паротяг.

"Благодарим, товарищ начальник!"

Вони попрощались, пожавши мені руку, і вийшли. Мого наголосу на словах "ви" і з "ними" вони очевидно не зрозуміли. Як тільки вони вийшли, я відразу до віконця в диспетчерську сказав поручникові Чернявському:

— Прошу, як можна скоріше, дайте до ешелону народовизволенців паротяг. Хай їдуть з большевицькими делегатами хоч до дідька в зуби.

Був гарний тихий зимовий надвечір. На полі лежав непорушений сніг. Він виблискував під проміннями сонця, що повільно заходило. На фоні білого поля яскраво обрисовувався відходячий на південь потяг. Я пригадав відхід мобілізованих козаків зі станції Бахмач. Ті відійшли пішки до своїх хат, а тому не було мені їх шкода. Не мав я жалю і тепер до запаморочених народовизволенців, які від'їздили, не бажаючи усвідомити того, що їх чекає. Але у мене пробудився жаль до делегатів, ідейних комуністів-мрійників, яких правдоподібно чекала безглузда ліквідація за бунт народовизволенців. Я назвав їх борцями за мрію, яку їм не довелося побачити. В Рівному не пові-

рили їх наївному бажанню заключити мир. Їх обвинуватили у викликанні заколоту і судили.

Про від'їзд народовизволенців у напрямку до Рівного я мусів повідомити по телефону коменданта Новгород-Волинського сотника Падалку. Він відповів мені, що належно їх "привітає". І дійсно перед семафором станції він зустрів їх з кулеметами. Потяг зупинився. Падалка наказав виступити всім з вагонів і скласти зброю. А потім перевіривши, що вся зброя здана, дозволив їхати далі.

Після від'їзду народовизволенців телеграф знову ожив. Появились телеграфісти й телефоністка. Валя довірочно сказала мені, що вона була дуже стурбована за мене та підшукувала людей, які могли б мене виволити. Вона сказала, що залізничники були дуже здивовані, коли побачили, що потяг з мітингуючими вояками та большевицькими делегатами спокійно відійшов. Всі гадали, що на станції буде проголошена радянська влада як то було в Овручі.

"Самоотверженный историк" А. В. Лихолат в своєму творі "Разгром националистической контрреволюции на Украине" (1917-22 гг.), Москва 1954, на стор. 208 брехливо твердить, що в Овручі і під Коростенем не були регулярні советські частини, лише повстанці. Бій за Овруч він описує так:

"Против партизан были направлены значительные силы петлюровцев. 26 января под напором превосходящих сил противника партизанские войска принуждены были оставить Овруч. Однако в результате умелой раз'яснительной работы овручских большевиков-подпольщиков значительная часть петлюровских войск, занявших Овруч, взбунтовалась и была разоружена. Части оставшиеся верными Директории, 1 февраля были выбиты из Овруча внов перешедшими в наступление партизанами"... З цих партизан ніби був сформований "21 Волинский украинский советский полк". Все це брехня від початку до кінця.

СІЧОВІ СТРІЛЬЦІ

12.

Коли приїхав з Овруча Пузицький, на ст. Коростень Подільський не було вже звичайного галасу та безцільного вештання різноманітно одягнених вояків. Але полковника це не тішило. Большевики збільшили свої сили проти Овруча і, поширюючи лінію фронту вправо і вліво від залізниці, зайняли сусідні села. Як видно, вони мали намір оточити місто. У нас бракувало сил протидіяти цьому охопленню.

Про зміну положення в гірший бік Пузицький доповів отаманові Агап'єву, а також про від'їзд до Рівного полку "Народного визволення" разом з делегатами. На це Агап'єв відповів, що становище на фронтах взагалі дуже погіршало. По останніх відомостях корпус Січових Стрільців залишив Київ 4-го лютого, який зайняли частини VIII Советської армії. Очевидно, незабаром прибудуть Січові Стрільці з Київського напрямку до Коростеня й переберуть оборону Коростенського залізничного вузла. На західній частині фронту виявили більшу активність поляки в районі Володимира Волинського та Луцька на Стоході. Наші сили проти поляків слабкі. Можливо гуди буде переведена Сіра дивізія.

На другий день Пузицький виїхав до Овруча, але до нього не доїхав і телефонував мені вже з Ігнатполя. Овруч довелось залишити, зате позиції на лінії Ігнатполя треба буде боронити за всяку ціну, зайнявши нашими відділами села по одбидві сторони залізниці і зробити опорним пунктом для гарматної бригади село Васьковичі. Запорізькій кінній сотні довелось активно вести розвідку як можна далі вправо і вліво від залізниці, щоб туди непомітно не дістались відділи большевицької кінноти.

Прошло ще пару днів. 11 лютого прибули ешелони корпусу Січових Стрільців і зупинились на Коростені Житомирському. Десь перед обідом з штабу корпусу Січових Стрільців було передано по телегра-

фу, щоб "тимчасом командуючий" Коростенською групою з'явився до штабу на ст. Коростень Житомирський. Коли я доповів полковникові про це розпорядження, він страшенно обурився.

"Знову якийсь отаман з'явився на мою голову. Ох, ця отаманія з усіма отаманами та отаманчиками! Будьте ви всі прокляті! Кожний з них намагається робити диктатора. Замість того, щоб самому з'явитись на передову позицію і самому на місці орієнтуватись, він відриває мене від безпосереднього керування обороною. Робить з себе ясновельможного пана. Цей гірше від десятка Гришків. Той був хитрим мужиком, а цей модерним отаманом рафінованим аматором "загребати жар" чужими руками, а самому бути далі від огню. Ідемо! Подивимось, що то за птах. Якщо цей отаман додумается командувати нами, я ні одного дня не залишусь тут далі".

Коли ми приїхали до Коростеня Житомирського, то побачили проти двірця вагон-салон з парою вагонів 1-ої класи. Це відразу почало злостити полковника Пузицького.

"Дивіться, оце штаб! Навіть вартовий стоїть біля нього. Все рівно як в "ставці" головнокомандуючого цілими арміями".

Ми пішли просто до того "вагон-салону", але вартовий нас не пустив, маючи в руках рушницю з багнетом. Полковник обурився ще більше.

"Ти кого тут охороняєш? Що це, штаб чи що? Я командуючий Коростенською групою".

Вартовий відступив. Ми ввійшли до вагону. Там стояли канцелярські столи, на двох з них були друкарські машинки, телефонний і телеграфний апарати. На одному столі посередині лежала велика мапа України. В штабі був лише вартовий старшина. Його здивувало наше появлення, але він представився:

"Сотник (назвав прізвище) вартовий по штабу. Що ви бажаєте?"

"Я полковник Пузицький. Де ваше начальство?"

"Коменданта Осадного корпусу отамана Коноваль-

ця немає, а полковник Сушко з начальником штабу обідають. Прошу сідати й почекати. Я доповім про вас”.

Довелось нам чекати майже півгодини. Пузицький нервувався: “Скажи, будь ласка, отаман, полковник! І хто їм такі ранги дав? Та вони, мабуть, і підметок нашого Костика не варті, а він лише поручник”.

Нарешті появився з сусіднього вагону Сушко в супроводі якогось старшини. Він представився, не подавши нам руки і відразу без будьяких передмов почав:

”Від нині оборону Коростенського вузла залізниць перебирає Осадний корпус Січових Стрільців. Всі частини, які тут знаходяться, мають підлягати розказам Коменданта корпусу, евентуально мені, як його заступникові. Прошу зробити докладний звіт про ситуацію на фронті”...

Але Пузицький з обуренням зупинив його:

— Прошу вас, пане Сушко, почекати ще з наказами. Покищо я тут командує групою військ і підлягаю наказам отамана Оскілка. Про те, щоб комусь іншому підлягати, я мав би дістати наказ від pana Головного Отамана, а не від вас. Ви для цього ще молодий та зелений. Якщо вам доручено перебрати оборону Коростеня, то прошу негайно перебрати її так як я її перебрав з полками Сірожупанників під гарматним ворожим вогнем. Сил у вас в три рази більше, ніж мають Сірі полки, які в безупинних боях протягом трьох тижнів цілком змучені. На фронті тимчасом на лінії Ігнатполя спокій. Прошу протягом шести годин надіслати зміну Сірим полкам, з якими я сьогодні вночі відбуду в розпорядження командуючого Північно-західнім фронтом. З моїм від’їздом ви вступаєте в командування Коростенською групою, якщо маєте на то наказ Головної команди”.

Вся самоупевненість і бундючність дуже добре одягненого в мундир австрійського зразку молодого вождя на одно зникла.

”Пане полковнику! Почекайте хоч пару днів. Дай-

те мені зорієнтуватись в обставинах. Мої стрільці потребують ще відпочинку“.

— Ви тут стоїте вже добу і не потурбувались особисто прибути на передову позицію, щоб мати уяву про те, чим хочете зі свого вагон-салону керувати. А відпочивати вашим стрільцям немає чого, бо тиждень тому ви здали без бою Київ більшовикам. Пересуньте ваші ешелони на Коростень Подільський. Місця є там досить, а через шість годин ешелони Сірожупанників від'їдуть. Сподіваюсь побачити вас ще сьогодні на Коростені Подільському, де має бути ваш штаб. До побачення!

Ми відійшли й більше Сушка вже не бачили. Один ешелон Січових Стрільців все таки прибув на Коростень Подільський.

Вночі ми від'їхали, а вранці були в Новгород Волинському, або як його називали, Зв'ягелі. Тут зупинились для одержання вказівок від штабу Північно-західнього фронту, куди далі маємо рухатись. Отаман Оскілко хотів послати нас на Західній польський фронт.

ОТАМАНІЯ

13.

У Головній Команді військ УНР не було ясно окресленого плану в керуванні обороною України від наступу советських частин. Головний Отаман Петлюра довір'яв різним отаманам та інформаторам типу авантюриста Біденка, що щось організували, інтригували, намагались як те шумовиння плавати на хвилях революційної анархії, підриваючи довір'я до регулярних частин таких як запорожці або сірожупанники. Його заступник отаман Осецький з середовища тих отаманів став на шлях інтриганства та модної псевдо-соціалістичної демагогії. Хоч він був офіцером російського генерального штабу, але дух авантюриництва гніздився в його вдачі. Полковник Пузицький оповідав мені, що в 1917 році він та полковник Болбочан по своїй

аполітичності ніяк не могли зорієнтуватись в революційних подіях. Тоді полковник Осецький приятелював з ними та давав практичні поради як, визнаючи себе українцями, не залишитись поза загальною чинністю. Коли Центральна Рада виявила свою нездібність опанувати ситуацію з прибуттям покликаних в Україну німців, що неминуче мало привести до перевороту, Осецький підбивав Болбочана як популярного серед запорожців командира виставити перед німецьким командуванням свою кандидатуру на гетьмана, бо мовляв, він не є дурніший від генерала Скоропадського. Звичайно Болбочан не погодився конкурувати з Скоропадським. З приходом до влади Скоропадського з російськими впливами, вони за допомогою Осецького як українці залишились командирами. Коли ж сталось повстання проти гетьмана, Осецький перекинувся від нього до соціялістів Винниченка й Шаповала, зумів здобути довір'я Директорії і став Наказним отаманом, але не маючи за собою військових частин як Болбочан та Пузицький, щоб не утратити свого становища, мусів стати на шлях авантюр в отаманії авантюристів.

Петлюра був надто великим гуманістом і слабим для ліквідації тих авантюр в усій тій отаманії, а до того ж вони були якоюсь непереможною силою стійного характеру, тому найсильніша постать не могла б їх подолати. Для цього мав бути колектив розумних національно-політично свідомих одностайно діючих по певному напрямку діячів таких як, напр., мав їх Ленін. Петлюра таких співробітників не мав і не міг згуртувати їх при тогочасному розумінні демократизму, що переходило до анархії. **Петлюра був сильний не своєю волевою особовістю, але ім'ям, в якому персоніфікувався відпор проти большевизму в збройній боротьбі проти нього та всіх ворогів України.** Це ім'я зробили популярним большевики. Чим більше вони його ляjali, тим більше довір'я до цього імені мали борці за українську незалежність. Його ім'я було тим вогником, на який вони орієнтувались на розбурханому революційному морі пристрастей. Це ім'я

об'єднувало їх для спільної боротьби і вони не розпо-
рошувались за самих тяжких обставин. Петлюрівці
самі пізніше визначили шлях боротьби за незалежність
своєї Батьківщини, за що ще з більшою ненавистю
виставлялось петлюрівство як тисячоголова гидра
"контрреволюції" на страхіття всім не лише росіянам,
але й повільно-думаючим українцям та прихильникам
соціальної революції, якими були ліві укр. с.-д. і с.-р.
з пізнішими боротьбістами. Перешкоджало воно й
прибічникам монархічного та диктаторського устрою.

В такій ситуації інтриг та анархії в керуванні обо-
роною України проти наступу советських частин опи-
нилися Сірожупанники. В той час вийшли з загального
ладу Запорозжці, ставши на нерозумний шлях з'єднання
з частинами Антанти в Одесі, замість допомоги Січо-
вим Стрільцям в обороні Києва. Тоді деморалізувались
і Січові Стрільці, командування яких також підлягло
хворобі отаманії лише не азійського, але ніби евро-
пейського характеру з диктаторськими прямуннями,
в якій отаман Коновалець зі своїми співробітниками
уявляв себе більшим, ніж був та брався за те, що було
не під силу, самоупевнено, сформувавши з полку
справжніх Січових Стрільців Осадний корпус з нестій-
кого елемента, що не мав відповідного пристановища
в Києві та непридатного для поважних боєвих опера-
цій на фронті. Кількість корпусу була велика, але
моральна сила, найбільш потрібна у визвольній бо-
ротьбі, дуже слаба. В тій збірчині з випадково на-
браних вояків деморалізувались кадрові січові стріль-
ці. Тому корпус не був в стані стримувати навалу боль-
шевиків і викликав навіть повстання проти себе
українських повстанців, як то було з повстанчим ота-
маном Хименком під Гребінкою.

Більшість військових частин були або пасивні, або
як перекотиполе не мали сталого напрямку для свого
руху. Багато з них утративши орієнтацію, якщо в
ліпшому випадку не самоліквідувались, як то було в
1917 році, то ставали на шлях анархії, як, наприклад,
Дніпровські дивізії отамана Зеленого, або переходили

на бік большевиків. Згаданий вище "історик" А. В. Лихолат на стор. 214 свого твору говорить: "В начале февраля в районе местечка Кагарлык под Киевом к советским войскам присоединилась Черноморская дивизия, насчитывавшая в своем составе 6 тысяч хорошо вооруженных солдат". Це могло бути, хоч в зменшеній кількості, бо з Чорноморського коша, що був посланий на зміну "нестійким" сірожупанникам, лише відділ під командою полковника Царенка повернувся, а решта, як я вже згадував, ніби була прислана на Чернігівщину для "присоединения к советским войскам". В усякому разі ті чорноморці придалися на укомплектування радянських частин.

Треба об'єктивно ствердити, що в початку лютого 1919 року існував лише Північно-західній фронт, як фронт в дійсному розумінні цього слова, і то заслугою не так отамана Оскілка як його начальника штабу Агапієва. Але із за відсутності сталого Східного й Південного фронтів і цей фронт почав давати щілини. Оскілко належав до українських самостійників, які ворогували з с.-д. і с.-р., що мали також своїх отаманів. Останні тримались тієї засади, що "коли моя корова здохла, то хай і твоя здохне". Довівши Східний фронт до такого стану, що полки тарашанців могли успішно наступати в чолі радянських частин, перешкоджалось і зміцненню Північно-західнього фронту.

Таке приблизно було положення, коли три полки сірожупанників чекали в Новгороді Волинському після зміни їх на большевицькому фронті. Поляки, бачучи, що Директорія поступово й досить скоро тратить свою територію, вирішили урвати також щось від неї. Вони зайняли Ковель і примусили слабкі українські відділи відійти на лінію річки Стоходу. А далі вони виявили намір оволодіти Володимиром Волинським та Луцьком. Отже треба було дати для протидіяння наступу поляків надійну частину.

Коли корпус Січових Стрільців, не визнаючи своєї підпорядкованости отаманові Оскілкові, перебрав

оборону Коростеня-Овруча, Агапів знайшов найбільше доцільним дати відтинок фронту на р. Стоході проти поляків Сірожупанникам. З цим не погодилось Головне командування. Також виявив "активність" після місячної сплячки штаб Сірої дивізії отамана Палія, який був в Бердичеві з 3-ім полком, не підлягаючи командуванню Північно-західнього фронту. Він зажадав повороту в його розпорядження 1, 2 і 4-го полків, бо становище на Східньому фронті було невиразне, хоч на ньому знаходився Осадний корпус Січових Стрільців. Нас тоді через Шепетівку направили в Бердичів.

Не погоджуючись на перехід Сірої дивізії на польський фронт у розпорядження Командуючого Північно-західнім фронтом, штаб дивізії охоче відпустив полковника Пузицького, якого взяв отаман Оскілко як енергійного командира для організації 17-ої пішої дивізії з різних переформованих частин: наливайківців, франківців, народновизволенців та винниченківців. У останніх отаман Гришко утратив свого патрона, що "знесилений" в боротьбі за Україну, подався далі від неї за кордон.

Коли ми прибули в Бердичів, там не знайшлося місця для нашого розташування, бо крім 3-го Сірого полку, там перебувала Залізнична дивізія отамана Вовка. Нас послали в Житомир, де були якісь січові стрільці, але знайшлося місце й для нас, лише не на довго. Тут наші полки мали дістати поповнення ніби мобілізованими з якихсь уявних формувань. Ані одного, ані другого при тогочасному безголов'ї не було. Отаманам бракувала оцінка реальних обставин та було відсутнє будьяке стратегічне почуття.

У Житомирі полковник Пузицький залишив нас. Ми з вдячністю до свого командира в нагороду за відважне й розумне керування, яким були збережені наші полки від розбиття та загальної деморалізації, подарували йому золотий "портсигар" з вигравірованими на срібному полі трьома колосками пшениці, що було відзнакою полковницької гідності. Пузицький

був тому надзвичайно радий і сказав, що такої нагороди з щирою прихильністю він ще не мав.

14.

Командиром 1-го полку знову був призначений мій старий приятель полковник Петро Ганжа. Коли в командування полком за часів гетьмана вступив Пузицький, Ганжа спочатку був у відпустці в своєму рідному Чернігові, поки його не зайняли таращанці, а потім находився при штабі дивізії.

Другий наш старий сотник Гейко, коли ми залишали Чернігівщину, попрощався з нами в Ніжині. Також з кадрових старих офіцерів залишив нас на Житомирщині і сотник Балобай. Сотник Гейко був помічником командира полку, а Балобай (старий штабс-капітан) командиром куреня. Обидва вони не надавались до війни в революційних обставинах. Вони це самі відчували і з сумним настроєм відійшли. Проти їхнього відходу ми не протестували, лише з жалем як приречених відпустили. Правдоподібно незабаром поглинула їх большевицька диктатура.

Був у нас ще хитрий Микола Байко, який залишив дивізію, коли вона формувалась ще у Володимирі Волинському. Тоді він добився зачислення до кадрів Полтавського корпусу, де був одним з командирів полку майбутнього формування полковник Пузицький. В полоні Байко був поручником, а за гетьмана дістав підвищення до сотника. Коли Пузицький прийняв наш полк, до нас повернувся і Байко. А тепер з відходом Пузицького він попрохав відчислення до 17-ої пішої дивізії. Рівнож туди відійшов і поручник Костик. Обидва вони були призначені там командирами полків.

Треба ще згадати про нашого полкового священика о. Івана Федоровича. Був він освіченою людиною, середніх літ, гарний з підстриженим волоссям та бородою, культурний в поведженні, словом привабливий своєю інтелігентністю. Мав він гарний голос і відправляв Службу Божу так, що викликав релігійний настрій.

До того ж у нас в полку хорунжий Калитенко, колишній диригент ще в Терезієнштадському таборі, організував добрий церковний хор, який доповнював службу пан-отця. Наш о. Федорович був удівець, але до святих себе не зачисляв. Йому не були байдужими радості земного життя. Тому він іноді в нашому товаристві старшин в Алтинівці, де бракувало розваги, скаржився на неповноту життя.

Коли у нас почали бунтувати мобілізовані і з таращанцями не вдалось дійти до порозуміння, о. Федорович висловив думку, що у нас мало провадиться агітаційної праці, а тому наші земляки запаморочені російською пропагандою. Був у нас свого роду Остап Вишня — хорунжий Семен Зубчук, який на зауваження священника зазначив:

“А знаєте, пан-отче, ваша думка правдива. Лише одна біда, наші докази на них не впливають, а ви могли б дійсно їх переконати. Підіть до них і побийте всіх тих клятих большевиків словом Божим!”

Звичайно, слова Божого було мало. Треба було негайно в революційних обставинах перевести соціалізацію великих маєтків і підприємств та установити владу на місцях, бо люди тепер, як то було в 1917 році, не хотіли чекати, щоб дочекатись повороту поміщиків та промисловців. Большевики обіцяли їм усе і відразу установлювали радянську владу. Свідомі українці цим обіцянкам не вірили, але загальна маса сама йшла на російський гачок. Це викликало у хорунжого Зубчука велике огірчення. Одного разу він висловився:

“Люблю я Україну, її широкі поля, зелені гаї, тихії води, прекрасне блакитне небо й ясні зорі, за них я готовий життя своє віддати, але нарід отой затурканий без свідомости своєї національної гідности не люблю і свого життя за нього не дам”.

В пізніших боях він був убитий, можливо від кулі свого українця. Віддав життя за майбутню Україну. А наш полковий пан-отець, коли ми відійшли з Чернігівщини, перейшов до штабу дивізії. Звідти почалось його 5-літнє з різними пригодами мандрування в

Україні. Спочатку пан-отець одержав призначення бути священником недовговічного штабу Правобережного фронту, потім ще менш короткотриваючого штабу Холмського фронту, витвору наказного отамана Осецького, який навіть не встиг устаткуватись в Луцьку. Після ліквідації поляками спільно з більшовиками цього фронту о. Іван Федорович поступив в розпорядження Головного штабу в Чорному Острові. Десь в серпні 1919 року він отримав призначення бути священником Київської дивізії отамана Юрка Тютюнника, але й там останній раз не був довго в Армії УНР, бо захворів на тиф і залишився у Вінниці, яку тимчасово зайняли добровольці Денікіна, а потім прийшли більшовики. По видужанні о. Федорович дістався до рідні на Волинь. Тоді йому вдалось уникнути арешту як більшовиків, так і поляків. На Великдень 1920 року він був священником в Митинцях.

На початку 1921 року о. Іван увійшов в зв'язок з діячами в Києві по відродженню Української Автокефальної Православної Церкви. З Києва він дістав призначення по організації українських парафій на Поділля та Волині. У вересні 1921 року його арештувало Че-Ка в Староконстантинові. Лише на численні прохання українських громадян о. Іван був звільнений перед скликанням Всеукраїнського Собору Православної Церкви в Києві, який відбувся в Св. Софії в 1922 р. На цьому соборі о. Федорович був висвячений як о. Іоанн на Єпископа Української Автокефальної Православної Церкви. Його катедра була у Вінниці. Там він пробув до лютого 1924 року, коли на запрошення Української Православної Консисторії в Канаді та на пропозицію Митрополита Липківського виїхав до Америки. В Канаді в співпраці з д-ром о. С. Савчуком владика Іоанн Теодорович як архієпископ Української Автокефальної Православної Церкви, будучи талановитим проповідником, мав впродовж 23 років великий успіх на Славу Божу: багато канадійських українців греко-католиків навернув до православ'я та багатьох висвятив у священники. За це його в Канаді дуже шану-

вали як правдивого українського духовно-культурного ієрарха...

З відходом Пузицького, Костика і Байка в полку з-поміж більш завзятих, поки хватало пороху, був я і додавав більше ініціативи в керуванні полком полковникові П. Ганжі. Наше старшинське товариство мало міцну добродружність з довір'ям один до одного і кожний користався довір'ям своїх підлеглих. Інтриганів і честолюбців у нас не було. Кожний добросовісно виконував свої обов'язки, а тому чинність полку за всяких обставин проходила нормально. Лише загальне положення було ненормальне.

Нас розташували в Житомирі для поповнення, бо мала бути переведена мобілізація, а також поступлення добровольців. Не відомо, якою головою думали в Головній команді, сподіваючись переведення мобілізації, коли до Житомиру наближався ворог зі Сходу після здачі йому Києва. Розташувались ми в Житомирі 17 лютого, але довго тут не затримались. Скінчилось наше "поповнення" і відпочинок після безупинних боїв тим, що через тиждень всім трьом полкам було наказано негайно вирушити знову на передову позицію до Коростеня.

Самоупевнений заступник команданта Осадного корпусу Р. Сушко, перебравши 12 лютого командування Коростенською групою військ зі своїм "салонним" штабом довго не витримав натиску большевиків і незабаром здав їм Коростень. Деякі частини групи відійшли в напрямку на Сарни в підлеглість отаманові Оскілкові, інші Новгород Волинський, а Січові Стрільці по Житомирській залізниці до станції Турчинки. Сушко зі своїм штабом опинився в Житомирі.

Штаб Сірої дивізії як був, так і залишився нерухомим у Бердичеві. Маючи практичний досвід з попереднього, я порадив полковникові Ганжі, як старшому з командирів полків, створити Турчинську групу, перейнявши безпосереднє керування нею, не чекаючи вказівок від штабу дивізії. Січові Стрільці відразу заявили, що вони будуть виконувати накази лише сво-

го командування, яке пообіцяло їм зміну як лише прибудуть сірожупанники. Я порадив Ганжі відпустити їх, бо з таким нестійким елементом можна було мати лише якусь халепу і вони відразу від'їхали до Житомира.

З нашим прибуттям до Турчинки большевики не виявляли активності. Були лише дрібні сутички розвідчих стеж, що відбувались в сусідніх по обох боках залізниці селах. Ми досить спокійно пробули там більше тижня. Один з сірожупанників 4-го полку хорунжий Запорожець, що був призначений комендантом Володарська Волинського в нашому заплілю, оголосив там мобілізацію коней, щоб організувати кінну сотню для нашої розвідки. Довідавшись про це, я сказав Ганжі, що такого самовільного вчинку, хоч би з добрим наміром, ми не можемо допустити, бо платити за коні ми не маємо чим і це може викликати повстання в заплілю проти нас. А в панських маєтках добрих коней вже встигли забрати різні курені смерті. Запорожець був відкликаний й я переконав його в тому, що він задумав недоцільну річ, бо брати приклад з різних "смертельних" куренів ми не можемо і це пошкодило б добрій славі Сірих.

Раптом ми дістали наказ передати оборону Житомира Січовим Стрільцям і негайно прибути в повному складі в Бердичів. Наказ є наказом! Наше поповнення в Житомирі скінчилось тим, що до нас зголосився добровольцем один спритний чоловічок, назвавши себе військовим урядовцем. Він був призначений до господарської частини полку. Коли ми від'їздили зі ст. Житомира, він з'явився до мене з проханням, щоб штаб полку вимагав від начальника станції відкритого вагона для погрузки автомобіля.

— Якого автомобіля? Де ви його взяли?

"Я реквірував його. Дуже добрий автомобіль", відповів військовий урядовець.

— Такі свавільні реквізиції у нас називають грабіжництвом. А за грабіж належить розстріл на місці.

Я витяг з кобури револьвер. Побачивши це, уря-

довець вилетів геть як бомба і більше я його вже не бачив. Наказом по полку він був проголошений дезертиром. Рівнож з жалем до дезертирів був зачислений і хорунжий Калитенко, що боягузливо самовільно не попрощавшись з нашим товариством, покинув полк. Він був родом з Житомирщини і не хотів далі відходити у невідоме. Силою ми його як Гейка та Балобая не тримали б і з миром відпустили б. Його провиною було недовір'я до нашої добродружності. Для тих, хто був серед петлюрівців, життєвий шлях в рідному краю не був покритий рожами. Досить високо цінилась голова сірожупанника. В одному большевицькому наказі була визначена нагорода за захоплення козака 15 тисяч, а офіцера-сірожупанника 25 тисяч карбованців.

Наш сірий гарматний полк після всіх невдач та пересунень привів себе до порядку в Бердичеві, укомплектувавши дві батареї людьми та кіньми. Коли ми були в Турчинці, де не мали жодної гарматної частини, до нас були послані по хідним (!) порядком з Бердичева за дві сотні кілометрів наші сірі гарматчики. Але вони встигли дійти лише до Житомира, коли ми дістали наказ прибути до Бердичева. В Житомирі вагонів для навантаження гармат не було, а тому їм знову довелось похідним порядком повертатись до Бердичева без належної стрілецької охорони і всі вони від наскоку большевицької кінноти загинули.

БІЙ З ТАРАЩАНЦЯМИ

15.

Прибули ми до Бердичева пізно вночі 6 березня. У Ганжі й у мене було якесь неспокійне передчуття небезпеки. А до того ж серед залізничників була чутка про наближення большевиків. Покликали ми командирів 2 і 4-го полків і пішли в штаб Сірої дивізії. Начальник дивізії отаман Палій мешкав при штабі дивізії.

На наше прохання вартовий по штабу покликав Палія, а начальника штабу Морозевича не міг відшукати, бо він десь забавлявся.

Отаман Палій був незадоволений нашими нічними відвідинами. Але ми з огляду на негайність наказу прохали поінформувати про становище в Бердичівському районі, бо чули про наближення большевиків, а тому може бути несподіванка як уже то було з 3-ім полком у Чернігові. Про неї дуже добре пам'ятав Ганжа, бо був тоді там, а тому тепер виявив рішучість в поборенні пасивності Палія.

Отаман Палій поінформував, що в Бердичеві спокійно. Лише в Чуднові Волинському, на захід від Бердичева, було повстання місцевих большевиків, що проголосили були радянську владу. Туди посланий відділ 3-го полку і воно зліквідоване. Але на запитання, що робиться на схід від Бердичева, які діють там большевицькі частини, чи існує там фронт і взагалі чи є там якась позиція й які українські частини на ній знаходяться, Палій не міг дати вичерпуючих відомостей. Ніби там знаходяться надійні частини корпусу Січових Стрільців. Це нас насторожило, бо ті стрільці вже не були надійними. Тоді я, порушуючи підпорядкованість, користуючись ніби правом начальника штабу Турчинської групи, запитав:

— Все це якесь непевне. Крім сірожупанників знаходиться в Бердичеві Залізнична дивізія і штаб її з отаманом Вовком. Хто тут являється начальником залоги і хто має керувати боевими операціями і тепер уже мусить провадити підготовку оборони проти наступаючих большевиків?

"Чого це ви, пане сотнику, так турбуєтесь? В цьому не було потреби. Тому штаб Залізничної дивізії і наш штаб кожний сам по собі".

Відповідь Палія стурбувала полковника Ганжу, а тому він відразу зауважив:

— Так не можна, пане отамане, хтось з вас чи то ви, чи отаман Вовк має бути начальником залоги, а разом з тим і керувати боевими операціями.

“Але, панове полковники, про це домовимось завтра, а тепер йдіть спокійно відпочивати, бо, як кажуть, ранок вечора мудріший”.

Тут Ганжа виявив більшу рішучість.

— Ні, пане отамане, ми звідси не підемо, поки не будемо знати чиїм наказам ми маємо підлягати на всякий несподіваний випадок. Покличте, прошу, зараз отамана Вовка, щоб домовитись, хто з вас перебере на себе керування всіма військовими частинами.

Палій змушений був послати за Вовком. Прийшов і п'яний Морозевич, який назвав нас надто полохливими, бо нічого небезпечного немає, а ми робимо паніку. За деякий час прийшов отаман Вовк дуже незадоволений.

“Мордує вас тут, не дає спокійно виспатись. Якщо хочете, я перебираю на себе обов'язки начальника залоги, бо моїх людей тут є найбільше. До того ж я маю гарматну бригаду. Завтра я дам наказ про організацію оборони підступів до Бердичева та про призначення частини на передову позицію в Київському напрямку, бо з Козятином у нас вчора перервався зв'язок. Може дійсно там вже большевики”.

Десь перед розсвітом 7 березня вийшли ми зі штабу дивізії і пішли на двірець. Не встигли ми зайти до своїх вагонів, як почувалась рушнична стрілянина. Полковник Ганжа відразу подав команду:

“До зброї! Виходь з вагонів! Вперед проти ворога!”

Протягом кількох хвилин всі з рушницями та кулеметами кинулись проти передового ворожого відділу і збили його з пагорбка, примусивши большевиків більше як на кілометр відступити назад. Сірі зайняли позицію між залізничними лініями в напрямках на Житомир та Козятин, почасти окопавшись на пагорбку, а почасти за природними закриттями. Не пройшло і півгодини як почалась проти Сірих атака великою в кілька сотень вояків ворожою лавою. Коли ця лава наблизилась на віддаль дійсного рушничного вогню на 400-500 метрів, по ній був направлений від

нас рушничий і кулеметний вогонь. Лава залягла, потім встала, але примушена була знову лягти. За третьою спробою продовжити наступ большевики не витримали і в безладді побігли назад аж до переліска, залишивши до двох сотень убитими й раненими на полі.

Приблизно через годину большевики знову пішли в атаку і також були відбиті. Під час третьої їхньої атаки почала діяти гарматна батарея Залізничної дивізії, що мала гармати біля Житомирської залізниці. Стріляючи по большевицькій лаві, вона вносила ще більше замішання до атакуючих. Але атаки уперто продовжувались через кожних півтори-дві години. Після третьої відбитої атаки ми почули стрілянину за лінією наступаючих большевиків. Спочатку ми гадали, що якась українська частина, може Залізничної дивізії, зайшла взад большевикам, але після такої стрілянини слідували ще більш настирливі атаки. Вони все відбивались, а кількість лежачих, що залишались на полі битви, все збільшувалась. Були й у нас убиті та ранені. Весь день ворожі атаки не припинялись.

Під вечір командир гарматної батареї прийшов на двірець, де був наш, так званий, штаб Турчинської групи і доповів, що у нього вже немає гарматних набоїв, а тому він зняв гарматну батарею з позиції. Далі ми зауважили, що ворог почав робити обхід зліва. Большевики вже були на лінії залізниці Житомир-Бердичів. Далі вони могли відрізати нам відхід по залізниці на Шепетівку. Ані отаман Вовк, ані Палій на двірець не появились для того, щоб орієнтуватись на місці в обставинах бою та дати належні розпорядження якійсь іншій частині Бердичівської залоги допомогти нам в обороні міста, головне перешкодити зайняттю ліній залізниці на Козятин, Житомир і Шепетівку, так ніби це був дрібний наскок місцевих большевицьких повстанців.

Керував боєм полковник Ганжа, а я ходив між нашим тимчасовим штабом та сірими полками після кожної відбитої атаки, передаючи командирам осо-

бисто накази Ганжі та інформуючи про становище. Вліво від нас за Житомирською залізницею для охорони гарматної батареї була якась сотня Залізничної дивізії, але коли гарматна батарея знялась з позиції наша розвідка виявила, що і ця сотня кудись зникла.

Тимчасом настав вечір. Кількість убитих у нас збільшилась до п'яти, а ранених стало більше десятка. На правому крилі біля Козятинської залізниці наші розвідчики захопили двох большевицьких розвідників, ранивши одного з них. Коли вони дістались до полону, то були страшенно перелякані і благали не мордувати їх, бо вони свої брати-українці. Побачивши, що раненого відразу перев'язали та дали напитись, здоровий цілком заспокоївся і сказав, що проти нас наступають тарашанці, а до безупинних їхніх атак їх "підбадьорував" кулеметною стріляниною взад полк "чорних чортів" з кримінальних злочинців. Так криво битись між собою ми не повинні були.

Коли бій припинився й цілком стемніло, я порадив полковникові Ганжі доповісти по телефону в штаб дивізії отаманові Палієві, що з огляду на відсутність на позиції відділів Залізничної дивізії та можливість захоплення ворогом залізничної лінії в напрямку на Шепетівку, ешелони сірожупанників не можуть залишатись на станції і користуючись темрявою, відходять в напрямку на Шепетівку. Рівнож ми знімаємо свої відділи з позиції перед станцією. Начальник залоги отаман Вовк мав в розпорядженні цілий день для організації оборони Бердичева, але нічого не зробив. Ми обороняти його не будемо. Коли всі прийшли до ешелонів, ми від'їхали своєчасно, бо по ешелонах в час від'їзду большевики стріляли з житомирського напрямку.

Злости на безглузде керування отаманів було настільки багато, що ми не жалкували б, якби вони попали до большевиків. Доповідь Ганжі про наш від'їзд порушила олімпійський спокій обоїх штабів. Вони виявили рухливість, але не для оборони міста, в якому так певно почували себе з нечинними військо-

вими частинами залоги, але для втечі з нього, залишивши ворогові все. Ми лише шкодували, що один сирій відділ, що був на лінії залізниці Козятин-Бердичів, не встиг сісти до свого ешелону і примушений був пройти 15 км пішки.

Найгірша доля спіткала сіру гарматну бригаду, що похідним порядком, без належної охорони, поверталась з Житомира до Бердичева. На неї напала ворожа кіннота і всіх порубала. Вдалось втікти на коні лише одному гарматчикові, який приніс нам сумну вістку. Ця жертва була також записана на рахунок нерозумно-злочинного керування отаманів.

Вночі відділ тарашанців без перешкод дістався до міста і спричинив переполох. Штаб отамана Вовка примушений був втікти з Залізничною дивізією, з якою якби мав більше розуму і менше самоупевненої демагогії, міг би організувати оборону Бердичева так, що большевики туди скоро не дістались би. Склад дивізії був досить добрий, лише мав нерозумного отамана. Вовк доповів Головному Отаманові, що сірожупанники навмисно здали Бердичів большевикам і здеморалізували його дивізію, рештки якої йому пощастило зібрати в десяти кілометрах на захід від Бердичева й організувати оборону залізниці на Шепетівку. Фактично там стояли ешелони сірожупанників, біля яких зібрались утікачі з Бердичева.

Згаданий вже вище "історик" А. В. Лихолат у своєму творі "Разгром националистической контрреволюции" на стор. 222 бій під Бердичевом описав так:

"7 марта части 1-й Украинской Советской дивизии после ожесточенного боя освободили Бердичев. Советские войска при этом уничтожили до 1 тысячи петлюревцев, захватили 28 орудий, поезд со снарядами, 50 пулеметов, 200 автомобилей, 100 пудов сахара и другие трофеи"... Все це звичайна брехня. "Советские войска", якщо ними був полк "Чорних чортів", спричинився до знищення біля тисячі лише не петлюрівців, але запаморочених тарашанців, яких гнав кулеметними чергами до безупинних атак проти петлюрівців.

ПОЛЬСЬКИЙ ФРОНТ

16.

Залишивши Залізничній дивізії протидіяти наступові большевиків, Сірі ешелони від'їхали на станцію Шепетівку. Тут були похоронені убиті сірожупанники, з яких в моїй пам'яті збереглося лише прізвище хорунжого 1-го полку Буряка. Незадоволення безглуздістю загального військового керівництва у нас було настільки сильне, що де-хто подав думку про перехід на бік таращанців. Якби не отой полк "Чорних чортів", може частина Сірих повірила б, що таращанці з їх командиром Миколою Щорсом дійсно українська дивізія. Для нас відігравав ролю не соціальний, але національний момент. Тому пропозиція таращанців про перехід до них, яку переказали цивільні залізничники, не знайшла у нас відгуку і думка про можливість переходу до них в самому зародку була приглушена.

Зате були скликані товариські сходини всіх старшин Сірої дивізії у великій залі Шепетівського двірця. На цих сходинах отаман Палій змушений був подати звіт як його штаб керує боевою чинністю дивізії та які наслідки його командування. Скінчились ці бурхливі сходини тим, що отаман Палій визнав себе слабим для керування дивізією і рішуче відмовився бути її начальником. В командування дивізією вступив його заступник старий підполковник Абаза. На жаль, і він був малоенергійним, нерішучим і повільнодумаючим. Начальником штабу залишився той же легковажний сотник генштабу Морозевич. Висловили сірожупанники на сходинах свої жалі й заспокоїлись.

У Головній команді ці сходини були розцінені як відкритий бунт, що разом з наклепом отамана Вовка викликало постанову про роззброєння та розформування Сірої дивізії. Лише не було кому цю постанову виконати. Був у нас ветеринарний лікар Кость Вротновський-Сивошапка, особистий приятель Петлюри. Він поїхав до Головної команди і переконав Голов-

ного Отамана про шкідливість для загальної справи такої постанови.

В цей час завітав до нас поручник Костик, який був в якихсь справах в Шепетівці. Він умовив мене поїхати з ним в Рівне і там з полковником Пузицьким просити отамана Оскілка прийняти Сіру дивізію на його фронт. Полковник Ганжа та командири інших полків проти цього заперечень не мали і ми від'їхали. На ст. Рівне в штабі нас дуже радо прийняв отаман Агапів, а отаман Оскілко пообіцяв прийняти нас на Західній фронт, навіть тоді, коли Головна команда не погодиться. Але все обійшлося добре. Перебуванню на польському фронті наші уявні "радянські" настрої не перешкождали.

Коли стало відомо про наш від'їзд далі на захід, кілька добровільно-мобілізованих чернігівців не захотіли мандрувати далі і залишилися в Шепетівці, щоб повернутись додому. Розцінюючи їх вчинок, як нерозважний, бо большевики тепер, після перебування у нас, не залишать їх сидіти вдома й або розстріляють, або в ліпшому випадку погонять в бій проти своїх українців, по розпорядженню командира полку я наказав старшому писареві Ткачукові (колишньому вчителю) зібрати відомості про тих, хто залишив полк, щоб оголосити їх дезертирами. На це Ткачук, замість звичайного "Слухаю, пане сотнику!", зауважив:

"То може й мене зачислити до тих дезертирів, бо я вважаю, що вони правильно роблять, коли не хочуть битись проти українських комуністів, а тому не можна вважати їх дезертирами. Це не я один так думаю".

— Яких таких комуністів? Де ті дійсні українські комуністи? Оті запаморочені російськими комісарами тарашанці, яких гонять до бою проти своїх українців "чорні чорти"? Кому вони підлягають? Воєнному наркомові жидові Троцькому, який зі своїми Муравйовими готовий винищити всіх свідомих українців. Скажіть ще одне слово й я вас викину через вікно, тоді будете дезертиром!

Було це у вагоні. Потяг рухався повним ходом.

Мабуть у мене був такий вигляд, що Ткачук аж зіщулювався. Але я сам в собі перемагав його настрої. Більше говорити на цю тему не доводилось. Ми їхали на польський фронт, де бою проти своїх українців не передбачалось.

Місцем постою для Сірої дивізії було визначене місто Луцьк. Там біля двірця були незруйновані касарні колишніх російських частин. Тепер вони пустували. Лише незначна їх частина була зайнята кадрами піших полків, що залишились з часів гетьманських формувань, з яких тепер постала Волинська дивізія та гарматна бригада. Все, що було здібне до бою, було на фронті в районі Порицька-Торчина та Рожища по р. Стоходу.

Місця для наших полків у касарнях було досить. Розташувались в них господарські частини та штаби, а муштрові відділи були вислані в села Киселін, Переспна, Навоз на правому березі Стоходу і в Колки на Стирі. Штаб дивізії, як звичайно, відокремився і зайняв в місті кращий будинок, давши полкам повну ініціативу в самоуправі та чинності на позиції. На передову позицію йшли лише ті, кого вабили боеві пригоди, а більшість "відпочивала".

Безініціативність штабу дивізії в належному керуванню чинністю Сірих полків, байдужість до проявів деморалізації, що загрожувала розкладом, якимось пригнічуюче впливала на мене. З нашого 1-го полку було послано лише пару відділів на Переспу та Колки, а решта "відпочивали". Більшість старшин захопилась забавами та розвагами в місті, ніби в мирний час, та маючи значний запас спирту, не розминалась з чаркою більше ніж то дозволялось. Верховодив в цій компанії поручник Пономаренко, який просто заявив мені:

"Найрозумнішим при сучасній ситуації нічого не робити, ніж робити щось нереальне та битись за те, чого більшість українців не потребує".

— Тоді, коли ти порядна людина, відійди зовсім так, як зробили Гейко, Балобай, Калитенко і не деморалізуй інших та не зневажай ідеї нашої боротьби, за

яку пролита кров кращих синів України. Ти ж командир куреня і даєш поганий приклад для своїх підлеглих. Ліпше відійди!

— А куди ж мені відходити? Мені й тут добре. Пити та їсти є що і побавитись можна досхочу“.

— Бавитись можна, все в свій час, але не роби підлостей. Для чого ти заманив дурну гімназистку з Ніжина, викликавши у неї романтичне захоплення героїзмом боротьби, а тепер пустив її по похилій площині?

— А тобі що до того? Чого ти читаєш мені мораль? Пузилького тепер немає, то сиди й ти тихо!” — відгризнувся здеморалізований курінний. Діяльністю свого куреня він перестав цікавитись. На позицію він не виїздив аж до зайняття Луцька поляками, які взяли його в полон. Пізніше він дістався до Чехо-Словаччини, де студіював, став пастором чесько-братської церкви і “просвіщав” русинів на Закарпатті.

Виявилось, що, коли ми при відході з Чернігівщини затримались в Ніжині, в курінь Пономаренка було прийнято добровольцями дві гімназистки, які були переодягнені як хлопці у військову уніформу. Це трималось в таємниці. Про це не знала більшість старшин, ані я, ані тим більше Пузицький, який за такий вчинок не погладив би по голові. Лише в Луцьку це виявилось, коли Пономаренко одну з них призвичаїв пити і вона морально впала цілком. Коли я довідався про це, то попрохав полкового лікаря взяти її сестрою до амбуляторії. Але вона й пару днів не протрималась там. Тоді я порадив моему помічникові Костеві Курилі взяти її машиністкою до штабу полку. Хай научиться друкувати на машинці, а жити буде в кімнатці при штабі, зобов’язавши її, щоб вона жодних нічних гостей не приймала. Але вона більше тижня не витримала. Довелось звільнити її зовсім. Йї дали гроші на дорогу додому в Ніжин та жіночий одяг. Не знаю, яка доля спіткала її на манівцях. Говорили, що вона була з порядної родини, а тому вчинок Пономаренка був дуже підлим.

Другою гімназисткою з самого початку заопікувався командир сотні хорунжий Стельмах. Він навчив її стріляти з кулемета і вона дійсно як звичайний стрілець завжди була зі Стельмахом на передовій позиції, переносючи весь тягар боевого життя. Пізніше, коли Сіра дивізія була розбита і відділові сірожупанників пощастило вирватись з польсько-большевицького оточення та зупинитись на відпочинок, вона спасла весь відділ влучною стріляниною з кулемета по налетівшій большевицькій кінноті. Всі тоді від великої перевтоми безупинним маршем вдень і вночі, заснули, а вона була на варті і своєю стріляниною зупинила ворожу атаку та розбудила всіх.

Пізніша доля цієї героїні мені не відома. Оповідали мені, що коли частини Армії УНР опинились в "трикутнику смерті", стиснена між ворожими поляками та большевиками, Стельмах, що все бував на передовій позиції, попав у большевицьке оточення, але часово уник ліквідації. В липні 1919 року з решток Сірої дивізії та інших частин, після реорганізації Армії УНР, була сформована 4-та дивізія Сірожупанників. Билась вона на російському фронті проти добровольчої та проти червоної армій. Тоді сірим довелось зустрітись з Стельмахом. Він був командиром червоного бронепотягу, що приймав участь в наступі на сірожупанників, Стельмах, пізнавши своїх, привітав їх салютом до неба і від'їхав назад. Чи була тоді з ним ніжинська героїня, не відомо, як і сама доля Стельмаха.

Полковник Ганжа був ослабий, щоб запровадити належну дисципліну в полку. Тогочасні обставини отаманського безголів'я деморалізували і тих, що могли бути героями. Таких як Пономаренко треба було на власну відповідальність вигнати. Про це я говорив Ганжі. Але він на рішучий крок не відважувався. Таке безладдя на мене так вплинуло, що я не бачив доцільності в своїй чинності. Коли щось робити, то робити як слід, або зовсім нічого не робити, щоб для майбутнього покоління ідея боротьби за волю України залишилась чистою. Я подав рапорт про звільнення

мене зі служби в полку і дивізії. Ганжа передав цей рапорт у штаб дивізії. Звідти начальник штабу переказав на словах, що мене можуть звільнити, лише посадивши за ґрати, коли я незадоволений свободою, що маю в полку. Це мене обурило. Я заявив полковникові Ганжі, що жодних погроз Морозевича не боюсь і виїду при першій нагоді до Шепетівки. Я гадав, що мені як утікачеві від поляків пощастить з моїм цивільним паспортом Оріхівського волосного правління дістатись додому до Оріхова на Запоріжжю. Було це десь перед Великоднем. Пробуджена весною природа манила мене в рідний край.

17.

В другій половині березня Північно-західний фронт зміцнився. Сформована 17-та піша дивізія під керуванням полковника Пузицького виявила себе боекратною. Упевнивши оборону проти поляків в Сарнах, частини 17-ої дивізії вибили 17 березня большевиків з Коростеня, без огляду на те, що Січові Стрільці 14 березня залишили Житомир. Поза цим був зроблений натиск на поляків по залізниці в напрямку на Маневичі. Тому польські частини на Стоході не виявляли активності. На цьому відтинку фронту був спокій, що сприяло безтурботності в Луцьку. А на Східно-південному фронті, а властиво на безфронтю з Головною командою було багато отаманських формувань і навіть тих формувань, що залишились від спроб творення українського війська гетьманського періоду, як, наприклад, 4-та дивізія Подільського корпусу, що мала повний старшинський і підстаршинський кадр та знарядження для повного складу полків. В тому отаманському безладді, де свій свого не пізнавав, не було кому дати рішучу відсіч большевикам. Становище там з кожним днем погіршувалось.

18 березня большевики зайняли Вінницю та витиснули звідти Головне командування і Директорію з її нерозумним урядом, який шукав порозуміння з Антан-

гою і то лише в теорії, бо практично з ним як немаючим сили, не говорили, а генерали кепкували поки повстанці Григорієва не вигнали їх з України з французько-грецьким десантом в Одесі.

Все вело до катастрофи наших змагань, а у нас панував якийсь настрій безтурботности. Це мене найбільше злостило. Хай ви скажитесь! Не хочу вас бачити. Простився я з Костиком Курилом, який найбільше спричинився в час перебування в австрійському полоні в 1916-1917 роках до мого національного усвідомлення. Полковник Ганжа ще вранці виїхав на позицію в Переспу, тому переказавши йому побажання всього доброго, я також виїхав на ст. Киверці. Там мені треба було чекати потягу в напрямку на Здолбунів. У цей час прибув з Луцька паротяг з кількома вагонами, в якому була сотня козаків з куреня поручника Стаховського, боеприпаси, головне гарматні набої та харчі.

Побачивши мене в Киверцях Стаховський здивувався, що я тут роблю. Я відповів, що мені остогидло безладдя й я вирішив виїхати додому. Тоді Стаховський сказав мені, що по наказові Ганжі він в поспіху зібрав сотню козаків і їде на допомогу нашим, бо поляки перейшли Стоход, взяли Переспу і відтиснули сірожупанників до Рожища. Він став прохати мене залишити намір відходу й їхати з ним на позицію. Штаб дивізії "ані кує, ані меле", а тому треба нам самим, як то було в Коростені та в Турчинці, організувати оборону проти ворожого натиску та об'єднати для цього чинність інших полків. Я подумав над цим. Відходити в цей час майже з поля бою було б дійсно дезертирством.

Взяв я свої речі і сів до вагону Стаховського. Коли ми прибули до Рожила, Ганжа був надзвичайно радий моему поверненню. Зразу ж з прибувшою допомогою ми організували контр-наступ. Гарматна батарея хорунжого Ковшара отримала набої, з якими був відкритий такий вогонь по поляках "прямою наводкою", що під натиском нашої стрілецької лави вони відійшли

за Стоход, при чому до двох десятків їх залишилося плавати в Стоході. Переспа знову стала в наших руках. У нас було лише кілька ранених.

На Переспі полковник Ганжа зі мною та в порозумінні з командирами 2 і 4 полків, по старій традиції, організували штаб Ковельської групи, що об'єднував боєві операції та оборону правого берега Стоходу і далі на північ р. Стиру в районі Колок. Штаб дивізії був цьому радий і ні до чого не втручався. Я, як начальник штабу групи, посилав туди лише звіти, які використовувались для інформації у "Вістях Сірих", що видавав в Луцьку культурно-освітній відділ дивізії під проводом Миколи Букшованого з Павлом Дубрівним та Миколою Бутовичем.

До Ковельської групи належали відділи 1, 2 і 4-го полків та деякі окремі курені, що були там до приходу туди Сірих. З них я пам'ятаю назву найбільш боєздатного, хоч і невеликого по своєму складі Кальницького стрілецького куреня та гарматну батарею хорунжого Ковшара, який зі своїх двох польових гармат відкривав такий буревійний вогонь, який викликав у поляків враження, що ми маємо гарматну бригаду. 3-ій Сірий полк був від нас відсепарований. Командиром полку в ньому був підполковник Пилипенко, самоупевней поплентач отаманії, нездібний керувати боєвими операціями. З його вини був відданий таращанцям Чернігів та втрати в Бердичеві. Пара сотень цього полку була десь в районі Торчина, де діяла Волинська дивізія.

Коли ми відходили з Шепетівки, то в маєтку польського дідача Сангушка в Полонному відбили у большевиків з ініціативи поручника Йосипа Мандзенка 14 расових коней, серед яких була пара білих арабів. На польському фронті ми використовували їх для розвідки, а головне для зв'язку. Відділи Сірих знаходились в Киселіні, Переспі, Навозі та в Колках. Як в цих селах, так і в менших, навіть за Стоходом, були невеликі селянські гуртки повстанчого характеру до десятка хлопців кожний. Селяни були проти польського

панування й організували повстання в запіллі польських військових частин. Вони діставали від нас зброю та набої і тримали з нами постійний зв'язок. Це сприяло тому, що ми могли почати підготовку для наступу та відібрання у поляків Ковеля. В другій половині квітня ми вже були в Голобах на лівому березі Стоходу.

Чинність начальника штабу групи мене захоплювала. Щодня у нас були сутички з поляками, які з погіршенням загальної ситуації для УНР виявляли все більшу настирливість. Поза цим через Стоход переходили кожного дня цивільні люди. Між ними були підозрілі, яких треба було перевірити, та контрабандисти. Тому вільного часу на роздумування про загальне безладдя та песимістичні висновки у мене не було.

Коли наставав на передовій позиції спокій, я використовував вільний час для поїздок верхом на коні до Луцька та до Рожища. Мені, як начальникові штабу, була приділена із забраних в Шепетівці коней біла гарна надзвичайно жвава арабка з кличкою Ніна. Я пригадав своє дитинство, коли учився їздити на коникові Машукові та той час, коли на Терщині в маєтку сотника Зиміна, де я працював конторщиком, мені доводилось їздити верхом на доброму коні. Тому тепер я скоро оволодів мистецтвом верхової їзди.

Такі поїздки за гарної весняної погоди мене тішили та додавали оптимістичного настрою. Частіше я їздив до Рожища. Там був українським комендантом ще з гетьманського періоду мій земляк з Запоріжжя, Марченко, дуже симпатична людина, а ще більше симпатичною й милою була його дружина, смуглява струнка чорнявка Ніна. Часом я жартував, що приїхав білою арабкою Ніною, щоб поклонитись смуглявій як Клеопатра Ніні.

У Рожищі був невеликий шпиталь. Лікарем там була досить гарна жидівка, а примаром лікар, український поляк. Одного разу він запросив мене, коли я відвідував у шпиталі ранених сірожупанників, до себе на обід. У лікаря я познайомився з його племінницею

українкою, яка вела його господарство, бо він був удівець. Називалась вона панночкою Оленкою. З першого побачення я їй дуже подобався і вона запросила неодмінно заходити до них. Крім того, вона приятельувала з Ніною. Коли я бував у коменданта чи то по службових справах, чи просто погостювати, то туди приходила Оленка. За дуже короткий час ми подружили. Вони стали мені близькими і я почував себе у них як вдома.

Не довго довелось мені тішитись своєю чинністю та відпочинком серед милих близьких мені людей. В річницю торішнього перевороту в Києві, коли Центральна Рада в своїй діяльності дійшла до того, що дозволила себе розігнати, був на цей раз проголошений переворот лише не в Києві, але в Рівному, куди під захист Північно-західного фронту докотився уряд УНР. Щоб урятувати якомсь становище, отаман Оскілко під впливом партії українських самостійників проголосив себе головним отаманом військ УНР з диктаторськими правами і заарештував 29 квітня всіх міністрів уряду.

Не урахував Оскілко лише того, що різного роду урядові перевороти тепер не мали значення. Головне було втрачено. Боротьбу за українську незалежність провадили ліпші військові частини, так мовити, в силу інерції, яка була значною, без огляду на урядовий політичний курс. В цій боротьбі об'єднуючим було ім'я Петлюри. Всі були петлюрівцями, не знаючи й не бачивши особи самого Петлюри, як то було і зі мною особисто. Стати оскілковцями, вони вже не могли. Тому намір Оскілкі зі самостійниками побороти урядове безладдя вніс в ряди борців ще більше безладдя. Його ніхто не підтримав. Надто мало він був відомим і популярним.

Замість перевороту, сталась авантюра. Лише полковник Пузицький, який в той час був на передовій позиції, спасаючи становище під Коростенем та Новоград-Волинським, надіслав телеграму Оскілкові про те, що він і надалі буде виконувати його накази, закін-

чивши її словами: "Слава Україні! Слава Отаманові Оскілкові!"

Пузицький по своїй аполітичності не розумів і не хотів вникати у тогочасну ситуацію. Його телеграма не застала вже Оскілка в Рівному. Він змушений був разом з начальником штабу Агапівом утікти до Польщі. А Пузицького, з наказу уряду заарештував командир полку його ж дивізії поручник Костик. Не зробив він цього в минулому році в Алтинівці на Чернігівщині, то тепер не стриманий кимсь розумним, зробив цей безглуздий вчинок. 17-та Стрілецька дивізія позбавлена твердої керуючої руки, на одно стала небоездатною. Північно-західній фронт самоліквідувався.

ЛУЦЬКА КАТАСТРОФА

18.

Ще перед Оскілковою авантюрою з Дубна в Луцьк навідувався наказний отаман Осецький. Щоб здобути собі популярність, він став великим "соціалістом". Їздив по селах Луцького району, де збирав сільські сходи, на яких виголошував промови з обіцянками наділення землею з панських маєтків, надсилки насіння для посівів та закликав вступати добровольцями до українського війська. Він намагався активізувати тих вояків, що сиділи в Луцьку, пускаючись при цьому на різні демагогічні виступи. Старшинам сірожупаникам, коли вони запросили його на обід, докоряв, що вони мають окрему старшинську кухню, їдять з тарелів металевими ложками і наказав подати йому обід у похідному вояцькому казанку та витяг з кишені свою дерев'яну ложку. На його погляд старшини мали ставати з казанками разом з козаками для одержання страви з загальної кухні, а також разом з ними і спати в касарнях. Цими примітивними виступами Осецький хотів здобути популярність серед селян і козаків. Але з нього лише глузували.

Коли Оскілко заарештував міністрів уряду, генерал Осецький наказав негайно організувати більший відділ сірожупанників для ліквідації виступу Оскілка. Начальник дивізії Абаза і тут обмежився лише наказом полковникові Ганжі виїхати з відділом Сірих до Рівного. Довелось зняти частину 1-го полку з передових позицій для доповнення того, що було зібрано в Луцьку. Коли відділ по дорозі до Рівного був ще в Киверцях, виявилось, що Оскілко вже утік до Польщі.

Але разом з тим стало відомо про невдачі на Північному фронті. Большевикам був зданий Коростень і вони зайняли Новгород Волинський, загрожуючи Рівному та Шепетівці. Треба було допомогти 17-ій дивізії, а власне тому полкові, що затримував наступ большевиків по шосовій дорозі з Новгорода до Рівного. Полком цим командував ніби сотник Костик і знаходився він в м. Корці. Це завдання було дано відділові Сірих, який був призначений для ліквідації Оскілкової авантюри.

Я приїхав з Переспи до Киверець довідатись більш докладно від полковника Ганжі про події в Рівному. Він поінформував мене про виступ Оскілка та про його втечу, а тепер треба виїхати на допомогу 17-ій дивізії, що зараз у скрутному становищі. Про арештування її начальника Пузицького нам не було відомо. Ганжа попрохав мене перебрати командування відділом, бо я був в дуже добрих відношеннях з Пузицьким та Костиком, а тому зможу ліпше орієнтуватись в тих обставинах. Мене цікавила зустріч з Пузицьким. Знаючи, що з ним не попаду у якусь халепу, я погодився перебрати командування відділом.

Без затримок, досить швидко ми дістались аж під Новгород Волинський до ст. Орєпи, де був якийсь малий український відділ. Я залишив одну сотню під командою її командира на ст. Орєпи, наказавши вислати розвідку вперед і на схід від залізниці та тримати зі мною зв'язок, а сам з другою збірною сотнею похідним порядком вирушив на захід від залізниці в

село Ярунь, звідки послав сильну розвідку в напрямку до Корця з полевою запискою адресованою Пузицькому — Костику, доповідаючи про прибуття з відділом Сірих і прохаючи вказівок для дальніших дій. На шосе з Новгородка до Корця розвідка мала здибати когось з 17-ої дивізії, а в остаточному випадкові могла знайти її відділ в Корцю.

Потім я визначив з командиром сотні позиції перед селом в напрямку можливого наступу большевиків та наказав вислати розвідку вперед і стежити, щоб не бути несподівано нападеними. Сам я зупинився в одному домику посеред села, куди мали посилати мені доповіді з Ореп, а також від розвідок. Біля того домика лежали скрині з набоями. Очевидно якась наша частина, втікаючи, залишила їх ніби для ворога. Я запитав господаря, хто тут був. Він відповів мені, що ще позавчора був тут якийсь наш відділ, який на одно з поспіхом відійшов в західньому напрямку і залишив ці скрині з набоями. Большевики тут ще не були.

Було біля 10-ої години ранку, коли я вислав розвідку до Корця. Спочатку я ходив по гарно впорядкованому садку, чекаючи доповідей, а головне вказівок від 17-ої дивізії, в розпорядження якої я прибув. Потім зайшов до хати, де в кімнаті, що була світлицею, почав переглядати книжки, серед яких були і твори українських клясиків. В одній з них я знайшов лист, що починався словами: "Шановний і дорогий Василь Хомич!"... Був це лист красуні Валі з Коростеня Подільського. Вона писала про свою любов до мене та тугу за нездійсненою радістю, а також що вона була б щасливою, якби могла зустрітись зі мною, але не знає, де я й куди післати цього листа. Прочитавши його, я згадав Коростенські події і милий усміх Валі. Так ніби була то приваблююча квітка на моєму тернистому шляху. Чи побачу я її ще? Я розшукав господаря і запитав його:

— Скажіть, будь ласка, ким вам доводиться Валя і де вона тепер перебуває?

"А ви звідки її знаєте і чому мене про неї питаєте?"

— З Коростеня Подільського, де вона була телеграфісткою. А вас питаю тому, що найшов у вас в книжці її лист до мене.

"Так, то тепер пригадую. Вона оповідала мені очевидно про вас".

— Скажіть, прошу, де вона тепер?

"Позавчора була ще тут. З Коростеня від'їхали телеграфісти та залізничні службовці, які боялись покарання від большевиків за те, що допомагали українцям. Коли їх вагон був в Орепах, вони прислали за Валею і вона від'їхала з ними далі на Шепетівку, а лист вона, мабуть, забула взяти з собою".

— Якщо Валя колись повернеться, передайте їй моє сердечне поздоровлення. Я напишу відповідь на її листа і залишу у вас. Здається, не вдасться нам установити зв'язок з тими, кому ми прийшли на допомогу, а тому доведеться нам звідси відійти.

"Зв'язку з ними ви вже не будете мати, бо їх нема в Корці. Кажуть, що там у них сталась якась зрада і вояки не захотіли битись проти большевиків. Прошу вас, як будете відходити, заберіть оті скрині з набоями, щоб я не мав халепи від большевиків".

— Про це не турбуйтеся! Вони нам потрібні, а вас ми не підведем.

— Перед вечором повернулась з Корця розвідка, не зустрівши по дорозі жодного большевика. Там вона довідалась, що останній відділ петлюрівців відійшов вчора. Вояки ніби говорили, що досить вже воювати, бо їхнього головного начальника заарештували за якусь зраду. В цей час прийшов зі станції зв'язковий і приніс мені доповідь від командира сотні про те, що большевики зайняли село на схід від Ореп, очевидно, з наміром зайти нам в обхід і що відділ, який був в Орепах, відійшов на слідуєчу станцію. Тоді я наказав командирові сотні зібрати всіх наших сіро-жупанників, взяти дві селянські підводи, пообіцявши візникам заплатити спиртом і тютюном. Коли стемніло, ми вирушили на Орепи. Там сіли у вагони і від'їхали без зупинки аж до Шепетівки. Комендант станції пові-

домив мене про загальну деморалізацію в 17-ій дивізії в наслідок арешту її начальника.

На станції було досить всяких ешелонів, а тому ми не затримуємось, вирушили далі й прибули, поминувши Здолбунів та Рівне, аж до ст. Киверці. Там я довідався, що Голоби в наслідок ослаблення нашої Ковельської групи поляки відібрали від нас. Наші відділи знову на попередньому становищі на правому березі Стоходу, але можливо не витримають дальшого польського натиску. Тоді я з усім відділом прибув на Переспу. Коли нам не вдалось відібрати у большевиків Новгорода, то бодай не мусимо віддати полякам Рожища.

Прибув я з відділом вчасно. Коли ми під'їхали до Рожища, поляки знову перейшли Стоход. Бій йшов вже на Переспі. Під'їхавши ближче до неї, сірожупаники виступили з вагонів, розсипались в лаву і контракою знову дали можливість пілсудчикам покупатись в Стоході. На цей раз вода була в ньому теплішою. Було взято в полон кілька поляків з офіцером. Останній був досить наляканий, але коли я його погостив та випив з ним по чарці і навіть повернув йому відібрану шаблю, він заспокоївся і зі сміхом оповів поширені у них нісенітниці про дикість петлюрівців, як жадних крови гайдамаків, які всіх мордують та гвалтують.

З того дня протягом тижня жвава боева чинність по всій лінії фронту не вгавала. У мене тепер вже не було часу відвідувати моїх приятелів у Рожищах, а до того ж і моєї арабки Ніни я не мав. Вона була в Луцьку.

Коли большевики зайняли Рівне, польський натиск став особливо настирливим. У них появився літак, який щодня літав за нашу лінію фронту і скидав над нашим ешелонем в Переспі бомби. Видно було, що поляки ніби вступили в змагання з большевиками, хто скоріше захопить Луцьк.

Сірі відділи за допомогою селянських партизанських гуртків відбивали всі спроби пілсудчиків пере-

йти Стоход. Але коли на Холмський фронт прибула польська дивізія з корпусу генерала Галлера і на допомогу пілсудчикам прийшли галлерчики, ми не були в стані їх стримати.

16 травня 1919 року сталась Луцька катастрофа, до якої в значній мірі спричинилась безпорадність штабу дивізії, чи навіть корпусу, в який Сіра дивізія була переформована зі зменшенням її боєздатності. Головна ж вина була наказного отамана генерала О. Осецького, який після ліквідації Північно-західнього фронту перебрав командування Холмським фронтом і також довів до його ліквідації. Наша боева чинність проти поляків закінчилась, а я особисто зійшов з добровільного шляху збройної боротьби за Україну на манівці, що в 1920 році мали переважно загальний характер, тому наступний розділ я називаю **манівцями**.

Пряшів на Словаччині,
грудень 1961 р.

ВАСИЛЬ ПРОХОДА
ВАСИЛЬ ПРОХОДА

Примітка: Арештування полковника Пузицького деморалізувало 17-ту Стірлецьку дивізію. Лише сотник М. Байко з частиною свого полку та ліпшими вояками з інших полків відійшов на Південь. А поручник Костик, побачивши наслідки свого безглузлого вчинку, власне виконання безглузлого наказу, покинув свій полк, який фактично самоліквідувався. Пузицький, звільнившись з-під арешту, не чекав приходу до Рівного большевиків і пішки перейшов на зайняту поляками територію. Він дістався до Варшави, де довгий час аж до реабілітації перебував у таборі українських біженців на Повонзках. Так нерозумні політичні керівники, навіть тоді, коли не все було втрачено і була ще можливість дати рішучу відсіч настирливому, але ще слабому, ворогові, виводили з рядів борців боєвих командирів, деморалізуючи їх частини і самі дезертували з поля бою. **В. П.**

РОЗДІЛ VI.

МАНІВЦІ

У ПОЛЬСЬКОМУ ПОЛОНІ

1.

Після Оскілкової авантюри прийшло до катастрофи на Північному фронті, яка спричинилась до того, що Коростень, Новгород Волинський та Сарни були віддані большевикам, а Маневичі зайняли поляки й десь біля Сарнів зустрілись з большевиками.

Західній фронт був переіменований в Холмський, командуючим якого став наказний отаман О. Осецький. Не знаю наскільки колишній полковник генштабу втратив бодай якийсь розум, бо його захопила манія якоїсь безглуздої творчості. Про демагогічні виступи Осецького я вже згадував. Далі на його домагання наказом Головної команди Сіра Дивізія мала переформуватись в корпус на дві дивізії по 4 полки в кожній. Тому кожний існуючий полк 1-ої дивізії мав виділити з себе склад для відповідного полку 2-ої дивізії. Була оголошена мобілізація для поповнення полків. Щось до 7 травня полки були поділені. Витворилось 4 нові штаби з господарсько-технічними відділами. Витворився непридатний для керування боевими діями штаб 2-ої дивізії з отаманом Тимченком на чолі, який в свої тридцять років мав для поважності русяву бороду. Від цього загальна кількість боєвих одиниць у сірожупанників зменшилась. Все це робилось ніби в угоду полякам, щоб їм легше було нас знищити.

Коли большевики зайняли Шепетівку, а поляки

Маневичі, штаб 1-ої Сірої дивізії на домагання полковника Ганжі прохав дозволу евакуювати господарсько-технічні відділи з військовим майном та амуніцією з Луцька до Дубна, залишивши на фронті лише боеві відділи. Але отаман Осецький рішуче заборонив робити будьяку евакуацію. Командир дивізії отаман Абаза не відважився на власну відповідальність бодай щось вивезти з Луцька на кінних підводах, коли Рівне зайняли большевики і залізницею вже не можна було виїхати. Отаман Тимченко ніби чекаючи на прихід поляків, спокійно сидів у Торчині, навіть коли поляки зайняли Порицьк.

14 травня появились на польському фронті свіжі частини корпусу генерала Галлера, що був сформований у Франції. Вони були технічно забезпечені ліпше від пілсудчиків, мали дальнобійну артилерію й добру кінноту. Ця кіннота зі сторони Маневичів, підійшла до Стиру і витіснила наш відділ під командою хор. Стельмаха з Колок.

Раком 16 травня галерчики на човнах перепливли в деяких місцях річку Стоход і витіснили наші відділи з сіл на правому березі Стоходу. По Переспі, осередку нашої боевої групи, де був мій штаб, поляки відкрили сильний гарматний вогонь. З нашої сторони дві полеві гарматки хор. Ковшара стріляли до останньої можливості. Одна з них не витримала частої зарядки і розірвалась, а друга, вистрілявши останні набої, замовкла. Ковшар зняв з неї замок і прийшов до мене зі словами:

"Я вже свій бій закінчив. Нема з ким і нема з чим битись". Коли розірвалась гармата, два гарматчики від неї були вбиті.

— Я теж кінчаю. І відступати нам нема куди. Ми тепер в оточенню. Большевики зайняли Рівне. Є лише одна можливість прорватись пішки з Киверець в напрямку на південь, — відповів я боевому командирові батареї.

З Переспи наш невеликий ешелон відійшов до Рожища. Там ми зупинились, щоб зібрати відступавших з сіл сірожупанників. Полковник Ганжа хотів

організувати оборону Рожища, але в цей час комендант містечка повідомив, що поляки зайняли вже Торчин і оточили Луцьк. Тоді я заявив Ганжі:

— Пане полковнику! На цей раз я виходжу цілком. Морально я настільки всім цим безглуздям ослаблений, що навіть і тікати не здібний. Та й куди тікати? Луцьк обороняти нікому. Ті, що в ньому сидять, здадуться полякам без бою. Я йду зараз до Рожицького шпиталю, бо почуваю себе дуже хворим.

Я забрав свої речі, які мав з собою з того часу, коли перший раз хотів відійти. Попрощався я з Ганжою та своїми приятелями і пішов до шпигалю, а ешелон відійшов до Киверець. Там всі відділи Ковельської групи в кількості до п'ятисот, позбавлені належного постачання та амуніції, під проводом Ганжі, вже під обстрілом польського кінного роз'їзду пішки вирушили на південь. По дорозі вони з'єднались з рештками Волинської дивізії та з тими сірожупанниками, які були при ній, і вирвались з польсько-більшевицької пастки до першого "трикутника смерті" для всієї Армії УНР між Тернополем-Проскуровом-Камінцем Подільським. Але в цьому трикутнику на перекір сподіванням большевиків Армія УНР не загинула, відбулась реорганізація, вона позбавилась отаманського елемента і нездібних керівників та відновила дальнішу, хоч і недовговічну боеву чинність...

В невеликому шпиталі, що містився в домі колишнього панського маєтку знайома мені лікарка радо привітала мене.

— Прийшов я до вас, пані доктор, на цей раз не відвідувати моїх вояків, але самому лікуватись, бо почуваю себе цілком хворим.

"У вас дійсно такий вигляд, ніби ви дійсно хворий на тиф".

— Можливо, що я напевно піддався цій хворобі.

"Добре, я прийму вас як тифозно хворого".

Коли я роздягся і ліг до ліжка, у мене була підвищена температура. На таблиці при ліжку був зазна-

чений діагноз "Тиф". Це означало, що до мого видужання мене ніхто з шпиталю не міг взяти.

Кажуть, що "коли Бог хоче покарати людину, то відбере їй розум". Щось подібного було зі мною в Рожицькому шпиталю. А може в цьому було визначення долі мого життєвого шляху, коли я діяв наперекір здоровому розумові і власній волі. Бажання потрапити в табір полонених у мене не було ніякого, але я все таки туди попав. Раз я був прийнятий до шпиталю як хворий на тиф, то мусів був спокійно пролежати там не менше трьох тижнів.

Що ж я зробив?

Пару днів я лежав спокійно. Почуття зморености та душевного пригнічення майже пройшло. Лікарка надзвичайно добре до мене відносилась, інформувала мене, що сталося після того як я ліг до шпиталю, принесла мені книжок для читання і навіть сама приносила дієтну їжу, яку можливо сама готувала. На шпитальній таблиці робила помітки, що підтверджували мою хворість. Добре відношення до мене почасти можна було пояснити тим, що зі сторони сірожупаників ніхто з жидів не був ані скривджений, ані ображений. Тому луцькі жида ще довго згадували нас зі словами симпатії: "Ах, эти серожупанники! Это были люди, это было настоящее войско".

Десь на третій день прийшов хтось з польської комендатури перевірити, хто лежить в шпиталі. Було там двоє ранених сірожупаників, я та ще кілька хворих цивільних. До устанавлення польської цивільної адміністрації про утримання шпиталю мала турбуватись воєнна комендатура.

Галерчики не були брутальними й залишили декого з українських старшин на свободі. Так приміром, вони залишили вільними: українського коменданта в Рожищі, отаманів Тимченка й Абазу, Морозевича та ще декого, взявши від них підписку з дотриманням слова честі, що вони будуть лояльними до Польщі. Якби я продовжував спокійно лежати в шпиталі й "не рипався б", то про мене очевидно забули б і до табору

полонених не забрали б. Але на четвертий день я заявив лікарці, що я дійсно захворію, коли буду лежати без руху.

Був травень місяць. Чудова весняна погода. Бузок і все ціло. Біля будинку шпиталю був великий сад. Мене він приваблював. Надзвичайно хотілось прогулятися по ньому. Тоді лікарка дозволила мені по вечорах, коли стемніє, одягатись і виходити до саду, куди приходила й вона сама. Була вона пару років старша від мене, але зберегла ще свіжість привабливої брюнетки. А поза цим була милою й дуже симпатичною. Всі хворі хвалили її доброту та уважливе відношення до них. А до мене турботливість милої пані докторки виходила поза межі її лікарського обов'язку. Але тоді якийсь нечистий дух штовхав мене на нерозважні вчинки.

На другий вечір нашої спільної прогульки в саду, після того, коли ми розповіли один одному про себе й я довідавшись, що вона цілком вільна, щиро запитав:

— А що було б, мій дорогий докторе, якби я признався, що ви мені дуже подобаєтесь і поцілував вас?

"Попробуйте!", тихо відповіла вона й пригорнулась до мене.

Ми втратили почуття дійсности, часу й простору. Піддався я чарам весняної ночі, забувши про все на світі. Майже над світанком ми розійшлись. На другий день, коли вона принесла мені обід і сіла біля мого ліжка, я зауважив:

— Знаєте, любий докторе, попали ми вчора в полон чарів весни. Я ще й досі ніби зачарований. Але чи можемо ми брати це реально?

"Чому ні? Для мене то був найгарніший, найбільш радісний вечір. Я хочу, щоб це було не лише одним вечором, але цілим моїм життям".

— Це мрія. А дійсність каже, що ми не пара.

"Чому не пара?"

— А тому, що ви високоосвічена доктор медицини, а я не маю повної середньої освіти й бодай якоїсь

путньої спеціальності, без жодних перспектив на майбутнє.

"Не беріть то так песимістично. Я вам поможу в усьому легалізувати правне становище в Польщі і здобути спеціальність. Інтелігенції для цього у вас цілком вистачить".

— "Дякую сердечно за вашу охоту, але ще раз скажу — це мрія. Що скажуть ваші одновірці, коли довідаються, що ви взяли голя?"

"Я з талмудом уже розійшлась і ніхто не примусить мене коритись його правилам та заповідям".

— Примусити вас ніхто не примусить, але входити в конфлікт з жидівським суспільством не слід, бо воно має велику силу.

Моя мила лікарка дійсно покохала мене й наперекір моїм доводам сперечалась зі мною, але її радісний настрій якось погас. Проза буденного життя убила поезію чарівної радості кохання.

У мене вселився якийсь дух суперечності, навіть з самим собою на шкоду мені самому. Відпочивши після обіду, я одягся й пішов до панночки Оленки. Дім її дядька був на окраї шпитального саду. Доктора не було дома. Він полагоджував в Ковелі якісь справи. Тому я засидівся у Оленки до пізнього вечора. Чари весни й тут не залишились без впливу на нас. Вона залишила мене переночувати, бо дядько ще не повернувся, але я все таки пішов спати до шпиталю.

Наступного дня зранку по виразу обличчя моєї лікарки я побачив, що вона знає про моє баламутство. Видно було, що вона тяжко це переживає, але нічого не сказала, зробивши помітки про стан моєї хвороби.

Коли вона відійшла, я одягся й пішов до рожицького коменданта поручника Марченка. Його не було дома, а його дружина красуня Ніна дуже зраділа моїм відвідинам. Ми сиділи, курили, базікали про всякі нісенітниці. Я помагав їй, а скорше перешкоджав, готувати обід. Потім прийшов її чоловік. Мене залишили на обід і ми навіть випили по чарчині. Мій приятель сказав мені, що був у польського комендан-

та і, так мовити, передав йому свої комендантські обов'язки, давши підписку про свою лояльність до польської влади. Його залишають на волі, бо він мешкає в Рожищах довший час і вважається місцевим мешканцем.

Зовсім інше становище було у мене. В Рожищах я був чужим, а тому демонстративно прогулюватись по ньому було аж надто нерозумно. Наслідки цього сталися на слідуючий день, що був семим мого перебування в шпиталі. Зранку прийшов до шпиталю польський сержант і сказав мені, що пан комендант просить мене прийти до нього для розмови й що він відпровадить мене до нього. Я без яких будь заперечень, ніби не числився тифозно хворим, одягся й пішов до польської комендантури. Польський поручник прийняв мене чемно і, звертаючись до мене по-польськи, запитав:

"Скажіть, будь ласка, є то правда, що ви були начальником штабу групи українських частин, що завзято бились проти нас?"

— Так, прошу пана, я був ним, але тепер вже не є.

"Це справи не міняє. Чому ви не відійшли зі своїми частинами, але залишились тут?"

— Я захворів і не міг прийняти участі у відході похідним порядком наших частин до того ж з ризиком попасти до большевських рук.

"А тепер я бачу, що ви здоровий, а вчора робили прогульку по Рожищу".

— То правда, мені тепер ліпше, але я не почуваю себе ще цілком здоровим.

"О, то, прошу пана, не так уже зле. Справа в тому, що я маю наказ відправити всіх військових, що належали до українських частин й залишились на зайнятому нами терені, до Ковеля. Звичайно це торкається і вас. Ви були тут начальником штабу, мали зв'язок з українськими повстанчими гуртками проти нас, то можете мати їх і тепер".

— То було, але тепер я вважаю мою боротьбу проти вас закінченою, бо ця боротьба була б на ко-

ристь лише большевиків, а з ними я не маю нічого спільного.

"Може ви говорите правду, але я не маю підстав ані вірити, ані не вірити вам. Сьогодні по обіді від'їде з Луцька до Ковеля остання група полоненик українців, з якою від'їдете й ви. Прошу бути готовим до цього. За вами прийде сержант і допроводить на двірцець до потягу. Маю честь кланятись".

— Добре. Честь!

Дальші переконування та суперечки були безцільні. Коли я прийшов до шпиталю й зайшов попрощатись зі своєю милою лікаркою, вона страшенно обурилась.

"Та ви що, втратили розум. Ви знаєте, що ви як тифозний, не сміли виходити зі шпиталю, бо це пошесна хвороба й вас ніхто не міг би взяти звідси".

— Це правда, дорогий докторе! Сам бачу, що втратив здоровий розум й роблю дурницю за дурницею. Вибачте мені, прошу, за всі неприємності, що я спричинив вам і прощайте, може назавжди.

Поцілував я їй руку, але вона обняла мене й поцілувала зі словами: "Прощай, моя нездійснена мріє!"

Так, нездійснена мрія. Для неї вона була особистим життям, а для мене чимсь значно більшим. Я поховав тоді мою чисту мрію, найкращу з моїх мрій про відродження України, виплекану в Чехах в час мого національно-культурного пробудження та усвідомлення. Власне вершком трагедії для її здійснення був кінець моєї просвітянської чинности на Запоріжжю, коли від наміру самогубства я вирішив піти до большевиків руйнувати старий уклад життя. А тепер, побачивши безуспішність активної збройної боротьби за свою мрію, я ніби втратив всякий глузд.

По своїй вдачі не був я вульгарно-примітивним у взаємовідношеннях з жінками. В них я все надавав перевагу духовно-психологічним симпатіям над сексуально-фізіологічними потягненнями. Не з кожною я міг кохатись і навіть фліртувати. Жінки з вродженою інтелігенцією відчували це й горнулись до мене. Багато

людей, переживаючи якусь трагедію, заливають своє горе чаркою горілки. Я ніколи не відмовлявся від чарки, але нею втихомирити жаль за втраченим та заспокоїти свій біль я не міг. І от тут я став на шлях фліртування на одно з трьома жінками, шукаючи втіху від тягару своїх переживань на перекір здоровому розумові.

2.

У вагоні було біля три десятки різного роду вояків, які не були полонені при капітуляції Луцької залози. Не вдалось їм і тепер уникнути положення. Серед них був з 1-го Сірого полку лікарський помічник Антін Білоус, з яким я відразу сприятелював.

У Ковлі було зібрано кілька сот сірожупанників, серед яких було майже півсотні старшин. Вони були приміщені в огороженому дворі з більшим будинком та стодолюю. Туди відвезли й мене з Білоусом. Там я здибав всіх старих приятелів: мого милого Костя Курила, Малевича, Бутовича, Букшованого, Полевого й такого "лицаря чесности з собою" як Пономаренко, який відразу привітав мене словами:

"Так і ти, приятелю, з нами! Хіба неправду я говорив тобі, що ліпше нічого не робити, ніж робити те, з чого немає жодної користи. Досить вже навоюювався, тепер приставай до нашого товариства. У нас тут провадиться цікава й захоплююча гра в "дев'ятку". При ній забудеш все й або виграєш, або програєш".

У мене був надзвичайно пригнічений настрій. Бути полоненим з війська, яке мало свою державу, мало перспективи на звільнення з полону, але полонений з війська, що втратило свою територію, на яку міг би повернутись, був без майбутнього. З ним могли поводитись як з бандитом і протестувати він не смів. Словом, в своїй чинності для себе особисто я програв. Залишилось програти в карточній грі і те, що я ще мав. Ще того вечора я підсів до товариства Пономаренка. Якщо щастя мені усміхнеться й я виграю, то це

дасть мені можливість скорше знайти спосіб для звільнення з полону, думав я собі. Але я програв.

З Ковля вивезли нас до табору Вадовиці, дерев'яні бараки в якому були побудовані німцями для російських полонених за першої світової війни. Там були вже полонені з Української Галицької Армії. Відношення між галичанами та австрійськими поляками були просякнуті страшною ненавистю та ворожнечою. Галичани примушували полонених поляків їсти землю, коли вони говорили, що вона польська, а поляки, навпаки, змушували українців їсти землю, коли вони твердили, що та земля українська. До нас наддніпрянців відношення було трохи ліпше, але все рівно з нами поводитись як з петлюрівськими гайдамаками, не заслуговуючими на людське відношення.

Табір був брудний. Бараки старі зі щілинами, з двома поверхами нар, всередині яких була сила силенна блощиць. Від них вдень не було спокою, а вночі вони обсипали всі частини тіла, до яких лише могли дістатись. Я, щоб уникнути їх нападу, зшив з простирала мішок, котрий одягав на себе через голову по пояс і тісно всередині підперезувався, щоб блощиці не могли туди дістатись. Штани були також щільно застібнуті. Взутий я був в чоботи з тісно прилягаючими халявами. Було в такому мішку мало повітря для дихання, але був спокій на пару годин нічного відпочинку.

Поляки не визнавали за нами якихсь старшинських привілеїв. Усі ми були гайдамаками і на однаковому становищі зі звичайними вояками, яких трактували як звичайних бандитів. Страва була гірша ніж для псів. Тут ми так, як радив отаман Осецький, ходили з казанками до загальної кухні й їли ложками, які носили за халявами або в кишені. Хто мав гроші, до того ж в польській валюті, міг купити собі щось з харчів. Інакше доводилось задовольнятись тим, що давали. Було то півкілограма гливкого хліба та юшка, власне якась бурда, на обід і вечерю та чорна кава з цикорією на сніданок.

Напівголодні полонені блукали по таборі, огороженому колючим дротом. Одні, таких була переважуюча більшість, з безнадійністю до невідомого майбутнього, другі плянували втечу й придивлялись до огорожі з колючого дроту, де в ній можна було б зробити діру, щоб непомітно для вартового утікти, а треті марнували час за грою в карти. До останніх часом приєднувався й я, поступово програвши все, що мав.

У таборі були, крім сірожупанників та галичан, ще полонені з колишніх гетьманських формувань в Луцьку, які тепер заявили себе росіянами і звернулись до Російського комітету у Варшаві. Комітет прислав до табору свого представника, але не для допомоги, лише вербування добровольців в російську армію генерала Юденіча, що діяла проти большевиків з Прибалтійських країн.

Мій приятель Антін Білоус все був у курсі таборових новин. Коли я остаточно програв усе і був у безнадійному становищі, він подав думку приголоситись до тієї добровольчої армії. Його гадка записатись мені до росіян, як колишньому офіцерові царської армії, а йому як лікарському помічникові, здавалась надзвичайно дикою. Щоб сірожупанник приголосився до російської монархічної армії, було б нечуваним явищем. Якби це зробив Пономаренко, то з цим ще можна було якось погодитись, але щоб на таке пішов Прохода?!...

Ні, це він міг зробити остаточно стративши останній глузд. А проте Білоус не вважав свою думку безглуздою. Добровольці мали їхати через Варшаву. У Варшаві напевно буде зупинка на деякий час для пологдження формальностей до дальнішого транспорту. От тоді при цій нагоді можна зникнути й поблукати по Варшаві поки ешелон з добровольцями не від'їде.

Такий плян звільнення з клятого табору, хоч і був ризиковний, мав певну перспективу. Нікому зі своїх не говорячи ні слова, ми приголосились у російського представника. У мене випадково зберігся наказ про

призначення мене тоді командиром маршових сотень при від'їзді на німецький фронт в 1914 році. Тому мене внесли до списку офіцерів добровольців без заперечень.

В останній мент перед виходом добровольців з табору я взяв свій куфрик і на здивоване запитання мого найбільшого друга Костя Курила, куди я зібрався, коротко відповів:

— Не вважай мене зрадником. Ним я ніколи не буду. Я використовую нагоду для звільнення з табору. Прощай! Сподіваюсь, що ще побачимось.

Те, що я остаточно програвся в карти, змусило мене на цей одчайдушний крок. Інакше я напевно взявся б з Миколою Букшованим спільно студіювати англійську мову, за допомогою якої він пізніше дістав працю в американській "ІМКА".

ЗВІЛЬНЕННЯ

3.

Коли п'ять вагонів добровольців прибуло до Варшави, їх поставили на резервову колію, що заходила до табору втікачів від большевиків "Повонзкі". З того табору мала приєднатись до ешелону також пара сотень добровольців. Цю зупинку ми могли використати, щоб дещо купити в місті... Ми непомітно перенесли свої речі до бараку, де серед утікачів знайшовся один знайомий Білоуса з Луцька. Він заопікувався нашими речами, а ми пішли на місто.

Грошей у мене не було, але Білоус мав їх і то польські марки, тому він сміливо завів мене до однієї реставрації, де ми повечеряли, а потім поблукали в тих місцях, де не могли здібати добровольців, які могли б закликати нас до "Повонзок", бо тієї ночі мав відійти потяг з ними до армії Юденіча. Десь по десятій годині ми зайшли до одного бару. Там до нашого столика присіла дівчина "вільної професії". Білоус, погостивши її, дипломатично попросив порадити, де

ми могли б переночувати, бо були в готелі, але там не було вільної кімнати.

"Можете у мене переночувати. Я маю ліжко й канапу. Один з вас може спати на канапі, а другий зі мною на ліжкові".

Білоусові тільки цього й треба було. Він сказав, що охоче буде спати з нею, а для мене потрібний лише відпочинок.

Друго дня вранці Білоус заплатив гостиний дівчині належне і ми спокійно приєднались до звичайного великоміського вуличного руху. Після сніданку пішли в напрямку до Повонзок розвідати, чи від'їхали добровольці. Біля табору нам сказали, що ешелон з добровольцями вже відійшов. Тоді ми сміливо зайшли до табору.

Знайомий Білоуса сказав нам, що в таборі перебуває сірожупанник полковник Пузицький. Ми відразу пішли до нього на пораду. Побачивши мене, він дуже зрадив, ніби рідного брата зустрів.

Я оповів йому як з ініціативи Білоуса ми пустились на військову хитрість, з табору полонених звільнилися і російських добровольців обдурили. А тепер просимо поради, що далі треба зробити, щоб легалізувати своє перебування у Варшаві.

"Ходім зі мною в канцелярію табору. Я там скажу, що знаю вас і що ви втікли з Рівного від большевиків. Тоді вас зачислять тут утікачами".

Там ми виповнили анкетні картки й нам видали "біженецькі посвідки".

Потім я оповів Пузицькому про Луцьку катастрофу та нещасливі пригоди, а далі запитав:

— Скажіть, пане полковнику, як вам пощастило вирватись з тієї каші, що заварив Оскілко? Я чув, що ви були заарештовані, але за що й як, не знаю.

"Уявіть собі, яким підлим виявився Костик. Я довіряв йому, я дав йому полк, я вважав його моїм заступником, а він негідник заарештував мене як зрадника. Якого зрадника, кому я зрадив?"

"Він же знав, що я за Україну готовий життя своє віддати. Але в тій отаманії я не визнавався, тієї їхньої

політики я не знав і знати не хочу. Зробив я звичайно дурницю, пославши з фронту телеграму Оскілкові. Ні з ким було порадитись. Але яка тут зрада Україні? Отаманів є багато й вони гризуться між собою, а Україна є одна й лише їй одній маємо служити”.

— А знаєте, пане полковнику, Костик хотів заарештувати вас ще в час повстання проти Гетьмана й мав на те наказ від отамана Палія, лише тоді я порадив йому бути розважним і того не робити. А тепер не було кому його зупинити від виконання безглузлого наказу когось з уряду, або може й вашого колишнього приятеля наказного отамана Осецького, ніби для доказу вірності урядові та Петлюрі. Сам Петлюра такого наказу не дав би. Скажіть, будь ласка, як ви виплутались з тієї завірюхи й дістались до Повонзок?

“Коли штаб Оскілка зліквідувався (мені шкода лише генерала Агапієва), все розбіглося. Ви чули, мабуть, що тоді Північний фронт розпався і все те, що мені з великим зусиллям удалось здобути, було протягом дво-трьох днів віддане большевикам”.

— Так, я тоді з відділом сірожупанників їздив під Новоград Волинський на допомогу вашій дивізії. Там ніби мав бути полк Костика, але нікого там не застав і повернувся назад на польський фронт. Очевидно Костик, замість керувати боєм проти большевиків, був зайнятий арештуванням вас, а вояки розбіглися, залишивши позиції відкритими.

”Отож Костик привіз мене в Рівне. Там мали судити мене воєнно-полевим судом. А тимчасом настала ліквідація на фронті, що залишився без належного керівництва. Лише сотник Байко, як я чув, з відділом ліпших вояків з його полку та інших частин відійшов на південь. Це використали большевики й без боїв наблизились до Рівного. Ті, що збирались мене судити, втікли. Я звільнився з-під арешту, переодягся в цивільний одяг, а все, що мав ліпшого з військового одягу, зложив до мішка й закопав в садку моєї господині. Коли я дістався до Киверців, вони були зайняті поляками. Нікого з сірожупанників там вже не було. Звідти

я як біженець, дістався сюди. Що далі буде, не знаю. Чув я, що відбулась реорганізація Армії УНР та є чутки про можливість з'єднання її з Українською Галицькою Армією“.

— Щось пізно до цього прийшли.

“Так, треба було раніше. Большевики сильні нашим безсиллям. Нашу силу зжерла отаманія та анархія. Слабий був Петлюра ту отаманію приборкати, а його помічник отаман Осецький цілком підляг отаманській стихії й лише інтригує. Не є виключене, що він підбив отамана Оскілка на переворот, може й до мого арештування спричинився. Він зможе ще декого підвести під монастир. Щось з полковником Болбочаном у Запорожців не все в порядку”.

Тоді я оповів про примітивні демагогічні вибрики наказного отамана в Луцьку та про його вину в розгромі Сірої дивізії.

“Знаю я добре Осецького. Він дуже любить всякі авантюри. Большевики за це судили б його та розстріляли, а у нас кожний може безкарно руйнувати те, що інші в тяжких зусиллях створили. От такі всякі Винниченки наробили паскудства і виїхали за кордон, або просто кажучи, дезертували. І Осецький також можливо на державний кошт поїде десь “репрезентувати УНР”, з великим огірченням зазначив Пузицький. Загальна національна трагедія була і його особистою трагедією...”

Одного дня запитав мене Пузицький, чи не міг би я поїхати до Рівного, де він залишив свої речі, щоб привезти їх. Я погодився. Купив він мені квиток і дав гроші на зворотну подорож. Без перешкод я дістався до Рівного. Там я розшукав дім, в якому мешкав Пузицький і передав господині його листа з проханням віддати мені його речі, між якими був і золотий “портсигар” — подарунок сірожупанників. Вона здивувалась, що полковник ще живий та здоровий. Потім, прочитавши листа, розплакалась, бо їй, мовляв, надзвичайно прикро, що вона вельможному полковникові нічого не може повернути. Єдине, що її радує, це те, що пан

полковник уник розстрілу, бо багатьох офіцерів у Рівному большевики розстріляли. І вона мала із-за нього неприємності. У неї був зроблений дуже докладний обшук, при якому знайшли портсигар та золотий годинник полковника. Всі цінні речі большевики забрали. Одяг, що був закопаний в мішку до землі, вона відразу не відважилась з приходом польської влади викопати, бо становище було непевне, а тепер, коли по двох місяцях його викопала, то все то зіпсувалось, особливо найбільш цінна хутряна бекеша.

Видно було, що господиня бреше, що ті речі пропали, бо вона їх привласнила, але я не мав уповноваження йти зі скаргою на неї до польської поліції, а поза цим сам не хотів наражати себе на небезпеку попасти знову до табору полонених. Господиня намагалась якнайскорше здихатись мене й навіть не запросила сісти та відпочити.

Повертаючись на двірець, я випадково зустрів колишнього сірожупанника Лозюка, якого знав ще по Йозефському таборі в Чехах. Ця несподівана зустріч здивувала нас обох. Він запросив мене до себе додому.

— Скажи, друже, як ти тут уцілів?

"Я ж родом з Рівного, а в рідній хаті й кути її можуть оберегти. Працював я тут до війни земським агрономом. Тому селяни з околиць Рівного мене знають. Коли Стельмах зі своїм відділом мусів відійти з Колок на південь, я попрощався з ним, сказавши, що піду додому. І пішов, але Рівне було вже зайняте большевиками. Тоді я перечекав у сусідньому селі у моїх приятелів, поки поляки вибили звідти большевиків. Моя дружина тут учителює. Обіцяють і мені дати працю агронома. Отож яюсь живу".

Його дружини не було вдома. Він сам поставив самовар, погостив мене чаєм з хлібом і медом. Я вже більше доби нічого не їв, бо не мав за що купити, накинутись на хліб та й ще з медом, було незручно. Тому я лише пару скибок його з'їв, оповівши про причину мого появилення в Рівному. На це Лозюк порадив мені:

“Я знаю ту бабу. Вона є підлою і має якісь “справи” з комендантом поліції, а тому ліпше з нею не зв’язуватись”.

Подякував я Лозюкові за гостину. Зі станції якраз від’їздив якийсь тягаровий потяг, на якому я дістався вечором наступного дня до Рожища. Там вирішив зупинитись, щоб відвідати мого приятеля Марченка з Ніною, а якби його там вже не було, то панночку Оленку. Мої друзі з радістю мене прийняли й почастували, чим тільки могли. Пробув я у них два дні. Приходила до них і Оленка.

Пригадалися весняні залицяння з незауваженими поцілунками. Любили й щиро відносились вони до мене по старому, без огляду на те, що тепер я був в біді. Але веселого безтурботного настрою вже не було. Доводилось задумуватись над невиразним становищем без світлих надій на майбутнє. Давався взнаки матеріальний недостаток. У мене не було в кишені не лише польської марки, але й української гривні. Навіть тютюну не було для курення. На нашу втіху на городі було кілька кущів турецького тютюну. Його висушені ще зелені листя надавались на сигарки. Ми курили їх може з більшою приємністю ніж колишні папіроси.

Марченко сказав мені, що вирішив повернутись з дружиною додому, здається у Великий Токмак на Запоріжжю. З ним до Радянської України мали від’їхати ще декілька осіб. Чекали на остаточне полагодження формальностей. Мав бажання й я приєднатись до них, але моє перебування в Рожищах не було легалізоване, а тому ліпше до місцевих урядів не звертатись, бо може виявитись, що я нелегально звільнився з табору полонених.

Оленка просила мене підтримувати з нею зв’язок і як лише все прийде на мирний стан, вона потурбується через свого дядька, лікаря поляка, легалізувати моє перебування в Луцьку, де може знайтись для мене праця. Але все це було якось мало реальне. Оленка все таки не забула мене і через 7 років, коли

я в Чехах став інженером та був уже одружений, довідалась про мене й надіслала дуже милого листа.

Шпиталик у Рожищах вже не існував. До того маєтку, де він був, повернувся його власник якийсь польський дідич. Моєї милої лікарки не було. Вона ніби виїхала до Любліна й там працювала в якійсь лічниці.

Попрощався я зі своїми друзями і виїхав до Варшави. Рожищі залишилися пройденим етапом на моєму життєвому шляху з привабливим запахом квіток, пережитої хвиливої радості, помилок і трагічної події з журбою за втраченим. Більше вже я там не був. Залишився лише спогад про неповоротне назавжди минуле...

Полковник Пузицький не був задоволений вислідом моєї поїздки. Найбільше він лаяв самого себе за те, що довір'яв тій підлій бабі, яка виявилась такою ж нікчемною й зрадливою як Костик. Найбільше він шкодував дарунка сірожупанників — золотого портсигара, який в його житті був єдиним щирим виявом безкорисної прихильности до нього.

Білоус зустрів мене з новим проектом повернення в Україну. Було це в кінці липня 1919 року. Тоді Галичина була цілком звільнена від Української Галицької Армії й уряд ЗУНР евакувався до Кам'янця Подільського. Польща була зацікавлена в боротьбі Армії УНР проти Советів, бо це могло зміцнити її становище на Холмщині та Волині, на які мали претенсії Совети. Тому, коли уряд УНР не виявляв претенсій на зайняті польським військом західні українські землі, прийшло до якогось порозуміння та гамування ненависти між поляками та українцями. Поляки були зацікавлені в зміцненні до певної міри Армії УНР, а тому був дозволений перехід з Польщі на територію УНР колишніх українських вояків. В той час Армія УНР, з'єднавшись з УГА, почала переможний похід проти советських армій з його завершенням — зайняттям Києва 30 серпня 1919 року.

На думку Білоуса цю ситуацію ми мали викори-

стати й поспробувати дістатись до Кам'янця Подільського, місця осідку уряду УНР. Комендантура табору Повонзок не була проти того, щоб частина біженців, залишивши табір, відійшла в українську зону. Нам видали посвідки, що ми звільнені з табору та їдемо в Кам'янець Подільський. Ми помандрували, розлучившись з Пузицьким. Протягом тижня, десь в початку серпня, нам після мандрівки в принагідних потягах та десятками кілометрів пішки пощастило дістатись до Кам'янця. Грошей у мене, як звичайно, не було, а в Білоуса вони ще водились. В Кам'янці ми зупинились в одній так званій "гостинниці", зайнявши кімнату на двох з блощицями.

ЗНОВУ В УКРАЇНІ

4.

У Кам'янці ми приголосились у коменданта міста. Звідти послали нас до відділу кадрів у штабі начальника залоги для призначення нас на службу. Там довідавшись, що я був в полоні і знаю порядки в таборі полонених, вирішили назначити мене з Білоусом для організації табору полонених большевиків у Дунаївцях, де була невелика суконна фабрика, з тим, щоб використати полонених для праці на цій фабриці. Там же при ній мали бути помешкання для полонених.

Ми поїхали до Дунаївців ознайомитись на місці з можливостями урядження там табору. Комендант містечка показав нам суконну фабрику та помешкання, де можна було б примістити полонених. Але воно було мале й невідповідне. В ньому можна було помістити лише півсотні вільних робітників. З нього жодного табору не можна було зробити. Потрібна була затрата більших коштів, а головне праці на будову бараків, господарських та адміністративних приміщень. До того ж на це потрібна була велика кількість лісового матеріалу, якого не було.

Повернувшись до Кам'янця, я порадив занехати

думку про урядження табору, а полонених або зобов'язувати до праці на фабриці по вільному найму, або передавати полякам, які мають досить колишніх німецьких таборів, в яких перебували російські полонені.

Тут я довідався, що у Військовому міністерстві працює мій колишній командир полковник Ганжа, якому пощастило вирватись з відділом сірожупанників з польсько-большевицького оточення. З недобитків Сірожупанників та Волинської дивізії була при реорганізації армії створена 4-та стрілецька Холмська дивізія, яка пізніше була переіменована в 4-ту стрілецьку дивізію Сірожупанників.

Моєму появленню полковник Ганжа був радий. Він сказав, що якраз тепер працює над проектом витворення рекрутової дивізії, в якій має бути сформовано чотири полки. З них 1-ий стр. рекрутовий полк вже на половину організований, командує ним полковник П. Шандрук. В цій дивізії мають бути створені кадри для 4-го стр. Сірожупанного полку, з тим, що він поповниться полоненими з Сірої дивізії, що перебувають тепер в таборі Вадовиці. Поляки обіцяють віддати їх в розпорядження уряду УНР. Працюю по організації кадрів для цього полку в ролі начальника штабу він запропонував мені, а командиром полку тимчасом буде призначений сотник Коваль, колишній помічник командира 4-го Сірого полку.

Військовим міністром в той час був полковник генштабу Всеволод Петрів, колишній командир Запорізького кінного ім. Костя Гордієнка полку. Після другої авантюри з проголошенням диктатури самочинно вступивши в командування Запорізьким корпусом полковника Болбочана, якого уряд усунув від цього командування, на чолі корпусу був полковник генштабу Володимир Сальський, а Петрів був призначений військовим міністром. Проголошення тієї диктатури було сумним випадком у чинності Головного Командування, що залежала від невдалих змін в урядових коаліціях. Болбочан був усунений від команду-

вання корпусом, але під впливом галицьких політиків на чолі з диктатором д-ром Євгеном Петрушевичем, подібно Оскілкові допустився нерозважного вчинку, за який був осуджений як зрадник і безглуздо розстріляний. Смертний вирок затвердив наказний отаман Осецький.

На цьому майже закінчилась "творча чинність" отамана Олександра Осецького. Як і передбачав полковник Пузицький, він був командирований як військовий аташе аж до Бельгії. Там ніби працювали ще полонені українці. Такі полонені, що не встигли повернутись до рідного краю, були в Німеччині та в Австро-Угорщині. Плянувалось сформувати з цих полонених військові частини для поповнення армії УНР. З цією метою була послана з Луцька від 1-ої Сірої дивізії спеціальна комісія під проводом поручника Горшківського, але вона тоді попала в "перший трикутник смерті" і не виїхала за кордон. Тепер щось спільного з цим мусів мати отаман Осецький. Крім витрати державних коштів він нічого не зробив і доброї пам'яті по собі не залишив.

Крім цих старшин генерального штабу були ще в Армії УНР полковники генштабу: Микола Юнаків, Марко Безручко, Олексій Галкин, Володимир Сінклер, Віктор Куц, Михайло Греків, Липко, Капустянський, Дельвиг, П. Єрошевич, Олександр Удовиченко та ще кілька менш визначних генштабістів. Де з ким з них довелось мені приймати участь в боротьбі проти большевиків, про що буде згадано пізніше. Були серед них прихильники демократії й диктатури. До останніх належав Михайло Греків, який з галицьким диктатором в орієнтації на Антанту пробував знайти для українського війська вихід зі скрутного становища, але в сподіваннях на чужу допомогу лише пошкодив справі визвольної боротьби. Тоді розбурхана революційна стихія не сприяла жодній одноособовій диктатурі, все зводилось на отаманію, а демократія переходила в анархію. Лише большевики зуміли, обіцяючи найбільшу демократію та свободу, створити озброєну

силу, з якою перевели в життя диктатуру комуністичної партії, що взяла всіх в "іжаківі рукавиці". Вони знали наперед, чого хочуть і неможливе зробили можливим.

Полковник Всеволод Петрів був прихильником демократії й соціалізму з оптимістичним наставленням, що переходило до легковажної нереальної оцінки подій, які з кожним днем були все більше й більше несприятливі для боротьби за українську державність. Для підтримання оптимістичного настрою він влаштував навіть бал для співробітників свого міністерства, яке через тиждень після того довелося ліквідувати, бо українське військо було переможене не так ворогом як т и ф о м .

Коли полковник Ганжа сказав мені, що ведуться переговори з поляками про повернення полонених сірожупанників, я повірив, що це справа реальна. Спільно з сотником Ковалем ми організували штаб полку, для чого знайшлось біля десятка сірожупанників. Був призначений начальник господарської частини хор. Синиця (розстріляний в листопаді 1921 р. в Базарі), були визначені й підготовлені касарні для розташування полку. Навіть був призначений полковий священик о. Михайло Четвертинський.

Прошло кілька тижнів. Настав трагічний в українській боротьбі листопад. Прийшов найлютіший ворог тиф, перед яким скапітулювала УГА і перейшла на бік російської добровольчої армії, найгіршого ворога української незалежності, якого підтримувала Антанта. Був це наслідок орієнтації галицької диктатури на її допомогу. Замість того, щоб домовитись з Советами бити цього ворога, що спочатку був небезпечним для них, галичани кинулись йому в обійми. Становище Армії УНР стало неможливим, вона відходила до другого "трикутника смерті" під натиском добровольчої армії.

Але наперекір всім несприятливим обставинам Військове міністерство видало наказ про організацію штабу 1-ої Рекрутової дивізії, до якої мав належати згаданий стрілецький полк Шандрука, потім 2-ий Чор-

номорський, 3-й Синежупанний, що ніби формувались в Могилеві на Дністрі та в Проскуріві, і наш 4-й Сірожупанний полк. Начальником дивізії був призначений полковник Ганжа, а виконуючим обов'язки начальника штабу я. Почав я "формувати" цей штаб. Але кадри його обмежились лише на нас двох. Я дістав асигновку 150 тисяч карбованців на видатки по організації штабу і встиг ще придбати печатку та видати наказ по дивізії ч. 1. Гроші банкнотами по 100 карбованців, які друкувались в Кам'янці і називались "кана-рейками", я дістав напередодні ліквідації всіх установ у Кам'янці. Тоді вони втратили свою незначну вартість*).

Першого грудня стало відомо, що поляки окупу-ють Кам'янець. Штаб нашого полку містився в домику внизу на березі Смотрича під Пушкінським садом. Про прихід поляків довідався наш о. Михайло, який мав до мене велику симпатію й ми подружили. Йому хтось сказав, що поляки всіх військових заберуть в табори полонених, а тому ліпше поки не пізно втікти з Кам'янця. У о. Михайла був швагер о. Віктор Симоновський, священник в містечку Шатава, в 15 км на схід від Кам'янця, де ми могли б мати тимчасове приста-

---

*) Поляки дійсно хотіли повернути полонених сірожупанників в Україну. Вони були перевезені з табору Вадовиці до Ланцута. Там вони одержали від Головного Отамана Петлюри наказ сформувати Сіру бригаду, яка мала вирушити в Україну. По старій традиції сірожупанники вибрали "Бойову Управу" на чолі з поручником Йосипом Мандзенком, до якої входили поручник Микола Бутович, хорунжі Кость Курило, Плавич та ще дехто. На чолі сформованої бригади був сотник Шелер. Бригада виїхала до Проскурова в початку грудня, але там українського війська вже не було. Проскурів був зайнятий денікінцями, а рештки Армії УНР вирушили у вороже заплілля. Тому сірожупанники розійшлись. Частина їх помандрувала далі в Україну, а частина залишилась в польській окупаційній зоні з сотником Шелером. Але він тоді захворів на тиф і помер, а більшість групи повернулась в табір до Польщі. Перехід УГА на бік денікінців змарнував весь.

новище поки не з'ясується ситуація. Почувши таку новину я побіг до Міністерства, де розшукав Ганжу, який досить спокійно порядкував якісь папери. Без усяких передмов я запитав:

— Скажіть, пане полковнику, то правда, що поляки цієї ночі мають зайняти Кам'янець?

"Так. Денікінці вже зайняли Нову Ушицю, УГА скапітулювала й перейшла на сторону добровольців, наша армія відступає в район Проскурова, куди має евакуватись і Військове міністерство. Є побоювання, що добровольці можуть зайняти Кам'янець, тому поляки хочуть окупувати його першими. Завтра відходить потяг до Проскурова. З цим потягом зможемо від'їхати й ми".

— Знаєте, пане полковнику, у мене немає жодного бажання чекати на той потяг. Коли поляки займуть Кам'янець, він може зовсім не відійти, а потрапити знову до них і бути полоненим, у мене немає охоти. У нас є плян утікти поки не пізно пішки до Шатави, де ми можемо зайти тимчасовий притулок у священика, швагра нашого полкового пан-отця. Якщо бажаєте, киньте то все й відразу йдемо.

"Ні, покинути все я не можу, взяти з собою також ні та й пішки мандрувати мені буде тяжко. Я лише буду вам заважати".

— Тоді бажаю вам, пане полковнику, всього найкращого!

Ми розлучились на цей раз назавжди. Більше не довелось його бачити. Була то мила добра людина, віддана душею й тілом лише Україні в її біді та недолі. Чув я пізніше, що коли рештки Армії УНР вирушили 6 грудня 1919 року з другого "трикутника смерті" — Любар-Шепетівка-Миропіль — в Зимовий похід в запілля добровольчій армії, Ганжа помандрував до свого рідного Чернігова. Що сталось з ним після того, не відомо.

Коли я прийшов в свій штаб, там мене чекали о. Михайло, Білоус і Коваль. Ми передали свої речі господині й коли стемніло, пішки почимчикували на

схід до Шатави, а зі заходу входили до Кам'янця поляки.

В домику, де містився наш штаб, залишився хворий на тиф галицький діяч Вітковський зі своєю донькою. Вітковський був одним з найбільш розумних галицьких політиків, противник нереальної орієнтації на Антанту. Для нього добро України було понад усе. Про себе особисто він не дбав. Перехід УГА на бік денікінців та загальна катастрофа надзвичайно пригнітила Вітковського. Це негативно вплинуло на його не лише моральний, але й фізичний стан і він вже не видужав.

КАТАСТРОФА

5.

Прийшли ми до Шатави десь біля 10-ої години вечора. Отець Віктор Симоновський, а особливо його дружина зраділа своєму братові о. Михайлові, а разом з тим вони обоє були стурбовані нашим неочікуваним появленням. Отець Михайло пояснив причину наших пізніх відвідин й прохав дати притулок для нас. Отець Віктор охоче погодився допомогти нам. Зразу ж він попрохав нас відпочити з дороги та підкріпитись. Поки ми вечеряли, він послав службу за дяком, у якого була в хаті вільною світлиця, де могли б двоє вигідно переночувати, а для двох було місце в домі о. Віктора. Я з о. Михайлом залишились у о. Віктора, а Коваль і Білоус пішли до дяка.

Наступного дня вранці вони прийшли до нас на нараду, що далі робити. В цей час приїхали на конях з Кам'янця отамани: Волох, Божко й Донченко. Як і належить отаманам, вони без огляду на те, що були непрошеними, почували себе як вдома, хоч без великого гонору. Вони сказали, що лише на годину зупинились відпочити й прохали дати їм свіжі нові коні для дальшої подорожі, за що вони заплатять.

Отаман Волох — це колишній командир гайда-

мацького полку Запорізької дивізії. Після невдалої спроби проголосити радянську владу, коли Запорізький корпус був на Херсонщині, а полковник Болбочан був під арештом у Січових Стрільців, Волох був усунений від командування полком і був після реорганізації армії в Кам'янці Подільському. Рівнож там перебував і усунений командир "Запорізької Січі" отаман Божко зі своїм начальником штабу Донченком. Перебуваючи в Кам'янці, я бачив їх досить часто в їдальні, де вони тримали себе аж надто незалежно й все ганили. Одного разу з ними конферував отаман колишнього "Червоного куреня смерти" отаман Ангел, який приходив у селянській свиті з советського запілля ніби як представник від повстанців Лівобережжя.

Отець Михайло сказав своєму швагрові, що то за птахи ці три отамани, а тому він потурбувався, щоб вони якнайскорше дістали коні. З ними погодився їхати Коваль, який добре орієнтувався в обставинах і своє поступовання пристосовував до духу часу. Він знав, що з тими отаманами він може дістатись далі без турбот про коні. Отамани охоче прийняли його до свого товариства. Білоус заявив, що він почуває себе хворим і не може відразу продовжувати свою подорож. Дійсно він захворів на тиф і того ж вечора мав гарячку. Я збирався приєднатись до подорожі з отаманами, щоб пізніше з'єднатись зі своїми, які виїхали потягом з Кам'янця.

Про те, що той потяг мав без перешкод зі сторони поляків відійти з Кам'янця, сказали нам отамани. Також від них я довідався, що в тому ешелоні був і полковник Гаяжа. Лише їх, отаманів, якісь, мовляв, "прихвостні" міністра Петрова не пустили до вагону, а тому вони "плюнули на все" і самі дали собі раду.

Отець Михайло, якого пізніше я називав Міша, або "дедя" Міша, як його кликав синок сестри, запротестував проти мого відходу з отаманами, сказав, що не дає на це свого благословення й попросив о. Віктора також не відпускати мене. На моє запитання, що я маю у них робити, Симоновський сказав, що він

прийме мене псалмщиком і при першій поїздки до Кам'янця дістане на це дозвіл від єпископа Пимена з зачисленням мене в кандидати на сан священника. Таке моє становище звільнить мене як офіцера від претенсій як поляків, так і денікінців, якби вони прийшли аж до Шатави. Це влаштувало мене бодай часово. Релігійне почуття у мене після краху всіх наших змагань збільшилось і я щиро міг погодитись стати священником.

За два тижні я освоївся зі своїм новим становищем. А тимчасом стан здоров'я мого приятеля Антона Білоуса поліпшав. Критичний момент у його хворобі пройшов, а тому його можна було перевезти до шпиталю в Кам'янець. Одного дня за гарної погоди я з о. Віктором відвезли його до лічниці. Симоновський займався господарством і мав пару власних коней та бричку-“тачанку”, на якій досить часто їздив до Кам'янця.

Поляки на цей раз були досить лояльні в Кам'янці до українців. У полон вони не брали тих, що вже пристосувались до нових обставин, навіть галичан, які записались студентами до Кам'янець-Подільського Українського університету. Залишили вони в спокою командира 1-го Рекрутового полку П. Шандрука, який хитро зумів ліквідувати майно полку та продати коні. В цивільній адміністрації вони залишили майже всіх українців на місцях, підпорядкувавши все польській комендантурі. Частина Поділля, де перебували польські військові відділи, вони вважали окупаційною зоною й якихсь нових порядків не заводили.

Шатава залишилась в неутральній зоні, бо денікінці встигли зайняти лише Дунаївці, з яких пізніше відкотились, а большевики туди не дійшли. Тому з Шатави можна було їздити до Кам'янця без будьяких перешкод. Пару разів і мені довелось там побувати. В одну з таких поїздок о. Симоновський представив мене єпископові Пименові, який прихильно сказав мені:

”Хорошо, сын мой, раз ты был офицером и знаеш

порядок богослуження, я рукоположу тебе в сан священника, но прежде подищи себе невесту и оженись. А ты, отец Виктор, тем временем подучи его. Вижу, что он будет хорошим интеллигентным священником”.

Єпископ Пимен перед тим як стати єнцем, був полковником, а тому прихильно відносився до офіцерів. Вің зачислив мене заштатним псаломщиком церковного приходу в м. Шатаві й видав посвідку зі своєю печаткою з двома благословляючими руками. Офіційну печатку консисторії з українським державним знаком він не вживав. На той час це було доцільно. Мене він прийняв, по його вислову, до свого "христілюбивого воїнства" за віру православну.

В сусідньому з Шатавою селі помер священник, який залишив дві дочки. Його матушка також померла, а тому дівчата залишились сиротами. Церковний "прихід" був бідний, охочих кандидатів на це місце не було, а крім того по традиції цей прихід мав дістати той, хто одружиться з однією з попівен. Тимчасом заступаючи священника, в цьому селі був призначений о. Михайло, з яким я їздив до цього села. Часом ми залишались на пару днів там, перебуваючи у попівен. Одна з них могла б бути для мене нареченою, й я міг відразу дістати цей прихід. Дівчата були українками, але мали ту хибу, що опростились, навіть парафіяльної школи не закінчили, зледащили, хатне господарство було занедбане. Поза цим в тому селі був розташований деякий час якийсь відділ УГА. Зі старшинами цього відділу попівни зійшлись аж надто близько. Їх бавило тоді веселе й безжурне життя. Тепер вони були залишені, але сподівались, що їх коханки ще повернуться й заберуть їх зі собою. Тому таким кандидатом на їхню парафію, як я, вони не цікавились. Зі своєї сторони такої "матушки", як кожна з них, я звичайно не потребував, не кажучи вже про їх дуже слабу інтелігенцію. В цьому селі мій Міша відслужив Різдвяну, Новорічну та Хрещенську богослужби, а потім дістав призначення на багатий "церковний прихід" у великому селі Четвертинівці біля Ладижина Гайсинського повіту.

Поїхали ми туди разом на санках. Четвертинівка була у віддалі на 200 км на схід. По дорозі ми зупинялись у подільських батюшок для ночівлі. По селах була ніби радянська влада, а фактично кожне село було майже самостійне й мало свою самоохорону проти бандитських наскоків. Одну таку банду з п'яти верхівців ми бачили в Джурині, коли проїздили повз базару. У нас не було що грабувати, а тому ті банди нам не загрожували, а на базарі вони нарobili бешкету.

У Четвертинівці був досить великий попівський дім, у якому ніхто не жив. Церковний староста, у якого ми спочатку зупинились, був повідомлений ще раніше про призначення нового священика, а тому підшукав жінку для обслуги та здобув простенькі меблі до порожніх кімнат. В їдальні був звичайний стіл та пара стільців, а в кімнату, що правила за кабінет, вставили два прості ліжка з солом'яними матрацами та також два стільці. Потрохи ми обжились та придбали дещо з меблів.

З інтелігенції в селі був лише вчитель народної школи з дружиною та ще вчителька молода вдова Магдалина Петровна. У цього вчителя ми іноді проводили вечорі, а потім мій "дедя" Міша переманив Магдалину Петровну до попівського дому, де була впорядкована для неї колишня спальня. Вона не мала самостійного помешкання, а тому охоче прийняла запрошення Міші. Була це звичайно спокуса для молодого священика, а "злі язика" могли пояснити таку гостинність як гріховність пан-отця, але тому, що нас було двоє, то мене як нежонатого можна було скорше підозрівати в інтимному зв'язку з учителькою.

Фактично мій Міша був великий грішник і вже на третю ніч його ліжко в нашій кімнаті було порожнє. Він проводив ночі в кімнаті Магдалини. Міша був гарним інтелігентним мужчиною, дуже дотепний, мав гарний голос і чудово співав. Нагадував він мені своїм поведженням колишнього полкового пан-отця у сіро-жупанників Івана Федоровича. Особливо гарно ми-

стецьки він відправляв богослужбу, доводячи всіх жінок до сліз. Я говорив йому:

— У тебе, Міша, дві душі: одна невинна, янгельська свята, коли ти в церкві, а друга — грішна, диявольська, що входить до тебе, як лише ти вийдеш з церкви й робить тебе гріховодником.

"Це правда. То лише о. Віктор дійсно віруюча людина й на якусь диявольську спокусу, на якийсь злий вчинок свідомий, чи несвідомий, не надається. А я, коли служу в церкві, дійсно вірю щиро в Бога. За те в своєму приватному поступованню забуваю про Бога".

Жили ми дружньо. Мої обов'язки псаломщика полягали в тому, що я помагав іноді співати штатному дякові та читав псалтир. Жодної нагороди я за це не брав. Належна пайка від приношень вірників припадала повністю дякові. Я лише бував з Мішою на всякого роду "парастасах" та поминках з урочистими обідами, де не відмовлявся випити не одну чарчину горілки. Селяни научились майстерно гнати самогон, який все приносили до попівського дому. Випили ми його не менше доброї бочки.

Пройшов лютий місяць з його веселим масляним тижнем, настав березень з великим постом. Служба Божа відбувалась щодня за виключенням понеділка. Вірники говіли, сповідались і причащались, що відбувалось два рази в тиждень. В ці дні великого посту о. Михайло бував у церкві наполовину святий, а дома все грішив. Гріх той ми заливали горілкою.

Коли наблизився квітень, стало мені тісно в Четвертинівці. В чотирьох км від села було містечко Ладижин. Я довідався, що там на цукроварному заводі працює мій колишній сірожупанник Петро Запорожець, той, що у Володарську Волинському був комендантом. У цей час було вивішено в сільській управі оголошення, в якому закликались всі здібні володіти зброєю, вступати до радянських військових частин, а колишні офіцери повинні впродовж десяти днів зголоситись до Гайсина на реєстрацію. Тому я пішов до

Ладижина порадитись, що далі робити. Там я застав дома лише дружину Запорожця, гарну чорнявку, яка була подібна до дружини Рожицького коменданта Ніни. Вона сказала мені, що її чоловіка нема вдома й не відомо, коли повернеться. Тоді я сказав, за чим прийшов. На це вона відповіла:

“Про це оголошення ми знаємо, а до того ж мого дружину тутешні большевики особисто попередили, що він мусить обов’язково приголоситись до війська, бо інакше буде зле. Але він не має жодного бажання приголошуватись у них”.

— А що ж ваш дружина гадає далі робити? Говоріть мені одверто як старому сірожупанникові.

“Бачите, він має давні зв’язки з повстанцями. Тепер він поїхав організувати повстанчий летючий кінний відділ, який буде громити большевицькі продовольчі відділи, що тепер вже починають діяти на нашому Поділлі”.

— І довго він думає воювати? Все рівно большевики зліквідують всіх повстанців.

“Може так і буде, але для нас іншого шляху немає. Большевики не простять моему чоловікові минулої повстанчої чинності. Коли настане їхня перемога, нам залишиться лише втікти за Дністер до Румунії”.

— Виходить, що і так зле і так не добре. Большевики вже починають проявляти свою владу. Незабаром відчують її й наші байдужі до неї селяни.

“Ми на все готові. Навідайтесь до нас за якийсь тиждень, але обережно, бо за нашим помешканням слідкують”.

Я попрощався й більше до Запорожця не ходив. Міша порадив мені сидіти тихо й нікуди не ходити. Але большевики осіб духовного звання не шанували й такого як я гайдамацького псаломщика не залишили б спокійно сидіти. А поза цим мене вже ніщо не тишило, а пасивність пригнічувала й самого опротивів.

Тимчасом Польща почала війну проти Советів, в

Криму ожила російська добровольча армія, а також поширилась чутка, що в Кам'янці організується українське військо, а в Україні ведуть повстанчу чинність петлюрівці. Про долю решток Армії УНР, які після капітуляції УГА вирвались з другого "трикутника смерті" Любар-Шепетівка-Миропіль і вирушили в Зимовий похід спочатку в запілля добровольчої армії, а по її ліквідації, в запілля советських червоних армій, я довідався пізніше.

Всі ці чутки внесли ще більший неспокій до мого душевного стану. Я вирішив повернутись назад до Кам'янця Подільського. Міша довго відраджував мене від такого кроку, бо мандрівка пішки по дорозі, по якій рухались чисельні большевицькі відділи проти поляків, була сполучена з надто великим ризиком для власного життя. Але я вже не міг пасивно сидіти в Четвертинівці. Я мусів або зголоситись до Гайсина, або мандрувати до Кам'янця. На останнє погодився Міша, порадивши мені зупинитись у "батюшок" та довідуватись про можливість дальшого руху.

Коли тепер пригадую, то дивуюсь моїй отчайдушності, з якою я поставився до небезпеки бути ліквідованим. Одягся я в свій сірий довгий жупан, що був пошитий з австрійської шинелі, а на голову взяв сиву шапку заломлену по козацьки назад. Це надавало мені вигляд запорожця, а торбина за плечима й ціпок у руках мало наближали мене до якогось заштатного псаломщика, за якого я мав видавати себе перед большевиками. Я ніби викликав проти себе небезпеку без страху глузуючи з неї.

ПРОДОВЖЕННЯ БОРОТЬБИ

6.

Одного гарного ранку поблагословив мене о. Михайло в дорогу й я вийшов з села. Весна святкувала свою перемогу. Веселе щебетання пташок та спів жайворонків, буйний гің полевих квітів, що прийшли

на зміну весняним первоцвітам, нагадували про красу життя, в якому треба найти належний шлях.

Приблизно в трьох кілометрах від села я вийшов на шлях з Гайсина на захід до Тульчина. Тут я зупинився на роздоріжжю.

Куди далі? Наліво на захід, чи направо на схід до Гайсина?

Те, що я в минулому році воював на Холмському фронті і бу у полоні у поляків, давало тепер мені підставу зголоситись до советської армії, щоб знову стати до бою проти поляків. Але те, що у них формуються українські частини, ставило мене в положення зрадника проти своїх українців, проти яких в рядах советської армії довелось би битись.

Майже півгодини я роздумував, по якому напрямку далі йти. Там у поляків мої друзі, тут і Міша проти большевиків і Запорожець організує проти них повстання, а серед советчиків я нікого не знав і жодних українських національних частин у них не було.

Мій шлях на захід ніяких матеріальних вигід мені не обіцяв і продовження його було небезпекою попасти в руки ЧК (чека), що безоглядно розстрілювало всіх противників советської влади. Та все ж таки на перекір розумовим застереженням я пішов на захід по головному шляху до Тульчина. Так ніби якась непереможна сила змушувала мене не збочувати з цього шляху. Чи було то визначено моєю долею?

По цьому шляху рухались різні советські частини, різноманітно одягнені, серед них були й такі, що мали жупани та шапки з червоними шликами. Напевно деякі з них були колишні гайдамаки отамана Волоха, який мав намір організувати в советській армії українську частину, але за це розпрощався зі своєю свободою, а пізніше й життям. Усі вони рухались на польський фронт. В такому напрямку йшов і я. По дорозі мене обганяли советські вояки. Дехто питав мене: "Якої частини, товаришу?"

На мою відповідь, що я до жодної частини не належу, мене лише здивовано оглядали, бо очевидячки

приймали за якогось відставшого від свого відділу советського вояка.

Десь біля четвертої години я проходив через Тульчин по головній вулиці мимо будинку, на ганку якого був червоний прапор, а над дверима прибіта таблиця з надписом: "Чрезвычайная Коммисия". Коли я прочитав ту таблицю, мені, як кажуть, мороз по шкірі пройшов. От тут, думаю, прийшов кінець. Але спокійно, не прискорюючи кроку, хотів як швидше пройти. Вже й пройшов, коли чую:

"Эй, товарищ, куда йдеш? А ну, зайти сюда!"

Я оглянувся, ніби не розуміючи до кого ці слова відносяться, й побачив на ганку військового в блюзі, підперезаного ремінним поясом з кобурою нагана на ньому. Він поманив мене пальцем.

"Да, да, давай сюда на пару слов!"

Я спокійно повернувся, ввійшов по сходах на ганок. Чекіст указав мені двері, куди я мав пройти. Він оглянув мене з ніг до голови. Також спокійно я пройшов до кімнати, а за мною ввійшов і він та знову підозріло оглянув мене, а потім запитав:

"Куда йдеш, товарищ?"

— В Шатаву возле Каменца Подольского.

"В Шатаву!? Но там же поляки".

— Я надеюсь, что пока я туда доберусь, там будут советские части.

"А что тебе там нужно? Почему туда йдеш?"

— Я псаломщик. Был в Четвертиновке, а тепер должен возвратиться к своему церковному приходу в Шатаве.

"Псаломщик?! Интересный вы мужик".

Він ще раз уважно оглянув мене, щось роздумуючи. Вже те, що, замість "ты", я почув "вы", указувало на те, що він приймав мене за когось іншого. Не знаю, ні то він дивувався, ні то мій спокій та певність, з якою я відповідав, переконувала його, що я не брешу, або моя сміливість викликала його подив. А я таки дійсно не брехав, бо те, що сказав, було правдою.

"Покажите ваши документы!"

Я дістав свій старий паспорт волосної земської управи в Оріхові, в якому було написано, що я "крестянин села Ново-Даниловки, Ореховской волости, Бердянского уезда", а рід заняття був зазначений "письмоводство". До нього я додав посвідку єпископа Пимена про те, що я псаломщик церкви в м. Шатаві. Чекіст мав досить інтелігентний вираз обличчя. Можливо, що він був українцем. Жодної ненависти в його очах не було, скорше співчуття до блукаючого гайдамаки. Прочитав він мої документи, трохи подумав, а потім, повертаючи їх мені, сказав:

"Ну, что ж, идите! А когда наши не займут до вашего прихода Шатаву, что вы будете делать?"

— Я йду от священника к священнику и могу подождать пока до Шатави можно будет пройти.

"Хорошо! Можете идти".

Коли ж вийшов та відійшов якусь сотню метрів, тоді я лише відчув яку небезпеку поминув. Було ясно, що чекіст подарував мені життя так, як я дарував тим большевикам, яких приводили до мене в Коростені й я відпускав їх на свободу.

З Тульчина головний шлях йшов на північ до Вінниці. Тому я був радий, коли зійшов з нього на бічну дорогу на захід в напрямку на Джурин. В першому селі я зайшов до священника переночувати. Там мене спочатку прийняли з застереженням як якогось гайдамаку, а потім коли я оповів їм про свою пригоду в ЧК, були дуже здивовані поступованням чекіста, а пан-отець пообіцяв помолитись за нього.

Приймали мене ще на двох парафіях добросеречно з порадами, де ліпше пройти й у кого зупинитись. Я вирішив перейти советсько-польський фронт по берегу Дністра. Тепер не можу пригадати назви тих сіл, де зупинявся. Проходив я денно кілометрів сорок. На четвертий день мандрівки я перейшов річку Жван. У селі, що здається мало назву цієї річки, священник порадив мені спуститись нижче до Дністра та йти по його березі до містечка Калюс, в якому були поляки. Суцільної лінії фронту немає. Большевики до самого

Дністра не доходять, а тому попри нього можна пройти. Я так і зробив. Але коли проходив те місце, де могла б бути советська лінія фронту, почув оклик:

"Стій! Якої банди будеш?"

Берег Дністра був там крутий. Я йшов майже при самій воді. На кручі біля десятка метрів вище сиділо двоє з направленими проти мене рушницями.

— Я до жодної банди не належу.

"Тоді здьйми свою торбу й положи на землю".

— Навіщо здалась вам моя торба? В ній, крім білизни та харчів, нічого немає.

"Будеш ще балакати? Здьйми, а то тут тобі жаба цицьки дасть!"

Один з бандитів почав цілитись в мене, а другий клацнув "затвором", дославши набій в рушницю. Я зняв торбу й положив.

"А тепер тікай, поки ми тебе не застрелили".

Мені нічого іншого не залишалось як послухати їх. Пішов я спочатку спокійно, але потім почув стріл позаду, а на правому березі Дністра почали стріляти румуни. Пара куль просвистіла мимо мене. Я прискорив свій рух, коли раптово почув окрик.

"Стуй! Ренце до гури!"

В тридцяти кроках був польський жовнір. Я підійшов до нього, а він відвів мене до начальника полевой варты. Звідти перепроварили мене до відділу охорони, що містився на східньому краю містечка.

Я був радий, що за виключенням неприємного випадку з бандитами, перейшов фронт і оповів полякам, хто я та що хочу дістатись до української дивізії полковника Удовиченка, про яку чув в большевицькому запіллі від священників. Ті нічого мені не відповіли, лише попрохали почекати. Через деякий час прийшов цивільний поляк, який говорив по-російськи. Він докладно розпитав мене та попросив показати мої папери. На мої запитання про українську дивізію — нічого не відповів, а на моє прохання відпустити мене, щоб я міг піти до місцевого священника переночувати, відповів, що без дозволу коменданта міста не можна

нікуди виходити з вартового помешкання. Можливо, що за пару годин я дістану дозвіл відійти. Потім він відійшов і не вернувся. Відношення до мене начальника охорони показалось мені дивним. Мене погостили чаєм і запропонували лягти спати на соломі, що лежала на долівці. Пройшла ніч.

Наступного дня зі мною не говорили й на мої запитання уникали відповіді. Тоді я став домагатись, щоб мене відвели до коменданта. Начальник відділу комусь телефонував, але нічого мені не сказав. Лише десь біля десятої години появився вчорашній цивільний детектив. Я обурився:

— Ви обіцяли вчора за пару годин з'ясувати моє становище, а я вже 16 годин перебуваю в стані не то полоненого, не то якогось шпигуна, а до того ж я ще голодний. Я протестую проти такого поводження зі мною.

"А таки дійсно ми вважаємо вас шпигуном. Ви ліпше признайтесь, що хотіли довідатись тут?"

— Та ви що збожеволіли? Мене лише щасливою нагодою большевики не розстріляли, а ви тепер хочете зробити те, чого вони не виконали.

"А чим ви докажете, що ви не шпигун? Ті ваші посвідки може мати кожний большевик".

Тоді я стягнув з ноги чобіт, в халяві якого під підшивкою був схований мій службовий реєстр про перебування в Армії УНР з належною печаткою. Коли я дав його детективу, він прочитав його і зі здивуванням подивився на мене.

"Чому вчора відразу ви не показали цей папір? Уже призначений наряд для розстрілу вас. Я лише випадково тепер прийшов до вас, щоб дістати додатково відомості, які нас цікавлять".

— От так! Дістався я до союзників. Чому ви вчора не сказали, що не вірите мені?

"А що, гадаєте, що зі шпигунами займаються щирими, або може дружніми розмовами?"

Детектив пообіцяв доповісти про мій службовий реєстр своєму начальству та принести звільнюючу

записку, а начальникові відділу охорони дозволив відпустити мене в супроводі жовніра до місцевого священика поснідати, бо я дійсно був голодний.

Коли я прийшов до будинку парафії в супроводі польського жовніра, старий пан-отець перелякався й заявив, що його "матушка" померла, що у нього нічого немає, бо перед кількома днями були у нього большевики й все забрали, а тому він не може мене погостити. Дійсно в домі виглядало все занедбано.

— Жодної великої гостини я не прошу. Дайте мені лише шматок хліба та трохи сала. Гадаю, що й склянку чаю зможу дістати.

"Батюшка" ніяк не міг прийти до себе від переляку. Про те, що я псаломщик, він не вірив і лише, коли я почав називати прізвища подільських священиків, трохи заспокоївся. Жовнір був так тактовний, що сидів на ганку, чекаючи поки я поснідаю. Прийти після звільнення до нього пан-отець мене не запрошував і я вирішив більше його не турбувати.

Коли я повернувся до вартового помешкання, начальник відділу дав пропуск до м. Шатави й відпустив мене. По дорозі я переночував ще раз у священика, а наступного дня був уже в Шатаві, де Симонівські зустріли й прийняли мене як рідного.

Отець Віктор сказав, що він вже має на прикметі відповідну наречену для мене. Ми можемо поїхати та справити заручини. Єпископ Пимен вже цікавився мною і питав, де я нахожусь і чому до цього часу не з'явився до нього. Але у мене пройшло бажання стати духовною особою.

Від о. Віктора я довідався, що в Кам'янці дійсно формується українська дивізія з колишніх вояків Армії УНР, які перебули зиму в місті та його околицях. Через тиждень я поїхав з ним до Кам'янця й до Шатави вже більше не повернувся. Там я довідався, що в Польщі в Бересті сформована Українська Стрілецька Січова дивізія, а в Кам'янці формується стрілецька Залізна дивізія в чолі з полковником Олександром Удовиченком. Покищо сформована 4-та стрі-

лецька бригада, командиром якої є відомий мені полковник Шандрук.

Я пішов у штаб цієї бригади, але Шандрука там не застав. Прийняв мене начальник штабу сотник Низієнко з претенсіями на генштабовця, трохи надутий, подібний в своєму поводженню до галицького офіцера з німецькою зверхністю. Я коротко оповів йому про свою мандрівку й попередню службу в Армії УНР та виявив бажання продовжити її в бригаді. Він сказав, що штаб бригади в повному складі, але в 12-му стрілецькому курені, що має організацію окремої частини, потрібний начальник штабу (значковий), що міг би перебрати всю організаційну сторону формування. Я погодився й дістав призначення туди. Пізніше, коли я службово зустрівся з полковником Шандруком, він докоряв мені, чому я погодився на таку незначну посаду, маючи значний штабовий досвід оперативного характеру.

Організація українських частин, що в умовах визвольної боротьби вимагали значної рухливості, мала наступну схему. Дивізія складалась з трьох стрілецьких бригад, а кожна бригада мала три окремі стрілецькі курені на правах полку. В курені було три стрілецькі сотні, одна кулеметна й одна технічна, відділ кінної розвідки та господарська півсотня. Така організація надавалась до більшого маневрування й в умовах тогочасних боєвих операцій найліпше освідчилась.

Коли я прибув до куреня, він був лише в першій стадії формування. Командиром його був підполковник Білан. Він був приблизно мого віку, але протилежної вдачі, який дуже скоро орієнтувався в обставинах і на все відразу відкликався. Був він добрим відеажним командиром у бою, але організаційна праця за мирних обставин його не цікавила. Його помічником був сотник Горчинський, але хоч він належав до кадрових офіцерів, не відігравав належної ролі, лише займав ту посаду. Тому вся організаційно-адміністративна праця була зосереджена в моїх руках. Власне я був

організатором і творцем куреня, чинністю якого лише жив.

Склад старшин був пересічний. З-поміж них виділялись своєю ініціативністю та поважним відношенням до діла командир 1-ої стр. сотні поручник Качан, колишній учитель, та командир технічної сотні поручник Бордоніс, колишній студент політехніки. З ними я заприятелював. Їх двоє, я та Білан творили неподільний гурток і завжди радились у всіх справах як організаційних, так і боєвих. Цікаво, що ніхто з перебуваючих у Кам'янці галичан добровільно не вступив до нашого куреня.

У тогочасних обставинах, коли в усьому треба було виявити власну ініціативу й добувати матеріальні середники, щоб з нічого створити щось, така співпраця відданих загальній справі була необхідна. Наш курінь був майже незалежним від штабу бригади й дивізії. Вони існували самі по собі й ті матеріальні засоби, що діставали від інтендантства, яке називалось постачанням, самі майже все мали для своїх потреб. До нас доходили лише крихітки. Найбільше споживали самі "постачателі", яких було більше ніж треба. Ніхто з них не бажав бути на передовій позиції.

Поповнювався курінь спочатку охочими, але багато їх до боєвих частин не приголошувалось. Уряд УНР по згоді з поляками вирішив оголосити мобілізацію в трьох повітах Поділля, з яких Могилівський та Ямпільський були ще під владою большевиків. Район чинності нашої бригади, що пізніше була переіменована в 7-му стрілецьку бригаду, був Могилів на Дністрі. Завдання було досить складне. Треба було з боєм взяти його від большевиків, а потім продовжити там поповнення мобілізованими.

В середині квітня ми вирушили з Кам'янця в складі двох неповних стрілецьких сотень, щось трохи більше сотні багнетів разом всіх, на фронт на зміну полякам над Дністром. Першою нашою боєвою подією було зайняття Калюса, який поляки здали большевикам. Останні не робили нам великого спротиву й ми досить

легко наступали вперед. Допомагало нам місцеве населення, що вело невеликі повстанчі акції в советському запілля. Крім того в той час почався успішний наступ на Київ польських армій, особливо третьої, при якій була Українська стрілецька Січова дивізія полковника ген-штабу Марка Безручка. Пізніше ця дивізія після повернення 6 травня із Зимового походу решток старої Армії УНР та реорганізації частин мала назву 6-ої Стрілецької Січової дивізії на спогад про Січових Стрільців.

Не знаю, як перед нами зустрічали мешканці Калюса большевиків, але коли ми входили до міста, нас вітали досить прихильно, а жидівська громада, бачучи, що ніхто з українських вояків не допустився якогось насильства, а тим більше грабунку, хоч обозу у нас не було й люди були голодні, зібрали щось двісті буханків хліба, пару пудів м'яса і навіть півсотні пар черевиків. За це була оголошена щира подяка прихильному відношенню населення міста Калюса. **При таких матеріальних засобах відновили ми збройну боротьбу за Україну в 1920 році.**

Наступного дня зайняли ми Яришев, а ще через день — Могилів, де ми зупинились на тиждень. Наш квартир'єр призначив для мене в Могилеві кімнату в домі колишнього голови міської управи пана Хаджі, який був ніби грецького походження. Господарі, а особливо пані Хаджі, були дуже милі, а найбільше, я сказав би надзвичайно, мені подобалась їхня донька Оля, дуже гарна білявка з блакитними очима. Я мав окрему кімнату, але господарі запрошували мене по вечорах на склянку чаю, за якою в розмовах непомітно проходив час. Оля була рада моему товариству. Мама нічого проти цього не мала, але ніколи не залишала нас самих. На моему тернистому шляху Оля була останньою квіткою на українській землі, яка вабила мене до себе дівочою чистотою, що я може ідеалізував. Я був за короткий час цілком захоплений нею й вона відповідала моему почуттю. Звичайно до поцілунків не доходило, бо при мамі цього не можна

було робити. Тому моє кохання мало аж надто платонічний характер. Я навіть присвятив їй невеликий вірш, з якого пам'ятаю лише такі слова:

”Ми різними йшли шляхами,
Ти в школі училась,
А я в полі шукав долі
Та бачиш заблудивсь”...

Не знайшов я своєї долі й те хвилеве кохання як мариво зникло, залишився лише спогад про красу почуттів та нездійснених бажань.

Через тиждень після зайняття нами Могилева туди прибув штаб бригади та ще деякі установи зі зненавидженим нами постачанням, що постачало лише самого себе. Боевим частинам було наказано перейти в села на північ від Могилева аж до Копайгорода, в якому ще були поляки, а впереді в Шаргороді тримались большевики.

Наш курінь розташувався в селі приблизно в 20 км від Могилева. Там ми дістали для поповнення нашої частини біля сотні добровільно-мобілізованих вояків. З ними провадилось навчання володіти зброєю та приймати участь в бойових діях. Разом з цим велась охоронно-розвідча служба проти большевиків. Останні ворожої діяльності проти нас тимчасом не виявляли, а тому на фронті був спокій.

У мене було дуже багато праці адміністративного характеру, яку із-за відсутності належного помічника та добрих досвідчених писарів доводилось робити самому як по муштровій, так і по господарській частині, бо не було військового урядовця-економіста, який міг би полагоджувати господарські справи, а цих справ було багато, бо треба було бути готовим не лише до бою, але займатись самому постачанням, із-за якого у мене пізніше вийшла поважна суперечка з полковником Шандруком. Місцеве населення, пізнавши трохи большевиків, що своїми продовольчими відділами засягали аж сюди, відносилось до нас добре, а тому само посилало нам на поповнення тих хлопців,

які мали прийти до нас по мобілізації. Наше військо не було для них тягарем, а крім того оберігало від бандитів.

З нагоди 1-го травня я знайшов час поїхати до Могилева верхи на коні, де провів майже цілу ніч, так мовити, до третіх півнів з Олею Хаджі. Вона досить гарно грала на піяніно й мала приємний голос. Батьки зраділи моему приїзду й за вечерою ми випили пляшку вина, яку старому вдалось в схованці ще зберегти. По вечері батько пішов спати, але мама залишилась вірною собі й була з нами поки я не сів на свого коника й не від'їхав. Вони запрошували мене приїздити до них частіше, але більше мені не довелось бачити свого білого метелика, яким я називав Олю. Вже, коли я був на еміграції в Чехах, мені довелось здибати одного земляка, який знав родину Хаджі й емігрував пізніше. Він оповів, що після устаткування радянської влади Оля виїхала на студії до Москви, де був студентом її брат.

Недовго продовжувалось наше формування. Польські армії досить успішно вели наступ вперед. 6-го травня 3-тя польська армія й Українська стр. Січова дивізія зайняли Київ. Одночасно повернулась з Зимового походу невелика Армія УНР. В зв'язку з цим советські частини самі майже без бою залишили Шаргород, Ямпіль, Вапнярку. Ми дістали наказ перейти вперед в нарядку на Крижопіль, який ми при нашій рухливості досить швидко після невеликого бою зайняли. В ньому ще залишались сліди денікінського жидівського погрому зі зруйнованими та спаленими крамницями.

Десь в початку червня ми зайняли Ободівку, але біля Бершаді зустріли рішучий спротив советських частин. Тоді настав перелом в польсько-советській війні. Дня 12 червня польська армія змушена була залишити Київ. Большевики повели рішучий контр-наступ. Вони з кіннотою Котовського та Буденного прорвали польський фронт, зайшли полякам в запілля й знищили весь апарат для наступаючих дій. А поза

цим і місцеве населення, яке спочатку помагало полякам повстанням у запілля советських частин, побачивши, що поляки почали заводити на зайнятій території свою адміністрацію та повертати польським панам їхні маєтки, тепер почало робити повстання проти поляків. Це змусило 3-тю польську армію поспішно відходити, а за нею також швидко відступала 6-та польська армія, на правому крилі якої ми були. Ми ледве встигли слідувати за нею, а потім і зовсім відстали та самі з боями проти настирливо натискаючих большевиків повільно відступали, відірвавшись від поляків. Лише десь в початку липня ми установили з поляками зв'язок аж за річкою Збручем.

Ще до початку відступлення ми з'єднались з Армією УНР. Повернувшись з советського запілля, вона діяла майже самостійно. Тоді відбулась реорганізація армії з витворенням: 1-ої Запорізької, 2-ої Волинської, 4-ої Київської стрілецьких дивізій з неповним трибригадним складом та Окремої кінної дивізії. Наша дивізія дістала назву 3-ої стр. Залізної, а дивізія полковника Безручка 6-ої стр. Січової. При цьому склад дивізії поповнився добровольцями з повстанчих відділів. Тоді також переважно з колишніх українських вояків, які не приймали участі в Зимовому поході, була сформована 5-та стр. Херсонська дивізія та Окрема кулеметна дивізія.

З усіх цих дивізій лише 6-та стр. Січова мала майже повний трибригадний склад біля півтори тисячі багнетів, а інші дивізії мали не більше тисячі багнетів кожна. За те лінія фронту поступово збільшувалась від Дністра на північ від півсотні аж до сотні кілометрів, а за Дністром в Галичині ще більше, коли на кожний кілометр фронту було півсотні вояків.

Як лише почався відступ, командир бригади полковник Шандрук та начальник штабу сотник Низієнко першими подались до власного запілля. Шандрук ліквідував свої особисті справи в Кам'янці, а Низієнко далі від передової позиції влаштувався в штабі Головного Отамана. В тимчасове командування бригадою

вступив полковник Чміль, а до виконання обов'язків начальника штабу — я.

В початку нашого відступлення довелось мені десь перед Шаргородом зустріти о. Михайла з його "екс-матушкою" Магдою на селянському возі. Вони вирішили втікти з Четвертинівки, де Міша мав необережність виголосити проповідь проти безбожних большевиків.

— Міша, дорогий, куди це ти мандруєш? — запитав я його.

"Я думав, що ти з кадилом десь біля Кам'янця воюєш за віру православну під керуванням єпископа Пимена, але бачу тебе на коні як справжнього запорожця. Хотів я дістатись до твоєї парафії, а ти знову у війську".

— То що ж? Може це й добре. З твоєю милою матушкою тобі не зручно появлятись у о. Віктора. Вступай до нас воєнним священиком та будеш також знову у війську з нами мандрувати.

"Якщо зробиш мені протекцію, то я не проти цього".

— То добре! Ще сьогодні проведу тебе за згодою командира наказом по бригаді як бригадного священика, а при першій можливості ти представишся нашому головному священикові армії.

Коли о. Михайло поїхав до штабу Дієвої армії, головний священик протоієрей о. Пащевський залишив його при собі. В час його відсутності я турбувався про Магду, яка безмірно полюбила Мішу і була йому вірною. Він потім від'їхав з нею до штабу армії як з дійсною дружиною. Там було більш спокійно, ніж у нас на передовій позиції з усякими несподіванками. Суцільної лінії фронту не було, тому то ми заходили большевикам в запілля, то вони діставались до нас. Останній раз я побачив о. Михайла в листопаді, коли я після ранення був приділений до штабу Дієвої армії, з яким довелось залишити українську землю. Тоді Міша заявив, що залишиться в Україні й на чужину не піде. Про це я згадую пізніше.

Як я вже зазначив, відступали ми не поспішаючи через Шаргород, Копайгород, Дунаєвці, Смотрич. По дорозі ми намагались взяти все до обозу, що могло стати військовим здобутком большевиків. Найбільш цінним був цукор на цукроварнях. Виконуючи обов'язки начальника штабу бригади, я по старому дбав більше про свій 21-ий стрілецький курінь. Ще в час наступу нам удалось розбити одну махнівську банду і відбити від неї півтора десятка коней. Серед тих махнівців був взятий до полону жид Абрамович, якого вони примусили служити собі ще з Гуляй-Поля. Був цей Абрамович якимсь диваком. Повертатись додому йому не хотілось та він його й не мав. Він попросив прийняти його козаком до нашого куреня. Я погодився й призначив його своїм джурою. Свої обов'язки він виконував дуже сумлінно й я не мав підстав бути ним незадоволеним. Єдине, чого йому бракувало, це відваги, що від нього не вимагалось.

З відбитих коней один був приділений мені. Назвав я його Махном. Був це степової породи гнідий кінь досить спокійної вдачі, але з особливим норовом. Він ніколи не міг погодитись з тим, щоб якийсь інший кінь був попереду його. Тому при наступі він все норовив бути першим, скільки б я не стримував його, але при втіканні його також не можна було стримати. Один раз він утік навіть без мене, вирвавшись у ординарця. Довелось мені тікати на кулеметній тачанці.

В час відступлення, чи то в сутичках з большевицькими кінними розвідками, чи при якихось інших нагодах без шкоди для селян ми придбали коней для нашої півсотні, з якою успішно вели бої з ворожими невеликими кінними відділами, що часом заходили до нашого заплілля.

Від свого постачання ми майже нічого не діставали, а кормитись чимсь треба було. Тут найціннішою для нас валютою був цукор. Проходячи мимо цукроварів, ми намагались взяти певну долю собі. Коли ми відійшли аж за Збруч, то в нашому обозі було біля трьохсот пудів, або майже п'ять тонн цукру. Цукор ми

обмінювали у селян на м'ясо, хліб, крупу, городину і ніколи голодні не були.

Штаб мав у бригаді кілька відділів: інспекторський (персонального складу), оперативний, розвідочний, постачання, технічний, комендантський та кінну сотню. Коли я вступив у виконання обов'язків начальника штабу бригади, то в ньому залишився лише оперативний відділ, який я сам й очолював та кінна сотня. Решта відкотилась далеко в запілля за своїм начальством. Лише деякий час був при мені начальник інспекторського відділу, але я сам його відпустив, бо він почував себе неспокійно на передовій позиції. Я постійно був на ній, щоб мати безпосередній зв'язок з передовими відділами та узгоджувати їх дії. З усіх штабових співробітників я залишив начальника зв'язку з технічного відділу з телефоністами, коменданта та писаря, з друкарською машинкою. Накази по відділу постачання, що очолював інтендантський референт Нечитайло, лише час від часу привозили мені для підпису. Одного разу Нечитайло привіз мені для підпису наказ про видаток біля сотні тисяч карбованців начальником контр-розвідки на перевірку поштового листування з різними рахунками про це. Видатки ці були зроблені в Могилеві в час перебування начальником штабу Низієнка. Рахунки були фіктивними й по дурному написані, бо тоді пошта майже не працювала. Я повернув їх разом з наказом Нечитайлові й зазначив:

— Я цього наказу не можу підписати. Хай підпише його Низієнко, якщо знайшов потрібним на таку дурницю витратити велику суму грошей, які тепер потрібні для дійсної розвідочної роботи у ворожому запіллі.

"Але ці видатки зроблені на бажання полковника Шандрука", відповів Нечитайло.

— Це справи не мінєє. Хай він сам за них відповідає, а ви зі скарбником будьте задоволені тим, що я до цього не втручаюсь.

"Але прошу вас, пане сотнику, полковник Шандрук буде дуже незадоволений".

— Хай собі злоститься. Гадаю, що він не приймав участі у витраті такої великої суми грошей. Я хочу, щоб той начальник розвідчого відділу з'явився до мене та тут організував розвідку у ворожому запіллю. Де він як шур ховається? Чи може займається перевіркою політичної певності тих, що б'ються проти ворога на передовій позиції?

"Він тепер виконує одне завдання полковника Шандрука".

— Хай вони самі роблять що хочуть, а я цей наказ не підпишу.

Таке моє неуважне ставлення до бажань пана полковника помстилось, коли ми були вже за Смотричем в одному селі біля Збруча. Шандрук полагодив в Кам'янці свої особисті справи й погодився разом з Нечитайлом на ліквідацію цукру, що був в обозі бригади та "помилково" завезений до Кам'янця, звідки не був вивезений. Коли Кам'янець зайняли большевики, Шандрук приїхав до оперативного відділу штабу, що весь час був при 21-му стрілецькому курені. В цей час я був зайнятий докладним ознайомленням з наказом по Дієвій армії та виготовленням наказу по бригаді про зайняття оборонних пунктів на правому березі Збруча. Командуючого бригадою полковника Чміля в штабі не було. Він також робив різні комбінації, щоб не потрапити на еміграцію з порожніми руками без грошей в кишені.

Коли ми відступали десь в районі Шаргорода по дорозі здибали тачанку з парою дуже добрих коней. Правдоподібно вони були з якогось маєтку або цукровару. Той, що їхав на тачанці, говорив, що це його власні коні. Були вони дійсно гарні, темносірі. У Чміля розгорілись очі, коли побачив їх. Він вирішив "купити" ці коні. Коштували вони не менше сотні тисяч карбованців і то в гривнях Центральної Ради, що мали з усіх паперових грошей найбільшу вартість. Але Чміль "купив" їх за десять тисяч карбованців. Мене це обурило.

— Так, так, пане полковнику! Боремось за Україну,

може душу й тіло положимо за неї, а тим часом "визволяємо" українців від їхнього майна. Робимо конкуренцію большевикам.

"Та що ви, пане сотнику, якийсь святий! Я вже натерпівся минулої зими від матеріальних недостатків. А тепер нам України вже більше не побачити. Знайте, що на чужині без грошей буде дуже погано".

— Знаю, що буде погано, але хриstopродавцем не був і не буду.

"Та не будьте ви такий принциповий! Цим самостійності України не прислужитесь. Тримайтесь разом зі мною. Поки ще не пізно, ми зможемо використати наше становище та забезпечити себе на пару років життя на чужині, поки не пристосуємось до нових обставин".

— Не говоріть мені таких речей. Робіть собі, що хочете. Я про це не знаю й знати не хочу. А до будь-якого пристосування по моїй вдачі я не надаюсь.

На цьому наші погляди цілком розійшлися і ми рідко бували разом. Найсильнішою частиною в бригаді був 21-ий стрілецький курінь, де були мої друзі, які не для зиску боролись за Україну. Тому я тримав при ньому оперативний відділ штабу з кінною сотнею. Фактично керування боевою чинністю бригади було зосереджено в моїх руках. Де перебував штаб дивізії, ми рідко коли знали. Між ним і нами було сто кілометрів порожнечі...

Коли я розглядав військову мапу та роздумував, де ліпше розташувати частини бригади за Збручем, до кімнати ввійшов полковник Шандрук і холодно привітався зі мною, не подавши руки, а потім тоном начальника сказав:

"Я знову вступаю в командування бригадою. Прошу познайомити мене зі становищем на фронті".

Я доповів йому про все, а потім подав проєкт оперативного наказу.

"Добре! Але перш за все напишіть наказ по інспекторському відділу".

— Слухаю, пане полковнику! — я приготував папір.

"Пишіть: — Вступаючи знову в командування бригадою, наказую полковникові Чмелеві повернутись до виконання своїх обов'язків командира 22-го стрілецького куреня. В. о. начальника штабу сотник Прохода відраджується до свого 21-го стр. куреня".

"Далі: — В. о. начальника штабу бригади призначається поручник Гординський, звільняється від обов'язків командира 3-ої сотні 21-го стр. куреня".

"Це все!" — закінчив Шандрук.

— Коли це все, то дозвольте мені відійти.

"Прошу! Я вас вже не потребую". І дійсно Шандрук такого як я не потребував. Він мені не подякував і руки на прощання не подав.

8.

Я повернувся на своє старе місце в 21-му стр. курені, з чого Білан, Качан та Бордоніс були задоволені. Призначення та звільнення начальника штабу бригади повинно було бути проведене наказом по штабі дивізії. Шандрук тут допустився отаманії, але я не протестував, бо не хотів мати щось спільного з таким командиром.

Коли Армія УНР поверталась з Зимового походу, до неї пристало кілька відділів колишньої УГА, які були у большевиків, а тепер перейшли знову на нашу сторону. Частина їх була приділена до 5-ої стрілецької Херсонської дивізії, які були в бригаді Кравса та в кінноті Шепаровича, а один відділ був приділений до 21-го стр. Куреня 3-ою сотнею. Командував нею поручник Гординський, який не відзначався ні відважністю, ні ініціативою, він не мав власних поглядів і на все погоджувався. Пам'ятаю з тієї сотні хорунжого Дуду, який любив жартувати. Він все був веселий, добре співав, а також мав пошану до вищих степенів, говорячи, що між сотником та хорунжим велика віддаль, бо цей хорунжий губиться десь позаду за сотню кілометрів мряки. Коли перейшов Збруч, ця 3-тя сотня поступово розпорошилась. Кожний намагався дістатись додому. Ми вважали це природною річчю й не

проголошували їх дезертирами, бо наш союз з поляками в Галичині не був популярним. Та ми з цим погоджувались і силою нікого не змушували до боротьби за власну свободу. Покірливим та пристосованцям було з нами не по дорозі й вони від нас відходили.

Був у нас ще один, але вже аж надто ініціативний для своєї особистої вигоди, галичанин Паращак, який в денікінській армії був визнаний "поручником кавалерії". До большевиків він не переходив і якимсь перебув зиму на Поділлі, а потім приголосився до нас і навіть був призначений командиром кінної півсотні куреня. Пізніше виявилось, що він був лише підстаршиною в австрійській кінноті. Паращак намагався показати свою відважність і повертаючись з кінної розвідки, доповідав про свої героїчні дії в запіллі ворога. Одного разу неправдивими відомостями про ворога, він поставив курінь в тяжке становище, що викликало людські жертви. За це він був усунений від командування півсотнею. Потім виявилось його самозванство. Коли ми перейшли Збруч, він зник.

Ми затримались на правому березі Збруча більше тижня. Не пам'ятаю тепер точно, де ми займали тоді позиції за Збручем. Було це, здається, біля Шидловців, що були на лівому березі. Нижче них Збруч робить велике відхилення, вигинаючись спочатку на схід, а потім на захід. На північному початку цього збочення була якась польська частина, а на південному кінці — наш 21-ий стр. курінь. Було там на правому березі невелике село, а біля нього якийсь фільварок, у якому ми розташували наш обоз. Панський дім був розграбований, а тому ми спали там на сіні, розстеленому в кімнатах на долівці.

На західньому березі Збруча між північним і південним кінцями східнього луку відхилення був ліс. Суцільної лінії фронту тоді не було. З поляками ми утримували зв'язок лише розвідчими стежками, що періодично до них надсилали. Вони були віддалені від нас на три кілометри й не вважали потрібним провадити розвідку в лісі між нами, який фактично був

нічим. З цього скористали большевики й непомітно впродовж ночі скупчили там свою піхоту та кінноту.

Вчасним ранком ще за темноти вони напали на нас. В селі зав'язався бій. Діставши відсіч, большевики відійшли до лісу, а ми вибрались з фільварку в сусіднє село, що було в трьох кілометрах на захід в напрямку на Великі Черноконці, і зайняли на пагорку перед ним вигідну для оборони позицію. На інших далі на південь пагорках були позиції 22-го і 23-го куренів. Штаб нашої 7-ої бригади розташувався далі в Колиндянах.

Було біля 10-ої години ранку, коли ми зі своєї позиції побачили як большевицька кіннота в кількості більше трьохсот шабель вискочила з лісу і напала на польську піхоту, що, замість оборонятися на місці, перелякано втікала від Збруча на пагорок в північно-західньому напрямку. Під проміннями сонця виблискували шаблі большевицьких кіннотчиків, під ударами яких падали польські жовніри. Підтримувати рушничним та кулеметним огнем своїх союзників ми не могли, бо вони були віддалені від нас майже на три кілометри. Наші козаки висловлювали "співчуття" полякам тим, що реготали, бачучи нерозумну безладну втечу жовнірів.

Проти нас большевики ані піхота, ані кіннота не виявляли жодних дій після того, як ми зайняли нову оборонну позицію. Я до села не від'їхав, а залишився разом з кінною півсотнею за пагорком зразу ж за передовою лінією. Там була клуня якогось господарства, де відпочивали коні. Спочатку й я там задрімав. А потім, коли появилась большевицька кіннота, сонний настрій відразу пройшов. Був тут також Білан, Качан і командир кінної півсотні. У нас виник плян захопити большевицьку кінноту, щоб придбати собі коней. Для цього ми вирішили з нашою півсотнею та з бригадною кінною сотнею наскочити на село, яке ми вранці залишили й зайняти переправу, щоб перешкодити відворотіві советської кінноти за Збруч.

Тимчасом з лівого крила мав охопити советчиків

3-й кінний Донський козацький полк осаула Михайла Фролова, молодого енергійного боевого командира. Полк цей був при нашій 3-ій Залізній дивізії й відпочивав у Колиндянах. Мав він біля 500 шабель і 20 кулеметних тачанок. Його несподівані атаки не могла витримати жодна советська частина. Тому за його допомогою ми могли легко захопити большевицьку кінноту, загнавши її в пастку.

Телефонічний зв'язок з бригадою у нас був, тому я легко договорився з командиром бригадної кінної сотні, який мене добре пізнав, коли тимчасово підлягав мені, і поважав. Він відразу з сотнею прибув до нас. До донців поїхав верхом сам Білан, щоб договоритись з Фроловом та його кінним полком обійти советчиків.

Пройшло вже більше години. Большевицькі кіннотчики, наганяючи втікаючих жовнірів, заїхали за пагорок, на якому безжалісно порубали поляків. Ми гадали, що донці вже вирушили, а тому вирішили несподівано напасти на село й зайняти переправу через річку, щоб большевики не відійшли назад за Збруч.

Було нас усього біля 70 шабель. Йти з такою кількістю проти большевицької піхоти, а до того ж трьохсот кіннотчиків, була аж надто відважно. Кіннотчиків ми не боялись, сподіваючись, що донці дадуть з ними самі раду, а ми мали лише допомогти їм, перешкодивши советчикам утікати.

Розсипавшись в лаву, наша кіннота під командою командира бригадної сотні спокійно почала спускатись з пагорка вниз до Збруча. Спочатку я не мав наміру приймати участь в цій атаці, бо не був кіннотчиком, шаблюки не мав, а був озброєний лише наганом та японським легким карабіном. Але більше з цікавості, ніж із-за потреби також на своєму "махнові" вирушив з ними. Коли ми під'їхали на сотню кроків до фільварку, то побачили перед ним лаву большевицької піхоти. Вони спокійно лежали й в нас не стріляли, очевидно, вважаючи нас за відділ своєї кінноти, яка прорвалась вперед. Від большевиків вискочив на коні

якийсь командир. Побачивши, що ми не ті, за кого нас приймали, він почав лаятись триповерховими виразами. Наші почали тим же відповідати йому. Тоді троє очайдушних вискочили з нашої лави з метою піймати большевика. Але він був верткий, почав утікати, а наші за ним. Мій "махно", побачивши трьох попереду від нього, не міг витримати й несподівано для мене пустився на перегони. Спочатку всі мої зусилля стримати його, були марні. Ми проскочили піхотну лаву, вскочили на фільварок, де було повно большевиків. Я тоді на ходу стріляв з карабіна й одного ранив в ногу, бо він впав і показував її, просячи дарувати життя. Ми проскочили далі. Двоє погнались за втікаючим кіннотчиком, а я з одним збочили на головну вулицю в село, в якому було також повно советських піхотинців, а біля школи стояла кулеметна тачанка. Побачивши нас, вояки розступились на обидва боки, ніби даючи нам дорогу посередині. Правдоподібно вони перед нашим наскоком рухались по вулиці в напрямку до фільварку. Я крикнув їм: "Бросай ружья!" Але вони всі залишились стояти нерухомо. Тоді я знову: "Бросай ружья, сто чертей вашей матери!" Сейчас приедуть наші, они вам покажут как неисполняют команду".

Пара десятків солдатів, що були біля нас, покидали свої рушниці. Ми зупинились, чекаючи кожної секунди появи своїх, бо були певні, що вони також за нами проскочили через фільварок. Пройшла одна, друга мінута, а ніхто з наших не появлявся. Один большевик, що був ближче до мене, підняв свою рушницю й почав цілитись в мене. Тоді кіннотчик з оголеною шаблею до нього: "Я тебе так стрільну, що світа Божого не побачиш!" Він кинув знову рушницю. В цей час підскочив до нас з нашої півсотні й тихенько до мене: "Тікаймо скоріше! Наші вже втікли, а за ними погнались большевики".

Ми відразу повернули своїх коней. Мертва до того вулиця відразу ожила. Почалась безладна стрілянина й затарахкотів кулемет, що тихо стояв на тачанці

біля школи. На наше щастя ми могли відразу повернутися в перевулок, уникнувши направлених проти нас стрілів. Коли ми проскочили через фільварок, то побачили наших, як утікають з найбільшою швидкістю, а за ними гналось півтори сотні советчиків. Яром на південь поскакало нас троє, а за нами знову подалась пара десятків большевицьких кіннотчиків. Але вони не змогли нас здогнати. Мій "махно" при цьому показав свою спритність. Він летів як вихор, перескакуючи двометрові провалля в ярах. Я дав йому повну волю. Лише через 10 км позбавились ми переслідування та іншою дорогою дістались вечором до своїх.

Виявилось, що донці не змогли вчасно прийти на передову лінію, щоб обійти зліва советську кінноту. Поки вони прибули, большевики погромили поляків, нарobili бешкету в їх заплілю і, повертаючись назад, прогнали наших кіннотчиків, що втікли на південь мимо позицій 22 і 23 стр. куренів. По дорозі большевики напали на полеву заставу 22-го куреня, яка не мала відважного командира. Замість відкрити по ворожій кінноті швидкий рушничний і кулеметний вогонь, всі піднесли руки догори. Большевики безжалісно всіх їх порубали.

Зате наступного дня, коли советська кіннота, підбадьорена вчорашнім успіхом, зробила на цей раз виїзд проти нас, то їй безкарно це не пройшло. Стрільці нашого куреня під керуванням Качана зустріли советчиків влучною стріляниною, при якій півсотні їздців злетіло зі своїх коней. Донці тепер були наготові. В контр-атаці вони оточили советчиків, багатьох порубали, помстились за своїх, та сотню їх з кіннями взяли в полон. Після того большевицька кіннота не відважувалась нападати на нас. А курінна півсотня збільшилась до півсотенного складу.

Продовж тижня ми мали на фронті цілковитий спокій. Лише в заплілю почалась у нас внутрішня війна зі штабом бригади, власне з командиром Шандруком та його інтендантським референтом Нечитайлом. Боротьба почалась із-за цукру. Як я вже згаду-

вав, вивезли ми без огляду на всі труднощі за відсутністю власного обозу на чужих селянських возах до трьохсот пудів цукру, що був єдиною нашою матеріальною базою. 22 і 23 курені мали його небагато, а бригадне постачання ліквідувало цукор в Кам'янці, звідки ніби не змогло його вивезти.

Одного вечора сиділи ми: я, Білан, Качан і Бордоніс у штабі куреня, що був в світлиці селянської хати недалеко від передової позиції. Обговорювалось загальне мало відрядне становище. Польські армії, відступаючи на захід, були вже біля Замостя під Варшавою, де завдяки відважності полковника Безручка з 6-ою стр. Січовою дивізією був зупинений наступ большевиків. Це спричинилось до припинення відступу поляків. Але большевики вліво від нас перейшли Збруч, зайняли Тернопіль і наближались до Львова. В зв'язку з цим і нам треба було відійти назад, бо советські частини можуть обійти нас. Отже, тема для обміну думками була невесела, Білан та Бордоніс намагались жартувати.

У цей час почувся дзвінок телефону. Питаю, хто дзвонить. Відповів полковник Шандрук. Хочє говорити з Біланом. Я передав трубку Біланові.

Шандрук наказав передати до бригадного постачання в обоз наш цукор. Білан відповів, що без згоди командирів сотень не може цього зробити, бо це спільна власність всіх вояків куреня. Тоді Шандрук попросив передати трубку мені.

— Я вас слухаю, пане полковнику!

"Прошу запишіть телефонограму: — За невиконання мого наказу підполковник Білан усувається від командування 21-им стрілецьким куренем, на його місце командиром куреня призначається сотник Прохода. Наказую підполк. Біланові негайно передати, а сот. Проході прийняти курінь. Підпис: Командир 7-ої стрілецької бригади полковник Шандрук".

— Пане полковнику! Я не можу із-за поважних причин прийняти командування куренем. Крім того, у нас є заступник куреня сот. Горчинський.

"Я вам наказую негайно вступити в командування куренем. На це є поважні причини".

— Якщо ви, пане полковнику, можете без начальника дивізії усунути від командування підполк. Білана, прошу надіслати писемний наказ по бригаді.

"Добре! Я пришлю його".

— Тоді я подаю рапорт про відрядження мене до 4-ої стрілецької Сірої бригади як старого сірожупанника згідно наказу по Дієвій армії.

"Можете подати".

На цьому розмова перервалась. Я відразу написав рапорт з проханням перевести мене до 2-ої стрілецької Волинської дивізії, в якій була 4-та Сіра бригада з колишніх сірожупанників. Наказом по Дієвій армії для підтримання боєвих традицій частин у їх боротьбі за незалежність України дозволялось після реорганізації армії всім бажаючим повернутись до тих частин, у яких вони почали боєву чинність.

Качан і Бордоніс були раніше в Запорізькому корпусі, а тому також написали рапорти про відрядження їх до 1-ої Запорізької дивізії. Білан, як командир куреня, підписався, що заперечень проти задоволення прохань не має. Всі три рапорти були відіслані відразу до штабу бригади.

Пройшло після того біля години. Отаманський вибрик Шандрука вніс подекуди веселий настрій. Бордоніс жартуючи, почав представляти як Шандрук радиться з Нечитайлом, яку "штуку втяти", щоб заволодіти цукром, аби життя своє на еміграції зробити солодшим.

Раптово відчинились двері. На порозі появилась поважна постать Шандрука. Був він повнотілий, високого росту, русявий з рижуватими вусами, які підкручував на німецький зразок "а ля Вільгельм" і кашкет носив німецької форми. Побачивши його, я гукнув: "Панове старшини!"

"Після вечірньої перевірки, пане сотнику, не положено давати таку команду", зауважив полковник.

— До старшин, пане полковнику, це не стосується, а до того ми ще не відпочиваємо.

“Я хочу поговорити з підполк. Біланом. Прошу вас, пане полковнику, вийдіть зі мною. Я маю з вами розмову особистого характеру”.

Вони вийшли, а ми залишились чекати. Пройшло ще біля години. Нас дуже цікавив вислід розмови. Білан оповів, що Шандрук прохав вибачення за те, що погарячився, розплакався, нарікаючи на Нечитайла, який знервував його, бо постачання бригади не має тепер матеріяльних засобів, а тому поліпшити становище можна лише коштом нашого цукру. Але тому, що ми не погоджуємось його віддати, то він на цьому не настоює й всі розпорядження відміняє та просить Качана й Бордоніса взяти свої рапорти назад.

— А про мене, що ж Шандрук нічого не сказав?

“А правда, нічого не говорив, а я якось не подумався запитати, що ж буде з вашим рапортом. Та він очевидно поверне й ваш та буде вас особисто прохати залишитись в курені”.

Те, що Білан, погодившись з Шандруком, не згадав про мене, мені не сподобалось, але я не сказав ні слова.

На другий день були прислані в пакеті рапорти Качана й Бордоніса та наказ по бригаді, в якому було написано, що я відряджуюсь в розпорядження штабу Дієвої армії, згідно мого бажання, оминувши штаб дивізії.

З жалем залишив я 21-ий стрілецький курінь, творцем якого був, віддавши справі формування й організації безкорисно багато енергії й сил. Мої друзі прохали мене не поспішати з від'їздом і побути ще кілька днів. Але наступного дня ми дістали наказ відступити на лінію річки Серету біля Чорткова, а потім за річку Стрипу біля Бучача.

Разом з куренем я від'їхав на своєму “махнові” аж за Стрипу. Там я розпрощався зі своїми друзями та вірним джурою Абрамовичем. З дозволу Білана я доїхав на своєму коникові до штабу Дієвої Армії, де передав його “ординарцеві”, який супроводив мене,

щоб відвів коня до кінної півсотні 21-го стр. куреня, якій він належав.

При таких обставинах вийшов я з рядів Залізної дивізії, яка мала загартованих вояків, але заржавіле начальство.

ЗНОВУ СЕРЕД СІРИХ

9.

Начальник штабу Дієвої армії запитав мене, чому це я захотів до Сірої бригади. Я відповів йому, що не я захотів, але полковник Шандрук захотів позбутись мене, щоб не перешкоджав його комбінаціям. Це його зацікавило й він попросив мене написати рапорт про ці комбінації. Цим рапортом дуже зацікавився командуючий Дієвою армією генерал Михайло Омелянович-Павленко. Пізніше, коли ми були в таборі інтернованих, у мене вийшла дуже гостра розмова з Шандруком із-за цього, як він назвав, "доносу". Про це я ще згадаю.

У штабі Дієвої армії я дістав наказ про призначення мене до 4-ої стр. Сірої бригади, куди при першій нагоді від'їхав. Бригада займала спочатку позиції по Стрипі, а потім перейшла за Дністер.

Я вже згадував, що з різних частин ліквідованого при Луцькій катастрофі корпусу Сірожупанників та Волинської дивізії була сформована після виходу з першого "трикутника смерті" 4-та Холмська дивізія, переіменована пізніше в 4-ту стрілецьку дивізію Сірожупанників. Після другого "трикутника смерті" рештки цієї дивізії прийняли участь як 4-ий Сірий стр. полк у Зимовому поході 6. XII. 1919 - 6. V. 1920. Після останньої реорганізації Армії УНР цей полк перетворився в 4-ту стр. Сіру бригаду. Вона входила в склад 2-ої Волинської дивізії, що мала ще 5-ту стр. Чорноморську бригаду. Начальником дивізії був отаман Загородський, а його заступником полковник ген-штабу Гал-

кин, відважний командир, який фактично керував боєвими операціями Волинської дивізії.

Сіра бригада мала 12, 13 і 14 стрілецькі курені, з яких останній називався Італійським, бо був сформований в Італії з полонених українців-вояків колишньої австрійської армії. Були це переважно галичани, які також як і 3-тя сотня 2-го стр. куреня розійшлися по своїх рідних оселях. Для них росіяни були меншим злом, як поляки, а тому битись проти них у них не було бажання й вони залишались на окупованій большевиками території.

Командував Сірою бригадою старий полковник Шепель, відзначений орденом Георгія ще в російсько-японську війну. Начальником штабу був підполковник генштабу В. Чабанівський. Я був призначений начальником оперативного відділу. Незабаром після того Чабанівський став начальником штабу 5-ої стр. Херсонської дивізії, а я начальником штабу Сірої бригади.

Штаб цей був невеликий. Як полковник Шепель, так і я постійно перебували на передовій позиції, а тому там, крім кінної сотні, якою командував боєвий сотник Василь Падалка, та телефоністів з команди зв'язку, ми нікого не потребували. Начальник інспекторського відділу з комендантом та бригадним інтендантським референтом, якого ми називали господарем, разом з санчастю та обозом перебували в якомусь сусідньому селі за 3-4 км. Туди ми доїздили верхом на конях лише коли на фронті був спокій.

Пробули ми за Дністром майже два місяці. Часто доводилось нам витримувати сильний натиск советських частин, які часом переходили Дністер, маючи намір прорватись далі на Закарпаття й до Мадярщини. Поруч з нами стояла 5-та стр. Херсонська дивізія, яка мала кінний відділ з галичан під командою майора Шепаровича, що перейшли до нас від большевиків при поверненні Армії УНР з Зимового походу.

Десь в середині серпня більшість галичан під проводом Шепаровича вирішила самочинно покинути дивізію й перейти на Закарпаття до Чехословаччини.

Вони забрали майже всіх коней дивізії й швидким рухом подались на південь, дезертувавши з поля бою в час упертих боїв з большевиками. Кінноті Сірої бригади було наказано дігнати втікачів і відібрати від них коні. Поки ми дістали цей наказ, Шенарович був вже далеко. Сотник Падалка зі своєю сотнею вояків кинувся доганяти втікачів, але проїхавши півсотні кілометрів, з'ясував, що вже не може зловити галичан, а тому повернувся назад ні з чим. Як я, так і Шепель, були тієї думки, що не варто жалкувати за такими вояками, які порушують воєнну добродружність борців за волю України. Шкода було лише коней, так потрібних для нашої боротьби. Може доцільнішим було б всій Армії УНР перейти до Чехословаччини, але тоді вона могла б стати на сорок років раніше комуністичною, бо цього дуже хотіла Москва.

В початку вересня Сірій бригаді був призначений відповідальний відтинок фронту на Дністрі у м. Нижнього з залізничним та дорожним мостом через Дністер. Міст цей ми не зірвали, сподіваючись використати його при наступі вперед, а большевики також не пошкодили його, гадаючи перейти за Дністер.

Я свій полевий штаб примістив в присілку недалеко від мосту, щоб все бути на передовій лінії. Але одного дня советська шестидюмова гарматна батарея викурила мене звідти. З лівого високого берегу Дністра большевикам було добре видно, що діється у нас. Зауважили вони, що до хати, в якій містився мій штаб, були проведені телефонні дроти й досить часто ходили зв'язкові від передових відділів. Тому почали обстрілювати важкими стрільнами місця скупчення наших стрільців та нашу хату штабу. Якраз тоді большевики проявляли велику активність та вели підготовку для переходу на наш правий берег.

Я так звик до гарматних стрільб, що міг спати під їхні вибухи. Одного разу по обіді я заснув, бо перед тим мав неспокійну ніч від спроб большевиків перейти в різних місцях Дністер. На дальші вибухи стрілен я не звертав уваги. Але раптом був пробуджений від

вибуху важкого стрільна, що до щенту зруйнував сусідню, за 15 метрів, хату, а від бабусі, яка була в тій хаті і костей не можна було зібрати. Тоді телефони забрали апарати й сказали мені, що без особливої потреби я не повинен газардувати, коли не своїм, то бодай їхнім життям. Я змушений був перенести свій штаб на кілометр назад за пагорок і помістив в домі парафії, яку з лівого берега не було видно.

Лише десь в половині вересня польська армія настільки прийшла до себе, що стала спроможною перейти в наступ проти советських частин. Тоді у Советів було досить скрутне становище на Запоріжжю, яке зайняли російські добровольці генерала Врангеля, що вийшли з Криму й загрожували Кривому Рогу та Донбасові. Не взявши Варшави і не пробившись на Мадярщину, вони зняли з польського фронту ліпші свої частини для протидіяння наступові добровольчої армії Врангеля. Це використали поляки і перейшли знову в наступ, щоб звільнити від большевиків ті землі, які вони мали перед початком війни й вважали їх своїми. Київ на цей раз їх вже не цікавив.

З переходом поляків у наступ довелось й нам рухатись вперед, бо зайшли ми назад досить далеко. Перейти на лівий берег Дністра та вибити большевиків з їх позицій у Нижнього біля великого мосту, було наказано Сірій бригаді та кінному полкові ім. гетьмана Мазепи.

Зі своєї сторони полковник Шепель наказав 12-му стр. куреневі перейти вночі непомітно міст й вибити з передмостового укріплення большевиків. За стрільцями, які мали розтрусити по мості солому, щоб приглушити тупіт кінських копит, належало без затримки перейти кінноті Мазепинського полку для переслідування відступаючих большевиків.

Пройшло більше півгодини від часу визначеного для початку переходу, але ніхто не відважувався почати перехід першим. Це розсердило Шепеля. Звертаючись до мене, він сказав:

"Доведеться нам, пане сотнику, показати, що ми козацького роду. Ходім!"

Ми віддали своїх коней ординарцям і першими пішли пішки по мості. А за нами пішли всі стрільці куреня. Коли ми дійшли до передмостового укріплення, то большевиків там уже не було. Вони почули, що проти них рухається значна сила й перейшли далі на пагорок, звідки почали по нас стріляти. Коли ж по мості почала переходити кіннота, большевики не чекали її, й десь непомітно зникли.

Звідси почався наш безупинний рух вперед. Советчики відходили так швидко, що наша піхота не могла їх дігнати, хоч часом деякі відтинки шляху стрільці переїздили на сільських підводах. Проїшли ми без зупинки аж до Копичинець, де мали денний відпочинок.

27 вересня зайняли ми Сатанів на східньому березі Збруча, де зупинився наш невеликий обоз. Шепель й я з кінною сотнею рушили далі й розташувались в одному селі за 6 км на схід від Сатанова на ніч. Туди мали прийти і стрілецькі сотні. Але наша розвідка з'ясувала, що на північ від нас був значний відділ большевиків, розвідка якого зустрілась з нашою й між ними виникла стрілянина. Ніч пройшла неспокійно.

Спав і я неспокійно. Приснилось мені, що я виїшов на крутий берег якоїсь річки і був захоплений гарним краєвидом на сході за річкою, а потім край тієї кручі раптом зсунувся й я впав вниз. На ранок я оповів про цей сон полковникові й сказав, що цього дня зі мною станеться щось надзвичайне, правдоподібно буду ранений або вбитий. Шепель відповів, що все це дурниці, нічого зі мною не станеться.

До з'ясування нашого становища ми далі вперед не пішли, а потім дістали наказ од командуючого дивізією полковника Галкина, який також весь час був на передовій лінії, відійти назад до Сатанова, бо з півночі понад Збручем рухається на південь якась значна большевицька частина.

Коли ми прибули до Сатанова, то по ньому почала стріляти большевицька полева артилерія, роблячи підготовку для наступу піхоти на місто. Був це більший советський відділ з гарматною бригадою, до яко-

го належала і школа червоних курсантів. Большевики мали намір вибити нас з Сатанова за Збруч. Пізніше з'ясувалось, що советське командування хотіло затримати нас на лінії Збруча, але спізнилось з цим. На півдні від нас Збруч перейшли напередодні й 3-тя Залізні дивізія була вже під Кам'янцем.

Полковник Галкин з начальником оперативного відділу штабу дивізії сотником (пізніше полковником) Олександром Волосевичем мав свій полевий штаб в одній садибі на східньому краю міста. До них приєдналися Шепель й я. Вже стало у нас звичкою, що начальство повинно було бути на передовій лінії й давати особистий приклад для руху вперед. Тому ми все були попереду. Тоді за нами з певністю йшли наші підлеглі.

Прошло більше години досить сильної гарматної, рушничної й кулеметної стрілянини, в час якої з'ясувалось, що головний натиск большевики ведуть з того села, де ми ночували. Проти них була лише 12-та сотня, а 13-та займала позицію на північний захід від неї й не мала проти себе ворога. Тому треба було негайно пересунути її на допомогу 12-ій сотні. Щоб дати належні вказівки командирові 13-ої сотні, я сів на коня й поїхав особисто до нього. У цей час над полем бою розривались большевицькі шрапнелі та перелітали через нашу передову лінію рушничні кулі, на які я не звертав уваги, але потім відчув, що щось ударило мене в груди. Спочатку я подумав, що це якась шрапнельна вже безсила куля вдарила мене, але через хвилину почало темніти мені в очах. Зі мною був "ординарець". Я тоді зліз з коня й гукнув йому, що мені недобре. Той під'їхав до мене. Поблизу стояла кулеметна тачанка, при якій був, крім кулеметчиків, санітар. Коли останній підійшов до мене, я втратив свідомість.

Цікаво, що перед тим як у блискучому видінню впродовж не більше мінUTI повторилось в пам'яті все моє життя від дитинства до останнього менту, так ніби хвилино я знову пережив його, відходячи в небуття.

На кулеметній тачанці перевезли мене за Збруч, де перебував наш перев'язочний пункт. Там я прийшов знову до свідомости. Лікар оглянув рану, виявилось, що рушнична куля пробила мені груди наскрізь, пройшла праву легеню й вийшла тісно біля позвонка між ребрами. Куля не була деформована, а тому залишила малі вхідний і вихідний отвори, які закрились і кров перестала з них витікати.

"Ваше щастя, що куля не роздробила вам позвонка. Ранення є поважне, але не небезпечне. Все буде добре. Можете навіть закурити", сказав лікар і запропонував мені цигарку.

ОСТАННІЙ АКТ

10.

Сталось так як мені приснилось. Я дійсно вибув з рядів борців зі зброєю за Україну. Мене та ще кількох ранених відвезли до польської лічниці в Чорткові. Наступного дня я почував себе добре й навіть встав з ліжка. Але лікар попередив мене, щоб я не дуже рухався. Необхідно випомпувати сукровицю з грудної порожнини, але лічниця такої помпи не мала, тому, крім таблеток, лікар не міг мене чимсь лікувати. Та сукровиця дуже повільним природним шляхом мала сама розійтись. Організм повинен був дати сам собі раду з підвищенням теплоти. На третій день почалась у мене гарячка, що часом доходила до 39^о-40^о. Я значно ослабів. Лікар поляк був зі мною чемний, але чи дійсно не міг, чи не хотів із-за якогось українського гайдамаки турбувати хірурга у Львові, який може мав багато інших операцій у польських вояків. Сам лікар не був хірургом і не міг зробити операції одному раненому в ногу запорожцеві, який загрожував лікареві револьвером. Але хтось приїхав з Запорізької дивізії й кудись його відвіз.

Я промучився в постійних гарячках два тижні. Одного дня я почув, що через Чортків має проїхати

з Гусятина потяг, в якому будуть і санітарні вагони з раненими вояками для українського шпиталю в Коломиї. Я вирішив від'їхати з цим потягом. З великою намагою я сам дійшов до двірця і чекав там кілька годин на той потяг. Жодного санітарного вагону він не мав.

А проте я тим потягом приїхав до ст. Коломиї, а звідти пішов до Українського полевого шпиталю. Був той шпиталь дійсно "полевим", бо не мав того, що мало б шпиталь характеризувати. В двоповерховому будинку на скраю міста, що був ні то школою, ні то чимсь іншим, були розставлені дерев'яні прості ліжка з солом'яними мішками і такими ж подушками, з брудними простиралами та старими "байковими" ковдрами. Нічних столиків біля ліжок не було. Лише посередині стояв звичайний дерев'яний непокритий скатертиною стіл та пара лавок. Не пам'ятаю, чи було якесь кріселко. Обслуговували санітари в брудних плащах. Шпитальної білизни не було. Пральні, ванних кімнат та купальні шпиталь також не мав, а тому воші вважались звичайним явищем. Я мав при собі пару білизни, але часом доводилось займатись полюванням на воші. Словом, шпиталь був "полевим", забутим Богом і людьми. Він був покажчиком тогочасних численних позафронтних установ, де кожний дбав лише про себе особисто. А громадянство м. Коломиї було до ранених вояків Армії УНР більше ніж байдуже.

Був в тому шпиталі досить симпатичний лікар українець, який обслуговував більше сотні ранених і тяжко хворих. Було ще якесь медичне начальство, яке приймало участь в лікарських комісіях. Порядних лікарських інструментів, не кажучи вже про пристрої та урядження, не було. На моє прохання випомпувати з грудей сукровицю, лікар заявив, що не має відповідного приладу, а тому треба дати організмові самому позбавитись від неї. Організм дійсно боровся з ненормальним станом, але все це було при температурі, що доходила до 39°. До всього того страва була, як кажуть, хоч собаці під хвіст. Якийсь гливкий житньо-

яшневий з устюками хліб, якась "бурда", замість зупи, і старі "заржавілі" оселедці з картоплею. Після такої їжі дуже хотілось пити, а мені при моїй температурі треба було цього уникати. А все такий мій організм хворобу перемагав. Через два тижні мені стало легше. Я вже міг виходити до міста, маючи при собі трохи польських марок, які ще до ранення придбав за українські гривні. За них я купував собі трохи білого хліба та цукру, чим себе почасти підсилив.

На черговій лікарській комісії я попрохав вважати мене видужавшим і відпустити зі шпиталю. Лікар не погоджувався з цим, але я рішуче заявив, що самовільно відійду, як це дехто зробив, не витримавши такого "шпитального" режиму. Тоді комісія ухвалила дати мені двомісячну відпустку для остаточного видужання та видачу мені двохсот марок допомоги.

Свідоцтво "Постійної лікарської комісії при військовим запасовим шпиталі ч. 1, з дня 26 жовтня 1920 року, ч. 767" я дістав, але їхати у відпустку не було куди, а до того ж і грошей тих мені ніхто не міг видати. Я вирішив повернутись до своєї Сірої бригади з малою надією, що якби наші справи були добрі, то діставши гроші, провести відпустку в родині Хаджі.

Був кінець жовтня. З першим потягом, що відходив на схід, у вантажному вагоні я з трьома товаришами по нещастю виїхали з Коломиї. Їхали ми досить довго. Було в тому потязі пара санітарних "теплушок", що були призначені ніби для перевозки ранених. Коли доїхали до Чорткова, стало дуже холодно. Ми почали мерзнути. Тоді я пішов до санітарної теплушки, але мене до неї не пустили, бо міг занести воші. В ній їхали позафронтіві "визволителі". Теплої одежі, крім свого сірого жупана, я не мав. Від холоду почало сильно боліти в грудях. Я дістав плеврит і не міг без болю трохи глибше дихати. Сяк-так до Гусятина ми дістались. Далі потяг не йшов.

У Гусятині я звернувся до коменданта за допомогою дістатись до Сірої бригади. Він мені відповів, що фірманок для перевозки людей він не має. Можна

лише принагідно дістатись з якоюсь підводою до дальшого етапного коменданта, який може має більше можливости "зігнати" якийсь селянський віз.

Було дуже холодно. Найти пристановище в якомусь теплому помешканню я не міг. Тому вирішив мандрувати далі пішки до Кутківців без затримки. Треба було пройти 15 км, сподіваючись з кимсь під'їхати та знайти там тепле помешкання, може навіть у священника, якщо у коменданта не буде де приміститись. Пощастило мені під'їхати з одним селянином.

По дорозі я здивав півсотні полонених большевиків, яких гнали пішки двоє вершників. Полонені були в більшості роздягнені. Ще до цього часу я не можу забути жадливий вигляд кількох ні то татарів, ні то монголів, які були майже в одній білизні, цілком босі. Від мандрівки по мерзлій кочкуватій дорозі ноги розпухли й кривавились. Бідні люди йшли й голосно плакали. Від такого видовища у мене перестало боліти в грудях.

— Ви, звірі якісь? Чому гоните цих голих і роздягнутих та босих людей по морозі? Чому не відпустите їх? Хай би йшли куди хочуть, воювати вони вже не будуть, — звернувся я з обуренням до конвоїрів.

"А вам яке діло до них? Ми виконуємо наказ допровадивши їх до табору полонених, а там хай роблять з ними, що хочуть. А ці босі не мають куди йти і також хочуть дійти до того табору. Ми їх насильно не гонимо", — була відповідь.

Я мав якесь шмаття й кинув босим, щоб обмотали собі бодай ноги, помолившись в душі: "Спаси їх, Боже, від людської нелюдськості!" Може вже тиждень гнали цих обездолених людей пішки босих по мерзлій дорозі. Розпалена ученням Леніна ненависть до заможних була настільки велика, що вона захопила наших добродійних селян в протилежній ненависті до большевизму. А тому ніхто з них не дав босим якесь старе взуття.

У Кутківцях етапним комендантом був старий сіропанник Таран. Він прийняв мене як рідного й позна-

Йомив мене зі своєю симпатичною дружиною, яка була українською полькою. З ними я провів вечір. У їх товаристві в теплій кімнаті я ожив і відчув, що світ не без добрих людей та що я не цілком самотній. Маються у мене ще приятелі. Наступного дня Таран допоміг мені відїхати до Городка, де перебував штаб Дієвої армії.

Цей штаб не був великим й роздутим як звичайно бували всі штаби. Командуючий армією генерал Михайло Омелянович-Павленко був скромним і не любив великого складу штабових прислужників. Таким же скромним був і начальник штабу полковник генштабу Липко, а ще скромнішим був начальник оперативної управи полковник генштабу Віктор Куш. Я вже не пам'ятаю назв всіх управ штабу. З них були чинними: інспекторська на чолі з полковником Ткаченком, технічно-інженерна — з полковником інж. Козьмою, інтендантська або постачання — з полковником генштабу П. Єрошечом, а також військово-історична — з генералом генштабу Пороховщиком. До останньої належав головний священник армії протоієрей о. Павло Пащевський.

У технічній управі я зустрів мого приятеля з 21-го стр. куреня поручника Бордоноса, який після мого відходу з куреня також відійшов і затримався при штабі Дієвої армії. Ця зустріч, як рівнож і зустріч з Тараном, якимсь підбадьорила мою знищену в поневіряннях душу, збідачілу після ранення, коли я став нікому не потрібний і ніхто мною не цікавився.

Від Бордоноса я довідався, що наш останній похід був успішним. Наша армія зайняла майже все Поділля, але далі не була сила рухатись. Поляки далі Старокопачинська, Шепетівки, Новгород Волинського не мали наміру йти вперед. Вони встановили з советським командуванням перемир'я та здається почали переговори про мир. Тому проти наших дивізій, які зайняли Могилів на Дністрі, Бар, Меджибож, — большевики збільшили свої сили.

Сіра бригада з Волинською дивізією була десь в

районі Деражні. Але становище там було непевне. Доведеться правдоподібно відступати й можливо назавжди. Поляки напевно складуть мир, виторгувавши для себе якнайбільше. Совети потребують цього миру, щоб звільнити свої сили на польському фронті для ліквідації наступу добровольчої армії Врангеля. Якщо вони дістануть перемогу над добровольцями, тоді доведеться й нам скласти зброю.

У зайнятих повітах Поділля зробили мобілізацію. Люди, пізнавши бодай трохи большевицькі порядки, добровільно з'являлись по мобілізації, але для них не було ні одягу, ні взуття, ані зброї. Їхати мені за таких обставин до Могилева у відпустку, нема жодного сенсу. Поділля між Збручем і Дністром від Волочиська до Могилева буде для Армії УНР третім і правдоподібно останнім "трикутником смерті". Бордоніс цілком реально оцінював тогочасні обставини.

"Я раджу тобі далі не їхати. Ти маєш штабовий досвід в оперативних справах. Я поговорю з полковником Кушем. Може він погодиться, щоб тебе зачислити до оперативної управи штабу хоч тимчасово".

— Добре, хай буде так! Де бути, аби бути. Я свідомий того, що на цей раз моя роля в збройній боротьбі остаточно закінчена.

В оперативній управі, крім Куша, був ще начальник оперативного відділу підполковник Яроцький та поручник Золотаренко, в розвідочному відділі сотник Шпилінський і поручник Петро Кожевників. Я був зачислений для виконання обов'язків вартового старшини по оперативному відділові. В просторій кімнаті відділу було тепло, а тому я проводив там майже весь час.

У час обіду, дуже скромного в штабовій їдальні, після якого я все počував себе голодним, я здивався з Бордоносом, з яким обмінювався невеселими думками. Ночував я у старих жидів, які мали дорослу дочку. Мали вони помешкання лише з двох невеликих кімнат з кухонькою. Такий мешканець як я, не був бажаний, бо не було для мене місця. Але вони були

чемні до мене. В кімнаті, що була їдальнею й вітальнею, господиня або її дочка ставили на ніч для мене розкладне ліжко, заслане чистим простиралом, зі справжньою подушкою та ватною ковдрою. Я почував себе в дуже незручному становищі, бачучи, що турбую їх, а поза цим я не мав грошей, щоб дати їм на купівлю хліба, масла й цукру, бо вони мені завжди вранці пропонували на сніданок каву, а я відмовлявся, кажучи, що поснідаю в штабі. Але в штабі жодних сніданків не було. Був я дуже голодний. Мені дуже хотілось з'їсти чогось масного. Цього потребував виснажений організм. Я мав десяток карбованців. Коли проходив через базар, то побачив, що там продавали сало. За ці останні карбованці купив я кусок сала, а на хліб вже нічого не було. Їв я це сало маленькими шматочками й воно смакувало мені більше ніж шоколяда. Жиди звичайно не знали, що у мене у кишені жупана було сало.

Найбільше я боявся, щоб в постелі не залишились воші. Господиня це очевидячки зауважила й запитала, чи маю я ще якусь білизну. Про якусь пижаму звичайно не могло бути мови. В моїй парусовій торбі була пара брудної білизни й рушник. Її дочка Рита запропонувала мені дати випрати її, а на моє зауваження, що я не хотів би обтяжувати її працею, а до того ж я не маю за що купити мила, вона відповіла, що все знайде. Коли я повернувся вечором, на моєму ліжку лежала вже чиста пара білизни. А на другий день вона випрала й змінену пару білизни. Була це для мене велика радість, бо ніщо не було більш огидним як воші. Я міг лише на словах щиро подякувати.

Без огляду на те, що був певний антагонізм між жидами й нами гоями, до мене жиди відносились все з якимсь довір'ям. Ще коли я був в листопаді-грудні 1919 року в Шатаві, там навіть подружив з однією жидівкою в розмовах на літературні теми. Коли в червні 1920 року нам довелось відходити, то в містечках я часом зупинявся в жидівських домах, де мене радо приймали. Одного разу, було це в Новій Ушиці,

зупинився я на ніч у жидів, що мали вільну кімнату. Пізно вечором до мене вбігли молоді жидівки, прохаючи захисту. За ними хтось гнався. В тому місті, крім 21 стр. куреня та кінної сотні 7-ої бригади, зупинилась якась частина Київської дивізії. В останній знайшлись охочі "побавитись". Я негайно з комендантом штабу ліквідував безчинство п'яних вояків, що вимагали від жидів якоїсь "контрибуції". Комендант вислав стежу пильнувати за порядком в місті. При дальшому відступі я все дбав, щоб не сталась кривда мирному населенню та жидам, поживитись добром яких були любителі, особливо серед кіннотчиків. Треба сказати, що як 7-ма стрілецька, так і 4-та Сіра бригади не мали будь-яких випадків протижидівських виступів.

Можливо мої господарі знали або відчували, що я, будучи сірожупанником, належав до особливої породи гоїв, які варті доброго відношення до них. Тут ніби справджувалось загальне правило: "Як себе поведеш, так до тебе будуть відноситись".

Там у Городку я зустрівся з моїм другом і духовником о. Михайлом. З ним була і його "матушка" Магда. Він дуже зрадів нашій зустрічі, але настроїв у нас обох, як у людей, що опинились перед розбитими сподіваннями та дальшою безперспективністю, був невеселий. Він числився священиком 3-ої Залізної дивізії, але перебував при воєнно-історичній управі штабу Дієвої армії разом з головним священиком. Міша запросив мене до себе. Дістав навіть пляшку самогону. Ми випили його, але настроїв від того не поліпшився. Сумним був Міша, а ще більш сумною була Магда. Тоді вже говорили про безнадійність нашого становища, бо Польща вже почала мирні переговори з Советами за ціну західніх українських земель.

— Так то, мій дорогий Міша, доборолись ми до самого краю. Доведеться нам знову мандрувати за Збруч, а за ним правдоподібно до табору. Це буде "подяка" нам за допомогу полякам, "нашу й вашу вільність". Вони її будуть мати, а нам залишиться ще більша неволя.

"Я за Збруч більше не піду".

—Тоді не треба було рухатись з Четвертинівки. Куди тепер підеш?

"Я повернусь у Шатаву до сестри та о. Віктора".

— А з Магдою як буде? Не зможеш ти представити її як свою матушку.

"Та я не мушу говорити, що вона моя матушка. Скажу, що вона працювала сестрою в шпиталі".

"Не розписуйся за мене Міша! Я сама до твоєї Шатави не поїду. Як тільки скінчиться війна і в школах почнеться навчання, я найду собі місце учительки", — відповіла Магда.

— Магда має правду. Може й тобі, Міша, ліпше буде взятись за учителювання, бо єпископ Пимен не простить тобі блукання з українцями.

"Не знаю. Може доведеться стати попом-розстригою".

— Не бери це так трагічно. Служити духовним потребам людей можна не лише в церкві, але й в школі та навіть в доброму театрі. Ти маєш хист артиста, а тому не закопуй його.

"Не знаю, Василю! Не знаю. Душа моя болить смертельно. Знаю лише, що йти на еміграцію, повіряться на чужині я не маю сил. Ліпше загину на рідній землі. Не я перший, не буду й останній. Прийдуть по мені інші".

— Не загинеш, Міша! Маєш вірну подругу життя. Вдвох якось знайдете вихід з сучасного несприятливого становища.

"Залишайся й ти з нами!"

— Ні, мені не можна. Треба було зробити це ще весною, коли я відійшов від тебе. Тепер уже пізно йти до переможців. Не піду я до них.

Так наші шляхи розійшлись. Більше я Мішу не бачив і нічого не чув про нього. Тоді про можливість постановня української **автокефальної** Церкви не говорилося. Правдоподібно він став священником цієї церкви. Можливо йому вдалось стати до національно-культурної праці в ролі учителя, чи може навіть артиста. Багато, сотні тисяч було таких, що з національ-

ним відродженням з запалом взялись до культурної роботи за несприятливих обставин і вибороли для українців їх національне ім'я в УРСР, поки диктатура пролетаріату не поглинула їх, коли було замордовано й винищено мільйони українців.

Ті, що вийшли на еміграцію, не дооцінювали героїзму в повсякденній буденній боротьбі впродовж десятиліття за свою національну гідність тих, які були на рідній землі, не залишили поля бою, на якому полягли в тридцятих роках. Майбутні покоління належно вшанують їх.

КІНЕЦЬ ЗБРОЙНОЇ БОРОТЬБИ

11.

Здається, 17 листопада був даний наказ по Дієвій армії для продовження загального наступу проти большевиків, але, замість цього, довелось відступати, й то надто поспішно. Тоді большевики скупчили на українському фронті свої сили після перемоги над добровольчою армією Врангеля й попередили українців рішучим наступом проти Армії УНР. Чисельний склад нашої армії був біля 50 тисяч вояків, але боевий не більше 10 тисяч багнетів та пара тисяч шабель. Майже всі, що вступили по мобілізації, не були озброєні. До бою вони були непридатні й при першій невдачі на фронті розійшлись поки було не пізно додому.

Командармом був генерал М. Омелянович-Павленко. Він досить легковажно ставився до непереможних труднощів за браком матеріяльних засобів для успішності бою проти переважаючого кількістю й добре технічно озброєного ворога. Також і Головний Отаман Симон Петлюра був надто великим оптимістом, закликаючи битись до останнього без реальних наслідків, що пізніше породжувало зневіру.

Говорили, що Пілсудський був ніби проти заключення миру з Советами і хотів дотримати вірности

договору з 22 квітня 1920 р. між урядами Польської й Української республік про спільну боротьбу проти Советської Росії. Але польське панство вважало дальнішу боротьбу з Росією недоцільною, а доля України їм не цікавила. А до того ж траплялась нагода приєднати до Польщі Галичину, Холмщину та Волинь. Щоб зломити спротив панства проти продовження війни, Пілсудський порадив Петлюрі напружити всі сили й продовжувати далі наступ самостійно вперед і, коли він буде успішним, це спонукає польське воєнне командування також продовжувати рух вперед. Після ліквідації добровольчого фронту в Криму, чому сприяла Польща заключенням перемир'я з большевиками, така порада Пілсудського була цілком нереальною. До того ж Антанта втратила зацікавлення в збройній боротьбі з комунізмом.

Напередодні початку ліквідації большевиками українського фронту командарм Омелянови-Павленко вночі приїхав на коні до оперативної управи штабу. Я тоді був вартовим по оперативному відділові. На фронті ще продовжувалась перерва в бойових операціях і було порівнюючи спокійно, тому я доповів командармові, що на передових позиціях без змін.

"Це добре! Пишіть оперативний наказ!" — наказав він, підійшовши до мапи, на якій було визначено прапорцями розташування наших частин.

"Я вам продиктую, пишіть!"

— Але, пане генерале, я не можу писати наказ без начальника оперативної управи.

"А де він? Покличте його! Це треба зробити негайно".

— Він пішов спати. Я подзвоню йому.

Через десять хвилин прийшов полковник Куц. Коли Омелянович сказав йому про наказ по Дієвій армії, він відповів, що без начальника штабу не може взяти на себе відповідальність за нього.

"І ви, пане полковнику, говорите так як оцей сотник. Я в Зимовому поході давав накази без всяких начальників штабу. Справа негайна, а ви тут розво-

дите формальності. Давайте сюди вашого начальника штабу!"

Прийшов полковник Липко, завжди спокійний і до всього уважний. Омелянович з захопленням, нервуючись і трохи картаючи (не висловлював ясно звук "р") подав плян наступу по всій лінії фронту, щоб вирвати ініціативу у большевиків. Липко уважно вислухав командарма, а потім спокійно відповів.

"Ми напишемо цей наказ і розробимо все до деталей, але наперед заявляю вам, пане генерале, що ні чорта з того всього не буде. Проти нас большевики мають в десять разів більше сил і значно ліпші технічні засоби ніж маємо ми".

Наказ дійсно був негайно написаний і розмножений, але не всі частини Армії УНР встигли його одержати як большевики розпочали свій рішучий наступ по всьому фронту. Вони випробованою вже тактикою прорвали дуже ріденький фронт і змусили українські частини втікати. Дві бригади, яким був відрізаний відступ за Збруч, були притиснені до Дністра й перейшли до Румунії, де були інтерновані. Решта, уникаючи оточення, з жорстокими боями впродовж трьох днів відійшла за Збруч, де українське військо було інтерноване своїми союзниками поляками.

Мені довелось відходити з Городка з оперативним відділом штабу в числі останніх. Для скриньок з паперами штабу, телефонних апаратів і друкарських машинок була дана одна підвода, з якою я від'їхав, а властиво відійшов, бо коні переважно йшли кроком, а мені сидіти на возі і мерзнути в своєму єдиному вітром підбитому жупані було холодно. Від холоду кололо в грудях і я не міг вільно дихати. Тому, щоб зігрітись я то біг, то йшов біля підводи.

Ночували ми, здається, в Кутківцях. Телефон оперативного відділу був поставлений в світлиці селянської хати. Вартував у нього я. Вночі проїхав через село в своєму старомодному авті Петлюра і радився з командармом. Осаул Петлюри сотник Доценко заходив до мене запитати що нового. Потішаючого нічого

не було. Зв'язку з більшістю бригад не було. Кожна з них, виявляючи власну ініціативу, поспішно відходила на захід. Про затримання ворожого наступу вже не могло бути мови. Доценко намагався комусь телефонувати, але бажаного зв'язку не дістав.

Під ранок зайшов до хати Яроцький з Кущем, а потім Омелянович-Павленко, який бадьорився.

"Так що, панове? Гадаєте, що наша справа вже цілком програна? Ми ще зможемо з кіннотою знову піти в партизанку. Ми тепер в ліпшому становищі як були в минулому році".

Куш і Яроцький мовчали, а я осмілюся відповісти:

— Це правда, пане генерале! Проти минулого року ми дійсно в ліпшому становищі. Але й більшовики тепер значно сильніші, як були тоді. До того ж вони мають тепер цілком вільні руки й не дозволяють уже "походувати" по Україні. Треба було не надіятись на польську допомогу, а ще до ліквідації добровольчого фронту прорватись з кіннотою в більшовицьке запілля та може викликати загальне повстання проти советської влади.

"Це від ранення ви стали таким песимістом?"

— У моєму становищі тяжко бути оптимістом щодо продовження збройної боротьби. Моя роль в цьому закінчена. Може доведеться боротись на культурному полі, а в цій грі ми програли ще в 1917 році.

Пробував командарм найти спільників для нового походу в кінній сотні свого конвою, але й там не знайшов співчуття. Лише отаман Долуд з кінним відділом, побачивши як нас приймають союзники, подався на партизанку, прорвавшись через лінію більшовицького фронту. Ще перед ним поодинокі невеликі групи залишились на Поділлі, заховавшись від переслідування советських частин. Пізніше вони провадили повстанчу чинність більше року поки не були знищені остаточно.

21 листопада ранком вирушили ми з Кутківець до Гусятина. На цей раз довелось мені йти всю дорогу пішки. Селянські підводи ми мусіли відпустити, а свого власного обозу штаб армії не мав. Авт ми не

мали жодних. Все рухалось лише на конях, хто їх мав, а стрільці лише пішки.

Охороняла відхід піхоти та малого обозу наша кіннота, яка постійно вступала в сутички з советською кіннотою, відганяючи її назад. Переправа через Збруч провадилась по дерев'яному мості. На другому березі Збруча були численні польські відділи, які "гостинно" приймали українців, відбираючи у нас все: зброю, коней, вози з майном. Я разом з іншими перейшов міст десь перед вечором. Зброї у мене не було. Багато було таких, що кидали з мосту зброю у воду до Збруча, щоб він відніс скаргу на козацьку недолу до Чорного моря. Так ми відзначили день ангела нашого командарма Архистратига Михайла, меч якого був скерований не проти наших ворогів, але проти нас. Ми ухилились від нього, склавши зброю.

Було дуже холодно. Зривався сніг. До того ще свіжий вітер проникав до костей. В грудях кололо. Мені тяжко було дихати. Польські стежі тепер гнали всіх піших інтернованих українців далі на захід від Збруча. Щоб якимось захистити себе від сильного провітрювання, я обгорнув себе старою байковою ковдрою, але вона мало гріла. Десь, здається, аж під Васильківцями були якісь хутори, хати яких були переповнені обеззброєними стрільцями. До однієї з таких хат втиснувся я, де напівсидячи біля дверей перебув ніч. На ранок наслідком з'ясування ситуації та переговорів нашого начальства з польською командою українцям було дозволено користуватись відібраними возами для переїзду в призначені місця для тимчасового перебування, поки не будуть уряджені для них відповідні табори.

Таким місцем для співробітників штабу армії було призначене одне село, недалеко від Тернополя. В те село я приїхав на возі постачання штабу одним з перших, де був приміщений в хаті одного селянина, який ласкаво дав мені місце на лавці під образами, на якій я й спав. Господиня була так добра, що часом пропонувала мені дещо з'їсти з її печива, за що я був

дуже вдячний, бо від свого постачання, крім хліба, нічого не міг дістати.

Через кілька днів появився в селі підполковник Яроцький зі своїм помічником поручником Золотаренком. Яроцький був православним з українізованої родини польських шляхтичів. Пізніше він прийняв католицьку віру й як колишній кадровий офіцер зачислений до генштабу, вступив на службу до польського війська. Поручник Золотар-Золотаренко походив з української шляхетської родини десь з Полтавщини. Був він високий, стрункий, смаглявий, спокійної вдачі, якого не вабила ані горілка, ані гра в карти. Поселили їх в хаті одного старого жида, що мала лише одну велику кімнату. Була то колись корчма. В ній була перегородка-закапелок, за якою містився жид зі своєю сорокалітньою донькою. В кімнаті було залізне ліжко для Яроцького й стара канапа для Золотаренка. Вони вирішили й мене взяти до себе, доставши для мене розкладне ліжко, що на день складали. В тій жидівській кімнаті повітря було чистіше, дітей не було, а спати на тому ліжку було ліпше ніж на лаві, а тому я перейшов від селянина до них. Втрюх якимсь веселіше було кепкувати над нашою недолею.

В сусідньому селі розмістились рештки 4-ої Сірої бригади. При першій нагоді я поїхав туди, щоб з'ясувати своє становище. Там я побачився з полковником Шепелем, який прийняв мене по дружньому. Начальником штабу бригади після мого ранення став сотник Олександр Волосевич. Шепель порадив мені не повертатись до бригади, бо при розміщенні по будь-яких таборах співробітники штабу армії правдоподібно будуть в ліпших умовах ніж вояки звичайних частин. Грошей постачання бригади вже не мало. Платня, що належала мені, була витрачена на інші потреби. Я дістав лише папір, так званий "атестат" про те, скільки належало мені одержати за минулий час з надією, що може мені пощастить дістати гроші з головного постачання при штабі армії.

І дійсно я дістав їх цілу пачку — дев'яносто тисяч гривень Української Центральної Ради. Вартість їх була

за 1.000 гривень 50 польських марок. Не знаю, з яких міркувань тогочасні спекулянти різною валютою купували ті гривні, що в Україні не мали вже вартости й советською владою заборонялись. Одному согникові, який був зв'язковим при штабі армії, я дав ті гроші продати в Тернополі на "чорній біржі" за польські марки. Він привіз мені за них біля 400 польських марок, а я... програв їх у карти. Так з труднощами добути за допомогою начальника інспекторської управи полковника Ткаченка гроші були доведені до безпросвітнього пуття. Більшого як на цей раз безглуздя я ще не робив.

Повторилось зі мною те, що було у Вадовицькому таборі минулого року. З морального пригнічення та нудьги був втягнений в гру в карти поки спокійно не програв впродовж тижня все до останньої марки. Я ніби вступив в змагання зі своєю долею, намагаючись перемогти її. Звичайно в цей спосіб не переміг і це можливо мало вплив на продовження мого життєвого шляху. Тоді за пару сотень марок можна було дістати документ, який дав би мені можливість виїхати до Чехословаччини.

Особливо безоглядно грав в "дев'ятку" Яроцький. Спочатку йому, як говорили, "щастило" і він впродовж двох тижнів виграв 60 тисяч польських марок. Але йому показалося цього мало. Він хотів ще більше. Потім почав програвати, програв також як і я все і то до останньої марки.

Золотаренко в карти не грав, але він і грошей не мав. Тому ми всі троє опинились в однаковому становищі на ласці у старого жида, якому не мали чим заплатити навіть за паливо, а тому не сміли нарікати, коли в хаті було холодно.

Особливо сумним був у нас Свят-Вечір Різдва 6-го січня 1921 р. Замість багатї вечері з кутею, дістали ми зі свого постачання по півкілограма гливкого з устюками хліба та по три "заржавілих" оселедці й, здається, ще по ложці якоїсь мармеляди. Але ми кепували з того й співали: "Мама, мама, що ми будемо

робити, коли прийде зима...” З’їли ми ті оселедці, а потім пили з мармелядою кип’ячену воду, яку жидівка, дивуючись нашому веселому настроєві, нагріла для нас.

Так було відзначено для мене тридцятиліття мого народження. В тридцять літ людина досягає певної мужности й мудрости. Я з цим віком закінчив своє блукання на манівцях і зробив останню дурницю, програвши в карти те мале матеріяльне, що мав. Залишився лише мій духовний маєток — запізнена мудрість.

ІНТЕРНУВАННЯ

12.

В січні 1921 року поляки вирішили розмістити інтернованих українських вояків по таборах полонених, що були побудовані ще німцями в Каліші, Вадовицях, Стрілкові й Олександрові-Куявському. Польський уряд домовився з Советами, а тому українських союзників можна, чи може необхідно було тримати на становищі полонених. Всіх вояків Армії УНР було тисяч 25, а може трохи більше. Цивільних осіб з українських установ було відіслано мешкати до Тарнова, де вони не мали обмежень в русі. А співробітників усіх управ штабу армії з конвоем командарма помістили в Пьотркові в двоповерховому будинку з невеликим подвір’ям, з якого можна було виходити вільно до міста за згодою вартового на воротах. Ті, що мали можливість найняти собі кімнату в місті, могли за дозволом комендатури табору мешкати там. Цим скористались старшини, які мали жінок, чи одружились після інтернування. В тому малому таборі на півтори сотні осіб ми пристосувались до нових умов життя. Козаки, переважно кіннотчики з конвоем командарма, були розташовані на двоповерхових "нарах" у нижньому, а старшини на одноповерховому помості на горішньому поверсі мурованого будинку. Спочатку я нудьгував, лежачи пару днів на помості, а потім,

коли з'ясувалось, що доведеться сидіти довший час, взявся за працю.

В одному кутку помешкання ми поставили стіл, що мав служити для потреб малої бібліотеки та читальні. Не пам'ятаю вже прізвищ всіх співробітників нашого гуртка. Найближчими з них для мене були сотник Бордоніс та Ілля Хмельюк, а найбільш активним став Петро Кожевників. Усього було нас біля десятка. Ми вирішили заложити український гурток "Просвіта" й заявили це для відома заступникові начальника штабу полковникові Кущеві. Дістали ми пару десятків книжок та передплатили українські часописи, що виходили у Львові. Поза цим почали влаштовувати відчити на загальні й політичні теми. Щотижневий огляд політичних подій робив Кожевників, який найбільше з усіх нас був на політиці підкутий. Його де-хто підозрівав, що він був спеціально надісланий до нас від большевиків, бо вступив до української армії перед самим останнім її відступом і то до розвідочного відділу. Але він з того підозріння нічого собі не робив. Я написав і виголосив реферат про історію Січі Запорізької. Були й інші відчити, включно до "Перпетум мобіле", який виголосив полковник з інженерно-технічної управи інж. Гудима.

Крім того ми заснували стінний часопис "Вільне слово і малюнок". Для цього часопису придбали велику, на зразок шкільної, таблицю, на якій після редакційної статті на якусь актуальну тему, вибішувались просто в оригіналах написані статті, замітки дотепи, сатири й малюнки з відповідними надписами. Був це свого роду тижневик, в якому виявлялась творчість особливо тих, хто не втратив гумору та розумівся на сатирі. Особливо виявлялось це в малюнках. При цьому сміялись всі, сміялись і ті, на кого жало сатири було скероване, бо то було дотепно, просто-душно й правдиво без будь-яких тенденцій. В них була виявлена ціла епопея минулості й сучасності нашої козацької недолі. Назбиралось тих малюнків з надписами та віршами на два томи, які після ліквідації нашого малого табору ми надіслали до Т-ва "Просві-

та" у Львові. Мабуть пізніше, під час різних окупацій, все загинуло.

Коли настала тепла весна, а потім літо, я охоче виходив за місто, де за піскуватим пагорком була улоговина з торфовиськами. Вода в торфових ямах була прозора. За гарної теплої погоди я купався в них та вигрівався на сонці, остаточно видужуючи після поранення. Ходив я на свої прогульки переважно сам.

Бордоніс взяв під свій захист одну панночку, яку вивіз з Поділля сотник конвою командарма Рембалович. Переважно цьому Рембаловичеві Яроцький та я програли наші гроші. Тут у Пьотркові він витратив ті гроші, бо жив на "широку ногу" й вирішив з тією панночкою розійтись. Це загрожувало їй залишитись на вулиці. Бордоніс обурився таким поступованням сотника. Щоб допомогти панночці, він одружився з нею. Вінчав їх головний священник о. Пащевський. Тимчасом Кожевників залишив наш табір і нелегально перейшов до Німеччини. Це спричинилось до того, що чинним у "Просвіті" залишився я майже сам і її діяльність якось притихла.

Часом я ходив відвідати о. Пащевського та начальника військово-історичної управи генерала Пороховщикова, які мешкали приватно поза табором в сусідстві. Пороховщиків мав "ідею фікс" заложити орден лицарів руки Св. Іоанна Хрестителя. Він вірив, що Св. Іоаннові була відрубана у в'язниці на примху Іродіади не лише голова, але й права рука. Моці цієї руки зберігаються у росіян десь біля Новгороду або Пскова. Тому росіяни все мають успіх в державному будівництві.

Завданням цього ордену було відшукати руку Св. Іоанна й перенести її в Україну. Тоді справа нашої державности вирішиться успішно. Від членів ордену вимагалось утримуватись від зносин з жидами, не спати під жидівською стріхою, не фліртувати з жінками, не піячити й не курити.

"Я гадаю, що ви, пане сотнику, поважна й віруюча людина. На мою думку ви цілком надаєтесь до того,

щоб бути лицарем ордену руки Св. Іоанна”, — сказав мені довірочно Пороховщиків.

— Те, що я віруючий, це правда, пане генерале. Але в існування руки Св. Іоанна не вірю, а до того ж від приємностей і радостей земного життя не можу відмовитись, хоч тепер їх не маю. А що до жидівської стріхи, то я часто під нею бував і нічого злого мені від того не сталося.

“То ви ще молодий і помиляєтесь. Я буду молитись Богу й просити просвітити вашу душу та свідомість”.

— Добре, пане генерале! Проти молитви Богу я не заперечую. Моліться, прошу! А на лицаря я тимчасом не надаюся.

Пороховщиківі було більше за 60 літ. Правдоподібно походив він з білорусів. У своїй молодості він скінчив студії в університеті. Потім його привабила військова служба. Будучи офіцером, він пройшов курс академії генерального штабу. Приймав участь в російсько-японській війні 1905 року, а потім як штабовий офіцер у першій світовій війні. Він вітав революцію 1917 року, але коли побачив всю жорстокість клясової боротьби, яка викликала нищення не лише буржуазії, але головне інтелігенції, він перестав розуміти хід революційних подій та їх доцільність для роду людського. Він молився щиро Богу, вистояючи на колінах всю службу Божу, вірячи, що лише з Божою допомогою Добро переможе над злом. Українці найбільш відповідали його вдачі, а тому він приєднався до них у боротьбі проти більшевизму, якого вважав за найбільше зло, що не визнавав нічого святого.

Пан-отець Пашевський мав також свою ідею визволення України. Але вона була більш реальною ніж у Пороховщикова. На його думку, мали заснуватися при всіх військових частинах братства Св. Покрови. Коли знову прийде до походу в Україну, то братчики першими мають йти з образом Св. Покрови й хоругвами. Це пробудить у більшовиків віру в Бога й вони не будуть стріляти в українців.

Весна й літо пройшли в Україні в пожвавленій повстанчій чинності проти большевиків як спротив політиці воєнного комунізму. Там виникли повстанчі організації, які навіть об'єднались у Всеукраїнський центральний повстанчий комітет. З цим комітетом ніби безпосередньо без відома советської "ЧЕКА" увійшов у зв'язок командир 4-ої Київської дивізії отаман Юрко Тютюнник. Він вирішив зробити похід в Україну з інтернованими вояками як своєї, так і охочими з інших дивізій. Поляки дали на це згоду й навіть обіцяли допомогти зброєю, кіньми і відповідним знарядженням. Щоб це не виглядало так, що цю акцію підготовляє штаб армії, було вирішено ліквідувати табір у Пьотркові, розіславши всіх по інших таборах. Тютюнник мав свій "конспіративний" штаб під видом української реставрації у Львові.

Я попав до табору Стрілково, де був приділений до бригади полевої жандармерії. Чому тодішньому начальству прийшло до голови, що з мене може бути добрий начальник жандармерії, було не відомо. Може через те, що одного разу ще навесні полковник Гудима довірочно сказав мені, що постало таємне військово товариство, до якого входили деякі генерали та вищі старшини. Воно ніби мало намір усунути Петлюру від очолювання українським військом. Я тоді назвав цю затію ганебною, бо з іменем Петлюри була неподільно зв'язана наша минула боротьба, а тепер пускатись на якісь авантюри, було б не лише недоцільно, але й підло. Коли наші вороги ганьблять ім'я Петлюри, яке стало гаслом боротьби за незалежність України, то ми не повинні цього робити. Цей мій виступ тоді налякав полковника Куца. Скликавши збори старшин штабу, він заявив, що про таємне товариство нічого не знає і що я надто сміливо роблю такий закид вищим начальникам. На це я відповів, що коли така акція проти Петлюри не провадиться, то тим ліпше, але коли хтось снує інтриги проти Петлюри, то ми з цим не погоджуємось і рішуче осуджуємо.

Командиром бригади полевой жандармерії був полковник Поготовко, колишній авіатор. Він мав дуже гарну жінку, з якою можна було пофліртувати, але мені тоді було не до жінок. Я був вічно голодний, а до того майже обдертий. А коли настали морози, був я цілком бідний і мерз. Назначили мене помічником командира 1-го куреня підполковника Курковського, з яким я разом жив в окремій кімнаті бараку полевой жандармерії. Тепло в тій кімнаті не трималось, бо дерев'яні стіни мали щілини, через які вільно проходив вітер. Курковський був добре одягнений і як видно мав досить грошей. Він майже весь час проводив у Поготовків на правах "друга дому".

Мені було доручено просвіщати вояків викладами української мови, історії та географії, що я добросовісно робив і нічим іншим не цікавився. Лише час від часу я відвідував начальника табору полковника Пузицького, який в 1920 році був начальником 5-ої стр. Херсонської дивізії. З цієї дивізії, як я вже згадував, кіннота під проводом отамана (майора) Шепаровича втікла до Чехословаччини, а основна 13-та бригада підполковника Порохівського в час останнього відступу перейшла до Румунії й лише штаб дивізії з кіннотою відійшов за Збруч. Пузицький і тут в таборі був несамовитим, намагаючись утримувати порядок та поборюючи свавільство деяких колишніх командирів. З ним я по старому зберіг дружні відносини. Перед Стрільковим (Шалковим) штаб дивізії Пузицького був приміщений в Пьотркові разом зі штабом армії. Там Пузицький попав навіть до стінного часопису "Вільне слово і малюнок" у карикатурі як він муштрував своїх штабістів.

Табір Стрільково мав у своєму складі вояків з різних переважно запальних частин, серед яких тяжко було підтримувати належний порядок та дисципліну, тому, коли туди був переведений після ліквідації табору в Пьотркові штаб Пузицького, його якнайбільш енергійного старшого командира призначили начальником над всіма частинами. Був у цьому таборі окремий

відділ з чотирьох бараків, у яких містились одружені старшини, урядовці та вояки зі своїми жінками й дітьми. В бараках були пороблені тендітні перегородки, що не закривали повністю інтимних сторін життя й не перешкоджали сваркам. Часом я ходив у барак сімейних до свого приятеля старого сірожупанника Тарана з дружиною, які завжди по дружньому вітали й намагались погостити, але при тій бідності, що вони мали, бадьорий настрій не витворювався.

Коли я прибув до табору, то довідався, що в ньому є група вояків, які записались добровольцями у похід в Україну під проводом генерала Тютюнника. Про це сказав мені Пузицький. Він назвав їх очайдушними, може несвідомими небезпек, що готові йти на вірну смерть, і запитав мене, чи не маю я бажання записатись до них. Я відповів, що смерті не боюсь, але новий похід в Україну вважаю недоцільним і не вірю в те, що большевики ніби про це не знають. Поляки можливо дали згоду на акцію Тютюнника в порозумінні з Советами, щоб позбавитись неспокійного елемента. Про всю цю акцію я написав в інших працях, а тому не буду тут про це повторюватись. Листопадовий льодовий похід Тютюнника, як відомо, закінчився розстрілом 359 полонених українських вояків біля Базару. Там зі співом: "...Душу й тіло ми положим за свою свободу"... під кулями московських кулеметів закінчили вони останній акт збройної боротьби Армії УНР, яка почалась 29 січня 1918 року під Крутами на колишній Сіверщині й закінчилась 21 листопада 1921 року на непокірливій Древланії.

У грудні місяці я з двома підстаршинами виїхав до табору Каліш домовитись там про місце для бригади полевой жандармерії, яка мала зі Стрілкова туди переїхати. З переїзду бригади до Каліша нічого не вийшло, але я до Стрілкова не повернувся. Мене причислили до 4-ої Сірої бригади, а примістився я в помешканні з двоповерховими нарами, призначеному для 15 штаб-старшин, що не займали якихсь посад. Ще в час перебування в Пьотркові я був підвищений до

ранги підполковника, а тому належав до штаб-старшин. Умови життя в таборі були гірші від примітивних. Польська адміністрація як з вояками, так і зі старшинами поводитись грубо. Часто було чути такі епітети як "пся крев — петлюрівські гайдамаки". Грошей, як звичайно, я не мав жодних. Постійно був голодний, бо півкілограма гливкого хліба та літр юшки, що давали з загальної кухні, було замало. Цукор у малій кількості ми діставали рідко, а заржавілі оселедці, що часом давали на вечерю, лише викликали спрагу, хотілось пити, а вода затримуючись в організмі, спричинялась до того, що тіло було напухлим і мало відпорним проти різних захворювань.

У Каліші я мав спочатку дуже неприємну зустріч з полковником Шандруком. Командарм М. Омелянович-Павленко не готів погодитись на підвищення П. Шандрука до ранги генерала. Причиною цього Шандрук вважав мій рапорт, що я подав в минулому році начальникові штабу дієвої армії про цукрові операції постачання 7 стр. бригади. В час одного концерту в таборовій залі він відкликав мене в кут, де не було свідків, і загрожуючим тоном, звернувся до мене:

"Так що, пане підполковнику?! Добились правди зі своїм "доносом" на мене? Мене через це не підвищили до генерала, а вас я бачу в подертому вже жупані".

— Перш за все жодного доносу я не писав, а подав рапорт по команді начальникові штабу, до якого ви мене безпосередньо відрядили. А щодо мого жупану, то не із-за наживи я був у рядах нашої армії. Совість у мене чиста, бо не їла душа часнику, то й тепер не смердить.

"То ви думаєте, що у мене смердить?"

— Я цього вам не закидав і не закидаю, але за цукрові махінації вашого начальника постачання Нечитайла ви були відповідальним. А поза цим це справа минулого. Тепер всеодно і ви й я за цими колючими дротами.

"То не будемо сваритись. Чому ви відразу як прибули до табору, не зайшли до мене?"

— Після того, що між нами сталося на Поділлі, я не міг зайти до вас.

"Але то пусте! Хто старе згадає, тому, як каже російська приказка, — "Глава вон!" Заходьте до мене!"...

Жив Шандрук в окремому малому бараці, де містилось вище начальство, разом зі своєю жінкою, маючи там окрему кімнату й кухонку. Звичайно він не голодував і гордо по старому носив зі свідомістю власної вищости вуси "а ля Вільгельм" та кашкет на німецький зразок. Пізніше він все таки дістав підвищення на генерал-хорунжого і приймав участь в останньому водевілі емігрантських політиків у листопаді в 1944 році в Берліні, коли президент Андрій Ливицький, гетьман Павло Скоропадський та вожді диктатури Андрій Мельник і Степан Бандера договорились з надто великим запізненням спільно діяти за підтримкою Німеччини проти Советів. На тій нараді генерал Шандрук був заступлений як начальник українських збройних сил. За весь час перебування в таборі до Шандрука на його запрошення я не заходив і уникав зустрічі з ним.

Зате я дуже охоче зустрічався з Качаном, з дружиною якого навіть пізніше листувався, коли був в Чехословаччині. Вона учителювала тоді десь на Херсонщині. Полковник Шепель звичайно приймав мене по дружньому. Мешкав він в окремій низенькій кімнаті, прибудованій до бараку Сірої бригади. Разом з ним був підполковник Олександр Волосевич. У бригаді я здибав своїх старих приятелів: Павла Дубрівного, Василя Падалку, Стахівського, Панківського. Мій найбільший приятель Кость Курило був спочатку при якійсь українській місії у Варшаві, а потім звільнився й працював як землемір десь на Поліссю. З ним я нав'язав листування, а пізніше з Чехословаччини листувався з його дружиною, яка учителювала на Полтавщині.

ЗВІЛЬНЕННЯ

14.

Ще спочатку, коли я прибув у грудні 1921 року до Каліша, власне до Щепйорна при ньому, довелось мені зустрітись з Антоном Білоусом. Він по старому залишився все неспокійним, шукаючи виходу зі сліпої вулиці, в якій ми опинились. Десь у січні 1922 року до табору в Каліші приїхала советська місія, яка закликала українських вояків повернутись до своєї батьківщини, обіцяючи амністію за участь у громадянській війні, як її називали большевики. Відношення до членів комісії, які відважились в супроводі польського офіцера та сержантів входити до табору та виступати на зборах, було дуже вороже. А проте їх заклик з обіцянкою амністії не залишився цілком безуспішним. Охочих повернутись в Україну знайшлося біля півсотні. В тому числі був і начальник штабу Дієвої армії полковник Липко з дружиною. Антін Білоус також приголосився до бажаючих повернутись та підмовляв мене записатись з наміром по дорозі десь на Волині втікти з ешелону так, як це вже було з нами в 1919 році у Варшаві. А потім може пощастить якось влаштуватись. На цей раз на таку авантюру я не погодився, але й Білоуса не відмовляв. Він таки дійсно відстав у Киверцях від ешелону і за допомогою своїх приятелів улаштувався в Луцькому районі на працю лікарським помічником. Доля тих, що виїхали до рідного краю, залишилась невідомою. Більшість його не побачила. Всі обіцянки большевиків як були, так і залишились брехливими. Була лише чутка, що полковник Липко відразу поїхав на Сибір і там закінчив свій життєвий шлях.

Зі своїми приятелями я вирішив написати "Записки до історії Сірих або Сірожупанників". Коли потепліло й можна було тримати олівець та перо в руках, я взявся за працю і впродовж трьох місяців, забуваючи про голод, написав "Записки" на основі власних та старих сірожупанників спогадів за 1917-1919 роки

та на підставі наказів в архівах бригади й дивізії 1920 року. Правдивість поданих відомостей була перевірена спеціальною комісією з учасників минулих подій та підтверджена протоколами до 1-ої частини за 1917-19 роки та другої частини від травня 1919 року. Третя частина про боротьбу в союзі з поляками була складена на основі документів. Пізніше 1-ша частина "Записок" була опублікована у воєнно-історичному збірнику "За Державність" в ч. 1-му в 1927 р. у Каліші-Варшаві, а 2-га й 3-тя частини в українському Воєнно-науковому журналі "Табір" в чч. 5/6, 7 і 8 в двадцятих роках.

Надійшов травень місяць. Багато вояків виїхало з табору групами на різні праці, переважно на тяжкі лісорозробки на Полісся. Молодь, що мала незакінчену вищу й закінчену середню освіту заложила студентську громаду й почала шукати шляхів для продовження студій. Можна було поступити до польських шкіл у Варшаві, але для цього треба було мати кошти, бо поляки своїм колишнім союзникам стипендій не давали. Треба було дістатись до Чехословаччини, де республіканський соціалістично-демократичний уряд охоче давав емігрантам зі Сходу стипендії для студій на своїх високих школах. Своєю культурною допомогою чехи могли придбати собі прихильників в Україні та в Росії.

Стипендії давались по рекомендації Чесько-Українського студентського комітету, а справу для легалізації студентів в ЧСР полагоджував Український громадський комітет у Празі, який оснували українські соціал-революціонери (Микита Шаповал, Григор'їв) та українські соціал-демократи (Ісаак Мазепа, П. Феденко, д-р Матюшенко). Ще в 1921 р. був відкритий в Празі Український Вільний Університет з ініціативи професорів колишніх університетів у Львові, Чернівцях і Кам'янці-Подільському.

В кінці травня нам стало відомо, що заходами Українського Громадського Комітету в Чехословаччині має бути заснована Українська Господарська Академія,

студентами якої можуть бути колишні вояки української армії з закінченою середньою освітою, а для тих, що не закінчили середні школи, влаштовуються при ній матуральні курси. Клопотати про легальний виїзд до ЧСР мала студентська громада в Каліші з центральною у Варшаві. Але мене до неї як немаючого повної середньої освіти, не прийняли. Також не був прийнятий і мій приятель колишній учитель Павло Дубрівний. А учитись у нас було дуже велике бажання. Тоді ми вирішили не гаяти часу, нелегально дістатись до ЧСР і легалізувати в Празі своє там перебування.

Коли задумано, то має бути зроблено. Але треба було мати гроші на дорогу. Я написав Костеві Курилові листа з проханням допомогти мені грошми. А Дубрівний написав про це Миколі Букшованому, який працював в американській харитативній організації "УМСА" (ІМКА) в Ченстохові. До Українського громадського комітету в Празі ми послали відповідні прохання про прийняття нас на студії до Української Господарської Академії, на що дістали відповідь про зачислення нас у число кандидатів та що ми маємо самі потурбуватись про переїзд до Чехословаччини.

Мій друг Костик прислав мені на подорож гроші. Частина з них я витратив на купівлю дешевого чорного матеріалу на штани, з якого пошила мені штани дружина одного старого полковника, а мій френч перефарбувала на чорну барву, щоб він був хоч трохи подібний на цивільний. Відповідно зодягся й Дубрівний.

Одного передвечора ми вибрались з табору, купили на двірці квитки і надранком приїхали до Ченстохови в гості до Букшованого. Він наш задум перейти кордон під виглядом туристів одобрив та ще додав нам дещо з одягу. Я дістав літне пальто, що додавало мені більшої поважності, з якої я сам сміявся. Найліпше було перейти кордон в Закопаному біля Високих Татрів, де завжди було багато всякого роду туристів і погранична сторожа не звертає на них уваги. До того ж в Закопаному була українська сана-

торія для туберкульозних, де ми могли спочатку зупинитись і зорієнтуватись в обставинах та довідатись про ліпшу стежку через кордон.

Микола Букшований допровадив нас до Кракова, де показав нам замок "Вавель" та знамениті костели. Він обміняв нам наші польські гроші на чеські корони та купив квитки до Закопаного, побажавши успіху. Після обіду ми були вже в санаторії.

Завідував санаторією д-р Модест Левицький. Коли ми з'ясували йому ціль нашого приїзду і попрохали про допомогу перейти кордон, він налякався й був охочий скоріше спекатись нас. Але пацієнти санаторії, серед яких були і наші знайомі, заспокоїли "діда Модеста". Один з пацієнтів вивів нас за санаторію й показав нам дорогу долиною, що йшла до кордону, по якій найбільше ходили туристи. Ми спокійно пішли. По дорозі зустріли екскурсію школярів. Я намагався спокійно грати ролю туриста, якого, крім природної краси Татрів, нічого не цікавило. По дорозі при одному буфеті ми зупинились випити пива, яке Дубрівному не смакувало, бо він хотів якнайскорше вибратись з польської території. Коли ми пішли далі, то зустріли пограничника, який не звернув на нас особливої уваги.

По нашому розрахунку ми наблизились до чехословацького кордону, а тому щоб не здибати ще якогось пограничника, який міг би завернути нас назад, ми збочили вліво й почали в лісовій хащі лізти на круту гору. Тимчасом стемніло, але ми уперто обдираючи руки, а часом й обличчя, драпались все вище й вище. До того ж почав падати дощ.

Нарешті ми досягли вершини. Напрямок руху я тримав інтуїтивно. Павлуня Дубрівний плентався позаду і все сумнівався, чи не повернули ми в темноті на польську територію, коли спостерегли, що почали сходити вниз. Було біля півночі. Я подав думку переночувати і дочекатись ранку, щоб за світла орієнтуватись. На тій горі були лише низькі чагарники, переважно гірської сосни. Я мав намір назбирати хмизу

й розпалити невелику ватру, що мого Павла дуже налякало. Але сірники від дощу намокли і з мого наміру не лише розпалити ватру, але й закурити по великому намаганню без Павлового протесту нічого не вийшло.

Виснажене на польських таборових харчах тіло настільки ослабіло, що я примістився на низький густий чагарник гірської сосни і без огляду на холод заснув та проспав до світанку. Коли настав ранок на зміну темряві настав туман. Нам нічого іншого не залишилось як терпеливо чекати поки розсіється туман. Лише біля дев'ятої години сонце пробилось крізь завісу туману. Світило воно з південного сходу. На південь від нас гірський кряж знижувався до рівнини. Ми були на чехословацькій території. Мій шлях блукання на манівцях закінчився. На чужині я став знову вільним для досягнення моєї мрії здобути знання.

Пряшів на Словаччині,
січень 1962 р.

Кінець перші книжки "В Україні"

В. ПРОХОДА

П І С Л Я С Л О В О

В час ув'язнення в таборі політичних каторжан в СРСР на півночі Воркути в Заполяр'ю мені довелося пізнати і споріднитися з сотнями українських інтелігентів, молодшого покоління, незломних борців за українську національну самобутність. Для них я був уже батьком, а тому вони запитували мене, чому ми, маючи всі можливості матеріального порядку в 1917 році для створення Української держави, не використали їх. Тоді у мене виникла думка написати при першій можливості «Записки Непокірливого», що без «високої політики» за пізнього розуму, змогли б правдиво розповісти новому поколінню українців, як відбувалось національно-культурне відродження перших борців за Україну й як пройшли революційні події 1917-1921 років.

Така можливість настала для мене після відбуття ув'язнення і повернення по репатріяції як чехословацькому горожанинові до Пряшева на Східній Словаччині в 1956 році. Тоді я написав ці «Записки» для української молоді без тенденцій одних ганити, а других хвалити. Не був я якимсь «героем», чи «патентованим» патріотом. Був я звичайним українцем з тисячі подібних мені, що ставши на тернистий шлях боротьби за самобутність українського народу, вперто, непокірливо обставинам, скорше інтуїтивно, ніж свідомо йшли все вперед, зневіряться, падали і знову, піднесшись, продовжували свій путь, бо так було визначено їм їхньою долею...

До опублікування моїх «Записок» спричинився д-р Степан Росоха, редактор тижневика «Вільне Слово» в Торонті, а видання 1-ої книги їх «В Україні» належить видавництву «Пробоем», яким висловлюю подяку. А в першу чергу сердечно дякую інж. Л. Биковському за цінні мовні поради, а також мійому землякові проф. інж. Василеві Іванусу за моральну підтримку. Щира подяка належить моїм приятелям, які попередньою передплатою допомогли виданню цієї книги та внесли Видавництву: Митрополит Іоанн Теодорович — 100 доларів, а далі по 50 дол. Григорій Маслівець, Іван Дмитрів і інж. Л. Биковський; по 30 дол. — інж. Олекса Петров; по 25 дол. — інж. М. Кушніренко й інж. В. Чекирда; по 10 дол. — інж. В. Олійник, генерал Й. Мандзенко, Оксана Соловей, інж. М. Галзяцький, Антоніна Моралевич, інж. І. Г., інж. П. Проданчук, К. Плохий, інж. П. Дубрівський, інж. М. Каплистий; по 5 дол. — інж. Г. Сиволап, Ол. Річай, М. Ста-

ровійт, полк. Ол. Даниленко, М. Костка, П. Онай, Ол. Нестеренко, Ф. Мирош, Ол. Скоп, Ол. Заєц, В. Кревсун, П. Виговський, інж. В. Хам, В. Волощук, інж. І. Матіяш, інж. Яр. Білинський та інж. Д. Верба; 3 дол. — А. Аксенів; по 2 дол. — О. Наріжний, Теремецький та Ів. Кулик і нарешті інж. Роман Прохода — 100 доларів.

Рівнож висловлюю подяку пполковникові Миколі Битинському за мистецький проєкт обкладинки книги.

А в т о р

З м і с т

	Стор.
Від Видавництва	5
Передмова	6
Розділ I. Дитинство	9
Розділ II. Юнацтво	60
Розділ III. Зрілість	114
Розділ IV. Військовість	148
Перебування в полоні	184
Національно-культурне усвідомлення	198
Повернення в Україну	214
Просвітянство	227
Утеча в невідоме	239
Розділ V. Збройна боротьба за Україну. Сірожупанники	247
Новий командир полку	252
Повстання проти Гетьмана	257
Штаб отамана Палія	262
Контрультиматум німцям	266
Таращанці	269
Наступ большевиків	274
Коростенська група військ	283
Січові Стрільці	302
Отаманія	305
Бій з Таращанцями	315
Польський фронт	321
Луцька катастрофа	331
Розділ VI. Манівці у польському полоні	337

Звільнення	348
Знову в Україні	355
Катастрофа	361
Продовження боротьби	368
Знову серед Сірих	395
Останній акт	401
Кінець збройної боротьби	410
Інтернування	417
Звільнення	426
П і с л я с л о в о	431

Спостережені помилки

Ст.	Рядок	надруковано	має бути
8	6 згори	Мелітопольщини	Маріупольщини
21	6 знизу	прийре	прийде
22	5 знизу	такої бази	такого базу
25	7 знизу	рядок: «вигодою для себе особисто...» має бути перенесений під 12-й рядок знизу і стати 11-м рядком	
34	11 знизу	ковбина	ковбика
42	6 згори	томл	тому
42	19 згори	жердлі	жерделі
44	21 згори	жарився	смажився
45	10 знизу	птацтво	птатство
65	9 знизу	повела	повезла
84	9 згори	Начальника	Нальчика (назва міста)
84	12 згори	Начальник	Нальчик
84	14 знизу	висрелив	вистрелив
85	1 згори	речення: «в прикаспійському степу в селі Шелкозаводському 15 км. на схід від залізниці на одному заводі» має бути: «Завод був в прикаспійському степу в селі Шелкозаводському 15 км на схід від залізниці».	
85	11 згори	Гедермес	Гудермес
87	5 знизу	радив	радий
101	6 знизу	припущені	примушені
105	7 знизу	длека	далека

105	6	знизу	субернського	губернського
111	3	згори	якому	якій
137	10	знизу	нічого	м'ясного
160	15	знизу	Тилфісу	Тифлісу
172	10	знизу	етпного	етапного
173	2	згори	ротзашування	розташування
195	13	згори	рядок: «мене досить чемно...»	переставити на місце
			12 рядка	
229	9	згори	кіматні	кімнаті
230	14	знизу	секрії	секції
231	22	згори	баорметром	барометром
232	8	згори	самозадоволення	самонезадоволення
263	8-9	знизу	були ними	були під ними
278	11	знизу	не порушувався	порушувався
289	9	згори	по телефону	по телеграфу
297	4	знизу	телефоністки	телефоністка
298	7	згори	штиками	шликами
298	15	згори	втікали	втікли
300	4	згори	винничеківці	винниченківці
313	10	знизу	інші Новгород Волинський	інші на Новгород Волинський
324	12	згори	Пузилького	Пузицького
330	19	згори	головним отама- ном	головнокомандуючим
338	20	згори	Раком	Ранком
339	21	згори	-Камінцем-	-Кам'янцем-
345	11	згори	положення	полонення
348	10	знизу	на місто	до міста
356	8	знизу	вступивши	вступившого
361	7	знизу	Донченко	Данченко
364	20	згори	заступаючи	заступати
369	9	згори	бу	був
386	3	знизу	перейшов	ми перейшли
396	7	згори	2-го стр. куреня	21-го стр. куреня
424	16	згори	готів	хотів
425	4	згори	«Глава»	«Глаз»